

Fərəh Pəhləvi

**XATİRƏLƏR
YIXILAN REJİMİN
VƏ BİTMƏYƏN
EŞQİN
HEKAYƏSİ**

Tərcümə

Nəriman Əbdülrəhmanlı

YIXILAN REJİMİN VƏ BİTMƏYƏN EŞQİN HEKAYƏSİ

Sonuncu İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləvinin xanımı, əslən azərbaycanlı olan Şahbanu Fərəh Pəhləvinin (Diba) xatirələri bu ölkənin az qala 60 illik tarixinə işıq salır.

XATİRƏLƏR

Fərəh Pəhləvi 1938-ci il oktyabrın 14-də Tehranda doğulub. Atası Söhrab Diba İran Ordusunun zabitlərindən idi. Eyni zamanda Sorbonnada (Fransa) hüquq təhsili almışdı. Diba (farsca “ipək” mənasını verir) ailəsinin kökləri Azərbaycanda, Xəzər dənizi sahillərində yaşayan Qütbi xanədanına gedib çıxır. Fərəh Pəhləvi Tehrandakı Janna d’Ark və Razi məktəblərini bitirəndən sonra Parisdə memarlıq təhsili aldı. Memarlığa duyduğu böyük sevgi bütün həyatı boyunca davam elədi.

1959-cu ildə dekabrın 21-də İran şahı Məhəmməd Rza Pəhləviylə ailə qurdu. 1967-ci ildə Kraliçə (Şahbanu)

oldu və İran tarixi ərzində tac qoyan ilk qadın kimi tanındı. Ailə qurandan sonra bütün diqqətini sosial fəaliyyətə yönəltdi. Qadınların azadlığına, idman və sənət sahələrinin inkişafına üstünlük verdi. Təhsil, sağlamlıq, mədəniyyət və yardım yönümlü iyirmi dörd dərnəyə rəhbərlik elədi. Sənətə olan meylinin İrandakı mədəni mühitin canlanmasına böyük təsiri oldu. İranlı gənc sənətçiləri dəstəkləməci qədim ənənəvi sənətlər və memarlıqla bağlı muzeylərin açılmasına təkan verdi.

Ölkədə yaranan qarmaqarışlıqlar ucbatından Şahla birlikdə ölkəni tərk elədi. İrandakı şahlıq rejiminin 1979-cu il yanvarın 16-da devrilməsindən sonra Baham adalarından Meksikayacan uzanan geniş bir ərazidə sürgün həyatı yaşadı. Ciddi xəstəliyə tutulan Şah 1980-ci il iyulun 27-də Misirin paytaxtı Qahirədə vəfat elədi.

Rza, Fərəhnaz, Əli Rza və Leyla adlı dörd uşaq dünyaya gətirdi. Qızı Leyla 2001-ci il iyunun 10-da Londondakı bir otel otağında ölmüş vəziyyətdə tapıldı. 2003-cü ildə 65 yaşını qeyd eləyən Fərəh Pəhləvi “Xatirələr” adlı kitabını nəşr etdirdi. Hələ də uşaqlarıyla birlikdə Amerikada sürgün həyatı yaşamaqdadı.

1

Aydınlığın düşmənləri

tərəfindən qətlə yetirilənlərin xatirəsinə

İranın bütövlüyü üçün

həyatlarını itirənlərin xatirəsinə

İran xalqına. Uşaqlarıma.

Şahıma olan sevgim adına

Son uçuşu xatırla,

Quş ölümlüdü...

Foruq Fərruxzad

Bu kitabın yazılmasında məndən

köməyini əsirgəməyən Lionel Duroya

minnətdarlığımı bildirirəm

Fərəh Diba imzasıyla 1959

Nə vaxt o 1979-cu il yanvar səhərini xatırlayıram, eyni dərin kədər gəlib ürəyimə saplanır. Aylardan bəri atəş və qan içində yaşayan paytaxtımız sanki qəfildən solub-saralmışdı, insanın hövsələsini daraldan səssizlik çökmüşdü Tehranın üzərinə. 16 yanvar günü ölkəmizdən ayrılırdıq. Şahın müvəqqəti olaraq geri çəkilməsinin

çaxnaşmanın yatmasına köməyi olacağını düşünüb yurdumuzu tərk eləyirdik.

Getməyə məcburuyduq. Bu qərar on gün qabaq verilmişdi. Rəsmi olaraq, sanki bir neçə həftəlik tətill üçün xaricə gedirdik. Şah vəziyyəti xalqa bu şəkildə bildirməyi arzu eləmişdi. Amma zaman-zaman baxışlarında oxuduğum o dərin kədər buna özünün də inanmadığını göstərirdi. Mən də çox inanmırdım, amma bütün qəlbimlə ümid bəsləyirdim. Həyatının otuz yeddi ilini xalqına həsr eləyən bir insanın gələcəkdə nə vaxtsa millətinin inamını qazanmaması mənə görə, mümkünsüzdü. Onun hökmdarlığı müddətində İran qarşısızalmaz inkişafa nail olmuşdu. Aralıq sakitləşəndə, hamı bu həqiqəti əlbəttə, dərk eləyəcəkdi. Mən bu ümidimi qoruyub saxlayırdım. Bütün gördükləri xatırlanacaq, ona edilən haqsızlıq aradan qaldırılacaqdı.

Qar yağmışdı. Gün doğanda, Elburz dağlarından əsən sərt külək buz kimi qar dənələrini ətrafa sovururdu. Gecə qəribə şəkildə sakit keçmişdi, elə sakit keçmişdi ki, Şah bir neçə saat yata bilmişdi, bu da az şey deyildi! Keçən bir il ərzində Şah xeyli arıqlamışdı, hadisələr onun içini yeyib-tükədirdi, bu da bəs deyilmiş kimi, xəstəlik də onu zəiflətməmişdi. Üstəlik, son həftələrdə tez-tez asayiş qaydalarının ziddinə, əsgərləri heçə sayan və binaların damlarına dırmanan nümayişçilərin kin dolu səs-küyü saraya, bizə qədər gəlib çatırdı: “Allahü-Əkbər!”, “Rədd

olsun Şah!” Bu həqarətlərdən Şahı qorumaq üçün hər şeydən keçərdim.

Artıq uşaqlarımız yanımızda deyildi. Kiçik Leylamın qəfildən qapını açıb içəri girmələri, Fərəhnazın atasına bir az ürkək, sevgi dolu baxışları, Əli Rzanın elədiyi və ərimin həmişə şəfqətlə qarşıladığı şaqraq zarafatları... Bütün bunlardan məhrum olduq. Saray zülmətə bürünmüşdü. İyirmi il ərzində bizi xoşbəxt eləyən ailə həyatının qətiyyətlə sonu demək olduğunu qabaqcadan hiss eləsəm də, uşaqlarımın gedişini son ana qədər gecikdirmişdim. Böyük oğlum Rza Amerikada hərbi pilot olmaq üçün təhsil alırdı. O zaman on yeddi yaşındaydı və hər gün bizə zəng eləyirdi. Amerika televiziylarının araşdırdığı tərzdə olan İrandakı vəziyyət onu son dərəcə qayğılandırır. Ölkənin çarəsiz şəkildə xaosa sürükləndiyini görməklə bərabər, oğlumu sakitləşdirməyə çalışır, dözməsi və tamamilə ümidini itirməməsi üçün onu ruhlandırmağa can atırdım.

Ölkənin büsbütün hər yerində insanlar işlərini atmışdılar, müəssisələr dayanmış, iqtisadiyyat pozulmuşdu. Hər gün yeni nümayişlər keçirilir, kinlə dolu yeni təhdidlər səslənir, uydurma xəbərlər sel kimi axırdı. Şah oğluyla telefonla çox qısa danışır, o da atasına qayğısını heç bildirməməyə çalışır. Və insanlar qaçırdılar. Hər ay firma şefləri, mühəndislər, tədqiqatçılar, dövlət məmurları ölkəni tərk eləyirdilər. Qısa bir müddətdən sonra biz də

qara qüvvələrin qətiyyətlə batırmaq qərarı verdikləri bu gəmidə son “mühacirlər” kimi yerimizi tutacaqdıq.

Uşaqların yola düşməsindən lap qabaqkı bir neçə gün qorxulu keçmişdi. Yalnız səkkiz yaşında olan Leyla elə bil, yaşadığımız o insanı dəhşətə salan gərginliyin çox fərqində deyildi, amma on beş yaşlı Əli Rza və on iki yaşlı Fərəhnaz narahatlıqlarını gizlətmirdilər. Böyük qızımızın bağçanın barmaqıqları önündə uzun müddət durduğunu və sakitcə boş küçələri izlədiyini görürdüm. Əvvəllər ara-sıra oynadığı, söhbətləşdiyi həmin ki nəşəli uşaqları görməmək onu təəccübləndirirdi. Bütün o uşaqlar hara qeyb olmuşdular? Bu arada generallar, siyasətçilər, pedaqoqlar və bəzi din adamları bir-birinin ardınca saraya gəlib, ərimə düşüncələrini ərz eləyirdilər. Bəziləri barış imkanları və siyasi çözüm yolları göstərirdilər, bəziləri isə vaxt itirmədən orduya atəş açmaq əmri verməsi üçün Şaha yalvarırdılar. Amma o, hər dəfədə: “Hökmdar taxtını yurddaşlarının qanı bahasına xilas eləməyə cəhd göstərməz, diktator bunu düşünə bilər, amma hökmdar bunu əsla eləməz!” deyib hamısını qətiyyətlə rədd eləyirdi.

Şah ən ağıllı çözümlə ölkədən getmək olduğunu düşünürdü, beləcə, uşaqlardan ayrılmağı qərara aldıq. Fərəhnaz elə bir ay qabaq, 1978-ci il dekabrın ortalarında böyük qardaşı Rzanın yanına, Amerikaya getmişdi. Leyla və Əli Rzanı da anamla birlikdə onların yanına

göndərdik. Əli Rzanın bütün qəlbiylə bağlı olduğu hökmdarlıq bayrağıyla mühafizə alayı uniformasını özüylə götürdüyünü xatırlayıram. Onları bir də nə zaman görəcədik, görəsən? Amerika əvvəl bizi qəbul eləyəcəyini açıqlamış, sonra sözünü dəyişdirmişdi; anlaşırdı ki, orda artıq çox arzulanmırıq. Prezident Sədatın ölkəsi, dost Misir bu səbəblərə görə, ilk dayanacağımız olacaqdı. Uşaqlarımızdan nə qədər uzaq düşürdük!

O səhər qəhvəmizi ayrı-ayrı içdik. Şah erkəndən qalxmışdı və həmişəki kimi, iş otağına getmişdi. Həddən çox sevdiyi bu ölkədə son saatlarını keçirdiyini düşünürdümü? Bundan sonra ölkəsinə heç dönə bilməyəcəyi, görəsən, beynindən keçmişdimi? Bu gün belə, bunları düşünəndə, ürəyim sancır.

Bəzi lazımlı əşyaları yığışdırmaq üçün günortaya qədər vaxtım varıydı. Gecə uşaqların şəkilləri, ailə albomları ağıma gəlmişdi, onları burda qoymaq fikri məni həqiqətən narahat eləmişdi. Albomları tez toplamalıydım. Keçmişdə qalan xoşbəxtliyimizin bütün xatirələri bu səhifələrin içində yaşayırdı. Bəs, başqa nələri götürməliydim? Elə alt-üst olmuş ruhi vəziyyətdəydim ki, qəfildən şəhərdən kənar da geyməyi sevdiyim bir cüt idman ayaqqabısını götürüb ayırdığımı xatırlayıram. Gözüm ayaqqabılara dikilmişdi, çünki bundan belə istədiyimiz qədər gəzməyə vaxtımız olacağını düşünmüşdüm. Cəsarətimizi itirməmək və

müvazinətimizi saxlamaq üçün gəzmək son dərəcə vacibiydi. Bəli, bu ayaqqabılar mənim ən dəyərli dostlarımla olacaqdı. Ayaqqabıları özümlə götürmək fikri nəgəhan şəkildə məni sakitləşdirmişdi. Bir neçə gün sonra onları əşyalarımın içində görəndə, özüm-özümə acı-acı güldüm. Bu cür ayaqqabıların dünyanın hər yerində tapıldığını necə olub ki, ağıma gətirməmişdim, yarəbbim! Necə zülmət və soyuq sürgünə doğru yol başlayırdıq?

Sonra kitabxananı dolaşdım, ən sevdiyim kitabları, İranda və dünyanın hər yerində tanıdığım şairlərin, dövlət rəhbərlərinin və yazıçıların mənə ithaf elədikləri kitabları ayırdım. Saray xidmətçilərindən mənə yardım göstərməyə gəlmiş bir adamla birlikdə mənim iş otağımdaydıq.

“Miniatürlər sizindi, Şahbanu. Onları götürün!” – dedi mənə.

Böyük hüznə bu adama baxdığımı xatırlayıram.

“Xeyr, olmaz, hamısı qalmalıdır. Bu incilərdən heç birini götürmək istəmirəm”.

Qərarsızıydım: bir tərəfdən, bir gün geri dönəcəyimizə ümid eləyir, digər tərəfdən də, gözümün önünə gələn görüntüdə sarsılırdım: qəzəbdən çılgınlaşmış nümayişçilərin saraya girdiklərini, dolablarımızı, siyirmələrimizi yağmaladıqlarını görürdüm. Hər nəyin bahasına olursa-olsun, kiminsə dəyərli əşyalarımızı özümüzlə götürdüyümüzü

düşünməsinə istəməirdim! Təkcə ölkəmizin xeyrinə yorulmadan çalışdığımızı bilirdik və ölkəmizdən başımız dimdik ayrılırdıq. Bəli, bəzi xətlər eləmiş ola bilərdik, amma həmişə yalnız ölkəmizin rifahını düşünmüşdük.

Bəzi hökmdarlar və dövlət başçıları tərəfindən bizə verilmiş bir neçə hədiyyəni, bəzi şəxsi əşyaları götürmələri üçün bir neçə gün öncə muzey rəhbərlərini çağırmışdım. Heç olmasa, bu əşyalar oğurlanmayacaqdı. Onların maddi dəyərinin mənə üçün əhəmiyyəti yoxuydu. İnsanın keçmişindən, ruhundan bir parça qoyurmuş kimi, istəyə-istəyə, bilə-bilə ənənəvi İran geyimlərim də daxil olmaqla, digər hər şeyin, rəsmlərin, şəxsi əşyalarımızın, xalılardan və b. eləcə yerlərində qalmalarını istəyirdim. Talanın, pis niyyətli cəhdlərin qarşısını almaq üçün televiziyaadan bir neçə nəfəri sarayın içini lentə almaları üçün dəvət eləmişdim. Bizim həyatımız İranın taleyilə birgə keçmişdi və bu gün şəxsi əşyalarımızın ölkəmizdən çıxarılmadığından qürur duymaqdayam.

Duyğulu əzablardan son dərəcə yorğun anlar, Tehran qışının sərt havasında parkın ağaclarını seyr edərkən fikrə dalmalar, bu qədər qayğısız yaşadığımız, bizdən ötrü ilıq xatirələrlə dolu meydanlar arasında son saatlar çox tez keçib getdi. Bu əhval-ruhiyyədə ola-ola, Amerikada Fərəhnazı aradığımı xatırlayıram. Qəfildən onun bir ay qabaq otağına və gənc yaşına uyğun xoşbəxtliklərinə

yenidən qovuşacağına əmin halda getdiyinin fərqinə vardım. Zavallı uşaq! Bu xatirələri yazdığım ana qədər İrani bir daha görməyəcəyi heç ağılıma gəlirdimi? Ondan nə istədiyini soruşdum:

“Yaxşı fikirləş, Nanazcığım, xüsusi götürməyimi istədiyən bir şey varmı? Söylə...”

Qızımın o zaman İranda çox bəyənələn müğənni olan Səttarın, otağının baş tərəfindən asılmış rəsmini istədiyini biləndə, heyrətləndim. Başqa heç bir arzusu yoxuydu. Elə bilirəm ki, mənim ayaqqabılarım kimi, bu afişa da onu sakitləşdirəcək, şüuraltında daha sonra yaşayacağını sezdiyim bədbəxtliyi zəiflədəcəkdi.

Rzaya gələndəsə, o, sarayda xüsusi hissədə yerləşirdi; Amerikaya gedəndən bəri bir iliydi ki, tamamilə qapalıydı. Böyük məhəbbətlə saxladığım uşaqlıq qığıltılarını, ilk kəlmələrini, ilk addımlarını yazdığımız kaseti, foto-albomları, bütün xatirələri orda dururdu. Oğlumu axtarmağı ağılıma gətirmədim, hər şeyi atdım. Bu gün mənim üçün xəzinə dəyərində olan həmin əşyalara təkrar qovuşmağı nə qədər istəyərdim.

Günortaya yaxınıydı. Şah iş otağına çəkilmişdi, sarayın içindəki hava hər keçən dəqiqə bir az da ağırlaşırı. Çaşqın halda ora-bura qaçan qadın-kişi saray xidmətçilərini xatırlayıram. Ən yaşlısı ərimin atası Rza şah xidmət eləmiş kəsləriydi, bəziləri isə iyirmi il qabaqki evlənmə mərasimimizdə iştirak göstərmiş

adamlarıydı. Və hamısı da bizim ölkədən getməli olmağımızdan özlərini itirmiş vəziyyətdəydilər. Vərdiş eləmədiyimiz səssizlik içində gedib-gəlirdilər, dinməz-söyləməz dolaşmalarından artıq heç bir ümidləri qalmadığını sezirdim. Belə ayrılıb gedə bilməzdik, inamlarını itirməməliyidilər.

Bizi yola salmaq üçün toplaşmışdılar. İranın uzun tarixindəki acı dövrlərindən birini də yaşamağa hazırlaşdığımızı onlara başa salmağa çalışdım; ilk bahar gələndə, yenidən görüşəcəyimizi və Şahın qayıtmasını bayram eləyəcəyimizi söylədim. Əslində, qorxunc bir kabusun ölkənin gələcəyini necə zülmətə salacağını o anda kim bilirdi ki? Göz yaşlarımızı içimizə axıdırdıq. Bəziləri özlərində gülümsəməyə güc tapdılar. Hər birinə dəyərli əşya, öz qiymətli şeylərindən birini, ya da bir az pul verdim. Uzun ayrılıq dövrü ərəfəsində bizi bağlayan tellərin olduğunu göstərmək istəyirdim.

Nəhayət, Şah gəldi. Onu görəndə, hamısı ağlamağa başladı. Hisslərinə həmişə son dərəcə hakim olan Şah elə bil, həyəcanını saxlamaqda çətinlik çəkirdi. Bir neçə qısa kəlməylə ayrı-ayrılıqda hər birinin könlünü almağa çalışdı. Bir çoxu hıçqırıqlar içində onları atıb getməməsi üçün yalvardılar. Bizi Mehrabad təyyarə limanına aparacaq iki vertolyotun hazır olduğu bildiriləndə, saray xidmətçiləri pilləkənlərdə sıraya düzüldülər. Artıq gedirdik, əşyalarımız qabaqcadan aparılmışdı. Bəziləri

əllərini uzatdılar, pərişan üzləri gözümlün önündədi. Şah hamısını son dəfə salamladı, mən də özümə yaxın olanları qucaqladım, sonra pərlərin gurultusu arasında sarayın şəhər evlərinin arxasında gözdən itdiyini gördüm. Mühafizə qrupunu gətirən vertolyotun müşayiətilə şahlıq pavilyonuna endik. Sərt və dondurucu külək altında titrəşən, bir-birinə qısılmış zabitlərdən və bəzi mülki şəxslərdən ibarət qrup orda bizi gözləyirdi. Əslində, Şah hamısından bu çətin günlərdə Mehrabada gəlməmələrini, vəzifələrinin başında qalmalarını tələb eləmişdi. Həmişə mühərrik gurultularından titrəyən təyyarə meydanı qəfildən ölüm səssizliyinə bürünmüşdü. Qarışıqlıq üzündən yerdə hərəkətsiz qalan təyyarələrin görünüşü adamın qanını qaraldırdı. Bomboş göy üzündə təkə, Elburz təpələrindən əsən küləyin inadçı qəzəbi duyulurdu.

Ərim gərginliklə, amma dimdik durub bir neçə dost və sadıq yaxınını salamladı. O anda mühafizə alayından bir zabit Şahın ayaqlarına yıxılaraq, getməməsi üçün yalvardı. Həmişə özünü ələ almağı bacaran Şah onu qaldırmaqdan ötrü əyləndə, gözlərinin yaşardığını gördüm. Ağladıqlarını gizlətməyən bir neçə zabit də ondan ölkədən ayrılmamasını təvəqqe elədilər. Şah Baş Qərargah rəisiylə xüsusi və qısa söhbətdən sonra vidalaşdı. İranlı jurnalistlər də bir az geridə çaşqın vəziyyətdə mərasimi izləyirdilər. Xarici mətbuat dəvət

olunmamışdı. Qısa bir müddətdən sonra Şah jurnalistləri görüb onlara doğru yönəldi. Hökumətin başına Şahpur Bəxtiyarı gətirmişdi və elə həmin o vaxt baş nazir məclisdə etimad səsələri almağı gözləyirdi. Şah qərarına məclis qismən səs verməmiş ölkəni tərk eləmək istəmirdi.

Jurnalistlərə: “Hökumət qurulanda söylədiyim kimi, özümü yorğun hiss eləyirəm, dincəlməyə ehtiyacım var, işlər yoluna düşəndə və hökumət vəzifəsinə başlayanda, səyahətə çıxacağımı da söyləmişdim. Elə bu səyahət indi başlayır”, – dedi.

Mən də ölkəmizin uzun tarixi ərzində bəzən çətin anlar yaşadığını, amma İran mədəniyyəti və mənəviyyətinin hər şeyin öhdəsindən gələcəyinə qətiyyətlə əmin olduğumu ifadə elədim.

Budu, ən axırda “səyahətə” çıxırdıq. İnsanların özünə gəlməsi və kinin yatması üçün zamana ehtiyac varıydı; biz də bir müddət gözlərdən uzaq qalıb, onlara bu vaxtı verirdik. Bir neçə həftə sonra insanlar başa düşəcəkdilər... Bəli, inanmaq, gələcəyə inanmaq lazım gəlirdi. Nə olursa-olsun, ümitsizliyə boyun əymək istəmirdim.

İztirab dolu gərginlik içində keçən bir neçə dəqiqədən sonra Şaha məclisin Şahpur Bəxtiyara etimad göstərdiyi bildirildi. Özü vertolyotla təyyarə limanına gəlirdi.

Qısa müddətdən sonra Bəxtiyarın əyilə-əyilə vertolyotdan endiyini, üst-başını düzəldib pavilyonun pilləkən-

larına doğru gəldiyini gördük. Məclis rəhbəri Cavad Səid onunla birlikdəydi. İkiisi də gəldilər, önümüzə əyilib bizi həyəcanla salamladılar.

Ərim yumşaq səslə Şahpur Bəxtiyara: “İndi hər şey sizin əlinizdədi. Bacaracağımıza inanır, İrani sizə, sizi də Allaha əmanət eləyirəm”, – dedi.

Otuz yeddi gün sonra Şahpur Bəxtiyar Ayətullah Xomeyninin yaratdığı birinci İslam hökuməti tərəfindən devriləcək və ölümdən qurtulmaq üçün İrandan qaçmaq məcburiyyətində qalacaqdı.

Hər səfərə çıxanda, ənənəvi duaları oxumaq üçün daim hazır olan Tehran Cümə məscidinin imamı doktor Həsən İmani bu dəfə bizimlə birlikdə deyildi. Sonradan saraya çox yaxın olan bu din adamının yola salmağa gəlməməsiylə bizi qınadığını, gedişimizə tərəfdar olmadığını göstərmək istədiyini iddia elədilər. Acı gerçəyi bir müddət sonra öyrəndik: Cenevrədə xəstəxanaya yerləşdirilmişdi. Bir neçə həftə sonra öldüyünü eşitdik.

Artıq gedə bilərdik. Küləyə qarşı irəliləyib, rəsmi səfərlər üçün istifadə elədiyimiz “Şahin” adlı mavi-bəyaz “Boinq-707” təyyarəmizə çatdıq. Pilləkanın altına çatanda, Şah döndü, bizi müşayiət eləyən kiçik qrup dayandı. Üz-üzə gəldiyimiz vaxt gizlədilməsi çətin olan həyəcan keçirdiyimizi xatırlayıram. Bizi yola salmağa gələn zabitlər, saray məmurları, pilotlar, saray mühafizə

alayı mənsubları cəsərlərini sübut eləmiş insanlarıydı. Ancaq yenə də o anda güclə gizlədikləri sarsıntı içində olduqları görünürdü. Göz yaşlarından boğula-boğula birbir Şahın əlini öpdülər. Əsasən, bizim getməyimizi tələb eləyən Şahpur Bəxtiyarın da gözləri yaşarmışdı.

Şah daha sonra xatirələrini yazdığı kitabında (Məhəmməd Rza Pəhləvi, “Tarixə şəhadət”, Paris, 1979), “Yurdumdan ayrılıanda, mənə sədaqətlərini göstərənlər mənə çox duyğulandırmışdı; hıçqırıqlarla pozulan, insanın ürəyinə bıçaq kimi saplanan sükut hakimiydi ətrafa”, – deyər yazacaqdı.

Nəhayət, bizimlə gəlmək istəyən bir neçə adamla birlikdə özümüzü təyyarənin içinə saldıq. Protokol şefi Əmir Aslan Əfşar, atası Əbülfət Atabəy, ərimdən qabaq sıra-sıra Əhməd Şaha və Rza Şaha xidmət eləyən Kambiz Atabəy, bizim şəxsi təhlükəsizliyimizi qoruyan Kiomərs Cahanbini və Yəzdan Nəvisiyə mühafizə zabitləri bunların arasındaydı. Uzun zamandan bəri xidmətimizdə olan başqa insanlar da vardı. Sarayda son anda ətrafımda heç bir qadının olmadığını görüb, dörd uşağımızın həkimi olan qohumlarımızdan doktor Luiza Pirniadan sonu naməlum bu səfərə mənəmlə getməyi istəyib-istəmədiyini soruşmuşdum. Dərhal qəbul eləmiş, ailəsini orada qoyub, təkcə, paltarlarını yığıdığı kiçik bir çamadanla bizə qoşulmuşdu. Aşpazımız da bizimləydi, İrani, vərdis elədiyi mətbəxi bir daha görməyəcəyini sezdiyindənəydi,

deyəsən, son dərəcə vasvası olan bu adam özüylə iri yemək qazanlarını, çuvallar dolusu noxud, düyü və mərcimək götürmüşdü... Qısa, hər kəs bir şeylə təskinlik tapmağa çalışırdı.

Təyyarəyə minər-minməz Şah komanda hissəsində əyləşdi. Bu əvvəldən ən böyük zövqlərindən biri idi. Beləcə, keçirdiyi iztirablara baxmayaraq, hətta bəlkə də bu sarsıntı üzündən özünü sonsuzluqadək İrandan uzaqlaşdıracaq, yaxınlarının əlindən qoparacaq bu səyahətdə təyyarəni şəxsən sürmək istəyirdi. Yaşadığımız hadisələrin çoxluğundan çaşıb qalmışdım, amma için-için də dözməyi bacardığımdan özümlə qürur duyurdum. Təyyarəmizin havaya qalxmasıyla bağlı daha bir xatirəm yoxdu.

İrənin hava məkanında uçduğumuz müddətdə ərim təyyarəni idarə elədi. Sonra komandanı pilotlara verib yanımıza gəldi. Elə o zaman tarixin bizi içinə itələdiyi uçuşumu bütün dərinliylə hiss elədim. O anda dərhal dözmək üçün bəzi şeylər eləməşəydim, bəzi cəhdlər göstərməşəydim, aqlımı itirəcəkdım. Dünyaya zavallı ölkəmə yardım üçün müraciət eləməyi düşündüm. Üsyançılara qarşı olan, amma müdafiə imkanları olmayan xeyli adamı orda qoymuşduq, bu yaxınlarda mütləq ayaqlarına yıxılacaqdılar. Onlara tez kömək çatdırmaq lazım gəlirdi, bizə yaxın olan dövlət başçılarına xəbər verilməliydi. İçəridən bəzilərinə mesaj göndərmək üçün

dərhal Şahdan izin istədim. Mənə qərribə tərzdə baxdı, sonra istəməyə-istəməyə razı oldu. Əfşar bəyin köməyilə bu çağırışları qələmə aldım. Sonra ilk dəfə Misirin güneyində, Asuana doğru uçanda, həyəcanla dəftərin ilk səhifələrini qaralamağa başladım. Bu dəftəri on səkkiz ay ərzində, Şahın ölümünə qədər özümdə saxladım. Aşağıda o dəftərdən bir neçə sətir çatdırıram:

“16 yanvar 1979.

Sarayda durum qorxuludu, çox qorxuludu. Görülməsi lazım gələn çox işlər, telefonla tapılmalı olanlar, ətrafdakı insanların hıçqırtıları...

Ümitsizliyə qapılmamalı, ağlamamalıyam, ürək-dirək verməliyəm. Bütün həyatımı arxada qoyuram, geri dönmək ümidimi qoruyub saxlayıram, amma eyni zamanda üzüntüdən ürəyim darıxır. Sarayda ayaqlarımızı qucaqlayan, yalvaran, suallar verən insanlar: “Hara gedirsiniz? Nə vaxt qayıdacaqsınız? Niyə bizi tərk eləyirsiniz? Bizi başlı-başına buraxmayın...”

“Xeyr, ayağa qalxın, Allaha güvənin. Siz zabitsiniz, ağlamamalısınız”, – dedim. Mən içimdə ağlayırdım, amma onlar görmürdülər.

Vertolyotdan düşəndə, gülümsəməli, inandırıcı sözlər tapmalı, daim güclü olmalıyam. “Əminəm ki, beynəlxalq birlik bu vəziyyətin öhdəsindən gələcək, mən İran xalqına güvənirəm”.

Jurnalistlərə dediklərim bunlarıydı. Aralarından bir nəfər mənə “Allah köməyiniz olsun!” deyə pıçıldadı. Sonra hamı təyyarəyə doğru yönəldi. Orda insanlar Şahın qarşısında diz çökdülər. Ərim pərişan olmuşdu, gözləri yaşla doluydu. Pilotlar, zabitlər, jurnalistlər, mühafizəçilər, hamı hıçqıra-hıçqıra ağlayırdı.

Bomboş səmaya qalxdıq. Hər şeyi itirməyin qorxusu qəlbimi qorxunc şəkildə parçalayır. Uşaqlarım, dostlarım, ölkəm... ürəyim param-parça! Bu sonu bilinməyən səfərə çıxmaqdan sonra, yurdumda ölməyi üstün tutardım. Sonu bilinməyən bu səfər bizi hara aparacaq? Qəlbim bu qədər parçalanıbsa, yaşamağa, təpərli olmağa necə davam eləyəcəyəm?”

İlk gənclik illərimdə gələcəyimi düşünəndə, özümü mədəni, qürur duyacağım bir kişinin yanında təsəvvür eləyərdim. Get-gedə daha çox qadının İranın inkişafına qoşulmaq üçün səfərbər olduqları bir vaxtda, 50-ci ilin axırlarında təhsilimi bitirmədən ərə getməyi fikirləşmirdim. Günlərin birində ölkəmizin ən böyük şəxsiylə evlənmək ağıma belə, gəlməzdi. Şahdan bir gün:

“Niyə mənə seçdin”, – soruşmuşdum.

“İlk görüşlərimizin birində, günortadan sonra yeddi daş (uşaq oyunu-N.Ə.) oynamışdıq, xatırlayırsanmı? Olduqca çoxuyduq. Daşların çoxu hədəfə dəymədən yerə düşürdü, sən də çox incə tərzdə dərhal qaçıb oyunçuların

daşını toplayırdın. Səni ondan qabaq da bəyənmişdim, amma o gün nəcibliyini sevdim...”

Fərəh Pəhləvi, 1959

Birinci hissə

«...Azərbaycanlı ailəsinə mənsub olan atamın atası da fransızca və rusca danışan diplomatıymış. Atam on iki yaşındaykən kiçik qardaşı Bəhramla Sankt-Peterburqdakı hərbi məktəbə göndərilib. On altı yaşında olanda, 1917-ci ildə bolşevik inqilabı baş verib, onlar da bizim səfirin köməyilə qaça biliblər. Daha sonra atam Fransaya gedib, litsey təhsilini tamamlayır, hüquq təhsili almağa başlayır və Sent-Ceyrdəki hərbi məktəbə qəbul edilir...

Anama gəlincə, onun kökü Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Gilan şəhərindəndi. Anam çox sayılan sufi Qütbəddin Məhəmməd Gilaninin soyundan gəlirdi. Təhsilini Tehrandə, fransız rahibələrin idarə elədiyi Janna d'Ark məktəbində almışdı...»

«...Mən Azərbaycanı tanımırdım. Atam bir gün birlikdə gedəcəyimizə söz verdi, amma ailəsinin yaşadığı

yerləri mənə göstərmək ona nəsid olmadı, sonrakı il biz atamı itirdik...».

I.

Körpəliyimə aid ilk xatirələrimin şahidi xoşbəxtlikdən uçan atamın öz əlləriylə şəkillər çəkib, təriflər aldığı, hər sətrindən sevgi daşan bir dəftər olmuşdu. Atam bu dəftərə çəkimi, ilk gülüşlərimi, ilk sözlərimi, ya da söz qəbul elədiyi səsləri qeyd eləmişdi. Xoşbəxtlikdən göylərdə dolaşdığı apaydın görünür və sonra birdən-birə sevinci ən qəddar kabusa dönür; bu da beşinci səhifədə yazdıqları: “Bu cümə həyatımın ən sarsıntılı günlərindən biridi: Fərəh soyuqlayıb. Sərsəm dayəsi lazım olan diqqəti göstərməyib. Xəstəliyini öyrənəndə, Tehranın mərkəzindəydim, dərhal maşına oturub Şəmirana getdim. Körpəm uzanıb yatırdı, çox pis görünür və güclə nəfəs alırdı. Anası ağlayırdı. Axırda doktor Tofiq gəldi, qızımın bərk angina keçirdiyini söylədi. Fərəhin qızdırması yüksəyiydi. Bütün gecəni ona kompres qoyduq, səhərə qədər gözümüzü qırpmadıq”.

Atam burda məni yataqda, alnımda böyük kompreslə təsvir eləyən şəkil çəkib; üstümdə iri sual işarəsi var. Mənə elə gəldi, öz-özündən sanki “görəsən, qızım yaşayacaqmı?” soruşmuş. Atam sol yanımda anamı göz yaş tökən, o biri yanımda özünü başını əllərinin arasına alıb düşünən vəziyyətdə çəkib; sarsıntısı üzündən açıqca oxunur.

Bir neçə gün sonra vəziyyətim düzəlib. Atam “Allaha şükürlər olsun, Fərəh yaxşılaşır, amma bizim gözlərimiz ağlamaqdan qan çanağına döndü”, – yazıb.

1939-cu ildə (bioqrafiyasında 1938-ci il oktyabrın 14-də doğulduğu göstərilir - N.Ə.) dünyaya gəldim. Tehranın quzeyində, əsrin əvvəllərindən qalmış bağçalı bir evdə yaşayırdıq. Mən bu evdə böyümüşəm. Dayım Məhəmməd Əli Qütbi və arvadı Luiza da bizimlə yaşayırdılar. Anamla atamın və dayımla arvadının birinci mərtəbədə ayrı-ayrı böyük yataq otaqları vardı, qonaq otağı ortaq istifadə olunurdu. İranda adət olduğu kimi, qonaq və yemək otaqları birinci mərtəbədəydi, təkcə, qonaqlar və ya dövlətilər gələndə, qapılar açılırdı. Atamın iş otağı da eyni mərtəbədəydi.

Mən doğulmamışdan altı ay əvvəl dayımın oğlu olmuşdu. Qohumum Rzayla birlikdə böyüdük. Gülümsədiyim ilk uşaq üzü onunku olmuşdu. İlk addımlarımızı birlikdə atdıq və Rza mənim çox intizar çəkdiyim qardaşım oldu.

Çox sonralar ata-anamın daha bir uşaq sahibi olmaq istədiklərini, ancaq İkinci Dünya Savaşının İrandakı dramatik nəticələri üzündən bu fikirlərindən vaz keçməyə məcbur olduqlarını öyrəndim. Ölkə 1941-ci ilin avqustundan ingilis və sovet müttəfiqlərinin işğalı altındaydı, vəziyyət dörd il ərzində heç də ümidverici görünmürdü.

Beləcə, tək uşaq olaraq qaldım, ata-anamın göz bəbəyi idim. Atamın məndən ötrü çox qayğı çəkdiyini, xəstələnməyimdən çox qorxduğunu danışmışdılar. O dövrdə bəzi azadlıqlar hələ İranda olmadığı üçün qabaqcadan mənə əllə toxunmağı və xüsusilə, məni öpmələrini qadağan eləmişdi; amma o başqa məsələdi ki, bütün bunlar yenə də daim uşaq xəstəliklərinə tutulmağıma mane olmamışdı. Böyüdükcə get-gedə sərbəstlik əldə eləyirdim, atam da başqa uşaqlarla oynamağımı artıq çox yasaqlamırdı.

Ailəmizdən qıraqda mənə ən yaxın olanlar evdəki adamlarıydı; böyük sevgilə bağlı olduğum, ruhuma doğma olan və ağıl dəryası dayəm Münəvvər, aşpaz, anamın qulluqçusu, xırda-para işlərə baxan başqa iki adam. Rza və mən bütün bu adamları çox sevirdik, onlar bizi daha çox sevirdilər, həddən artıq əzizləyirdilər. Hamısı da bağçanın o biri tərəfindəki təzə bir evdə yaşayırdılar. Ata-analarımız evdən çıxar-çıxmaz dərhal onların yanına gedirdik. Bizi dizlərinin üstündə oturdur, nağıl danışardılar. Bəzən qorxulu olan bu nağıllardan dünyanın analarımızın bizə başa saldıqlarından daha artıq sirli və hürküdücü ola biləcəyini anlayırdıq.

Personalın qaldığı bu binanın bir hissəsi anbar kimi istifadə olunurdu; lobyə, noxud, düyü, şəkər, badam, yağ kimi ərzaqları aylarla burda saxlayırdıq. Bir gün anbara ərzaq götürmək üçün girəndə, siçanlarla qarşılaşan

anamın var gücüylə qışkırdığını xatırlayıram. Aşpaz dərhal köməyinə qaçmışdı. Rzayla mən də fürsətdən istifadə eləyib, həyəcanla onun arxasınca qaça-qaça heç görmədiyimiz, min bir qoxuyla dolu bu anbara girmişdik.

Ata-analarımızın nəzərində təhlükə və xəstəliklərlə dolu olan xarici aləmin uğultusu bağcanın hündür qalın divarlarının üstündən bizə gəlib çatırdı. Əsasən, küçəyə çıxmağımız yasağıydı, amma köşkün köhnə pillələrində oturub barmaqlıqların arasından yoldan keçən adamları seyr eləyərdik. Ölkə işğal altındaydı və həyat heç də asan deyildi. Bəzən böyüklərin quzeydəki təhlükəli qonşumuz SSRİ-də, uzaqda, dağların arxasındakı savaştan söz açdıqlarını eşidirdik. İngilis əsgərlərinin cipləri də həmişə diqqətimizi çəkərdi. Bir çox dilənçi müntəzəm olaraq, bizim evə gələrdi. Onları adları ilə tanıyırdıq. Böyüklər də dilənçiləri düşünüb, heç bir şeyi atmazdılar. Gələndə, yalnız yemək deyil, geyim, hətta uşaqları üçün oyuncaq belə verirdik.

Yayda küçə bayırda oynamalarına icazə verilən uşaqlarla doluydu, biz də barmaqlıqların arasından onlarla çənə vurardıq. O çağlarda maşın sahibi olmaq həqiqi üstünlük sayılırdı, əsasən, adamlar faytonlarla gəzirdilər. Uşaqların ən çox sevdiyi oyunlardan biri də havayı gəzə bilmək üçün arabanın arxasından sallaşmağıydı; bu bizi məst eləyən mənzərəydi. Piyadalar “Arxada adam var” qışqırırlar, arabaçı da qamçısını havada şaqqıldadıb

arxadakı qaçaq sərnişinə çəkirdi. Bizə də nəfəsimizi udub bu səhnəni izləmək qalırdı.

Küçədə gördüklərim arasında məni heyran eləyənlər əsasən, səyyar satıcılarıdır. Eşşək belində və ya özləri düzəltmələri, rəngli şəkillərlə bəzədilmələri arabalarda, ya da başlarının üstündə ustalıqla apardıqları böyük səbətlər içində bizə mövsüm meyvələrini gətirirdilər. Qışda mandarinlər, portağallar, fırında bişirdiyimiz çuğundurlar... conra səbirsizliklə yayı gözləyirdik, çiyələkləri, göy ərikləri, almaları dadmaq üçün. Satıcılar təzə-tər qalmaqdan ötrü turpların, təzə soğanların, nanə, tərşun və vəzərilərin üzərinə daim su səpirdilər. Nəhayət, Tehranın həmişə çox isti keçən ilk yay günlərində giləslər, mis qoxulu almalar, qaysılar, daha sonra da qovunlar, qarpızlar gəlirdi. Və əlbəttə, dondurma satıcıları! Biz bütün bunlara heyrətlənsək də, satıcılara yaxınlaşmağımız yasağıydı. Böyüklər növbəylə ağlagələn hər cür mikrobla dolu olan bu dondurmaların sağlamlığa nə qədər zərərli olduğunu başa salmağa çalışırdılar. Hələ də Rzayla bərabər dovşan kimi qapının üstündən adlayıb nazik halva arasındakı bu nəfis zəhəri yediyimizi unutmamışam. Küçənin tozuna bulaşdıqları üçün “xoruz şəkəri” dediyimiz əmmə konfetləri də bizə qadağan eləmişdilər.

Ancaq əsl təhlükə sudan gəlirdi; su şəhərdə çox dəyərlidi və o dövrün Tehranında həyatın axarını adətən

su göstərirdi. Şəhəri təmin eləyən yalnız iki qaynaq olduğundan içməli su çox azıydı. Atların dardığı, bütün şəhəri gəzən çənli arabalar bizə də su gətirirdilər. Səyyar səbzi satıcıları kimi, suçular da gəldiklərini xəbər vermək üçün özlərinə xas nəğmələrini oxuya-oxuya çağırırdılar. Dərhal qablar çıxarılır, suçu da onları bir neçə quruş müqabilində doldurub gedirdi.

Təmizlik və ev işləri üçün istifadə edilən su Tehranın quzeyindəki Elburz dağlarından gəlir və kiçik açıq kanallardan ibarət ibtidai şəbəkə bütün küçələrə su paylayırdı. Bu bulanıq suyu götürmək üçün hər səmtə müəyyən bir gün ayrılmışdı. Kiçik dəhnələrlə suyun istiqaməti dəyişdirilir, beləcə, bir neçə saat ərzində evlərin altındakı çənlərə, ya da bağçadakı, həyətdəki hovuzlara axıdılırdı. Bizim evdə həm çən, həm də hovuz vardı. Hovuza axan suda yuxarıdan üzüb gələn qarpız qabıqlarını, quru yarpaqları, siqaret kötöklərini, kiçik taxta parçalarını maraqla izləyərdim. Bir neçə gün sonra selinti dibə çökür, su damın altındakı çənə vurulub mətbəxdə və hamamda istifadə olunurdu. Çənə atılan kirəc məhluluna baxmayaraq, bu səbəbdən, suyun içində xırda qurdlar qaynaşırdı, bizə krantlardan qəti su içməməyimiz daim təkrarlanırdı.

Küçənin bizi cəlb eləyən qarmaqarışlılığı arasında bəzən oyuncaq satıcısının səsi də eşidilirdi. Uşaqların xəyallarını bəzəyən hər cür oyuncaq, başında apardığı

səbətın iki tərəfində salxım-salxım, saçaq-saçaq düzülüydü. Taxtadan və ya bişmiş torpaqdan qavallar, rəngbərəng kağız fırlanğıclar, şarlar, fişənglər, ipatdılar və bu cür oyuncaqların hamısı biz uşaqlar üçün xəzinə dəyərindəydi. Ara-sıra satıcıdan bizə oyuncaq alınsa da, əsasən, oyuncaqlarımızı özümüz düzəldirdik, bəzən də ev xidmətçiləri də bizə kömək edirdilər. Çığalarımızı araba arzusuyla ayaqqabı qutularında gəzdirirdik. Oğlanlar köhnə velosiped təkərlərini çəmbər kimi çevirirdilər. Kukllarımızı da böyük ustalıqla ordan-burdan topladıqları parçalar düzəldirdilər... Mənim xəzinəmdə iki xarüqə oyuncaq vardı: “Ana” deyən kukla və sahibinə əlahiddəlik verən BSA markalı, əsl ingilis malı olan velosiped.

Oyuncaq satıcısından başqa bəzən “səyyar kino” göstərən də peyda olar və sehrbaz kimi bizi əyləndirərdi. Parlaq mislə örtülü qutusunda dörd ədəd göz dəliyi vardı. Uşaqlar pulu verib gözlərini bu deşiyə dayayanda, adamın inana bilmədiyi, fəvqəladə mənzərəyə oxşayan rəsmləri və şəkilləri görürdü. Səsi də mənzərənin həyəcanlı, ya da komik olmasına görə, dəyişən tonlara ayrılırdı; mahnı oxuduğu da olurdu. Bizim hərfi mənası “Avropa şəhəri” (Shahre Farang) olan bu böyüdücü qutunun cazibəsinə qarşı durmağımız heç mümkün deyildi. Ona görə də traxomaya yoluxmağımızdan qorxan ailəmiz bizə bu sehrli qutunu da yasaq eləmişdi. Traxomanın o qorxulu

bakteriyası gözə çox tez düşür və bir çox uşağın kor olmasına səbəb olurdu.

Rzayla mənim bəxtimiz gətirdi, traxomaya yoluxmadıq, amma mən “Şərqi çibani”ndan qurtula bilmədim. Bu traxoma qədər təhlükəli xəstəlik olmasa da, çibani törədən milçəyin qoyduğu iz ömür boyu qalır. Mənim çibani izim sağ əlimin üstündədi. Fəlakəti yenə asan keçirdiyimizi düşünən atam həkimdən qalacaq izin çox kiçik olması üçün əlindən gələni eləməsini rica edib. Ona: “Bilmək olmaz, doktor bəy, bəlkə də günün birində adamlar qızımın əlini öpəcəklər...”, – dediyini anam mənə danışmışdı.

Küçədə məni cəlb eləyən bu qədər çox şey olmasına baxmayaraq, ən böyük xoşbəxtlik yayda Tehrandan ayrılıb Elburz yamaclarında salınan Şəmirana getməyi idi. Beləcə, şəhərin insanı bezdirən cəhənnəm kimi istisindən, tozundan qurtulur, dağların təmiz havasını udur, axşamlar da ləzzətli sərinlik hiss eləyirdik. Bu gün Şəmiran Tehranın quzeyində varlıların yaşadığı, çox yaraşlıq yaylaq şəhərinə dönüb. Mən uşaq olanda, şəhər mərkəzindən on iki kilometr uzaqda, min səkkiz yüz metr yüksəklikdə salınmış balaca, gözəl bir qəsəbəydi. Bu cənnət guşəsində iki aylığa villa kirayələyirdik. Kef daha çox səfərlə başlayırdı. Hamımız atamın böyük “Ford” maşınına doluşurduq, xidmətçilər də faytonla arxamızca gəlirdilər. Sanki karvandıydıq, başqa yerə köç eləyirdik.

Qocaman çinarların, kiçik sarı gül fidanlarının arasında qıvrıla-qıvrıla gedən bu yola heyran olurduq. Analar topladıqları qönçə güllərdən şərbət düzəldərdilər.

Şəmiranda evləri olan bir çox qohum və tanışla görüşürdük. Onlarla ara-sıra evcik oynadığım olurdu, amma bu çox sürməzdi. Mən daha çox oğlanlar kimi top qovmağı, gizlənpaçı, eşşək belində və ya piyada dağda-daşda dolaşmağı sevir, günorta yuxusundan qaçmaq üçün mümkün olan hər şeyi eləyərdim. Əllərimi palçığa batırıb torpaqla ev tikməkdən xoşlanar, təzə ceviz sındırar, barmaqlarımın qapqara olmasına fikir verməzdim. Əlimizi qaratut yarpaqlarıyla təmizlədiyimizi xatırlayıram. Xoşum gələn şeylərdən biri də ağaclara dırmanmağıydı. Hamısı mənim dostlarıımıydı. Armud, alma, ceviz, qarağat, tut ağaclarını bir-bir tanıyırdım, bəzən ağacın başına çıxanda, oyunu belə, unudar, düşməyi heç ağılıma gətirməzdim. Budaqların münasib yerinə örtük salır, özümə yuva qurub oturardım; göy üzünün ənginliyinə dalar, xəyallara cumardım; axşam düşər evdəkilər məni görməyəndə, narahat olardılar.

Şəmiranda axşamlar son dərəcə gözəliydi. Hamımız ailəlikcə kənd meydanında toplanardıq. Şiş kababı, közə basdırılmış qarğıdalı, təzə ceviz, hər cür şirniyyat satıcıları da orda olurdu. Dondurma burada artıq qadağan deyildi. Ata-analar gəzinəndə, ya da qəhvə arxasında oturanda, biz uşaqlar kiçik dükənlərin arasında dolaşır,

şirniyyat yeyər, əylənərdik. Evə dönəndə, çox zaman böyük salonda hamımızın birlikdə yatmağımıza icazə verilərdi. Bütün qışı rahatca ata-anamızın otaqlarında yatdığımızdan, Rzayla məndən ötrü yerə sərilen döşəklərin üstündə yatmaq ağlagəlməz əyləncəydi, elə bil, dünya tərsinə dönürdü.

Tehrandakı italyan məktəbinə getdiyim ilk günlərdə dünya müharibəsi davam eləyirdi. Ailəm fransız dili xüsusi öyrənildiyi üçün bu dili seçmişdi. Atam da fransızca danışdı və Fransaya çox bağlıydı.

Əvvəl Qacar xanədanı dövründə sarayda çalışmış, sonra Rza şaha xidmət eləmiş azərbaycanlı ailəyə mənsub olan atamın atası da fransızca və rusca sərbəst danışan diplomatıymış. Atam on iki yaşındaykən kiçik qardaşı Bəhramla Sankt-Peterburqdakı hərbi məktəbə göndərilib. On altı yaşında olanda, 1917-ci ildə bolşevik inqilabı baş verib, onlar da bizim səfirin yardımıyla qaça biliblər. Daha sonra atam Fransaya gedib litsey təhsilini tamamlayır, hüquq təhsili almağa başlayır və Sent-Ceyrdəki hərbi məktəbə qəbul edilir. Diplomunu alıb geri, İrana dönüb, gələcək ərimin atası Rza şahın ordusunda əsgərliyini eləyib.

Anama gəlincə, onun kökü Xəzər dənizinin sahilində yerləşən Gilan şəhərindəndi. Anam çox sayılan sufi olan Qütbəddin Məhəmməd Gilaninin soyundan gəlirdi. Təhsilini Tehranda, fransız rahibələrin idarə elədiyi Janna

d'Ark məktəbində almışdı. Eyni məktəbə illər keçəndən sonra mən də gedəcəkdim.

İtalyan məktəbində təhsilimə başlayanda, hələ on altı yaşındaydım. Anamın o gün mənə ağ kofta və dama-dama əmək geyindiriyi dünənki kimi yadımdadı. Çəkin-gənliyimi də xatırlayıram. Digər uşaqlara qarışmağımın lazım gəldiyi deyilmişdi mənə, amma anamın içinə dəftər, qurğuşun qələm və tənəffüsdə yemək üçün alma qoyduğu kiçik çantamı bərk-bərk qucaqlayıb bir küncdə büzüşüb qalmışdım.

Xülasə, məktəbə alışmağım uzun çəkmədi. Yeni məktəb həyatı mənə azadlıq vermiş, dünyaya pəncərə açmışdı. Atam ara-sıra “Ford” maşınıyla məktəbə aparırdı, amma çox zaman xidmətçilərin birinə mənə məktəbə aparıb-gətirməyi tapşırar, fayton pulunu da verirdi. Xidmətçi bu pulu əsasən özünə saxladığından ki, iki tərəfində barsız akasiya ağaclarının sıralandığı küçələrlə gördüklərimə heyran ola-ola piyada getdiyimizi xatırlayıram. Çiçək açmış bu barsız akasiya ağaclarını çox sevirdim, bu gün belə, qoxusunu duyanda, Tehranın həsrətindən burnumun ucu göynəyir.

Məktəbdə bizə Quran da öyrədilirdi. Daha doğrusu, mənası izah edilmədən, tək-cə Müqəddəs kitabı oxumaq öyrədilirdi. Barmağımızı sətirlərin üstündə gəzdirməyə icazə verilmədiyindən, kağızdan düzəltdiyimiz çubuqdan istifadə eləyirdik, bu da mənə çox çaşdırırdı. Anam və

atam iranlıların böyük qismi kimi müsəlmanıydılar, anam din qaydalarına atamdan daha çox bağlıydı. Mollaların, din uğrunda şəhid olanların yaşantılarını anlatdıqları və bəzən peşəkar ağıçı qadınların da iştirak elədikləri dini yığıncaqlarda anam da digər qadınlarla birlikdə hıçqıra-hıçqıra ağlayırdı. Biz uşaqlar niyə ağladıqlarını anlamasaq da, duadan sonra hamıya halva paylandığı üçün çox xoşbəxt olurduq.

Anam Ramazan ayı ərzində oruc tutub, namaz qılsa da, bizi buna heç vaxt məcbur eləməzdi. Rzayla mən yalnız, bir az da az yeyirdik, vəssalam! İranda buna “qış orucu” deyilir. Mən də anamla birlikdə müqəddəs yerləri ziyarətə gedirdim; beləcə, ruhani səfərə çıxmaq və niyyət eləmək fürsəti qazanırıdık. Kiçik olanda, ana babamın məzarının yerləşdiyi müqəddəs Qum şəhərinə getdiyimi də xatırlayıram. Bir neçə il sonra, yeddi-səkkiz yaşındaykən, Xəzər sahilindəki müqəddəs bir yerdəydik, orda uşağın yaddaşında unudulmaz iz buraxan, ilk baxışda əhəmiyyətsiz və mənasız görürən hadisəylə rastlaşdım: başım açığıydı, bir molla mənə sərt şəkildə: “Saçlarını ört, yoxsa cəhənnəmə gedərsən!” – deyə qışqırdı. Görkəmdən yoxsul bu adamın məndə oyatdığı qorxunu heç unuda bilmədim. Otuz dörd il sonra Ayətullah Xomeyni bu qorxunu yenidən oyandırdı.

Atamı əsasən, birinci mərtəbədəki iş otağında oxuyub-yazan görürdüm. Farsca və ya əcnəbi dildə verilmiş

yayan radioları daim dinləyirdi. Onu heç uniformada görmədim: həmişə çox zövqlə geyinirdi, hətta ən sevdiyi idman olan tennis oynayanda belə, tərtemiz pantolonunun üstündə bəyaz lələk olurdu. Orduda hüquq məsləhətçisiydi, müharibə vaxtı Yuqoslaviya səfirliyində çalışırdı. O, hər dəfə evdən çıxanda, nə qədər sarsıldığını çox aydın xatırlayıram. Uzaqlaşdığını görəndə, sanki bir daha heç geri dönməyəcəyini fikirləşirdim, qəlbim parçalanırdı. Bu sonradan başımıza gələn fəlakətlə bağlı öncəgörməydimi, görəni? Hər nəydisə, elə ağlayırdım ki, anam atamın evdən çıxdığını məndən gizlədirdi. Atam axşam dönəndə, tapşırıqlarıma kömək eləmək üçün yanımda oturanda, hər şeyi unudardım. Nadir hallarda da olsa, axşam yeməyini başqa yerdə yeməsi lazım gəlirdisə, səhər yastığımın altından tapdığım kiçik bir hədiyyəylə könlümü alırdı.

İkinci Dünya Müharibəsinin axırında Azərbaycan böhranı baş verdi. (Bu mövzuyla bağlı Fərəh Pəhləvinin fikirlərinin İran dövlətçiliyi mövqeyindən söyləndiyini oxucularımızın nəzərə almasını istərdik. - N.Ə.) Kiçik olmağıma baxmayaraq, hadisələrdən çox təsirlənməyimin səbəbi atamın azərbaycanlı olmasıydı. Orada yaşayan əmilərim və bibilərim dərhal ölkədən çıxarılmışdılar. Güneydə ingilis, quzeydə sovet qoşunlarının işğalı altında olan İran, ancaq sülhdən sonra azadlığına qovuşa bildi. İngiltərə və SSRİ 1942-ci ildə imzaladıqları müqaviləylə,

döyüşlər sona çatdıqdan sonra qoşunlarını torpaqlarımızdan geri çəkməyi qəbul eləmişdilər. Hər iki ölkə bu müqaviləyə sadıq qaldılar, amma Moskva qoşunlarını Azərbaycanda saxlamaqda davam elədi. 1942-ci ildə qurulan Kommunist Tude Partiyası sovetlərin mövcudluğundan istifadə eləyib, xüsusilə, Azərbaycanda çox böyümüşdü. Azərbaycan Demokratik Partiyasının lideri kommunist Cəfər Pişəvəri artıq Azərbaycanın müstəqilliyini tələbi irəli sürürdü. Sovet İttifaqı da bölgənin öz ağışına düşməsinə gözləyirdi.

Bu zərurət gerçəkləşdi. Qohumlarımızın həmin faciəni necə yaşadıklarını çatdıracaq sözləri tapa bilmirəm. Anamın ailəsində dayılarım və xalalarım bir zamanlar “Sovet Sosialist Gilan Cümhuriyyəti” kimi elan edilən Gilan şəhərindən, 1920-ci ildə kommunistlər tərəfindən zor işlədilib, sürgün edilmələrinin acı izlərini yaddaşlarından silə bilməmişdilər. O kommunistlərin üzündən anamgil lap uşaq olanda, Tehrana gəlmişdilər. Və budu, eyni zorakılıq bu dəfə atamın yaxınlarına qarşı işlədilirdi.

Mənim çox uzun müddət kommunistlərə qarşı duyduğum qorxunun səbəbi elə bu 1945-1946-cı illərdə qohumlarımızın yaşadıklarına şahid olduğum fəlakət və atanamın sarsıntısıydı. Kommunistləri sevmirdim, Şaha qarşı olduqları üçün onlardan qorxurdum. Başqa bir siyasi görüşüm yoxuydu. Çox qatı Şah tərəfdarı və yenilikçi

olan ata-anamın nəzərində Tudə Partiyası İrana xəyanət eləyirdi, bu da pisliyin lap özüydü, çünki belə hərəkətiylə torpaqlarımızın bir hissəsini yabançı qüvvələrə verirdi.

On üç il sonra həyatımı birləşdirdiyim gənc Şahla bağlı ilk xatirəm bu 1946-cı ilə aiddi. Məhəmməd Rza Pəhləvi 16 iyul 1946-cı ildən bəri hökmdarıydı. Böyük Rza şahdan sonra işğal qüvvələri tərəfindən diz çökdürülən bir millətə rəhbərliyi o, ələ almışdı, Azərbaycanın qurtuluşu, heç şübhəsiz, ona bütün iranlıların minnət duymasını sübut eləyən ilk tarixi gerçəyi idi.

Dahi bir diplomat olan baş nazirimiz Qəvam-üs-Səltənənin (Cənubi Azərbaycanın müstəqilliyinin boğulmasında başlıca şəxs olub- N.Ə.) rəhbərlik elədiyi Tehran hökuməti xarici ölkələrin də dəstəyilə Stalini öz imzasına hörmət eləmək zorunda qoydu və nəhayət, 1946-cı il mayın 10-da sovet qoşunlarına İrandan çıxmaq əmri verildi. Amma müstəqilliyini elan eləmiş Azərbaycanda hələ Tudə Partiyasına mənsub olan üsyançıların işğalı sürürdü. Qayda-qanunu bərpa eləmək üçün İran Ordusu Azərbaycana girdi və axırda, 1946-cı il dekabrın 12-də paytaxt Təbriz azad olundu.

Ailəm bayram sevinci yaşayırdı, bu çox böyük bir günüydü. Azərbaycandan dönən şahın Tehrana girdiyi məlum olanda, bütün şəhər onu alqışlamaq üçün küçələrə töküldü. Şah bizim küçənin yaxınlığındakı məhəllədən də

keçəcəkdı. Hamımız ordakı qarajın damına çıxdıq. Şahı görmək üçün adamlar bir-birini itələyir, qışqırır, alqışlayırdılar. Nəhayət, Şah göründü. Mənim kimi, hələ səkkiz yaşında olan uşaq üçün bu gözqamaşdırıcı mənərəydi; ona heyran olmuşdum.

O axşam, ya da ertəsi gün bu hadisəni ailəmizdə də bayram elədik. Mən Azərbaycanı tanımırdım. Atam bir gün birlikdə gedəcəyimizə söz verdi, amma ailəsinin yaşadığı yerləri mənə göstərmək ona qismət olmadı; sonrakı il atamı itirdik.

II.

Bütün dünyada olduğu kimi, İranda da üfün aydınladı, artıq gələcəklə bağlı xəyallar qura biləcəyimiz bir vaxtda ortaya çıxan atamın ani rahatsızlığı bizi dərindən yaraladı. Sağlam və düzgün həyat sürən atamda qəfildən yorğunluq əlamətləri göründü. Dübbedüz eyni vaxtda gözləri və dərisi saralmağa başlayanda, həkimlər sarılığa tutulduğunu güman elədilər. Xəstəliyin ilk həftələrindən xüsusilə, yadımda qalan atamın daim qaşınmasıydı. Qollarının, qıçlarının qaşınması onu əsəbiləşdirir, heç bir şey uzun müddət rahatlanmasına kömək eləmirdi.

Sarılığa qarşı ən yeni dərmanlarla müalicə aparır, bundan başqa ənənəvi olaraq, evlərdə düzəldilən dərmanların hamısını da içirdi. Ailəmizdə İranda çox geniş istifadə edilən, bitkilərdən düzəldilmiş xüsusi dərmanların köməyinə hamımız inanırdıq, bu gün belə,

mən hələ bu ənənəvi dərmanları laboratoriyada düzəldilmiş dərmanlardan üstün tuturam. Atam da qara bitki suyu içir, dadlı su balıqları yeyirdi, amma heç birinin xeyri dəymirdi, nə qaşınmaları keçib-gedir, nə də dərisində düzəlmə olurdu.

Hamımıza çox ağır təsir göstərən, amma hər şeyə baxmayaraq, nəzarət altına almağa çalışdığımız bu xəstəlik qəfildən bizə başqa hər şeyi unutturdu, gündəlik həyatımızı alt-üst elədi: atam xəstəxanaya yerləşdirildi. Həkimlərin bundan sonrakı müayinəsi həyəcan təbilinin çalındığını göstərirdi. Neçə həftədən bəri sarılıq müalicəsi apardıqları atamın əslində, mədəaltı vəzilərin xərcənginə tutulduğu və əməliyyatın vacibliyi ortaya çıxmışdı. Bu həqiqəti mənə çox sonra söylədilər, amma onun xəstəxanaya aparıldığı gün sözlə başa salınmaz dərin qayğı duymuşdum. Atama nə olmuşdu? Məni baş çəkməyə aparanda, onu tanıya bilməmişdim: zəifləmişdi, üzünün kül rəngli dərisi qırıq-qırıqıydı, mənə bir-iki söz deməyə gücü də qalmamışdı. Ən çox da anamın “dren” dediyi, qarnına qoşulmuş və içindən sarı maye axan o boru məni qorxutmuşdu. Niyə bu borunu taxmışdılar? Xəstəliyi nəydi? Evə nə vaxt qayıdacaqdı? Üzüntüləri üzlərindən oxunan anam, dayım, bibim sanki dillərini udmuşdular, suallarımı məcburi təbəssümlə başlarından eləyirdilər: “Narahat olma, canım, yaxşılaşacaq”.

Sonra birdən-birə xəstəxana ziyarətləri bitdi. Səbəbini dərk eləməkdə çətinlik çəkirdim. Atamın müalicə olunmaq üçün Avropaya getdiyini dedilər. Yalanıydı bu! Atam ölmüşdü, amma mən bütün gücümle həmin yalana sarıldım, axırda bunu məktəbdə öyünmə mövzusu eləməyi də bacardım. O dövrdə hamını heyrətə salan Avropaya müalicə olunmağa getmək ancaq çox varlıların, adlı-sanlı adamların imkanı daxilindəydi. Beləcə, atam da Avropadan hörmət qazanıb qayıdacaqdı.

Bir gün anamı və Luiza bibimi hıçqıra-hıçqıra ağlayanda yaxaladım. Anamın bir xalasının öldüyünü söylədilər: bu da evdə hamının, xüsusən də, anamın niyə o qədər üzgün olduğunu aydınlaşdırmağa bəs eləyirdi. Onlara inandım. Elə hesab eləyirəm ki, məndən gizlədikləri acı həqiqəti qəbul eləməkdənsə, söylədikləri hər şeyə inanmağa, özümü aldatmağa razıydım.

Günlər, həftələr keçir, atamdan heç bir xəbər almırdıq.

“Atam niyə bizə məktub göndərmir?”

“O xəstədi, Fərəh, xəstələr məktub yaza bilməz”.

“Bu doğru deyil, İffət xala da xəstədi, amma ailəsinə yazır”.

Bu xala doğrudan da, Avropadaydı və ailəsi müntəzəm olaraq, ondan uzun məktublar alırdı.

Yas tutulduğu bəsbəlli olan bu böyük evdə yavaş-yavaş mən də daxil olmaqla, hamı atamdan söz açmağı

tamamilə bir tərəfə qoydu. Qapını döymədən otağa girəndə, adamlar susur, ya da dərhal mövzu dəyişdirilirdi, bibimdən daha solğun, üzüntüdən xarab olmuş anamsa, elə hey ağlayırdı.

Aylar keçdikcə, atamı bir daha görməyəcəyim barədə fikir beynimə necə yerləşdi, heç bilmirəm. Şüuraltı duyğuyla, sözə çevrilmədən oldu bu. Madam ki, mənə onun öldüyünü deməmişdilər, madam ki, məzarının üstünə getməmişdim, deməli, rəsmi olaraq, atam ölmüş sayıla bilməzdi. Tehranın güneyində İmamzadə Abdulla məzarlığında yatan atamın qəbrinin üstünə ilk dəfə gedəndə, on yeddi yaşındaydım. Bəli, rəsmən ölü deyildi, amma mən onu sözün tam mənasında, itirmişdim. Həyatımda böyük boşluq varıydı, gözləyirdim... Sonra hər şey hüzn pərdəsinə büründü. Mən bir damcı göz yaşı tökmədən, heç dözə bilməyəcəyim şey olmuşdu. Bu gün bəzi adamların atamın qəbrini gizlicə ziyarət elədiklərini, çiçək qoyduqlarını bilirəm. Hətta atamın xatirəsinə hörmətsizlik edilməməsi üçün qəbrinin üstündəki adını silmək niyyətində olduqlarını da bilirəm.

Aradan qırx il keçəndən sonra bir həkimin müayinə-xanasından qayıdanda, eyni bərk ağrı məni də yaxaladı. Ərimi itirməyimdən bir neçə il keçmişdi. Yaşadığımız bu qədər hadisədən sonra uşaqlara və mənə çox kədər verən yasdən, keçmişdən və ailə yaşantımızdan söhbət eləyirdik. Atamı “itirməyimi” danışma tərzimdə bəzi şeylər

qəribə gəlmişdi ki, doktor qəfildən olub-keçəni niyə açıq bildirmədiyimi soruşdu:

“Atanız ölüb, yox? Niyə belə demirsiniz?”

Bunu bacarmayacağımı güman eləyirdim, amma axırda mənə çox ağır gələn həmin iki kəlməni birləşdirib “atam öldü” dedim və hıçqırıqlar məni boğdu.

Bir neçə ay sonra uşaqlığımı keçirdiyim bu böyük evdən ayrılmaq məcburiyyətində qaldıq, anam və dayım artıq atamın sağlığında yaşadığımız həyatı davam etdirmək imkanında deyildilər. Bir binanın damı altındakı mənzilimizə daşındıq. İri xiyabanından paytaxtın böyük hissəsinin, xüsusilə, Tehran Universitetinin tikililərinin göründüyü mənzilimizə dərhal isinişdim. 50-ci illərin başlanğıcıydı. Universitetin sayı sürətlə artan yeni nəsil üçün təzə binalara ehtiyacı vardı. Kranların işləmələrini, yük maşınlarının manevrlərini izləyə-izləyə keçən yüzillikdən qalan şəhərin, orda-burda göydələnlərin ucaldığı, avtomobillərin sel kimi axdığı geniş məhəllələrə bölünmüş müasir paytaxta çevrilməsinə göz qoya-qoya, neçə-neçə saatlar keçirdim bu xiyabanda!.. Elə güman eləyirdim ki, bir neçə il sonra seçdiyim memarlıq peşəsinə olan bağlılığım bu dövrdə başladı. Bizimlə eyni evdə yaşayan dayım da memarıydı, axşamlar onun layihələrinin üzərinə əyilib işlədiyinə tamaşa etmək xoşuma gəlirdi.

Yayda istidən canımızı qurtarmaq üçün yorğan-döşəyimizi xiyabana çıxarır, hamımız birlikdə açıq havada yatırdıq. Yuxuya getməzdən qabaq təsəvvürün tam olması üçün bir gözümü yumub, qolumu uzadır, bir ulduzu və ya ayı barmaqlarımdan birinə keçirir, qiymətli daşdan üzüyüm olduğunu xəyalıma gətirirdim, bu oyundan zövq alırdım. Başqa gecələr Rzayla Tehranın açıq havadakı kinoteatrı olan “Diana”nın iri pərdəsində göyüzünə oxşayan mənzərələri heyranlıqla izləyərdik.

Şəmirandakı uzun yay tətillərinə də əlvida demişdik, anamın artıq orda villa kirayələyəcək qədər pulu yoxuydu. Şəmirana ara-sıra, ancaq bir neçə günlüyünə, orda evləri olan üç dayımdan birinin yanına gedirdim. Belə dəyişiklikdən çox zərər çəkdiyimiz deyilə bilməzdi, çünki böyüklər tətlimizi Şəmiran əvəzinə Gilan və Azərbaycanlı qohumlarımızın yanında keçirməyi qərara aldılar. Bu tətillər və xüsusilə, oraya getmək üçün səfərlərimiz böyümə çağının şübhəsiz, ən gözəl xatirələrini təşkil eləyir. Avtobuslara minərdik. O dövrdə yollar hələ asfaltlanmamışdı, yandırıcı küləklə sovrulan toz buludları açıq pəncərədən içəri dolardı. Yolun kənarında limonad içmək üçün dayananda - su içməyimiz qadağanıydı - saçlarımız və kirpiklərimizin tozdan dümağ olduğunu, tanınmaz hala düşdüyümüzü, yaşlılara bənzədiyimizi görüb qəhqəhəylə gülərdik.

Azərbaycanda Təbrizə, əmim Mənuçöhrün evinə gərdirdik. Orda ailəyə məxsus böyük, qədim evdə qalırdıq. Əmim bizi meyvə ağaclarıyla dolu olan geniş ərazisində istirahət eləməyə aparır, mən də doyunca qaysı, giləs yeyirdim.

Güzəranlarını torpaqdan qazanan bütün qohumlarımın ən böyük qorxusu quraqlığıydı. Hey yağış yağmasına ümid bəslənir, yağmur duasına çıxılırdı. Adətə çevrilən bu yağış həsrəti, mənim üçün də yavaş-yavaş iztirab mövzusu olmağa başlamışdı. Torpaq sahibi olmadığımız üçün Tanrıya səmimi şükür elədiyimi xatırlayıram. Başqa bir dünyanın qüvvələrini öyrənməyə başlamışdım: ədalətin olmadığı, rəhmsiz, ibtidai dünyanın... Torpaq islahatı hələ keçirilməmişdi, yoxsul kəndli ailəsini dolandırmaq üçün bir az buğda oğurlayar, ya da yanlış iş görərdisə, torpaq ağası onu döyə, hətta daha ağır cəza verə bilərdi. Bu vəziyyəti qəbul eləmir, üsyana qalxırdım, hətta iki-üç dəfə kəndliləri istismar eləyən torpaq sahiblərinə çox qəzəblənmiş, hirsimdən ağlamışdım. Onları gecə, projektorların işıqlandırdığı cipləriylə ceyranları ovlayanda gördüyüm zaman da eyni üsyanı yaşamışdım. Gözləri işıqdan qamaşan zavallı heyvanların ən kiçik qurtuluş şansları yoxuydu! Sevilən bir uşağıydım, yaxınlarım duyğularımı ciddi qəbul eləyirdilər, amma ağaların bu alçalıcı və zalım

hərəkətlərinin mənim kimi kiçik şəhərli qızı nə qədər çox yaralaya biləcəyini tam dərk eləmişdik.

Zəncanda yaşayan bibim Əzizin yanında olanda, ciplə uzaq kəndlərə ziyarətə, ya da şənliklərə qoşulmağa gedirdik. Bibim bu bəhanəylə bəzi ailələrə dərman aparırdı. Səfərlər mənim İranın nə qədər böyük və iqliminin nə qədər sərt olduğunu görməyimə imkan verirdi, çünki təhlükələr heç də əskik deyildi. Çayları keçməyimiz, qorxudan nəfəsimizi kəsən dar aşırımların ətrafında dolaşmağımız, heyvanlardan, xüsusilə, canavarlardan ehtiyatlı olmağımız lazım gəlirdi; kişilər bu səbəbdən silah gəzdirirdilər.

Ara-sıra ata minib, tarlaların arasında dolaşa-dolaşa kəndlilərlə söhbət elədiyimiz də olurdu. Günorta vaxtı hamımız birlikdə çəmənlikdə oturur, kişilərin kəsdikləri qarpızı bölüşdürürdük. Adamlar Azərbaycanın kommunist kampaniyaya qoşulmağa məcbur olduğu günləri hələ qorxuyla xatırlayırdılar. Bir gün köhnə axuru gəzəndə, yanımdakı kəndli bir atın yanında dayandı:

“Bu ata yaxşı bax, Fərəh, – dedi, – əmin Mahmud xan elə bu atın belində Tudəylə döyüşdü”.

Çox yaşlı, bəyaz atıydı, bu. Onu görəndə, üstünə gün işığı düşmüşdü. İnsanı həyəcanlandıran həmin mənzərəni yaddaşıma həkk elədim.

Anamın böyük qardaşı Hüseyn dayımın yaşadığı Gilana getmək üçün Tehranın quzeyində hündürlüyü dörd

min beş yüz metri keçən Elburz sıra dağlarını aşmaq lazım gəlirdi. İnsanı heyrətdən-heyrətə salan səfəriydi bu. Çay yatağı boyunca qayalıq və çılpaq əraziylə yuxarı dırmanırınsınız, sonra yol qəfildən azacıq əyilib, Xəzər dənizinin çimərliklərinə qədər uzanan yamyaşıl vadiyə uzanır. Rütubətin qəfil artdığı bu yerdə bir-birinin ardınca düyü tarlalarını, çay bağçalarını görürsünüz, göyüzü adətən əllə tutulacaq qədər yaxın və qapalıdır. Yayın, yetişən düyünün qoxusu insanı sərxoş eləyir. Əsasən, quraqlıq olan Elburzun güney bölgəsinin əksinə, Gilan yaylalarının suyu boldu. Birdən-birə qabağınıza əncir, portağal, şabalıd ağacları, küsdümağacı, bizdə “ipək ağacı” kimi tanınan ağ çiçəkli albizyalar çıxır, heyrətə düşürsünüz.

Dayımın Ləhican yaxınlığında çay plantasiyaları vardı - çay keçən yüzillikdə Çindən gətirilmişdi. Mən də dayımın uşaqlarıyla birlikdə çay yığmağı sevirdim. Fəhlələrə axşam gün boyu yığdıqları çayın ağırlığına görə haqq ödənilirdi. Biz də ən yorğun olanların səbətlərinin dolmasına kömək eləyirdik. Körpələriylə gəlib işləməkdən başqa çarələri olmayan gənc anaların xatirəsi yaddaşımda eləcə qalıb. Körpələri sakit dursun, yatsın deyə, onlara kiçik dozada nəşə verirdilər. Bir gün körpələrdən biri zəhərlənmişdi, biz də qorxudan qıç olmuş gənc ananın körpəsini həyata qaytarmaq üçün

başına su töküb, yanaqlarına vurmasına baxa-baxa qalmışdıq.

Kommunistlərin Gilana müvəqqəti sahib olmalarının imkan verdiyi sürgün və qorxudan burda da danışılırdı. Amma bir neçə ağanın torpaqların xeyli hissəsini əlində saxladığı və insanların çoxunun muzzdlu qol güclərindən başqa bir şeylərinin olmadığı ogünkü sistemdə yoxsul kəndlilərin yaşamasının mümkünsüzlüyü də aydınıydı. Torpaq islahatının keçirilməsi qaçılmazıydı, gənc Şahın da bu islahata tərəfdar olduğu söylənirdi. Elə taxta çıxmağından sonrakı ilk bir neçə ayda özü sahib olduğu torpaqların böyük hissəsini hökumətə verib onun kəndlilərə paylanmasını istəmişdi, bu barədəki qərarının ilk əlamətlərini də göstərmişdi. İslahatı bəzi adamlar narahatlıqla, başqaları da səbirsizliklə gözləyirdilər. Toyumuzdan az müddət sonra Şahın verəcəyi ən əhəmiyyətli qərarlardan birinin də torpaq islahatı olacağı o zamanlar ağılının yanından da keçməzdi, əlbəttə!..

On bir-on iki yaşındaydım, ölkəmin Tehran və tehranlılardan ibarət olmadığını anlamağa başlayır, özümdən əvvəlki nəsillər kimi, mən də iranlı olmağı öyrənirdim. Bu aidiyyət duyğusunu məktəbli gənclər şairlərimizdən ən böyüyü olan Firdovsinin “Şahnamə”sinin (“Şahların kitabı”) gözqamaşdırıcı şerlərində tapırlar. Biz uşaqlar üçün o, İran şəxsiyyətini və iranlı olmağın qürurunu təmsil eləyirdi. Mən də Firdovsini məktəbdə tanıyıb

sevmiş, Rzayla onun kitabını oxumuşduq. “Şahnamə” islamiyyətdən qabaqkı dörd xanədanın, yəni İran qurucularının dastanıdır. 995-ci ildə bu şedevri yazan Firdovsi əsərində əfsanəvi qəhrəmanlarımızın igidliklərini, faciələrini, rəhbərlərin tarixini min ildən bəri heç əskilməyən bir dillə danışır.

Firdovsi bu ana əsəri çox çətinliklə əldə elədiyini və içində bir çox gözəl hekayə olan, qədim zamanlardan qalma kitabdan təkan alıb yazmağı bacardığını deyir:

“Bu kitabı əldə eləmək istəməyimin səbəbi içindəki hekayələri şerə çevirmək arzumdur. Bir çox adamdan onu bilib-bilmədiklərini soruşdum. Vaxt keçdikcə, bu əsəri başqalarının axtaracağı qədər uzun yaşamayacağımın qorxusundan ürəyim sıxılırdı. Bir müddət beləcə kitabı axtarmağa sərf olundu. Məqsədimi gizli saxlayır, kimsəyə söyləməirdim. Şəhərdə sadıq bir dostum vardı: güman ki, mənə eyni xəmərdən düzəldilib. Ona sirrimi açanda, mənə bunları söylədi: “Bu gözəl fikirdi, axırda məqsədinə çatacaqsan, bu vaxtadan əbəs yerə axtarmayıbsan, həmin qədim kitabı sənə mən gətirəcəyəm. Gözlə! Səndə şer duyumu var, gözəl söz söyləyirsən, gəncsən, qədimlərin dilini də bilirsən. “Şahnamə”ni yaz və onun köməyilə böyüklərin yanında şanlı yerini tut”. Sonra kitabı mənə gətirdi, içindəki kədər xoşbəxtliyə çevrildi”.

Məktəbdə yoldaşlarımla, evdə də Rzayla “Şahnamə”ni oxuyanda, eyni coşğunu yaşayırdıq. Onun

əsərində döyüş səhnələrindən sonra birdən-birə heç bir uşağın laqeyd qalmayacağı və bu öyüdün fəvqəladə təsir göstərdiyi sevgi fişqırır sətirərdən:

“Sənə bir həyat bağışlanıb; sən başqalarının canını almağı necə fikirləşə bilərsən?”

“Bir buğda dənəsini sürütləyən qarışqanı belə, incitmə, çünki onun da həyatı var; qarışqa üçün belə həyat çox dəyərlidi”.

Cəsaret və gücün əxlaqla yarışdığı bu dastanvari şərlərlə “Şahnamə” gənc iranlılara minillik şəxsiyyətlərinə hörmət eləməyi öyrədir. Onun məqsədlərindən biri budu və əsrlərdən bəri davam elədiyi kimi, uşaqlığının İranda da gəzərgi ozanlar o kənddən bu kəndə gedib, Firdovsinin şərlərini söyləyər, ya da mahnıyla oxuyardılar. “Şahnamə”nin bir başqa hədəfi də zətıqırıq hökmdarların siyasi və əxlaqi təhsilinə kömək eləməkdə. “Şahların kitabını bitirəndə, onu şahlara ver”, yazır Firdovsi. Çünki ona görə, İranın böyüklüyü hökmdarlığın davamlılığına və ya hökmdarlıq dağılar, ya da çökərsə, onun yenidən doğuluşuna çox möhkəm bağlıdı.

Mən yeni ərə gedəndə, Tehran Universitetində professor olan Cozef Santa Kroka “İranın taleyilə “Şahnamə” arasında çox sıx əlaqə var” dedirdən də eyni şey olmalıdı. Krokun belə bir yozumu da var:

“Yüzillər boyu yeni xanədanların ortaya çıxdığı görünür. Bu xanədanlar ölkəyə yenidən müstəqillik

qazandırılar, dilini gücləndirirlər, mənəviyyatı zənginləşdirirlər. Bu davamlı yenidəndöğulmaların qaynağının Firdovsinin əsəri olduğunu nə şübhə ediləcək şeydi, nə də boş iddiadı. Bu əsər İran tarixinin böyük imperatorlarını istiqamətləndirdiyindən onların ilham qaynağı olduğuna heç bir şübhə yoxdu”.

50-ci illərin iranlıları üçün Qacar xanədanından sonra başa keçən Pəhləvi xanədanı Firdovsinin kitabındakı öncəgörmə məntiqinə uyğun gəlir. Başqa necə ola bilərdi ki? Məclisin qərarı nəticəsində Rza şah Pəhləvi tac qoyduğu zaman İran sanki ortaçağı yaşayan başsız bir ölkəydi. Qacarların sonuncusu Əhməd şahın hökmdarlığının sınırları Tehranın o biri tərəfinə keçmirdi. Ölkə qəbilə başçılarının və böyük torpaq sahiblərinin əlindəydi. Hər yerdə mövcud olan qanun – “gücü yetən-yetənə”ydi. Milli müəssisələr də, məlum yeraltı qaynaqlar yadlara verilmişdi: ingilislər neftimizi çəkib aparırdılar; ordu deyilən bir şey qalmamışdı, amma qalan qüvvələr quzeydə rus, güneydə ingilis zabitlərinə bağlıydılar; belçikalılar gömrüyümüzü, isveçlilər jandarmamızı idarə eləyirdilər. İran dünyadakı ən böyük səfaləti yaşayan ölkələrdən biri idi, orta yaş həddi otuz ilə düşmüşdü, uşaq ölümü faizi bölgəmizdəki ən yüksək faizlərdən biri idi. Oxuma-yazma səviyyəsi yüzdə birə çatmırdı; qadınların heç bir hüququ tanınmırdı, məktəbə belə getmirdilər. Qıyası, Hindistan və Osmanlı imperatorluğu kimi böyük

qonşularının əksinə, nə doğru-dürüst şose yolu varıydı, nə dəmir yolu, nə elektrik, nə də su...

İyirmi beş il sonra mənim böyüdüyüm İran isə artıq məktəblərə, universitetlərə malikiydi; hamısı asfalt olmasa da, yollar çəkilməmişdi, ən azı, əlaqə təmin edilmişdi və nəhayət, İran dəmir yolları Xəzər dənizini Bəsrə körfəzinə bağlayırdı. Heç şübhəsiz, görülməsi lazım gələnlər bir çox şey varıydı, amma keçilən məsafəyə baxılındaqda, valideynlərimin qənaətinə görə, Mustafa Kamal Atatürk Türkiyədə nə eləmişdisə, Rza şah da ölkəsində eyni uğur qazanmışdı; bir damcı qan tökmədən sənaye və mədəniyyət inqilabı gerçəkləşmişdi. Onu minnətdarlıqla xatırlamamaq mümkünüydümü? Firdovsidən “ziyalı hökmdar”a hörmət və sevgini öyrənən biz uşaqların bu gənc Pəhləvi xanədanında şairin xəbər verdiyi yenidən dirilməni görməmək mümkünüydümü?

Firdovsidən səhifələr dolusu şeirləri əzbərlədiyimiz kimi, başqa şairləri də oxuyurduq. Şerə duyduğumuz bu hörmət qədimlərə bağlıdır. Bu səbəbdən, nəsr yazanlarımızın sayı o qədər də çox deyil və məktəbdə öyrəndiyimiz milli mədəniyyət zənginliyimizi başlığı olaraq, klassik şairlər təşkil eləyir. Onları burada xatırlamağımın səbəbi şerə olan bu bağlılığımın yalnız məktəbdə yox, evdə də gündəlik həyatımı doldurmasıdır. Anam, dayım, bibim və Rzayla ən sevdiyimiz oyun oxunan misranın son hərfiylə başlanan yeni misra tapıb

şer oxumağıydı. Kim misranı tapmaz, ya da artıq fikirləşərdisə, oyundan kənar edilir, beləcə, çevrə kiçilə-kiçilə davam eləyərdi. Başlıca olaraq, yaddaşı ən güclü, mədəni səviyyəsi ən yüksək olan oyunu udurdu.

Hafizi sevməyi mənə öyrədən anam və Qütbi dayımıydı. Şahbanu olduğum zaman Şirazda onun qəbrini ziyarət eləmiş, axşam sərin külək əsəndə, həyat və xoşbəxtlik mövzusunda düşüncələrə dalmışdım. Hafiz də qəbrinin üstünə gələn səyyahları buna dəvət eləyir:

“Mənim torpağında şərab və sazla otur, taki qoxunu duyaraq mən də qalxıb rəqlə sənə qoşulana qədər...”

Mənə görə, şairlərimizin ən insanpərvər, ən comərd, ən seçilmişidi Hafiz. İnsan qarmaqarışlıq ruhi vəziyyətdə olanda nə qərar verəcəyini, hara gedəcəyini bilmirsə, əsərini gözüyumulu açıb cavabı mütləq onun misralarında tapır. “Qeybdən gələn səs” kimi tanınan şair həqiqəti sirli şəkildə sizə pıçıldayır. Hafiz həyatın üstün gəldiyi anlarda sizə yoldaşlıq eləyib, ağrının öhdəsindən gələ, ya da bəxtin qabağında dura bilməyəndə, ona boyun əyməmək üçün qüvvə verir. Bu sətirləri yazan da odur:

“Məqsədinə çatmaq üçün səhranı keçməyin gərəkdisə, illərlə yoluna davam elə, tikanların açdığı yaralara fikir vermə”.

Anam tərədən-dırnağa qədər şerlə dolu həyat yaşayırdı. Hər hadisəylə bağlı xatırladığı bir şer olurdu mütləq, üzü qəfildən işıqlanır, şeri əzbərdən deyirdi. Mən

də ona başqa şerlə cavab verəndə, çox sevindirirdim. Bu oyundan daha artıq şeyiydi. Yer üzündə gəlib-gedəri olmağımızı qəbul eləməyin və təvazökarlıqla düşünənlərin biliyinə sığınmağın bir başqa yoluydu şer. Mən yenə şirazlı olan Sədini, Mövlana Cəlaləddin Rumini, Ömər Xəyyamı və çağdaş şairlərimizdən Foruq Fərruxzadı, Firudin Məclisini, Söhrab Sepehrini və bir çox başqalarını sevirəm.

Zamanla evdəki kədərli hava bir az dağılmışdı, atamın itkisinin ağrısını hamımız ürəyimizdə dəfn eləmişdik. Dayılar, bibilər uşaqlarla yanaşı həyat keçirirdik. Artıq məktəb yoldaşlarımı da evə gətirirdim, beləcə, Rzayla keçirdiyimiz ayrılmaz ikili həyatımız və ailə dairəsi genişlənirdi. Bir çox dostum varıydı, əsasən, uşaqlarla yaxşı dil tapırdım, ətrafimdakı böyüklərin şəfqət daşan münasibətlərinin hədəfiydim. Niyə hamı mənə bu qədər mehribanlıq göstərirdi? Başqalarından nə gözəl, nə də sevimli sayırdım özümü. Sonra düşündüm ki, başqalarının üstümdə titrəmələrinin səbəbi nə gözəl gözlərimin xətriydi, nə insani cazibədarlığımıydı. Yeganə səbəb atam öldüyü üçün mənə acımaları ola bilərdi.

Bu vəziyyət aylar boyunca məni narahat elədi. Həmin sevgi əlamətlərini qəbul eləmək meyllilə, qulağıma çox xoş gələn o sevgi sözlərinin səmimi olmadığını pıçıldayan daxili səsime inanmağım arasında vurnuxa-vurnuxa qaldım. Bu narahatlığım sonralar keçib-getdi.

Amma həmin çağdan qalma bir şökkaklığım vardı; mənə atılan böhtanları araşdırıram. Bu səbəbdən, Şahbanu olanda, ikiüzlülərdən, saraydakı yaltaqlardan çox ehtiyatlı olmuşam. Ara-sıra onların oyununa düşdüyüm oldusa, mənə söylədiklərinə nadir hallarda diqqət vermişəm. Beləcə, ayaqlarımın yerdən üzülməməsinə nail olduğumu güman eləyirəm. Qənaətimcə, tərifləmələr, ürəkdən gəlməyən davranışlar insan zəkasına həqarət mənasını verir, insanı aldatmaqdan fərqi yoxdu. Həmsöhbətlərimi incitməmək üçün onların üzünə heç şeyi vurmuram, amma bu vəziyyət mənə dərindən yaralayır.

Min illərdir, elə eyni tarixlərdə keçirdiyimiz, həyatın hər şeyə baxmayaraq, davam eləməsinin lazım gəldiyini, bölüşdürüləcək ortaq xoşbəxtliklər olduğunu göstərən milli bayramlarımız var. Bu bayramların ən başlıcası yazın birinci günü olan 21 marta düşən Novruz (hərfi mənası “yeni gün”) hamının ən çox hazırlaşdığı bayramdır. Onun gəlişi ailədəki əhval-ruhiyyəni canlandırır, çünki uşaq olanda, Novruzunu hamımız birlikdə böyük evdə keçirər, bir-birimizə növbənöv şirniyyatlar, noğullar, meyvələr verərdik.

Bu həmişə belə olmuşdu. Evlərdə bayramdan iki həftə qabaq tərəkəş-dırnağacan təmizlik işləri başlayardı, çünki Novruz hər şeydən qabaq yeniliyin rəmziydi; incikliklər unudular, təmizlənilib-yuyunub yeni paltarlar

geyinilər, evlər təmizlənər və yeni il ayrı daxili aləmlə qarşılanardı. Bizim kiçik ailəmizin bu coşğuyla hərəkətə başlamasının ilk əlamətləri təmizliklə bağlı işləyirdi. Ev nəhayət, tərtəmiz olandan sonra o məşhur şəkər-şirniyyat hazırlıqlarına başlanıla bilərdi. Bunun üçün kamil aşpaz olan Əmcət xalamın evində toplaşırıdıq. Aşağı mərtəbədəki geniş mətbəxə doluşub, aşpaza kömək eləyərdik. Bu hazırlıqların günlərlə davam elədiyi olurdu... Ən axırda bayram günü süfrə hazırlanırdı. Yer üzünün bütün nemətləri Novruz süfrəsində olur: doğuluşun rəmzi yumurtalar, sağlamlıq üçün sarımsaq, eşq üçün kiçik quru yemişlər, gözəllik üçün alma, rifah üçün qızıllar, işıq üçün şamlar və bir güzgü, yenidən doğuluşun rəmzi kimi, qabaqcadan gözəl qabda xüsusi cücərdilmiş buğda, bir kasa suyun içində dünyanın əbədi olduğunu bildirən şamama və nəhayət, bu dünyanın fani olduğunu göstərən ağac yarpağı. Əlbəttə, etiqad edilən dinə görə, müqəddəs kitab da süfrədəki yerini tutur.

Vaxt yetişəndə – yazda, gündüzlə gecə bərabərləşdiyi gün - saati illərə görə dəyişir - ailəliklə masanın ətrafında toplaşılıb qucaqlaşır, bayram təbrik edilir, yeni il üçün diləklər tutulur. Böyüklər uşaqlara əsasən, bayram pulu verir: bəzən xırda pul, bəzən də təptəzə kağız pullar.

Bu ilk gündə bütün ölkə bayram havasına bürünür. Adətlər qabaqca ailənin ən yaşlısını ziyarət etməyi lazım bilir, sonra digərləri: böyük ana-atalar, əmilər, dayılar,

xalalar, bibilər, onların uşaqları; elə ki, İran küçələri rəngarəng geyinmiş, nəşəli, əlləri çiçəklərlə dolu, balet oynayırmış kimi, gedib-gələn, gülən, bir-birinə şirniyyat verən minlərlə insanla dolur və bu şənlik günəş batana qədər davam eləyir.

On üç gün sonra gələn Sızdah yalnız bayırda keçirilməsi lazım gələn gündü, əks təqdirdə uğursuzluq gətirəcəyinə inanırlar. İlin on üçüncü günü elə bil, bütün ölkə piknikə gedir. Varlılar yemək dolu maşınlarıyla şəhər ətrafına çıxır, imkanı daha az olanlarsa, küçələrdə, ya da dərə yamacında, çinarın altında xalılarını sərrib samovarlarını qoyur, yazın ilk şəfəqləri altında manqal kömüründə kabab çəkir, yemək bişirirlər. Hər yer nağara, saz, zurna çalan çalğıcılarla dolu olur.

Tehrandan kənarda yemək yeyilməsi üçün bu günlər ən gözəl günlərdir. Hava hələ çox isti deyil. Elburzun hələ qarlı olan təpələrindən şəhərə xəfif, yüngül külək əsir. Yeni ilin uğurlu olması üçün gün çıxmamışdan qabaq cücərmiş buğdanı götürüb axar suya atmaq lazım gəlir. Biz bunu anamla birlikdə eləyirdik.

Ölkəmdən çox uzaqlarda olduğum bu gün belə, mənim buğda cücərtilərimi başqa çaylar götürüb aparır. Bir dəfə Amerikada sürgündə olanda və hara gedəcəyimizi bilməyəndə, axırda dənizdə yaşamağa qərar verdiyimizi xatırlayıram. Amma o zaman çimərlik bağlıydı və mənim mühafizəmə cavabdeh olan adamların

tanışı çimərlik gözetçisiydi. Ona Novruz ənənələrimizdən söz açanda - amerikalılar ənənələr barədə son dərəcədə diqqətli idilər - gözetçi bizə buğda cücərtilərimizi dalğalara atmağımıza icazə verdi.

Novruzdan qabaq “Çərşənbə suru” bayram edilir. Bu ilin son çərşənbə axşamına təsadüf eləyir. Son çərşənbə axşamı tonqalın üstündən atılır, beləcə, rəmzi olaraq, içimizdəki bütün pisləkləri alova atır və oddan istilik, işıq alır. Biz bu Novruz tonqalını Tehranda bağçalarda, kəndlərdə, başqa bir yer yoxuydusa, küçədə qalayardıq. Bəlkə unudula bilər, amma bu gün belə kimliyimizi təşkil eləyən həmin ənənələrdən vaz keçməkdənsə, evimdə rəmzi olaraq şam yandırır və onun üstündən atılıram. Bu kiçik hərəkət mədəniyyətimə olan aidiyyətimə tamamilə üzə çıxarıb, mənə elə bil, sürgün əzablarına dözmək üçün güc verir.

Böyüyürdüm, yavaş-yavaş vasvası anamın nəzarəti altında uşaqlıqdan çıxırdım. Çox kiçikliyəmdən etibarən, anamla birlikdə həftədə bir dəfə hamama gedərdik, bu bir növ mərasim kimiydi. Anam bağlamaya təmiz geyimlərimizi qoyandan sonra əl-ələ verib hamamın yolunu tutardıq. Kiçik qız olanda, hamam məni bir az hürküdüdü, çünki çimizdirən qadın qaçmayım deyər, məni qıçlarının arasına alardı, isti su dərimi yandırar, sabun gözlərimi açırdırdı. Hamamçının adı Tubaydı.

Məni sakitləşdirmək üçün Tubanın mahnı oxuduğunu xatırlayıram.

“Səni elə adi adama verməyəcəyik. Şah belə, ordusunu götürüb, vəziriylə səni istəməyə gəlsə, bəlkə verərik, bəlkə də vermərik”.

İllər keçdikcə, hamamı və oradakı mərasimə oxşar mühiti sevməyi öyrəndim. Hər kəs öz bağlamasını hazırlayardı. Oturmaq üçün gümüş suyuna çəkilməmiş girdə məcməyi və üstündə dualar qazılmış mis tas da aparmaq lazım gəlirdi. Yuyunma hissəsi qurtaranda, duaların bizi qoruyacağına inana-inana bu tasla başımızdan su tökürdük. Təmizlik qayğısıyla heç bir zaman hamamın həsir döşəkçələrinin üstündə oturmazdıq; qızlara döşəkçənin üstündə oturduqları təqdirdə hamilə ola biləcəkləri deyilirdi. Bu sadələvhəsinə fikrin məni necə dəhşətə saldığını hələ xatırlayıram. Artıq Tubanın belimi qıl kisəsiylə kisələməsindən xoşlanırdım, olduqca uzun sürən bu kisələmə hissəsi dərimi təzələyir, mən də bundan ləzzət alırdım. Bizdə hamamın başqa bir funksiyası da var; analar arada evlənmə çağındakı oğullarına göstərmək, bəlkə də evləndirmək üçün qız bəyənidilər.

Bir gün azərbaycanlı bir qadın onun dilini başa düşmədiyimi güman eləyib, mənim nə qədər zəif olduğumu söyləmişdi: “Boy, nə gözəl qızdı” - yəni, türkcə “bu qız gözəldi” demişdi: gənclik çağımın

astanasında eşitdiyim bu tərif məni utandırdığı qədər sevindirmişdi.

Fərəh Pəhləvi – müasir qadının simvolu

III.

Yeniyetməliyə ilk addımlarımı on yaşında getdiyim Tehrandakı Janna d'Ark məktəbində atdım. Anam da təhsilini orda almışdı. Məndən ötrü də həmin məktəbi seçdiyinə görə, ona minnətdaram. Həyatın bu dönüş nöqtəsində şəxsiyyətimə ən çox inkişaf etdirdiyim illərimi məktəbdə keçirdim. Bunu da qismən, təşəbbüsləriylə məktəbi heyrətləndirən gənc rahibə Kleri tanımağıma borcluyam. Rahibə Kler basketbol komandası yaratmışdı. Əvvəlcədən çəkingən uşağıydım, bu basketbol komandası iki-üç ildə məni özümə güvənən, zahirən dəyişən gənc qız elədi.

Janna d'Ark məktəbinə gələr-gəlməz həmin komandaya daxil oldum və həyatsevər fransız rahibəylə tanışlıq qurdum. Bu da onun mənim barəmdə söylədikləri:

“Komandaya yalnız orta iri və son sinif şagirdlərini qəbul eləməyə qərar vermişdim. Uşaqlar çox kiçik olanda, hər şeyə həvəs göstərər, başladıkları heç bir şeyi axıra çatdırmırlar. Fərəh hələ orta məktəbin ilk sinfindəydi, amma bilmirəm, nədəndi, onu görər-görməz sevdim. Aramızda xüsusi münasibət yarandığını hiss eləmişdim. Xasiyyətimiz oxşarıydı, yalnız o, bir az da ağır təbiətli görünürdü. Heç bir qüsuru olmayan, tərtemiz,

çox səmimi baxışları olan balaca qızıydı. Ağ önlüyünü kənarları qırmızı ağ yaxalıq tamamlayırdı. Özündən əmin görünsə də, səbəbini bilmədiyim çəkingəkliyi varıydı, adamlarla ara saxlayırdı. Amma çox nəşəli, yanındakıları elə hey güldürən uşağıydı. Qəti maskalanmazdı. Rahibələrin qaldığı binada saxladığım topu gedib ancaq o gətirərdi. Çox kiçik yaşında atasının itirməsinə baxmayaraq, xoşbəxt, qayğısız uşağıydı. Güman ki, fəal və güclü şəxsiyyətimə görə, o da digər rahibələrdən çox məni sevirdi”.

Bir il sonra basketbol komandasının kapitanı seçildim. Bu da güman ki, idman qabiliyyətimə görə yox, eyni zamanda yumşaq təbiətli olduğumdandı. Olduqca sadə və təbiidim, nazlanmağı sevməz, dedi-qoduları dinləməzdim. Əgər bir adam mənə acıqlanardısı, heç dindirməz, özü gəlib məni danışdırmasa, onu yaxın qoymazdım. Bir müddət sonra Janna d’Ark məktəbi basketbolçularının rəhbəri kimi, qızlara örnək olduğumu, məni qəhrəman hesab elədiklərini sezdim. Başqa məktəblərdəki qızlarla yarış keçirəndə, həmişə udan biz olurduq, bir müddət sonra hamının qazanmağa can atdığı “Tehran çempionu” adını da biz aldığımızı. Qəzetlər komandamızın şəklini çap eləmişdi, tez-tez uşaqların məni ata-analarına barmaqla göstərdiklərini görürdüm. “Ana, bax, Fərəh budu!”

Rahibə Klerin coşğunluğu bizə güc verirdi. Rəqabət duyğusunun köməylə başqa sahələrdə də çalışmağa başladım, uzununa tullanma, hündürlüyə tullanma və qaçışla məşğul oldum. 1954-cü ildə İran Qızlar Atletika Çempionatında hündürlüyə tullanma və qaçış növlərində birinci olmuş, o dövrdə İranda idmana məsul olan general İzzət Pənahın təqdimiyə Şahın adından İran bayrağıyla birgə iki medal almışdım. Medallar hələ gözümün qabağındadı, hər ikisinin üzərində Şahın və Şahbanu Sürəyyanın rəsmləri varıydı.

Məktəbə də hər gün həvəslə gedirdim, çoxlu yoldaşım varıydı, müəllimlərimin çoxunu sevirdim, elə güman eləyirəm, onlar da məndən razıydılar. Janna d'Ark məktəbinin ən aşkar özünəməxsusluğu olan ciddiyyət və şagirdlər arasındakı yoldaşlıq duyğularını bəyənidim.

“L” hərfi şəklində, bitişik tikilmiş, yüz yaşlı iki binası olan məktəb elə ilk dəfə girəndə, hörmət və ciddiyyət tələqin eləyirdi. Qanadlardan biri rahibələrə ayrılmışdı, orda bağça varıydı. O biri qanadda siniflər, iri küknarların kölgə saldığı böyük daş küçəyə açılırdı. Ayrı bir yerdəki kilsə həmin binaların hamısına dini və müqəddəs görkəm verirdi. Bu ağır mühit xüsusilə, günorta yeməyində gülməyimizə mane olmazdı. Mənim vaxtımda məktəbdə bufet yoxuydu, hər şagird öz yeməyini çantasında gətirirdi. Aşağı mərtəbədə olan köhnə kömür peçlərinin

üstündə yeməklərimizi isidər-isitməz, ordan çıxmağa tələsirdik, zirzəmi bizi bir az hürküdüdü.

Başqalarını və özümü kəşf elədiyim, şəxsiyyətimin ortaya çıxdığı bu illər ərzində necə uşağıydım mən? Burda sözü rahibə Klerin məni çox rıqqətləndirən, o qədər də tərəfsiz olmayan şəhadətinə verirəm:

“O, bəlkə də digər uşaqlardan çox üstün deyildi, amma ağıllı, qabiliyyətli və məsuliyyət hissi olan uşağıydı. Dərsləri fransızca alırdı. Bunu təkcə dil qabiliyyəti olan uşaqlar bacarırdılar. Ədəbiyyatdan çox riyaziyyat və fənn sahələrində daha bacarıqlıydı. Geyiminə həmişə çox diqqət verirdi. Çalışması mükəmməliydi, yoldaşlarının üzərində böyük təsiri varıydı, həyat sevincilə dolu, sağlam və həmişə köməyə hazır olan qızıydı. Mənə görə, o, iranlı qızın ən yaxşı cəhətlərini şəxsiyyətində toplamışdı, incə, hər şeyin yerini bilən, zərif, dostlarıyla ilıq davranan sadıq insanıydı”.

Dosdoğruydu, mübaliğəsiz, təbii olaraq, xoşbəxtliyə can atmaq kimi, cəhətlərimi atamdan miras aldığıma heç şübhəm yoxdu. Həm də bu xüsusiyyətlərimin əsasını gözündən heç bir şey qaçmayan anamın sərt xasiyyətinə borclu idim. Gənc qızların təhsili barədə söhbət düşəndə, xüsusilə, adət-ənənələrə ciddi əməl eləyən cəmiyyətdə məni təkbaşına böyütmək məcburiyyətində qalması, əlbəttə, anamı çox qorxudurdu. Baxmayaraq ki, Qütbi dayım yavaş-yavaş mənə atalıq eləməyə başlamışdı,

amma o, gündəlik məsələlərlə çox maraqlanmırdı, mənə kömək eləyir, həyatla bağlı böyüklük göstərir, gələcəyimi hazırlayırdı. Arvadı Luiza bibim məndən heç şeyi əsirgəməzdi. Məni daim azalmayan sevgilə sevərdi, onun gözlərində qüsursuzuydum; indi geriyyə dönüb baxanda, anamla birlikdə məni ən çox sevən insan olduğunu düşünürəm.

Anamın gözü daim üstümdəydi, ən kiçik səhvində sanki misli görünməmiş fəlakətə səbəb olmuşam kimi, qəzəbindən göyə çıxardı. On üç-on dörd yaşlarındaydım, ilin sonunda imla dərindən zəif qiymətlər alıb, sentyabrda təkrar imtahana qalmışdım. Anam qatlandığı bu qədər fəlakətdən sonra ona belə əzab verməyə haqqım olmadığını təkrarlayıb durmuş, adəti üzrə özünü itirmişdi, mən də ailənin üzqarası olduğumu düşünmüşdüm. Qorxulu vəziyyətiydi, sarsıntıdan alt-üst olmuşdum, yadıma düşəndə, bu gün belə, hələ həyəcanlanıram. İmladan uğursuz çıxmağım sanki gələcəyimi məhv eləmişdi, bütün günü otağıma qapanıb ağlamışdım.

Digər tərəfdən, elə həmin illərdə ölkə miqyasında mənim siyasi biliyimi sürətlə inkişaf etdirəcək həddən artıq əlamətdar hadisələr baş verirdi. 1952-ci iliydi, hökumət neftin milliləşdirilməsini təmin etmək üçün dönməz iradəylə ingilislərə qarşı mübarizə aparırdı. İranlıların ingilislərə duyduğu qəzəbi istiqamətləndirməyi bacaran Millətçi Cəbhənin başında duran Məhəmməd

Müsəddiq Şah tərəfindən hökumətə rəhbər təyin olunmuşdu. Müsəddiq cəsur və qətiyyətli hərəkət eləmişdi, amma barışmaz xasiyyəti üzündən ingilislər bizim neft istehsalımızı dondurdular; İrandan bir damcı neft ixrac eləmək mümkün deyildi, buna görə də bütün ölkədə iqtisadi geriləmə başlamışdı. Ölkəmiz hər sahədə itirirdi: beynəlxalq məhkəmələrdə haqlarını əldə eləməsi gecikirdi və bundan başqa, ingilislərin embarqosunun qurbanı olduğundan, İran cəmiyyətinin bütün təbəqələrinə təsir eləyən böhrana sürüklənirdi.

Şahın çox narahat olduğunu danışdılar. Şah milliləşdirmə cəhdlərində ingilislərin bütün müzakirə istəklərini inadla rədd eləyən Müsəddiqin çox irəli getdiyini düşünürdü. Xalqın get-gedə yoxsullaşması, narazılığın artması şübhəsiz, kommunist Tudə Partiyasının çörəyinə yağ sürtürdü. Tudə heç zaman bu qədər güclü olmamışdı. Bəziləri Müsəddiqin özü də istəmədən kommunistlərin oyununa düşdüyünü iddia edəndə, başqaları yeritdiyi siyasətin uğursuzluğuna baxmayaraq, millətçi müqavimətiylə ölkənin nüfuzunu yüksəltdiyini deyib, ona dəstək verirdi.

Böhran təhlükəli hal aldığına görə, Şah baş nazirinin istefasını tələb elədi, amma Müsəddiq tələbə boyun əymədi; onun bu barədə göstərdiyi inad iranlıların yaddaşında bu gün belə, yara izləri hələ ağrıyan vicdani toqquşmaya yol açdı.

Neftin milliləşdirilməsinin necə təmin ediləcəyi mövzusu bütün ailələrdə çəkişmələrə səbəb oldu. Bir çox ailə Şah tərəfdarları və Müsəddiqə rəğbət bəsləyənlər kimi, ikiyə bölünmüşdülər. Bizim ev də bu toqquşmadan öz payını götürdü: bir axşam alovlu Müsəddiq tərəfdarı olan dayılarımdan birinin qəzəbini cilovlaya bilməyən qohumlarımdan hansınınsa təhqirinə məruz qaldığının şahidi oldum. O dövrdə qatı kommunist düşməni və şahlıq rejimi tərəfdarı olan qohumum Rza Paniranist Partiyasıyla yaxınlıq eləyirdi. Hələ on üç yaşında olmasına baxmayaraq, su kimi içdiyi “Şahnamə” haqqında söylədiyi şərhələrlə ad qazanmışdı. Yoldaşları ona inşalarını, heç olmasa, giriş hissəsini yazması üçün yalvarırdılar... Mən də bütün qəlbimlə Şah tərəfdarı və millətçiydim. Bu xasiyyətim yalnız aldığım təhsildən qaynaqlanmırdı, bundan başqa Firdovsinin öyüdlərindəki həqiqətlərin qəlbimə işlədiyinə heç bir şübhə yoxuydu: bizdə yalnız Şah məqbuluydu.

Çəkişmədən təbiətinə görə, Janna d’Arkın sinifləri də təsirlənirdi: şagirdlər məktəbdə ailələrinin tərəfini saxlayırdılar. Amma ovaxtkı yaşımızda məsələni böyük hissiyyatla qəbul eləyir, hələ siyasi dəlil-sübutlar göstərə bilmirdik, bu, ya da o biri adamı müdafiə eləməyimizin səbəbi təkcə ona duyduğumuz sevgiydi. Mənə səmimi və qətiyyətli baxışlarıyla təsir eləyən gənc Şahımıza necə qarşı çıxmaq mümkün olduğunu şəxsən başa düşmürdüm.

Tənəffüsdə həyəətə çıxanda, bu mövzuda çəkişə-çəkişə, qızıışb bir-birimizə portağal qabıqları atdığımız da olurdu. Amma neftin milliləşdirilməsi söhbət mövzusunda çevriləndə, hamımız eyni fikirdəydik. Həmin güclü ingilis şirkəti “BP”nin emblemini “Benzine Pars” (İran benzini) kimi çevirməkdən qürur duyurduq. Dayımın oğlu Rzanın məktəbi Elburzda xüsusilə, oğlanlar arasında vəziyyət ciddiləşirdi. Tudənin kommunist emissarları gəlir, məktəbin girişində qışqıra-qışqıra qəzetlərini satmaları üçün şagirdləri səsləyirdilər. Mühit sürətlə gərginləşir, səs tonu yüksəlir və həyəcanını boğa bilməyən Rza qəzetləri cırmaqdan çəkinmirdi. Tudə tərəfdarları da davanı qızışdırırdılar. Axırda bir axşam qorxduğumuz başımıza gəldi. Rza bıçaqlandı. Onun xəstəxanada olduğunu öyrəndik. Bəxti yaxşı gətirmişdi, o gün əynində qalın paltar vardı, bıçağın ucu həyati orqanlarına zərər verməmişdi.

Daha sonra Şahın gərginliyin daxili müharibəyə çevrilməməsi üçün ölkəni tərk etmək barədə düşündüyüylə bağlı şayiələr çıxdı. Minlərlə insan, xüsusilə, gənclər sarayın qarşısında toplaşb ondan qalmasını xahiş elədilər. İran yenidən az qala, uçurumun kənarına gəlmişdi. Tehrandə tanklar qovşaqları tutmuşdular. Allahım, Şah bizi atsa, nələr olacaqdı? Bu zərurət məni elə narahat eləyirdi ki, nə yemək yeyə, nə də yata bilirdim, dayımla bibim çox sarsılmışdılar, anamın

ağzını bıçaq açmırdı, onların bu vəziyyəti narahatlığımı artırırdı. Hər axşam Məclis Meydanı yaxınlığındakı evdə yaşayan əmim Əhməd Dibaya zəng eləyir, ondan ən son xəbərləri almağa çalışırdılar.

Axırda “od düşdü, kabus sona yetdi” deyə düşünəndə, o qorxulu 1953-cü ilin yazında daha pis hadisələr yaşadıq. On beş yaşına girmək üzrəydim. Şahın ölkədən getməsi xəbəri bizə çatanda, Xəzər dənizinin kənarında, Bəndər – Pəhləvidə ailəlikcə tətildəydik. Bu dəfə şaiyə deyildi, radio xəbəri təsdiqləyirdi. Hökmdarın Müsəddiqi azad elədiyi, amma onun müqavimət göstərdiyi və cəsarətlənən tərəfdarlarının baş naziri dəstəkləmək üçün küçələrə töküldüyü bildirilirdi. Qaldığımız pansionda otuz beş il qabaqkı “bolşevik inqilabı”ndan qalmış “bəyaz” rus qadın varıydı. “Qurtardı, bura da Rusiyaya dönəcək”, – deyə təkrarlayıb dururdu. Zavallı qadın qorxudan dümappağıydı, ümitsiziydi. Bəlkə də İranın taleyini müəyyənləşdirəcək çox çətin günlər yaşayacağımızı bilirdik. Qaldığımız yaylaq kəndinə bir saatin tamamında xəbərləri çatdırmaq üçün səsgücləndiricilər qoyulmuşdu. Adamlar kədərli görkəmlə ortalıqda dolaşib-dururdular. Şaha qarşı olanların indidən “Ənzəli! Ənzəli!” deyə qışqırıqları eşidilirdi. Ənzəli Bəndər-Pəhləvi limanının köhnə adıydı. Bu rəmzi qəzəb nümayişiydi, amma Şahın adını indidən sildikləri üçün çox dərin mənə daşıyırdı. Bizim taleyimiz

necə olacaqdı? Ürəyim elə əzilirdi, sarsıntım elə dəriniydi ki, ağlaya bilmirdim.

Üç gün ərzində müxalifətçilər Tehranda böyük qarışıqlıq yaratdılar. Kommunistlər, müsəddiqçilər, hətta din adamları Şaha qarşı kinlə dolu şüarlarla küçələrə hakim olmuşdular. Şah da ölkənin xeyrinə olacaq bəzi tədbirlər görmək fikrində deyildi. Ölkəni tərk eləməzdən əvvəl Məhəmməd Müsəddiqin yerinə general Fəzlullah Zahidini baş nazir təyin eləmişdi. Ordu general Zahidinin tərəfinə keçdi və Müsəddiqin villasının tankla yerlə-yeksan edilməsi vəziyyətə hakim olmağa başlanmasının ilk əlaməti oldu.

Doğrudan da, ertəsi gün Şah xalqın canfəşanlığı sayəsində Tehrana qayıtdı. Şahbanu Sürəyyayla getdiyi, bir həftə belə çəkməyən bu sürgün bir çox iranlı kimi mənə də qıcıqlandırmışdı.

Ölməmişdən bir az əvvəl yazdığı xatirələrində Şah həmin qısa sürgündən söz açır. Mənim yeniyetməlik xatirələrim səthi olduğu, tarixi dəyər daşmadığı üçün buraya Şahın yazdıqlarını əlavə eləyirəm:

“Müsəddiqin eləmək istədiklərini və ehtirasını bilirdim. Zora əl atmazdan əvvəl İrani tərk eləmək qərarı verib, qan tökülməsinin qarşısını almaq və seçiminin azad gerçəkləşdirilməsi üçün ölkəni sərbəst buraxmaq istəyirdim. (...)

Xüsusilə, Tehrandə çarpışmalar üç gün sürdü. İlk iki gün Müsəddiq və Tudə tərəfdarları nümayişlər keçirdilər. Ancaq üçüncü gün, 1953-cü il avqustun 19-da fəhlələr, sənətkarlar, tələbələr, müstəqil əqidə adamları, əsgərlər, jandarmlar, qadınlar, hətta uşaqlar fəvqəladə cəsərlə o çılğın diqtə tərəfdarlarının tufənglərinə, pulemyotlarına, hətta tanklarına sinə gərərək, vəziyyəti tərsinə çevirdilər. Sabiq baş nazirin villasına Şah tərəfdarı olan tankdan açılan tək bircə dəqiq atəş üç il sürən çılğınlığa son qoymağa bəs eləmişdi... (...)

Dərhal Tehrana qayıtdım, xalq məni coşğun sevgi nümayişləriylə qarşıladı. Doğrudan da, bu, İrənin hər tərəfində heç kimsənin qabağında dura bilməyəcəyi xalq səsverməsiydi. Buna qədər çətin sınaqdan keçməzdən əvvəl taxtı atasından miras qalmış hökmdarıydım. Bundan sonra artıq doğrudan da, xalq tərəfindən seçilmiş olduğumu söyləməyə haqqım vardı (...)

“Müsəddiq rejiminin devrilməsinə səbəb olan vəziyyəti 1951-53-cü illər arasında baş verən hadisələrə bağlı çox acı həqiqətin ortaya çıxmasını labüd elədi. Məsələn, 1951-ci ildə Müsəddiq Müdafiə Nazirliyinə rəhbərlik eləyəndə, təkcə, kommunist Tudə tərəfdarı olan yüz on zabitin sayı artıb, 1953-cü ildə altı yüz qırxa çatmışdı.

Kommunistlərin planı əvvəlcə məni devirmək üçün Müsəddiqdən istifadə eləmək idi. Tudə Partiyasından ələ

keçirilən məlumatlara görə, mən ölkəni tərk eləyəndən iki həftə sonra Müsəddiq sıradan çıxarılacaqdı. Elan edilməsi nəzərdə tutulan İran Xalq Cümhuriyyətinin pullarının belə, kəsilmiş olduğunu gördüm. (...)

Üç il həbsdə yatandan sonra azadlığa çıxan Müsəddiq paytaxtın qərbində yerləşən Əhmədabaddakı malikanəsinə çəkildi və 1967-ci ildə orda öldü”.

Yaxın tarixdə ölkəmizdə baş verən şiddətli sosial toqquşmalar geridə qaldı. Bu gün artıq Şahın neftin milliləşdirilməsi məsələsində Müsəddiqi qızğın müdafiə elədiyini və ona hörmətlə yanaşdığını qətiyyətlə söyləyə bilərəm. Onu devirməzdən əvvəl uzun-uzadı düşünmüşdü. Məncə, əgər Müsəddiq Şahın ümid elədiyi kimi, ingilislərə qarşı bir az daha yumşaq, daha ölçülü-biçimi davransaydı, ölkə illərlə davam eləyən bu toqquşmanı yaşamayacaqdı. Bu gün bütün qəlbimlə iranlıların, gələcəyin İranında artıq yeri olmaması lazım gələn bu əlli illik savaşa son vermələrini və ölkəni hamının birlikdə ayağa qaldırmalarını arzulayıram.

Ara sakitləşdi, ölkədə və evdə həyat normal axarına qayıtdı. Rahib Mişel Goyauxun çoban dəyənəyinin ardınca gedib ləpirçiliyi kəşf eləmişdim. Janna dArkın oğlan şöbəsi olan Lazarist rahiblərin idarəsindəki Sen-Lui məktəbində kiçik uşlarda cəsarət tərbiyə eləmək məqsədiylə könüllü axtarırdılar. Mən də basketbol

komandasının kapitanıydım. Qısa müddətdən sonra da dəstə başı oldum.

Ləpirçilikdə məsuliyyət öyrənmə sahəsində böyük nailiyyət qazandım, Şahbanu olduğum zaman ləpirçilik dövrümü gizləncə, şükranlıqla xatırladım. Hələ on beş yaşında olanda, otuza qədər uşağın məsuliyyətini çiyinlərimdə daşımaq, kampaniyanın iki-üç həftə çəkdiyi nəzərə alınarsa, heç də asan şey deyildi. Kampaniyada təşkilatçılıq, fədakarlıq, soyuqqanlılıq, cəsərət və səbr sahibi olmağı öyrəndik. Bundan başqa, çox nadir tapılan boş saatlarda buraxılan səhvlər üzərində, gündəlik təlaş içində danışdığımız və gördüyümüz işin peşmançılıq doğuran cəhətləri haqqında təkrar düşünməyi öyrəndik. Əlbəttə, gənc yaşında Şahbanu olanda, mənə məsuliyyət hissini çox erkən öyrətdiyi üçün rahib Goyauxa minnətdarlıq duydum. Onun dinamizmini, insanlara qarşı səmimiyyətini, cömərdliyini sevmişdik. İranda ləpirçilik hərəkətini o istiqamətləndirirdi. Mən sürgünə gedənə qədər məktublaşmamız davam elədi.

Yenə ləpirçilik sayəsində 1956-cı ilin yazında Fransaya ilk səyahətimə getdim. Paris yaxınlığındakı Jambvill Şatosunda (inzibati vahid-tərc.) beynəlxalq ləpirçi toplantısına aramızdan iki qız, iki oğlan şagird göndərildi, mən də onların arasındaydım. Dəvət edilsək də, təyyarə biletlərinin pulunu özümüz ödəməyə məcburuyduq. Tehrandakı bir teatrda Sen-Lui məktəb

müdiriyyəti arasındakı münasibətlər sayəsində Marsel Paqnonun “Topaz” adlı tamaşasını göstərib qazancıyla Fransaya gediş-gəliş biletimizi satın ala bildik.

Parisi görmək fikri məni hədsiz həyəcanlandırırdı. Bu şəhərin ailəmin könlündəki yeri xüsusiyyəti, atam elə hey məni Parisə aparmağı düşünürdü. Babam Mehdi Diba yüzilliyin başlanğıcında Fransada, İranın konsulluğunda katib kimi çalışmışdı. Ata-oğul fransızca mükəmməl danışmışdılar, atam Fransaya, xüsusilə, onun paytaxtına bəslədiyi sevgi və dostluq hisslərini mənə də təlqin eləmişdi.

Parisə ənər-enməz Champs Elysees rayonuna gedib Atoll meydanınadək gəzdik. Gözlərim qamaşmışdı, həyəcandan uçurdum, elə o gün, günortadan sonra bütün Parisi gəzmək istəyirdim, vaxt çox azıydı. Uşaqlığımda xəyallarımı bəzəyən İnvəlide, Sen-Jermen-de-Pre, Sorbonna, Notr-Dam və Eyfel qülləsi kimi yerlərdən keçib, gəzintimizi davam etdirdik. Axşam-bizi qonaq qəbul eləyən ailələrdə qalırdıq - son dərəcə xoşbəxtiydim, amma ayaqlarıma su yığılmışdı, partlayan, qanayan yerlər belə, vardı.

Və metro! O dövrdə kiçik iranlı qız uşağı üçün metro adamın ağılını alırdı. Xəritəyə baxır, saf-çürük eləyir, metroya girir, on beş dəqiqə sonra bambaşqa bir səmtə, avqust ayının göyüzü altına, yerin üstünə çıxırdınız. Qrup rəhbəri olmağıma baxmayaraq, bir neçə quruşluq xırda

pul müqabilində konfet, saqqız və xüsusilə, bizə uşaqılıq illərimizin, “xoruz konfeti”ni xatırladan dondurmalar verən avtomatlardan istifadəni bacarmadığımı yadıma salıram.

Sonra Jambvillə getdik. Dünyanın dörd guşəsindən gəlmiş uşaqlar cürbəcür tamaşalarla ölkələrini tanıtməğa çalışdılar. Bəziləri özlərinin xalq mahnılarını oxudu, bəziləri tamaşalar göstərdi. Çox həyəcanlandırıcı günləriydi, dil maneəsinə baxmayaraq, münasibət qura bilmişdik. O vaxt istifadə edilən deyimlə bu “Özünü tanıtmə kampaniyası” bizi qrup animasiyalarına hazırlama məqsədi güdüdü. Kütlə qarşısında danışmağı, diqqəti toplamağı, gərginliyə üstün gəlib hekayət söyləməyi – hamısını orda öyrəndim. On il sonra ana olanda, yaxşı hekayət söyləməyin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu öz uşaqlarıma da başa saldım.

Jambvilldən sonra bu dəfə “idman kampaniyası”nda keçirilənləri öyrənmək üçün bizi Royana apardılar; orda dırmanma, üzmə və s. öyrənilirdi. Nəhayət, qayıdanda, yolüstü bir-iki günlüyə Afinada qaldıq və Akropolu gəzdik. Yoldaşım Elliyə qədim Pers imperatorlarından Daranın Dionis Teatrindəki mərmər taxtında oturanda, böyük həyəcan və qürur duydu.

O dövrdəki iranlı anaların çoxunun əksinə, anam mənim görücü üsuluyla ərə getməyimin söhbətini belə eləməirdi, mən də əlbəttə, buna qarşıydım. Ailədən bəzi-

lərinin onu təşviq elədiyini duyurdum; onlara görə, mən-
dən ötrü yaxşı qismət axtarmağın normal olduğu yaşa
çatmışdım. Amma anamla mən ərə getməyi düşünməzdən
qabaq təhsilimi bitirməli olduğuma inanırdıq. Anam
litseyi bitirmişdi, ziyalı xanımıydı. Onunla bir yerdə
olanda, ərə getməkdən söz açdığı zaman mənim yeganə
fikrim atamdan miras qalan, qəlbən çox bağlı olduğum
“Diba” soyadımızı qoruya bilməkdi. Həmin soyadı
daşıyan kişi qohumlarımın sayı çox az olduğundan,
soyadımızın yox olub getmə təhlükəsi varıydı. Bu
mövzuda qohumlarıma, dostlarıma, əmi və bibilərimə
dediklərimi çox yaxşı xatırlayıram: “Yaxşı təhsil alsam,
fövqəladə bacarıqlı bir qadın olsam, bəlkə də soyadımı
qorumağıma izin verərlər, nə deyirsiniz?”

İrənin ən birinci şəxsiyyətiylə evlənəndə, həmin so-
yadı itirdim. Amma taleyin işinə baxın ki, bir çox ölkədə,
xüsusilə, Fransada məni Fərəh Diba çağırmaqda davam
eləyirlər. Buna görə də rəsmi olaraq, tarix qarşısında
bütün mənləyim və bütün ruhumla mən Fərəh
Pəhləviyəm.

Bu həqiqətdi ki, uzun təhsil tələb eləyən nüfuzlu peşə
seçməyə qərar verib litseyi bitirmək sınağına hazırlaşmaq
üçün Tehrandakı fransız Razi litseyində birinci sinfə
başladım. Hər səhər məktəbə getmək üçün uzun yol qət
eləyirdim. Tehranın bu başından o biri başınacan davam
eləyən səfər xoşuma gəlirdi. Şəhərdə indi maşınların sayı

artmış, ayrı-ayrı nöqtələrdə yol daralmağa başlamışdı. Mən də beləcə, çox bəyəndiyim, bağçalarında çinarlar, barsız akasiyalar, maqnoliyalar görünən, divarlarından xanıməlləri sallanan qədim evləri gözlərimlə oxşamağa vaxt tapırdım. Ah! Yayın duyulan o gözəl xanıməli qoxusu!.. Hər küçənin başında səyyar satıcılar mövsümə görə satdıqlarıyla birgə cürbəcür rənglərə çalan arabalarının qabağından keçənləri alış-verişə dəvət eləyirdilər.

Litsey sırayla düzölmüş gözəl sütunları, mozaik qapılı divarları olan çox qədim binada yerləşirdi. Bir sinifdən o birinə getmək üçün tamamilə əks tərəfdə pilləkənin bir neçə pilləsini enmək, ya da dolanbac yollardan keçmək lazım gəlirdi. Şahbanu olandan sonra bir neçə qədim binanı uçmaqdan qurtardım, amma təəssüf ki, Razi litseyinin o həddən-artıq gözəl binasını xilas eləməyi ağılıma gətirmədim; bu ən çox peşimançılıq duyduğum şeylərdən biridi. Məktəb binası Tehranın güneyindəydi; 1960-1970-ci illər arasında bir çox binanın dağılıb getməsinə səbəb olan yeni tikintilər vaxtı Razi litseyi də uçuruldu.

Litseydə dərslər iranlı və fransız müəllimlər tərəfindən farsca və ya fransızca keçilirdi. Mən fars ədəbiyyatı fənnini öyrənirdim. Məktəb dünyəvi olsa da, din dərsi də keçirdik. Müəllimlər böyüdüyümüzü qəbul eləyib, buna görə davranır, müstəqilliyimizə hörmətlə

yanaşib, şəxsiyyətimizi inkişaf etdirmək üçün zəkayla kömək göstərirdilər, beləcə, mənim sinfimdəki bütün şagirdlər daha sonra dünyanın ən yaxşı universitetlərinə girə bildilər. Müəllimlərimizdən hamısını çox sevirdik, sayırdıq, amma iranlı müəllimlərimizdən fransızca bizdən daha yaxşı danışanı səhv eləyəndə, gizli-gizli gülüşməyimizi saxlaya bilmirdik.

Anam artıq daha az mühafizəkarıydı; qarışıq litsey olan Razi litseyinə yazılmağım bunun sübutuydu. Litseydə dərslə başlayanda, hər hansı şok keçirmədim, çünki Janna d'Arkda oxuyanda, Sen-Luidəki oğlanlarla gəzməyə gedirdik. Ailədə və sonra ləpirçilik dövründə oğlanlarla birgə olmağa alışmışdım. Günorta yeməyi saatlarında iki qız yoldaşım ilə bağçada, çinarların kölgəsində oturmaqdan çox xoşum gəlirdi. Bu məktəbdə də bufet olmadığı üçün yeməyimizi çantalarımızda gətirirdik. Danışır-çəkişirdik, gələcəyimizə inamla baxırdıq, xoşbəxtiydik.

O dövrdə qızların sevgilisi olması və onunla gəzməsi ayıb sayılırdı. Əgər birinə vurulsaq belə - o zamanlar bu cür deyilirdi - bunu heç kəsə, ən yaxın yoldaşımıza belə, söyləməzdik. Sevilən uşağa gələndə, onun bundan xəbəri də olmazdı.

Öz yaşındakı bütün litseyli qızlar kimi, gözdolusu, səs-küylə yaşayırdım. Evlərimizdə bal təşkil etməyə və ilk rəqslərimizi oynamağa başlamışdıq. Tehranlı bütün

gənclər kimi, mən də xüsusulə, Elvis Preslini çox sevirdim, o qədər sevirdim ki, onun oynadığı filmə baxmaq üçün bir gün məktəbdən də qaçdım.

Kinonun heyrətamizliyini yeni-yeni kəşf eləyirdik. Kinoya qrup halında gedir, içəri girmək üçün inanılmaz şəkildə itələşib-qışqırışırdıq, çünki bizim camaat arxada növbə gözləməyin lazım gəldiyini hələ bilmirdi. Bir çox film bizə dublyaj olunmadan gəlirdi, bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün subtitr yerinə görüntülərin arasına olub-keçəni izah eləyən mətnlər salınırdı. Ceyms Din, Qreqori Pek, Elizabet Teylor, Montqomeri Klift və başqaları... hamısını tanıyır və bəyənidik. Amerika musiqisi əlbəttə, qanımızı qaynadırdı, amma mən İran musiqisini və xalq mahnılarını da sevirdim, ənənəvi klassik musiqimizsə, məni çox kədərləndirirdi. Daha sonra bu musiqi də məni çox riqqətləndirdi. Bundan başqa, klassik Qərb musiqisini və operanı sevirdim. Rzayla gəzən vaxt, bir satıcıdakı vallar arasında Enriko Karuzonun 78 mahnıdan ibarət valını tapanda, nə qədər sevinmişdim. Üslubları bambaşqa olan Tino Rossi, Jaklin Fransua, Əbdül Əli Vəziri, ya Qəmər Malik Vəziri də çox xoşladığım müğənnilər arasındaydı, çünki onları dinləyəndə, elə bil, atacağımanın köhnə qramafonumuza valları qoyduğunu görürdüm.

Anam məni həm çox ciddi tərbiyə eləmək istəyir, həm də dünyanı tanımağıma çalışırdı, bu səbəbdən,

ixtiyarındakı görünməz qadağaları çox yavaş işə salırdı. Bayıra çıxmağıma gecə yarısına qədər qayıtmaq şərtiylə izin verir, amma qızlardan birinin yaxın adamının məni evəcən ötürməsini tələb eləyirdi, gecikəndə, anam əynində gündüz paltarı küçə qapısının qabağında qayğı içində gözlədiyini görürdüm.

Zavallı anam qızının hər şeyə baxmayaraq, nə qədər ağı başında olduğunu bilsəydi, gözləmədən gedib yatardı.

Amma elə hey səhv eləyəcəyimdən qorxurdu və məndə gördüyü hər müstəqil davranış onun dərin narahatlıq keçirməsinə səbəb olurdu. Məsələn, bir axşam bala gedəndə, rəfiqəm pomada çəkmişdi, təbii ki, pomadasını mənə də verdi, mən də dodaqlarımı boyadım. Çəşmiş halda, həyəcanla aynada özümə baxanda, anam evə qayıtmaq vaxtımı bir dəfə də xatırlatmaq üçün sürətlə otağıma girdi. Üzünün qızardığını gördüm. Aman Allahım! Niyə belə bayağı hərəkət eləyirdim. Yalnız evli qadının pomada sürtə biləcəyini bilmirdimmi?

Dayım belə mübahisələrə heç qoşulmazdı. Nə olursa olsun, məni bir dəfə də danladığını xatırlamıram. Bununla belə, litseyi bitirəndən sonra hansı sahədə ali təhsil almaq istədiyim anam qədər onu da maraqlandırır. Bir ara dəqiq elmlər sahəsində tədqiqatçı olmağa yönəlmişdim, dayımla bu mövzuda danışmışdıq, daha sonra bayırda olmağı çox sevən adam kimi, ömrümü laboratoriyada,

mikroskop qabağında keçirməyə həvəs göstərmədiyimi düşünüb, özüm fikrimdən daşınmışdım. O vaxt memarlığa olan meylim ağılıma gəldi. Mənim aləmində memarlıq təkbaşına yaradılan şeyin insanlara, sənət və bacarığı ictimai həyata, batili zahirə bağlayan peşəydi. Mən də bayırda, tikintilərdə çalışmaq istəyirdim. Lap kiçik olanda, bu peşəni seçib memar olan dayımı gah çertyoj üstünə əyilib işləyəndə, gah soyuqdan və ya istidən qızarmış halda tikintidən dönəndə görmüşdüm. Həvəslə yerinə yetirdiyi işindən razı olduğu açıq-aşkar bilinirdi.

Üstəlik, sürətlə inkişaf eləyən İranda sayı bilinməyən tikintilərdə işləyən, yalnız bircə memar qadın Nektar Papazian – Andreyeva varıydı. Ölkəmin quruculuğuna qoşulanda, başqa hansı sahə, qadın kimi, duyğu və düşüncələrimi ifadə eləmək üçün mənə bu qədər çox fürsət verə bilərdi?

Fərəh Pəhləvi, 1967

IV.

Parisdə memarlıq təhsili xərclərimə təsir göstərməsi üçün burs (güzəşt verən sənəd -tərc.) almağı düşünür və bu bursu təmin eləyəcəyimə ümid bəsləyirdim. Litseyi sinfimizin birincisi kimi bitirmişdim, Raspel məhəlləsində yerləşən çox ciddi, tələbə seçimi barəsində çox nüfuzlu olan memarlıq məktəbinə qəbul edilmişdim. Bürokratiyayla ilk tanışlığım heç cür ala bilmədiyim bu

bursla bağlı oldu. Sanki maneələrlə qaçış yarışlarında iştirak eləyirdim. Təhsil Nazirliyində heç kəs, hətta ailəmizin tanışı, görüşmək imkanı tapdığım nazir belə, mənə necə hərəkət eləyəcəyimi demədi. Dil sınağından keçməyimin lazım gəldiyini iddia edənlər də oldu, amma bu sınağın məsuliyyətini kimin daşıyacağını, sınaqdan necə keçəcəyimi izah eləməkdə aciziydilər. Həftələr keçdi, yay qurtardı, mənim burs haqqında ərizəm Milli Təhsil Nazirliyinin cürbəcür masaları arasında itib-batdı. Parisdə dərslər başlamışdı, mən hələ Tehrandə qaça-qaça qalmışdım. Elə hiddətlənmişdim ki, bir də bu ölkəyə ayaq basmayacağımı deyib, Fransaya getdim. Təbii ki, uşaqsayaq hiddətiydi, səkkiz gündən sonra unuttum.

Bizi bir-birimizə bağlayan sevgidən bir az əvvəl söz açdığım Rzanın anası, bibim Luiza Qütbi o vaxtlar Parisdəydi. 1957-ci ilin yazının ilk günlərində oteldə qaldıq. Sonra Monser parkı yaxınlığındakı universitet şəhərciyində, bizə ən ciddi şəkildə idarə olunduğu deyilən “Hollandiya” yurdunda (yataqxana tipli evlər-tərc.) bir otaq tapa bildim. Bu yurdda oğlan və qız tələbələrin bir-birinin yanına gedib-gəlmələri qadağanıydı. Ürəyi rahat olan bibim Tehrana qayıtdı.

Doğrusu, memarlıq məktəbinə gələndə, qəlbimdə İrandakı bürokratiyaya şükr elədim: ilk on beş gündə dərsləri buraxıb bizütaj (Ç.N.Bizütajın adıyla bağlıdı, Fransada bu gün qadağan olunmasına baxmayaraq, bəzi

universitetlərdə, xüsusilə, tibb fakültələrində birinci kurs tələbələrinə ikinci və üçüncü kurs tələbələri tərəfindən edilən alçaldıcı zarafatlar) ənənələrinin ilk günlərdəki ən sərt təsirlərindən canımı qurtarmışdım. Başa düşmədikləri bu yad ənənənin şiddətindən mütəssir olan bəzi tələbələr ölkələrinə qayıtmağı üstün tutmuşdular.

Qızlarla edilən zarafatlar o qədər də qəddar deyildi; bizdən yaşlı tələbələrə xidmət göstərməyi tələb eləyirdilər. Günün hər hansı saatında aralarından bir nəfərin bizə verdiyi əmri yerinə yetirmək məcburiyyətindəydik. Məsələn, bir dəfə “əyri pərgarı” tapıb gətirməyimizi tələb eləmişdilər. Biz dilbilməzlər belə pərgar olmadığını bilmədiyimiz üçün bütün auditoriyaları qapı-qapı gəzib “əyri pərgarı” axtarmışdıq. Getdiyimiz hər auditoriyada bu şeyi o biri sinifdə, ya da üst mərtəbədə tapacağımızı demiş, sonra da qəhqəhə çəkib gülmüşdülər, təbii ki, biz bu gülüşmənin səbəbini başa düşməmişdik.

Bu məsxərələrə qoşulmağı qəbul eləməseydik, dərhal “bir qədəh nəse” içirdik, başqa cür desək, sinəmizi önlüklə örtəndən sonra divara qısıılır, ağızımızı geniş açır, bizim nəşəli cəlladlarımızdan birinin üstümüzə bir bardaq su atmasını gözləyirdik. Sözləri bir-birinə düzgün şəkildə calayaraq, “Təşəkkür edirəm, həqiqi və çox hörmətli bö-yüklər!” demək məcburiyyətindəydik. Bu cümləni düzgün deməyi bacarmayan qız və ya oğlan tələbələr

ikinci “qədäh” cəzası alırdılar. Ən pisi hirsələndiyini bürüzə verməyi, onda təhqirlərin sonu görünürdü. Əgər ağlasaydıq, auditoriyanın “günah keçisi” olmaqdan qurtula bilmirdik, onların da ən çox xoşuna gələn şey buydu. Mənə gəlincə, qrup oyunlarına alışmışdım, yumşaq təbiətli olduğumdan, həmin zarafatlardan asan qurtardığımı hesab eləyə bilərəm.

Mənim kimi yad ölkələrdən gələn bir çox tələbə vardı. Bir gün yuxarı kurs tələbələri biz əcnəbi tələbələri toplayıb:

“Haydı görək, söhbət eləməyinizə izin veririk, amma hər kəs öz dilində danışacaq...” dedilər.

Məqsədləri gülünc, mənasız, amma şübhə yoxuydu ki, əyləncəli, bir növ laqqırtı yaratmağıydı. Beləcə, çox hörmətli böyükələr bizim sayəmizdə yenə çox əylənmişdilər. Amma bilmədiyim bir şey vardı, danışdıqlarımızı lentə yazmışdılar. Bu da diplomatik və protokol qaydalarına görə, məni çox ciddi şəkildə sıxıntıya məruz qoya bilərdi, çünki Şahla nişanlandığının ertəsi günü “böyükələrdən” biri bu lent yazısını Parisdə fəaliyyət göstərən bir radioya göndərdi, onlar da dərhal efirə verdilər. Allaha şükür, ən xırda pis söz də söyləməmişdim, ona görə də həmsöhbətinizin sizin dilinizi anlamadığından əmin olduğunuz təqdirdə, belə bir şeyi sınaqdan keçirə bilərsiniz.

Memarlıq məktəbindəki bilik səviyyəsi Janna d'Ark və Razi litseyindən çox fərqliydi. İllər boyunca bizə dözümlülük və kollektivçilik ruhu öyrədilirdi, buradasa, uğur qazanmaq üçün tam tərsinə alışımaq lazım gəlirdi. Mənim o dövrdəki yoldaşlarımda başlıca xüsusiyyət fərdiyyətçilik, özlərini hamıdan ayrı tutmağıydı. Ahəng və ünsiyyəti hər şeydən çox sevən bir adam kimi, belə vəziyyətə dözməyin məndən ötrü təhqirlərə qatlanmaqdan daha çətin olduğunu etiraf eləyirəm. Bu vəziyyətin günahkarı sistemiydi... Yalnız ən yaxşılar ikinci kursa keçə bilərdilər - bu bir növ yarışmaydı-nəticədə hamı yoldaşının qarşılaşdığı maneələrdən sevinc duya bilirdi. Əgər biri gəlib məndən riyaziyyatdan kömək istəsəydi, heç başqa cür hərəkət eləməyi belə ağılıma gətirməzdim. Amma bunun əksi olan vəziyyət yarananda, hamının bir bəhanəylə aradan çıxdığını görürdüm. Bunu son dərəcə təhqiramiz sayır, əzab çəkirdim. Ən pisi atelyedə altmış tələbənin imtahanı zamanı baş verənləriydi.

Aramızdan bir nəfər imtahan çertyojlarının üstünə mürəkkəb dağıdarsa, ya da diqqətsizlik eləyib, çertyoju cırdarsa, o, "Tfu! Allah lənət eləsin!" deyər sarsıntı keçirəndə, başqaları xor halında "Oh, nə gözəl oldu! Biri əksildi!..." - deyib sevincdən qışqırırdılar.

Mənə gələndə, rəsmdə yaxşıyım, amma xüsusi məktəblərdə öyrədilən rəsm texnikalarını bilmirdim, bu mənim üçün çox əhəmiyyətli maneəydi, çünki rəsm dərsinin

həcmi olduqca çoxuydu. Yoldaşlarımla hətta böyük təhqirlərinə baxmayaraq, gücümü, xüsusilə, rəsm dərsinə vermişdim. Müəllimim: “Siz şərqilər perspektivdən heç bir şey anlamırsınız”, deyə təkrarlayıb dururdu. Canımı dişimə tuta-tuta çalışıb, çəkdiyim at başı rəsmiylə 20 baldan 17 bal almışdım və rəsmim divardan asılanda, çox qürur duymuşdum.

Bu mühit məni olduqca bezdirmişdi, üstəlik, atelyədə yalnız beş-altı qızıydıq və oğlan tələbələrin sataşmaları işimizi büsbütün çətinləşdirirdi. Oğlanların çoxu bizimlə lağ-lağı eləyib, alçaldırdılar. “Heç bir qızın memar olmağa qəti haqqı yoxdu”, ya da “Siz qızlar buraya ər tapmağa gəlirsiniz”, deyirdilər. Bir gün aralarından biri hamının qarşısında mənə hücum eləyərək, “Sən ölkədə neçə dəvə eləyirsən” (“Sənin qiymətin ölkəndə neçə dəvədi?-tərc.) dedi. Bunu deyən fransızıydı, qürurum elə sınımışdı ki, onu qəti unuda bilmədim. Sonralar Tehrana məktub yazıb, yardım istəyəndə, ona cavab vermədim. O, cavab yazmadığım yeganə adamdı. Başqalarıyla, hətta üzümə su atan o “çoxhörmətli böyüklər”lə belə məktublaşdım, amma onunla qətiyyənm.

İlk aylarda ailəmə və İrana duyduğum həsrət ürəyimi darıxdırırdı. Üstəlik, iqtisadi səbəblər üzündən dörd ildən tez ailəmi görməyə gedə bilməyəcəyimi də bilirdim. Dörd uzun il! Bitmək bilməz! Hələ dan ağarmamış oyanmaq, bir tərəfdə büzüşmüş narazı, yorğun sifətli fəhlələrin

siqaret çəkdikləri metroya enmək və məktəbdə bitib-tükənməz lağlağılara dözmək... Mənim kimi çox sevilib, bir az da ərköyünləşdirilmiş qız üçün bu qədər şey artıq idi.

Əlbəttə, rəhibə Klərə 1957-ci ilin oktyabrında yazdığım və tələbək həyatımı olduqca yaxşı təsvir eləyən aşağıdakı məktubda ondan məni üzən bəzi hadisələri gizlətdim.

“Hörmətli xanım Kler!

Tələbə yurdunda, Hollandiya bölümündə hər cür rahatlığı olan və pəncərəsi bulvara baxan təkadamlıq otağım var. Bir tanışlıq məclisi düzəlddik. Mənim üçün yaxşı oldu, yoxsa qəti bir kəslə görüşməyi bacarmayacaqdım. Otağımdan səhər çıxıb, axşam qayıdram. Bəziləri məni istirahət otağında kitab oxuyan zaman tapırlar.

Məktəbdə ayrı-ayrı növbələrdə voleybol və basketbol məşqlərimiz var. Yoldaşlarıma Tehran çempionluğunu qazanmış komandanın oyunçusu olduğumu demədim. Hava günəşli olanda, universitetin bağçası çox gözəldi. Məktəb yeməxanasında çox komik adət var; əgər biri başında şapka, hətta şalla girirsə, hamı o, başındakını çıxarana qədər çəngəliylə boşqabını döyəcləyir.

Bəzən ailəmi, dostlarımı görmək üçün çox çılğın istək duyuram, amma nisgilim qonşu otaqdakı bir yoldaşımın təbəssümüylə dağılır”;

Müvəqqəti olaraq, bursdan vaz keçmişdim, amma heç bir əskikliyim yoxuydu. Anam hər ay mənə ehtiyaclarımı ödəyəcək qədər pul göndərirdi, bəzən yoldaşlarıma yemək kuponu və ya metro kuponu verdiyim də olurdu. Yeganə əsl lüksüm vallar, hər ayın başında satın alıb, uzun müddət qalması üçün qayğıyla qulluq elədiyim bir dəstə çiçəyi idi.

Məktəbdə mühit yavaş-yavaş düzəldi. Bəzi oğlan tələbələr daha isti, daha incə rəftar eləyirdilər. Onlara sevgilim olmadığını söyləyəndə, mənə inanmadıqlarını görürdüm, bizim adət-ənənələrimizdə qızların boyfrendi olmasının yaxşı qarşılanmadığını başa düşmürdülər. Məni rahat buraxmaları üçün məktəbdəkilərə yurdda nişanlım olduğunu söyləyirdim, yurddakılar üçün də nişanlım universitetdən bir oğlanıydı. İşdi, mənə inanmazdılarsa, ya da vazdakı gülləri görərdilərsə, onlara Tehranda bir nəfərlə nişanlı olduğumu iddia eləyirdim. Mənim bu sözümə görə, nişanlıma Mahmud adı qoymaqla kifayətlənməyib, işi daha da irəli apardılar: başı türbanlı iri bıqlı kişi rəsmi çəkib-güman eləyirəm, onların təsəvvür elədikləri iranlı kişi beləydi - altına “Fərəhin nişanlısı Mahmud” yazıb, şəkli qapımdan asdılar.

Qısa müddətdən sonra baş verənlər onların ən coşğun xəyallarına belə sığmayacaqdı. 1958-ci ilin sonunda Şahın Şahbanu Sürəyyadan boşandığını öyrəndik. O axşam xatirə dəftərimə bunları yazdım: “Şah və Sürəyya

ayrılırlar, təəssüf!” Sonrakı aylarda mətbuat İran hökmdarının taxtın varisi olacaq oğlan uşağının doğulmasını hər şeydən çox istədiyinə və evlənmək üçün dərhal gənc qız axtarmağa başladığına işarə vururdu.

“Şah niyə səninlə evlənmir? Sən çox gözəgəlimlisən!” Bu cümlə bizim dövrün zarafatı oldu. Məşğələmiz qurtaran kimi, atelyenin arxa tərəfində bunu danışib-güldüyümüzü xatırlayıram. “Ona yazsanız, – deyirdim, – burada ondan ötrü qız olduğundan xəbərdar etsəniz onu!” Yoldaşlarım da “Fərz elə ki, İrana qayıtdın və kraliça oldun, Birinci nə iş görərsən?” soruşanda, “İlk qərarım hamınızı İrana dəvət eləyib, gəzdirmək olardı”, – deyə cavab verirdim.

O il adı Mərmanə olan əfqan qız yoldaşım varıydı, o da israrla: “Sən xarüqəsən! Şah səninlə evlənməli!” – deyirdi. İspaniyada birlikdə tətildə olanda, mənə verdiyi kartını gizlətdim. Üstündə məktəblərdə kiçik qızların oyun kimi yazdıqlarına bənzər bir şey yazmışdı: “Fərəh Diba=Fərəh Pəhləvi”. Beləcə, Şahın soyadını mənim adımla birləşdirən birinci adam Mərmanə oldu.

Məktəbdə dərslərimə başlayanda, uğur qazanacağımı güman eləyirdim, amma xüsusilə, rəsm dərslərindəki bütün söylərimə baxmayaraq, ilin axırında kursda qaldığımı öyrəndim. Bir çox tələbə mənimlə eyni vəziyyətdəydi, köhnə tələbələr də eyni sıxıntıları yaşamışdılar. O yay kədərimi dağıtmaq və nisgilimi azaltmaq üçün bir neçə

əcnəbi tələbəylə birlikdə Bretan bölgəsinə getdim. Mənim üçün ən heyrətamiz olan Mon-Sen Mişel dairəsində gediş-gəliş məsələləriylə tanış olmağıydı. Batz adasına da getdik, sonralar ordakı bir çimərliyə mənim adım verildi.

Fransadakı ikinci ilim başdan-ayağa daha xoş keçirdi; artıq Parisə alışmışdım, güvənə biləcəyim bir neçə qız-oğlan yoldaşım varıydı. Onlarla kinoya gedirdik, sabun köpüyünə oxşayan filmlərə getmək yaxşı qarşılanmadığı üçün kino salonlarına üstünlük verirdik, bundan başqa ciddi filmlərə də baxırdıq. Xüsusilə, İncmar Berqmanın “Yeddinci möhür” adlı filmindən çox təsirləndiyimi xatırlayıram. Operaya, konsertlərə - güzəştli tələbə talonum vardı - gedirdik və Edit Piaf, Cəmsid Şeybani, Həmid Canbari, Jak Brel, Pol Anka ən çox sevdiyim müğənniləriydi. Günlərim latın məhəlləsində, universitet ətrafından keçib gedirdi. Sen-Jermen bulvarı üzərindəki kino-teatrları və qəhvəxanaları ayaqdan salırdıq, burda dərslərdən vaxt tapanda, yoldaşlarımız arasında axşam yeməkləri təşkil eləyirdik. Məktəbin bu tədbiri böyük bir hadisəydi: bura qatılan ölkələrin tələbələri öz pavilyonlarını hazırlayırdılar. Biz iranlı tələbələr Perserolis aslanlarının iki böyük surətini çəkmiş, ölkəmizin yeməklərini bişirmişdik, o gün Gilanın ənənəvi qiyafəsini geyinmişdim.

Ara-sıra ailə üzvlərimizdən, qohumlarımızdan biri Parisə gələndə, restoranda axşam yeməyi yemək fürsəti

qazanırdım. Mənuçöhr əmim məni Mülən-Ruja aparanda, orada verilən yeməkləri heç bəyənməmişdim. Həddən artıq bəsit zövqlərim varıydı, yeni-yeni dəbə minən “self servis” restoranlarını sevirdik. Bəzi axşamlar evlənib, öz evlərində yaşayan yoldaşlarımin axşam yeməyi dəvətlərini qəbul elədiyim də olurdu.

Artıq mən də məktəbin köhnə tələbələrindən biriydim, yəni bizütajdan canımı qurtarmışdım. Bundan sonra məndən “cəlladların” arasında yerimi tutmağım gözlənilirdi. Mənim başıma gətirilməsini sevmədiyim şeyləri başqalarının başına gətirməyəcək qədər vicdanlıydım.

Mənim eləyə bildiyim zarafatlar doğrudan da, çox ağır olan rəsm taxtamı metronun girişinəcən aparmaq və ya oturacağa adımı yazandan sonra ona kimsənin əl vurmayaçağını söyləmək, siyirməmə asma kilid düzəltmələrini tələb eləmək oldu.

O il Münhendə yaşayan iranlı qız yoldaşlarımdan birinin dəvətiylə Milad bayramını orda qarşıladıq. Bu şəhərlə bağlı çox gözəl xatirələrim var. Muzeyləri gəzib, hər guşəsi tarix qoxuyan küçələrində uzun-uzadı dolaşdıq, dincəlmək vaxtı gələndə, isti kakao və çay içdik. Elə yenə bu cür çay süfrəsi açdığımız qəhvəxanada yan-yörəmişdəki adamlar başa düşmədikləri dildə danışdığımızı eşidəndə, bizdən gəldiyimiz ölkənin adını soruşdular, verdiyimiz “İran!” cavabı həmsöhbətlərimizi

yəqin çox heyrətləndirmişdi, ona görə də əl-qol hərəkətləriylə onların gözündə vəhşi olduğumuzu başa salmağa çalışdılar. Tələbə təşkilatlarının sayəsində Beynəlxalq Brüssel sərgisini gəzib, bu münasibətlə Belçikanın paytaxtını tanımaq fürsəti də qazandım.

O il kommunistlərdən qorxmaqda haqlı olduğumu göstərən hadisə də baş verdi. İranlı qız yoldaşlarımdan biri Əlcəzairdəki müharibəyə etiraz bildirmək məqsədilə təşkil olunan nümayiş və toplantıda iştirak etməyim üçün məni dilə tutmağa çalışırdı. 1958-1959-cu illəriydi. Fransız imperializmiylə mübarizə aparan əlcəzairli döyüşçüləri müdafiə eləməyimiz lazım gəldiyini deyirdi. Əlcəzairin kolonializmə qarşı apardığı mərd mübarizəyə rəğbət bəsləyə bilərdim, amma comərd hərəkət eləyib, bizə qucaq açan Fransaya qarşı mübarizədə iştirakımın düzgün hərəkət olmadığını düşünürdüm. Təhsil almaq üçün bu ölkədəydim, siyasətlə məşğul olmaq üçün yox! Üstəlik, kommunistlərin yığıncağında iştirak eləməyi də qətiyyənlə istəmirdim. Guya hər bir ölkənin öz müqəddəratını həll eləməsinə hörmətlə yanaşmaq, “beynəlxalq inqilab” deyilən şeyi müdafiəsinə qalxmaq lazımdı, amma mən bir şəxsiyyət kimi o inqilabın insan mənəviyyatına zərbə vuran üsullarını Azərbaycanda və Gilanda (universitetli bir qız yoldaşım Kommunist Partiyasının üzvü və silahlı üsyan tərəfdarı olduğundan, şahlıq dövründə həbs edildi. Azadlığa buraxılması üçün

fəaliyyət göstərməyimi rədd eləməsi mənim gözümdə onu ucaldan hərəkətiydi. İllər keçəndən sonra balaca Leylamın ölümüylə bağlı mənə təziyə məktubu göndərdi. Çox uzun müddət bir-birimizdən xəbər tutmamışdıq. Ona zəng elədim, danışdıq. İkimizin də taleyimizdə çox böyük əzablar yaşamaq varmış... Bir gün onunla yenidən görüşəcəyimizi bilirəm) görmüşdüm.

Rəfiqəm Parisdəki qəhvəxanada məni fəal kommunist olan rəfiqəsiylə və başqa yoldaşlarıyla tanış elədi. Çox qan qaraldan, məni narahat eləyən yığıncağıydı. Bu lap gənc qızların və oğlanların gözündə dünya qapqaraydı. Hələ o yaşda sanki bütün dünyanı mənasız sayırdılar, kədərli və çox narazıydılar. Onlara görə, bu dünyada Sovet İttifaqından başqa qorunacaq heç bir şey yoxuydu.

Əlcəzair müharibəsinə qarşı təşkil olunacaq nümayişə qoşulmağı rədd eləyəndə, yoldaşım cəsarətli olmadığını deyib, məni ələ saldı. Axırda ona bunun əksini sübut eləmək üçün müayişə qoşuldum? Heç şübhə yoxdu ki, elədi. O gün nə danışdığımızı tamamilə unuttum, amma kişilərin dəri gödəkçələrinin altında dəyənəklər, dəmir çubuqlar gizlətdiklərini görəndə, heyrətimdən donub qaldığımı çox yaxşı xatırlayıram. Xatırladığım başqa bir şey də öz-özümə “Əgər pis bir şey baş verərsə və polis bizi həbs eləyərsə, anama və səfirlik nümayəndələrinə nə deyəcəyəm”, –düşünməyimdi.

Ayrı bir vaxt eyni qızlar məni Şərqi Almaniyadan gələn bir adamla tanış elədilər. Bunu yada salmağımın səbəbi illər keçəndən sonra çox qərribə təsadüf üzündən bu adamla yenidən qarşılaşmağımı. Şahla Gilanda tamaşaya baxmaq üçün teatra getmişdik, mühafizəmizə cavabdeh olanlardan biri gəlib, səhnədə tamaşa üçün vacib olan atəş açılacağını, narahat olmamağımızı söylədi. Əlində oyuncaq tapançayla kimi gördüm, deyirsiniz? Şərqi Almaniyalı adamı! Əyilib Şahın qulağına qısaca hekayəti danışdım. Tamaşa sona çatdı. Şərqi Almaniyalı da sirrini özündə saxlayaraq, başqa üfüqlərə yol aldı.

Yenə 1959-cu ilin baharında ilk dəfə Şahı yaxından görə bildim. Şah general de Qolla rəsmi görüş keçirmək üçün gəlirdi; belə vəziyyətlərdə həmişə olduğu kimi, İran səfiri Fransadakı iranlılardan bəzilərini Şaha təqdim etmək istəmişdi. Seçilənlərdən biri də məniydim.

Bu ilk görüş axşamı anama yazdığım məktubda o gün nə qədər həyəcanlı və qürurlu olduğumu görə bilirəm:

“Qara-ağ tvid (parça növü-tərc.) kostyum geyinib, yaxama kameliya taxdım. Səfirliyə getdik. Maşını nə qədər gözəliydə! Özü də çox xoş təsir bağışladı. Saçları ordan-burdan tamamilə ağarıb, gözləri hüznə dolmuşdu. Onu ilk dəfə bu qədər yaxından görməkdən o qədər xoşbəxtəm ki! Amma həmişə olduğu kimi, tələbələr onun başına yığılanda, yeddi santimetrlik dabanı olan ayaqqabı

geyinməyimə baxmayaraq, Şahı görməkdə çətinlik çəkdim. Onda mədəniyyət ataşemiz Tafazoli yanıma gəldi, əlimdən tutub: “Buyurun, lütfən, siz də yaxınlaşın, daha yaxına gəlin!” – dedi. Amma sən qızını tanıyırsan... Yerimdən qımıldanmadım, arxada qaldım. Özümü ona göstərməyə çalışdığının söylənməsini istəmirəm.

Daha sonra Şahın əlini sıxdım və “Fərəh Diba, memarlıq tələbəsiyəm”, – dedim. – Məndən “Nə vaxtdan bəri buradasınız?” – deyə soruşdu. “İki ildi”, – cavabını verdim. Mədəniyyət ataşemiz dərhal təriflədi: “Bu balaca xanım çox çalışqandı, kursda birincidi, fransızca da çox yaxşı danışır!” Mənim üçün belə incə şeylər söyləməsi nə qədər kübar hərəkətiydi! Şahın əlini reverans edib sıxdığımı söyləməyimə ehtiyac yoxdu, qəlbimin necə küt-küt vurduğunu da təxmin eləyə bilərsən.

Dərhal sonra yoldaşlarım üstümə cumdular: “Fərəh, gününü gözəllik salonunda keçirdin. Şah burdadı, amma sən ona yaxınlaşmağa cəsərət eləyə bilmirsən...” Orda olan qohumlarımdan biri Şahın məni bəyəndiyini iddia elədi: “Sən salondan çıxanda, gözləriylə müşaiyə elədi”. Təbii ki, bunların hamısı uydurmaydı.

Sonra ataşenin yaxınlaşdığını hiss elədim: “Qızların Şahın başına elə topplaşmaları heç yaraşan hərəkət olmadı, hardasa polislik eləyib, onları uzaqlaşdırmağım lazım gəlirdi!” Allaha şükür, mən onların arasında deyildim. Onda yeri gəlmişkən, ağayi Tafazoliyə burs məsələsini

təkrar izah elədim. Mənə yardım göstərməyə çalışacağına söz verdi”.

Tədris ili sevinclə başa çatdı. İkinci kursa keçdiyimi öyrəndim. Sen-Jermen bulvarında dolaşanda, sonra Pon-Neufu keçəndə, rast gəldiyim yoldaşlarımdan biri müjdə verdi. Eyni zamanda da bütün yayı Tehrandə keçirə biləcəyimi öyrəndim. Anam təyyarə biletlərimi göndərirdi. Heç bir şey məni bundan artıq sevindirməzdi.

Parisdə son günlərimi mənim kimi tətildə Tehrana qayıtmalı olan rəfiqəmlə mağazaları gəzə-gəzə keçirdim. Elə sevinirəm ki, sanki özümə sığmıram. Bundan başqa, məni görəndə, geyimimi bəyəndiklərini, “tamamilə parisli xanım” kimi geyindiyimi düşündüklərini xatırlayıram. Fildişi və açıq-yaşıl rəngli, güllü ipək blüz, eyni fildişi rəngli bədənə kip oturan dar əmək, qəhvəyi rəngli ayaqqabılar, dəbli çanta və nəhayət, zeytun yaşılı manto aldım. Dörd aydan sonra, bu dəfə əməlli-başlı Şahbanu kimi cəhizimi hazırlamaq üçün Parisə qayıdıb, “Qrillon” otelində qalacağım və yenidən mağazalara qaçacağım ağılımın guşəsindən belə keçmədi!

V.

Tehran hava limanından yaddaşımda qalan çox görkəmsiz bina olmasaydı, sənişinləri yola salmaq üçün o binadan çıxmaq və təyyarələrin lap yaxınlığında çəkilməmiş divara qədər getmək olurdu. O qədər sadə binaydı ki, tamamilə aviasiyanın başlanğıc illərini xatırladırdı.

Qayıdanda, həmin binanı tanımadım. Yalnız iki ildə uçuş zolaqları ətrafdakı əraziyə yayılmışdı; gözəl nəzarət qülləsinin arxasında təptəzə, par-par yanan bürolarıyla yeni sərnəşin binası ucalırdı. Amerika və Avropa aviasiya şirkətlərinin çoxsaylı nümayəndəlikləri onların da İrani kəşf elədiklərini sübuta yetirirdi.

Beləcə, neftin milliləşdirilməsinin səbəb olduğu böhrandan altı il sonra iqtisadiyyatımız yenidən sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuşdu. Yolları maşınlardan tıxanmış, sayı çox artmış tikintilərdən toz-torpaq içində qalan Tehranı tanımaq çətiniydi. Uşaqlığımızın faytonları hara yox olmuşdu? Səkilər səyyar satıcılarla doluydu. Mən Parisdə olanda, anamgil atamın vəfatından sonra yaşadığımız evdən köçmüşdülər, yeni evi görmək üçün çox tələsirdim. Bu ev Qütbi dayımın əsəriydi, illərlə çalışandan sonra ölkədəki dirçəlişin köməyilə bizə rahat ev tikə bilmişdi. Üzgüçülük hovuzu da olan evimiz Tehran təpələrində, Şəmيران yaxınlığında, düz tətlimi keçirdiyim yerdəydi... Ailəliklə ən xoşbəxt anlarımızı yaşadığımız bu yerdə anama, bütün qohum və dostlarıma qovuşmaqdan çox böyük sevinc duyurdum.

Fransadan qulaqlarımda Rey Çarlz, Sidni Bechet, Edit Piafin melodiylarıyla qayıtmışdım. Həddən artıq səmimi tərzdə son dəbli olduğumu güman eləyirdim, amma bir az sonra getdiyim ilk ballarda Tehrandə da yeni müğənnilərin dinlənildiyini gördüm. Janna d'Ark və Razi

Litseyini bitirmiş qız-oğlan bütün qohumlarım da mənimlə eyni vaxtda Avropada oxuduqları universitetlərdən qayıtmışdılar.

İnkişaf eləməkdə olan ölkənin müstəsna uşaqları kimi, biz doğrudan da, yurdsevər, amma başqa mədəniyyətlərə açıq, kompleksləri olmayan, xoşumuza gəlməsinə görə, hər şeyi dinləməyə, sevməyə hazır gəncləriydik. O yay evlərdə çoxlu rəqs elədik, çoxlu rok musiqisi dinlədik, mən burda olmayanda açılmış bir çox kino-teatrlara getdik.

İkinci kurs layihə mövzusu kimi, İsfahandakı fasadı fəvqəladə gözəl mozaik naxışlarla bəzənmiş Şah Məscidinin memarlığı üzərində işləməyi seçmişdim. Xüsusilə, fasadın bir hissəsini bərpa eləmək istəyirdim, bu səbəbdən, rəsm çəkmək və məscidlə bağlı bütün məlumatları oxumaq üçün günlərimin böyük hissəsini Tehran Arxeoloji Muzeyində keçirirdim. Axşam qayıdanda, yoldaşlarımla tapışır, ya Şəmirandakı çəmənlərdə yemək yeyir, ya da Tehrandakı bir yerə əylənməyə gedirdim. Təhsil həyatımdan məmnun, ailəm və öz ətrafımdakı yoldaşlarımla gözəl ünsiyyətdəydim. İki il əvvəl gedəndə, heç vaxt qayıtmayacağımı dediyim Tehranla təzədən barışmışdım. Həyatımın heç bir dövründə bu qədər tamam-kamal xoşbəxt olmamışdım.

Bir gün dayım oğlu Rzanın yoldaşlarından, şahın qohumu Söhrab bizim tələbə qrupumuzu Tehrandan

kənarda, Ana Şahbanuya məxsus bir evə - Şah-Dəştə dövət elədi. Şah ailəsini yetişdirmiş bu evə girəndə, ağzımız açıq qalmışdı... Çaşqın və həyəcanlıydıq, hər otaqda aramızdan bir nəfər mütləq: “Təsəvvür eləyirsinizmi, bəlkə də Şah bu kresloda oturub... Bəlkə də bu yataqda yatıb...” – pıçıldaırdı. Həyəcandan nəfəsimiz kəsilmişdi.

Hələ kiçik yaşlarımdan etibarən Şaha qarşı dərin hörmət bəsləməyi öyrənmişdim. Şah bizim üçün müqəddəsiydi! Əmilərimdən İsfəndiyar Diba Şahın otaq xidmətindəydi və bu vəzifəsinə görə, hər il Novruz bayramı gələndə, Şah ona üzərində rəsmi olduğu üçün “Pəhləvi” deyilən kiçik qızıl pul hədiyyə eləyir, əmim də bu qızılı mənə verirdi. O qızılın fəvqəladə gücü olduğuna elə əminiydim ki! Ailədə qeydsiz- şərtsiz Şahdan gələn hər şeyin uğur gətirəcəyinə inanırdıq, o dövrdə adamlar yuxularında Şahı görsəydilər, bu xeyir əlaməti deməyiydi.

Artıq burs problemimi çözmək məcburiyyətindəydim. Baxmayaraq ki, indi dayımın maliyyə vəziyyəti yaxşıydı, anam da ehtiyaclarımı ödəyə bilirdi, amma mən bu yardıma haqqım olduğunu düşünürdüm. Parisdəki təhsil xərclərimi dörd-beş il də ödəmək, hər şeyə baxmayaraq, ailəmin böyük fədakarlıq göstərməsi deməyiydi. Bu bursu almalıydım, bütün məsələ kimin üstünə getməyin lazım gəldiyini öyrənməyiydi.

Ölkə xaricində oxuyan tələbələrin işləriylə artıq Şahın kürəkəninin məşğul olduğunu eşitdik. Təbii ki, bu dərhal mənə uğurlu əlamət kimi göründü. Üstəlik, haqqında danışdığım adam Şahın M.Müsəddiqin əvəzinə 1953-cü ildə baş nazir təyin elədiyi general Fəzlullah Zahidinin oğlu Ərdəşir Zahidi, Şahın 1939-cu ildə Misir kralı Farukun bacısı Şahzadə Fövziyyəylə evliliyindən olan tək uşağı, qızı Şahzadə Şahnazla evlənmişdi.

Əmim İsfəndiyar Diba Ağayi Zahidini tanıyırdı, bizə görüş təyin etmək vəzifəsini o, üstünə götürdü. Ərdəşir Zahidi bizi paytaxtın yamyaşıl bağçalı, çox gözəl qədim binalarının birində qəbul elədi. Gənc, xoşsifət adamıydı: əlbəttə, iyirmi il sonra sürgün əzablarını yaşayanda, onun da bizim yanımızda olacağını düşünməzdim.

Ağayi Zahidi mənə təhsilimlə bağlı suallar verdi, bir az Parisdəki həyatımı danışdırdı, nələrədən xoşum gəldiyini öyrəndi, sonra görüşümüz başa çatanda, heç gözləmədiyim hərəkət elədi, əmimə məni gənc arvadı Şahzadə Şahnaza təqdim etmək istədiyini dedi.

Beləcə, bir neçə gün sonra Şahzadənin evində çay içməyə dəvət olundum. Villa Şəmiranın azca irəlisində, Elburz dağlarının ətəklərində salınmış Hessarakdaydı, bütün Tehrana hakim olan şahanə mənzərəsi varıydı.

Şahzadə də çox nəzakətlə mənə suallar verdi. Vəziyyət həm bir az gülməli, həm də qəribəydi, çünki eyni yaşda olsaq da - Şahzadə o vaxt on doqquz, mən də iyirmi

yaşındaydıq - o, incə tərzdə ev sahibəsi rolunu yerinə yetirəndə, mən də utancaqlığıma üstün gəlməyə çalışırdım (Şahzadə Şahnaz o yaşda ana olmuşdu. Sonralar tanıdığım qızı Mahnazı böyük məhəbbətlə sevəcəkdim. Böyük oğlum Rzayla aralarında yalnız bir neçə yaş fərq var. Mahnaz dayı və xalalarına, yəni uşaqlarıma çox yaxın olmuşdu).

Sonra birdən-birə səslər və açılıb-örtülən qapı gurultuları eşidildi, bir nəfər içəri girib, bizə Şahın gələcəyini bildirdi. Aman, Allahım! Həyəcandan sanki ürəyim yerindən qopacaqdı. Həm heyrətimdən donub qalmış, həm də sevinmişdim. Əslində, Şahın qızının evindəydim, eləydisə, onun xəbər vermədən qızını görməyə gəlməsində qəribə bir şey yoxuydu, amma yenə də mənim üçün nə böyük şanslıydı! Heyrətlənmişdim, bunun fəvqəladə təsadüf olduğunu düşündüm.

Nəhayət, Şah gəldi. İki ay əvvəl Parisdə qarşılaşdığım laqeyd, bir az hüznü halından olduqca fərqli, rahat, gülərüzüydü. Şahzadə və əri ağayi Zahidi məni təqdim elədilər. Şah çox təbii görkəmlə aramızda oturdu və söhbətə başladı. Elə həlim tərzdə, elə gülərüzlə sözlərimi təsdiqləyirdi ki, boğazımı qovuşduran böyük həyəcanıma baxmayaraq, mən də təbii vəziyyətdə suallarına cavab verib, Parisdəki tələbə həyatımı danışırırdım. O gün gözəl, nəşəli söhbət elədiyimizi, bir neçə dəqiqə harda olduğumuzu unudub baxışlarımızın

qarşılaşmasından, bir-birimizin sözünü təsdiqləməkdən ikimizin də zövq aldığımızı xatırlayıram. Geriyə dönüb baxanda, o günün doğrudan da, Allahın lütfü olduğunu düşünüb, şükr eləyirəm, çünki ilk görüşümüzdəki o rahat söhbət imkanı qazanmasaydıq, bəlkə də həyatımızı birləşdirmək şansımız olmayacaqdı.

Amma o anda bu görüşün nəyin əlaməti olduğu haqqında heç bir fikrim yoxuydu - mənə görə, bu qarşılaşma möcüzəli təsadüfün sonucuydu, eləydisə, bir də belə gün yaşamağımın qəti mümkün olmayacağı aydın idi. Bu inamla evə qayıdanda, sözün əsl mənasında, partladım. Zəncirdən açılmış kimi, yaşadıklarımı sözbəsöz əvvəlcə anama, sonra da dayıma və bibimə danışdım, həyəcanım hamıya keçdi. Şahla yalnız bir saat görüşmək belə, ailəmizdə illərlə unudulmayacaq tarixi hadisəydi.

İran Bastan Arxeoloji Muzeyində bir-iki həftə də işlədim. Həyat normal axarına qayıtmış, içimdə gizli xəzinə kimi saxladığım həyəcanım bir az səngimişdi ki, Şahzadə Şahnazdan axşam yeməyinə dəvət aldım. Bu dəfə xüsusi məqsədlə və gizləncə mənimlə bağlı bəzi şeylər hazırlandığını sezdim. Əgər o gün Şah təsadüfən yox, xüsusi olaraq, mənimlə görüşməyə gəlibsə... Ərdəşir Zahidinin Şahın məni bəyənlə biləcəyini fikirləşməsi mümkünüydümü? Onda ağına Şahdazənin evində ilk görüş üçün qeyri-rəsmi tanışlıq mühiti yaratmaq gələ

bilərdimi? Bu görüşün davamı olmaya bilərdi, buna baxmayaraq, Şahzadə məni yenidən evinə dəvət eləmişdi, üstəlik, bu çay dəvəti yox, axşam yeməyi dəvətiydi. Təbii olaraq, Şahın yeməkdə iştirak edəcəyindən söz açılmırdı, amma mən onun orda olacağından əminiydim.

Birdən-birə hər şeyi xatırladım; Parisdə gözlərində gördüyüm kədər on səkkiz ay əvvəl Şahbanu Sürəyyadan boşanması vaxtı danışılanlar, qəzetlərdə oxuduğum hər şey, xanədanın davamını təmin eləmək üçün evlənib, taleyin o zamana qədər ondan əsirgədiyi xoşbəxtliyi yaşadacaq ailə həyatını 39 yaşında qurma arzusu... hamısı gözlərimin önündən keçdi. Niyə baxışları birdən-birə mənə dikilmişdi? Digər tərəfdən, mən də Şaha qarşı böyük bağlılıq duyurdum, son həftələrdə yaşadığımı heç yaşamamış olsaydım, bunu özümə belə, qəti etiraf eləməzdim. Qadının idealındakı kişi üçün təsəvvürünə gətirəcəyi bütün intellektual sərvətlərə sahib olan bir insan kimi... Şah mənim nəzərimdə son dərəcə cəlbedici kişiydi; bəzən səmimiyyət və sevgi dolu, yumşaq, ciddi baxışı, gözəl təbəssümü mənə təsir eləyirdi. Və sonra bəzi detallara da fikir vermişdim: onun vüqarlı duruşu, inanılmaz dərəcədə, romantik saydığım uzun kirpikləri, əlləri... Bəli, Şah məni çoxdan fəth eləmiş, gizlicə qəlbimə girmişdi.

Çox sonralar mənə sadəliyimi sevdiyini söyləmişdi. Mən də elə güman eləyirəm ki, bu sadəlik sayəsində - ya

da heç fərfinə varmadan - çəkingənliyimə üstün gəlməyə özümde güc tapmış, məni qorxudan buz kimi dondura biləcək bərabərliyə soyuqqanlıqla başlaya bilmişdim. O axşam yeməkdə, çay içdiyimiz gün bizi bir-birimizə çəkən səmimi, tamamilə sevgi dolu mühiti yenidən yaratdıq. Özündən Parisdə, İran səfirliyindəki toplantıda mənimlə görüşməsinə xatırlayıb- xatırlamadığını soruşmağa cəsəət elədim. Xatırlamadığını söyləyib, mənə detallarıyla danışdırdı. Hər detala əhəmiyyət verməyimin onu çox əyləndirdiyini gördüm, rəsmi ziyafətdəki belə kiçik şeylər ondan ötrü heç bir mənə ifadə eləməirdi. O, güldü. Mən də güldüm.

Sonra Şahzadənin evində başqa görüşlər də oldu. Xüsusilə, bir gün günortadan sonra yeddi daş oyunu oynayanda, adam olduqca çoxuydu. Mən qonaqların yerə saldığı kauçuk halqaları çəkinmədən əyilib topladım. Görəsən, Şah o günümü arvadı və uşaqlarının anası kimi məni seçdi? Bunu düşündüyünə şübhə yoxuydu, amma qərar vermək üçün özünə bir az vaxt qazandı.

Münasibətlərimiz dostluğa çevriləndə, mənə ara-sıra Tehran ətrafında maşınıyla gəzməyi təklif elədi. Şah idman maşınlarının həvəskarıydı. Maddi şeylərə qiymət verməzdi, amma idman maşınlarına və qol saatlarına çox marağ göstərirdi. Sürətli avtomobilə minib şəhərdən kənara çıxanda, həmişə arxamızda bizi gizlicə izləyən mühafizə maşını olurdu. Bir-birimizi tanımağı öyrənirdik,

daha çox o, məni tanımağa başlamışdı, çünki hələ ona sual verməkdən çəkinirdim. Amma həm danışdığımız, həm də susduğumuz anlarda çox rahatıydıq. Şah bir sözlə, bir kəlməylə məni sakitləşdirməyi çox yaxşı bacarırdı. Beləcə, mən də özümü unudur, onun yanında olmaqdan zövq alırdım. Həm çox adi, həm də başımı gicəlləndirən anlarıydı bunlar...

Bir gün kiçik təyyarəylə gəzməyə dəvət elədi. Çox yaxşı pilot olduğunu bilirdik. Mindiyimiz dörd adamlıq fransız təyyarəsi “Morane-Saulnier”iydi, yanılmıramsa, Şahzadə Şahnaz da bizimləydi. Şah bizi Tehranın üzərində uçurandan sonra Elbruz təpələrinin üzərinə qalxdıq, sanki yuxu görürdüm. Sonra qəfildən mənə göstərmək istədiyi Səfid-Rud bəndi üzərində sürəti azaldı, meliorasiya mühəndisi olan əmim Sədi də o bənddə işləyirdi. Bu bölgə həddən artıq küləkli olduğu üçün təyyarə çox sərt hava axınlarından keçirdi, amma mən heç təhlükəyə fikir vermirdim. Qayıdanda, artıq hava limanı görünən vaxt Şah qəribə şəkildə hündürə qalxmağa, Tehranın kənarındakı məhəllələrin üzərində dairələr cızmağa başladı. Sakit görünürdü, işinə qayıtmağa heç tələsmədiyi sezilirdi. Sonra məndən aramızdakı, nə olduğunu bilmədiyim rıçağı çəkib, irəli-geri “pompalama” hərəkəti eləməyimi istədi. Düşdü-yümüz vəziyyətdən xəbərsiz idim, ən xırda izahat istəmədən dediyini yerinə yetirdim. Bir neçə dəqiqə sonra

yaxınlaşma manevrlərinə başladı və bizi yavaşca yerə endirdi. Uçuş xəttinin texniki xidmət qurğularıyla dolu olduğunu, bundan başqa işıqları yanan bir yığın təcili yardım maşınının gözlədiyini görəndə, çaşdım.

“Ciddi bir şeymi baş verdi?” – soruşdum.

O da çox sakit halda bu cavabı verdi:

“Enmə dəsti açılmırdı, əlinizlə müdaxilə eləyib şassiləri siz açdınız. Hər şey qaydasındadı, istəyirsinizsə, düşək!”

Ölümün astanasından dönmüşdük, amma o, bir an belə, soyuqqanlılığını itirməmişdi.

Yay sona çatmaq üzrəydi. Şahın ağayi Ərdəşir vasitəsiylə şəkillərimi istədiyini öyrəndim. Hökmdarın mənə qarşı dostluqdan artıq duyğular bəslədiyinə şübhəm qalmamışdı.

Mənə gəlincə, ona get-gedə daha da bağlanırdım. Hər hərəkəti mənə təsir eləyir, riqqətə gətirdi. Eşqi yeni-yeni kəşf eləyən gənc qız üçün belə güclü, belə insanın ağlını başından çıxaran duyğulara, ölkənin ən hörmətli, ən sevilən yeganə adamı tərəfindən seçilməyin verdiyi qürur da qarışırdı.

Şah bir gün günortadan sonra öz sarayında mənimlə görüşmək, şəxsi hovuzunda birlikdə üzmək istədiyini bildirdi. Çimərlik paltarımı götürüb getdim, birlikdə üzdük. O anları düşünəndə, mənə verdiyi bu təbiilik, özümə hakim olmaq qabiliyyəti üçün Allaha şükr

eləyirəm. İyirmi yaşında ölkəsinin bir nömrəli şəxsiyyətinin qarşısına naz-qəmzəyə, bəzək-düzəyə güvənmədən, soyuqqanlıqla çimərlik paltarı geyinib çıxıb bilmək, olduğu kimi görünmək üçün insanın çox təbii və səmimi davranması lazımdı. Bu təbiiliyimdən Şah da heyrətləndi, cavabında şəraitə asanlıqla uyğunlaşdığımı söylədim. Həddən artıq gözəl bir günorta keçirmişdim.

Sonra uzun müddət ötdü, iki, bəlkə üç həftə ondan heç xəbər ala bilmədim. Niyə məni axtarmırdı? Nə olmuşdu? Gizlicə əzab çəkirdim, amma bu insanın problemlərinin yanında mənim əzablarımın nə əhəmiyyəti ola bilərdi? Onun mənim həyatımda çox əhəmiyyətli yerinin olması, mənim də onun üçün vacib olmağım demək deyildi, bunu bilirdim. Dövlət başçısının həyatında eşqin nə yeri ola bilərdi? Mən təkcə onu düşünürdüm, ona gəlincə, məni fikirləşməyə vaxt tapmazdan əvvəl, çözülməsi lazım olan, ağla-xəyala gəlməyəcək nə qədər problemi varıydı, kim bilir?.. Bəlkə də məni unutmuşdu... Sentyabr ayıydı. Raspil məhəlləsindəki xüsusi memarlıq məktəbinə qayıtmaq vaxtım yaxınlaşırdı.

Neyləməliydim? Bütün bu yaşadıklarım heç baş verməyibmiş kimi, Parisəmi getməliydim? Xeyr, ən xırda şübhəm qalmamalıydı. Bu səbəbdən, əmimdən ağayı Ərdəşirdən öyrənməsini xahiş elədim: Fransadakı təhsilimə davam eləyə bilərdimmi?

Çox sonralar Şah mənə sataşaraq, o yay onu qərara gəlməsi üçün adəti xilafına, tələsdirdiyimi etiraf elədi. Nəsə, Ərdəşir Zahididən cavab kimi gələn mesajda tələsməməyim məsləhət görüldü, beləcə, dərslərimin başlanması vaxtı gəldi, amma mən qımıldanmadan gözlədim. Nəhayət, Şahzadə Şahnazdan yeni yemək təklifi aldım.

O axşam Şahın ətrafında olduqca çox, bəlkə iyirmi adam vardı. Onu təkrar görmək məni sakitləşdirmişdi, xoşbəxtiydim. Havadan, sudan, başqa şeylərdən söz açıldı. Şah onu heç rahat buraxmayan problemlərdən, gərginlikdən uzaqlaşmış kimi görünür, gülümsəyirdi. Biz salonda olanda, qonaqların bir-bir aradan çıxdıqlarını və Şahla tək qaldığımızı gördüm. Sonra Şah hədsiz sakit bir tərzdə mənə ilk iki evliliyindən söz açdı. Birincisi, qızı, gənc Şahzadə Şahnazın anası misirli şahzadə Fəvziyyə, ikincisi, oğul sahibi olmaq ümidiylə evləndiyi Sürəyya İsfəndiyari - Bəxtiyari. Sonra susdu, əllərimdən tutdu, gözlərimin içinə baxıb: “Mənim arvadım olmağı qəbul eləyərsənmi?” – dedi. “Hə!” Həmin o anda “hə” demişdim, düşünüləsi bir şey yoxuydu, heç bir çəkinəcəyim yoxuydu, cavabım “hə”ydi, onu sevirdim, ardınca getməyə hazırıydım.

Bu “hə” cavabının nəticələrini, arvadı olanda, çiyinlərimdə daşıyacağım məsuliyyətin ağırlığını çox yaxşı ölçə bilmirdim. Şah davam elədi: “Şahbanu olanda, İran

xalqı qarşısında bir çox məsuliyyətin olacaq”. Təklifini qəbul elədiyimi təkrarladım. Məsuliyyətin nə olduğunu bilirdim, bu ruhda böyümüşdüm. Valideynlərim, atanam, məktəb və ləpirçilik, ardıcıl olaraq, məni başqa insanların əzablarını duymağa istiqamətləndirmiş, insan idealının cəmiyyətin xeyrinə çalışmaq olduğunu öyrətmişdi. Şahın xəbərdarlığı gözümü qorxutmadı. Bu vəzifəni üzərimə götürmək üçün hazır olduğumu düşünürdüm, yalnız məsuliyyətin böyüklüyünü düzgün dərk eləyə bilməmişdim: hələ məni gözləyən vəzifənin ağırlığını və miqyasını qavramaqdan uzağıydım.

1959-cu il oktyabrın 14-üydü, yəni mənim doğum günümüydü. İyirmi bir yaşındaydım və Şaha “hə” demişdim. Onun eşqinə və eyni zamanda fəvqəladə alın yazısına “hə”ydi bu. Ən gözəl günlər üçün olduğu kimi, heç ağıma gəlməyən ən ağır günlər üçün də Şahbanu olacaqdım. Amma elə xoşbəxt, elə həyəcanlıydım ki, evdəkilərdən bu sirri gizlətməyi bacara bilmədim. Qayıdan kimi, anama, bibimə, daha sonra da işdən qayıdan dayıma söylədim. Anamın çaşqınlığı açıqca görünürdü, narahatlığını sevinc əlamətləriylə gizlətməkdə çox çətinlik çəkdi. Xoşbəxtliyimi bölüşməsinə heç şübhə yoxuydu, amma daha sonra atam sağ olsaydı, bu qərarımı bəyənib-bəyənməyəcəyi barədə düşündüyünü etiraf elədi. Sarayda həyatın Şahın ətrafında intriqalarla dolu olduğu, adamların bir-birinin arxasınca dedi-qodu elədikləri

söylənir, Şahın anası və Şahzadələr haqqında belə, sözsöhbət gəzirdi. Mənim kimi saf, amma qərarlarından asanlıqla dönməyən qız sarayda yetişmiş, hər adamla bir cür danışan, ayaq oyunlarının, diplomatiyanın incəliklərini bilən bu adamların arasında özünə necə yer tapacaqdı? Anam qayğılıydı, nə danışa bilər, neyləyə bilərdi? Həm də bunun nə xeyri vardı?

Həmin gün özümü saxlaya bilməyib rəfiqəm Elliyə zəng elədim:

“Tez bizə gəl, sənə veriləsi xəbərim var”.

“Nə xəbər? Söyləsənə!”

“Telefonda deyə bilmərəm. Tez, taksiyə otur, gəl! Tez ol!”

“Fərəh, dəlimi olmusan? Nə olub?”

“Vacib bir xəbər deyəcəyəm sənə”.

“Ərə gedəcəksən?”

“Hə!”.

“Çox gözəl xəbərdir bu! Kiminlə? Onu tanıyırammı? Di, tez ol, adını de!”.

“Söyləməyəcəyəm, deyirəm, Gələrsən, öyrənərsən. Danışa- danışa beş dəqiqəni də itirdin”.

“Gözləməyə səbrim yoxdu...” - deyib bütün qohumlarımla adlarını saymağa başladı.

“Rzadəmi? Rzayla evlənəcəyindən mərc gəlirəm”.

“Dəlisən sən, Rza mənim qardaşım kimidi”.

“Kamrandımı?”.

“Ağlına gələnə bir bax!”

“Pərvizdimi? Yoxsa Yəhyadımı?”

“Xeyr, nə Pərvizdi, nə Yəhyadı”.

Axırda özü bildiyi bütün adları sadalayandan sonra ürəkdən gələn qəhqəhəylə gülə-gülə:

“Onda Şahdan başqa heç kəs qalmır”, – dedi.

“Hə, odu!”

Telefonun dəstəyi əlindən düşmüş, elə bil, uzun müddət dili tutulmuşdu.

Qısa müddətdən sonra Şah məni yaxınlarına, hamıdan əvvəl də anası Tacül-Mülkə təqdim etmək istədiyini bildirdi. Tacül-Mülk 1944-cü ildə ölən, Pəhləvi xanədanının qurucusu Rza Şahın ikinci arvadıydı, ona dörd uşaq bəxş eləmişdi. 1917-ci il oktyabrın 27-də doğulan Şahzadə Şəms, sonra 1919-cu il oktyabrın 26-da dünyaya gələn gələcək ərim Məhəmməd Rza və əkiz bacısı Şahzadə Əşrəf, nəhayət, 1954-cü ildə təyyarə qəzasında ölən Şahzadə Əli Rza. Ana Şahbanu sərt xarakterə malik olmasıyla ad çıxarmışdı. Adamlar onun qəti söz deməsindən çəkinirdilər. Şaha və Ana Şahbanuya ümidlə gözlədikləri vəliəhdi verə bilmədiyinə görə, əzab çəksə də, Şahbanu Sürəyyanın bu əzabını gizlətməsindən hirsələnən Ana Şahbanunun ondan da sözünü əsirgəmədiyi danışılırdı.

Tarixin tac qoyduğu və kimsənin haqqında söz deyə bilmədiyi bu qadınla ilk dəfə rastlaşmaq məni çox

qorxudurdu. Adı söhbət olsa da, bu bir növ sınağıydı. Şah anası, bacıları və Sürəyya arasındakı gərginliklərdən çox əzab çəkmişdi. Ailəsiylə lap başlanğıcdan münasib əlaqələr qura bilməyim hamımızın xoşbəxtliyinin təminatı olacaqdı.

Salona girəndə, Şah məni kresloda tək-cə oturan anasının yanına apardı. Məlum nəzakət cümlələrindən sonra Ana Şahbanu yanında oturmağımı xahiş elədi. Qeyri-iradi yaxınlığında, amma ondan bir az aşağıda olmaq üçün alçaq stulda oturdum. Beləcə, söhbətimiz - daha doğrusu, bir növ söz sınağı başladı, suallarına səmimiyyətlə cavab verdim. Xoşladığım şeyləri, uşaqlığımı, ailəmi (anam və Luiza bibim Şahbanunun ailəsinin bəzi üzvləriylə tanışydılar və bacılarıylə eyni sinifdə oxumuşdular), xasiyyətlərimi danışdım. Gələcək qayınanam təbii olaraq, necə bir adam olduğumu bilmək istəyirdi.

Ana Şahbanu nərmənazik, amma çox əzəmətli, açıq yaşıl gözlü xanımydı, uşaqlarımın gözlərinin onun gözlərinə oxşamasını istəyirdim. Onunla tək deyildim, bu da ilk görüşdə mənim işimi asanlaşdırırdı. Bu görüşə dəvət olunan bütün şəxslərin gözü əlbəttə ki, mənim üstümdəydi, necə gənc qız olduğumu bilmək istəyirdilər. Həmin ilk görüşdən sonra inam və sevgi dolu münasibətlər yarandı. O gün Şahın ən yaxın qohumlarının məni saraya və intriqalara yad, çox təbii gənc qız kimi tanıdıqlarına əminəm.

Şahbanu Fərəh Pəhləvi

İkinci hissə

«...Şah özünün tacqoyma mərasimində mənim də tac qoymağıma qərar vermişdi. Perslərin uzun tarixində heç bir qadına belə böyük etibar göstərilməmişdi. Şah qərarını xalqa bu sözlərlə açıqladı:

-Bugünün İranda qadın bir neçə yüz il, hətta iyirmi-otuz il əvvəlki qadından tamamilə fərqlidi, hər yerdə mövcud olan qadının tac qoymağa da haqqı var. Bundan başqa, Şahbanu son illərdə xalqı üçün o qədər əhəmiyyətli rol oynadı, mənim üçün elə böyük dəstək oldu, vəzifəsini elə şövq və vurğunluqla yerinə yetirdi ki, bu etibara haqqı artıqlamasıyla çatır. Bəli, o yorulmaq bilmədən, qadın-kişi, hamımız üçün çox işlər gördü və görməyə davam eləyəcək, çünki hələ yerinə yetirməli olduğumuz çox şeylər var...».

I.

Iran hökmdarı Məhəmməd Rza Pəhləviylə nişanımın təkbətək qaldığımız və talelərimizi birləşdirməyi qərara

aldığımız gündən bir aydan artıq vaxt keçəndən sonra, 1959-cu il noyabrın 21-də rəsmi şəkildə elan edilməliydi.

Bu müddəti gözləyəndə, gələcək vəzifələrimə uyğun qarderob hazırlamaq üçün xəlvətcə Parisə getməyim qərarlaşdırıldı. Fransadakı səfirimiz Nəsrullah İntizama vəziyyət gizlicə bildirildi və ondan mənə kömək göstərmək xahiş edildi.

Beləcə, noyabrın 3-də yanımda əmim İsfəndiyar Diba, arvadı Banu və uşaqlığımdan bəri çox bağlandığım bibim Luizayla birlikdə Parisə yola düşdüm. Doğmalarımla bir yerdə olmaq məni rahatlandırır. Doğrusunu demək lazımdısa, təvazökar tələbə kimi, təsəvvürümə gətirə bilməyəcəyim belə bir cehizi hazırlamaq üçün mənə kömək eləyəcəkdilər, tək qalmayacaqdım.

Təyyarəmiz günortadan sonra birinci dayanacağımız olan Cenevrə hava limanına endi. Parlament başçısı Sərdar Fakir Hikmətin də bizimlə eyni təyyarədə olduğunu bildiyimdən, enəndə, pilləkanın altında bir dəstə jurnalisti görmək məni təəccübləndirmədi. Gözləməyimiz lazım gəldiyindən, enib, yeraltı keçidə doğru irəliləməyə başladım. Heç fotoqrafların diqqətini çəkməmişdim. Sonra qəfildən əmim və bibilərimin arasında vağzalın binasına lap çata-çatda ağlagəlməz qarışıqlıq düşdü. Bağırtilar, qışqırıqlar və fotoaparatların çıqqıltısı arasında məni adımla çağırtdıklarını eşidəndə, çaşıb qaldım.

“Fərəh Diba! Fərəh Diba! Siz Fərəh Dibasınız, yoxmu?” Və mən “hə” deyəndə, dörd tərəfindən suallar yağış kimi yağmağa başladı: “Toy nə vaxt olacaq? Şahbanu olmaq sizdə hansı hissləri oyadır? Parisdə harda qalacaqsınız» və s.

Heyrətimdən dilim tutulmuşdu. Şahla sözləşməyimin həddən artıq gizli saxlanacağına, sirmimizin qorunacağına səmimiyyətlə inansam da, indi istəmədiyim və üstəlik, qəti hazır olmadığım bir vaxtda hamının tanıdığı adama çevrilmişdim. Mənim indiyəcən görmədiyim bu fotoqraflar məni tanıyırdılar, yəni təzə-təzə tanıyırdılar, əvvəllər yanlarından keçdiyimə belə, fikir verməmişdilər. Amma bundan sonra dəzgahlı pulemyotdan atəş açan kimi, dayanmadan çəkdiqləri şəkillərilə portretim bütün dünyanı dolaşacaqdı. O andan etibarən bütün qadınlar kimi, rahatca gəzmək xasiyyətimin üstündən xətt çəkilmişdi, amma bunu hələ bilmirdim. Olub-keçənlərdən özünü itirmiş əmim də:

“Deyə biləcəyimiz heç bir şey yoxdu, heç bir şey bil-mirik... Lütfən, nəzakətli olun, keçməyimizə imkan verin, lütfən...” – kimi şeylər söyləməyə çalışırdı.

Hava limanındakı şəxslərin mühafizəsi altında təyyarəyə qayıdanda, böyük rahatlıq hiss elədim. Yetik baxışlardan və hörmətsizcəsinə söhbətimizə qulaq asanlardan nəhayət, uzaqlaşma bildiyimizə inanıb, əmim və bibilərimlə öz aramızda ortaya çıxan bu məsələ barədə

danışdıq. Amma az sonra bir jurnalistin Cenevrə-Paris təyyarəsinə minməyə yol tapıb, yanımızdakı oturacaqda əyləşdiyini öyrəndim. Allahdan, yalnız farsca danışmışdıq.

Axşam Orli təyyarə meydanında qarşılama Cenevrədəkiylə müqayisə oluna bilməzdi. Bu hava limanının çıxışı jurnalist və fotoqraflardan qapqara görünürdü. Bundan qabaq heç belə bir qarışıqlığa rast gəlməmişdim. Dörd ay əvvəl eyni təyyarə meydanından yola düşəndə, kimsənin fikir vermədiyi sırayı adam kimi, indi bu qələbəliyin səbəbinin mən olduğumu necə qəbul eləyə bilərdim?.. Özündən çıxmış vəziyyətdə qışqırıb adımlı deyən, bir-birini əzən bu kütlədən mənəni qurtarmaq üçün hər cür çarəyə əl atıldı. Adamlar tərəfindən çəkişdirildim, vərmiş eləmədiyim tərzdə sürükləndim, o qədər çox gözqamaşdırıcı işıqlar yanıb-sönürdülər ki, heç bir şey görmürdüm, mənəni hara apardıqlarını belə bilmirdim, hətta çıxışın yaxınlığındakı yerdə, otluqda ayaqqabımın bir tayını itirdim və bu dəhşət doğuran vəziyyətdən on beş dəqiqə sonra özümü lüks maşının sakit salonunda gördüm. İran səfirliyinin maşınıydı bu!..

Az qala ağım başımdan çıxacaqdı, yenə də əylənirmişəm kimi, gülümsəməyə cəhd göstərirdim. Maşının qapıları bağlanar-bağlanmaz, daha nəfəs almağa vaxt belə, tapmadan, sözün əsl mənasında, tıxaca düşdük. Üzümdə çaqqıldayan fotoaparat proyektorları maşının

içini işıqlandırır, özümü ovlayacaqları heyvanın gözünü daha çox qamaşdırıb, çaşdırmaq üçün gecə ovçuların izinə düşükləri ceyran kimi hiss elədim. Sürücü nəhayət, maşını bu basırıqdan çıxarmağı bacaranda, qorxudan ödümü partladan yarış başlandı. Arxamızda motosikletləriylə başgicəlləndirici sürətlə bizi təqib eləyənlər özlərini az qala səfirliyin maşınının altına atırdılar, hər an aralarından birinin əziləcəyindən qorxub qışqırırdım. Axırda mənim qorxudan və həyəcandan ağzım açıq, üzüm heyvətli bədii şəklimi çəkə bildilər, sonrasa bədbəxt olduğumu iddia elədikləri vaxtlarda bu rəsmlərdən bol-bol istifadə elədilər.

Bu minvalla “Qrillon” otelinə gəlişimin gözdən qaçması mümkün deyildi. Ertəsi gün bütün Paris İranın gələcək kraliçəsinin pəncərələri Konkord meydanına açılan həmin lüks oteldə qaldığını öyrəndi. Təbii olaraq, bu da jurnalistlərin hücumunu artırdı, orda qaldığım bir neçə həftə ərzində oteldən hər dəfə çıxanda, arxamda çoxlu maşın və motosiklet olurdu. Müxtəlif üsullarla onları aldatmağa çalışsaq da, bacara bilmirdik. Necə olurdu ki, hara getsək, qabağımıza çıxırdılar? Sonradan bir jurnalistin otağının yerləşdiyi mərtəbədəki xidmətçiyə pul verib, onun uniformasını geydiyini, bizə yaxınlaşa bildiyini öyrəndik.

Mətbuatın məni belə xırpalaması xalqın intizarına cavab verirdi, çünki lap ilk günlərdən etibarən küçədəki

adamların mənə maraq və xüsusilə, rəğbətlə baxdıqlarını görürdüm, bu qədər gözətçilərə baxmayaraq - bəlkə də onların sayəsində - səfər məni çox xoşbəxt eləyən, həyəcanlandıran hadisələrlə doluydu. Adamların öz tərəflərindən göstərdikləri sevgilə, müqayisəedilməz Fransayla, xüsusilə, parislilərlə aramızda yaranan və ömrüm boyunca davam eləyəcək çox möhkəm bağların təməli o çılğın günlərdə qoyulmuşdu; getdiyim hər yerdə yollarda tıxac yaransa da, adamlar məni sürəkli alqışlarla və gülürüzlə qarşıladılar.

İrənin gənc hökmdarı fransızların qəlbini mən onun həyatına girməmişdən çox qabaq fəth eləmişdi. Adamlarla söhbət aparanda, hökmdarın həyatını zaman-zaman qaraldan faciələrə qarşı çox həssas olduqlarını gördüm. İrəni işğal eləyən rus və ingilis qoşunlarının atasını sürgünə göndərdiklərinə görə, iyirmi bir yaşında olanda, necə taxta çıxdığını xatırlayırdı. Müharibə davam elədiyi müddətdə yanında olan romantik və melanxonlik Fövziyyədən 1947-ci ildə ayrılması, Fövziyyənin çox həsrətini çəkdiyi Misirə qayıtması fransız xalqına da təsir göstərmişdi. Amma Şahın ikinci evliliyində Sürəyya İsfəndiyarının ona ümidlə gözlədiyi uşağı verə bilməyəcəyi qətiləşəndə, ailə həyatının üstünə enən buludlar fransızlara daha çox təsir eləmişdi. Mən Parisdə Memarlıq məktəbinin birinci kurs tələbəsi olanda, Tehrandakı hökmdarların çəkdiyi əzablar, sonra

boşanmaları barədə Fransada uzun müddət danışılmışdı. Onların ürəklərini sızıldadan Şah indi əvvəldən Raspil Bulvarında təhsil alan bir tələbəylə evlənəcəkdi.

Belə inanılmaz şəkildə universitet küçəsindəki kiçik otağımdan əbədi Pers sarayına köçməyim idilliyani sevən və romantik təbiətli fransızlara təsir göstərdi, onların sevgisini qazanmağa böyük təkən verdi. Hökmdar şahzadəylə evlənmirdi, kral ailələri arasında həyata keçirilən razılışma əsasında evlənmə ənənəsinə boyun əymirdi, xeyr, o, eynilə nağıllardakı kimi, balaca iranlı qıza aşiq olmuşdu və qəlbinin səsini dinləyəcəkdi. Bu həqiqət ağlagəlməz dərəcədə gözəl bir şeyiydi. Amma bəzi qəzetlər üçün deyildi! Onlar bu həqiqətdən Külpişiyi əfsanəsini yenidən canlandırmaq üçün istifadə elədilər və işi elə qələmə verdilər ki, axırda məni səfalət içində böyümüş çoban qızı kimi belə, göstərdilər. Əmim üsyan eləyirdi: “Bir az da çalışsalar, sənin dərənin kənarında səbətənin içində tapıldığını da söyləyə bilərlər! Bu ağlasığmaz bir şeydi!” – deyərək təkrarlayıb dururdu. Mənə gələndəsə, umub-küsmürdüm, adamların qiymətinin mənəsub olduqları ailə və ya sərvətləriylə bağlı olmadığını bildirdim, çox sonralar, əvvəlcə Şahbanu kimi, saraylardakı həyatım, sonra sürgündə yaşadıklarım bu fikrimi tədiq eləyib.

Həqiqəti açıqlamaq üçün görəcəyimiz bir şey də yoxdu. Rəsmi olaraq, heç nə elan edilməmişdi. Mən

“Qrillon” otelinin nömrəsində kraliçələr kimi hörmət göstərilən, İran səfirliyinin himayəsində olduğu bilinən və dünyanın ən böyük dərziləriylə lüks butiklər arasında qaça-qaçda qalan gənc qızıydım.

Camrs Elysees Bulvarı üstündəki “Guerlin”də elədiyim alış-veriş xüsusilə, yadımda qaldı. Arxamda elə böyük fotoqraf və operator ordusu varıydı ki, mən ətir seçənə qədər dünyanın bu ən gözəl məhəlləsində yol hərəkətini bir müddət saxlamaq lazım gəlmişdi. Bu çətin inanılan bir şeyiydi! Amma bundan daha betəri məndən ötrü məxsusi saç modeli yaratmaq tapşırılan bərbərxanada, “Karita qardaşları” salonunda baş verənləriydi. Burda sözü Maria Karitaya verirəm. Lesli Blanşın mənə ithaf etdiyi kitabda (“İran Şahbanusu Fərəh, Collins nəşrləri, London, 1978) hadisəni belə danışır:

“İran səfirliyindən bir xanım həmişə elədiyimi kimi, telefonla görüş aldı. Qəribə tərzdə görüş günü bacımın da, mənim də salonda olmağımızı israrla xahiş eləyirdi. Bir yoldaşıyla gələcəyini və onu digər müştərilərdən ayrı salona aparmağımızın daha uyğun olacağını söyləyirdi. Bu barədə o qədər israr eləmişdi ki, öz-özümü zə bizim yanımıza gətirəcəyi fəvqəladə adamın kim ola biləcəyini düşünməyə başladıq.

Görüş səhəri küçədən gələn ağılagəlməz gurultu-partıltı, qışqırıqlar eşitdik, böyük hay-küy varıydı, adamların dava elədiklərini fikirləşdik. Pəncərədən

baxanda, özlərinə yer tutmaq üçün dalaşan fotoqrafların və operatorların girişi tamamilə tutduqlarını gördük. Elə həmin anda iranlı müştərimiz və yoldaşı maşınla gəldilər, polis onlara yol açmaq üçün fotoqrafların sıralarına müdaxilə eləməyə məcbur oldu. Müştərilərimiz axırda içəri girə bildilər, dərhal arxalarınca qapıları örtükdük. Yeni müştərimizin kim olduğunu öyrənmişdik. Bütün bu olub-keçənlər çox həyəcanlandırıcıydı, biz əlbəttə, müştərimizi maraq dolu gözlərdən qorumaq üçün əlimizdən gələni elədik.

Müştərimiz çox az danışdı, amma heç çəkingən xanıma oxşamırdı. Dinməz-söyləməz və böyük diqqətlə hər şeyi saf-çürük eləyirdi. İşimizi bildiyimizi həddən artıq yaxşı başa düşdü, böyük inam hissiylə özünü bizim ixtiyarımıza verdi. Çox gözəl qızıydı, vücudu çox gözəgəlimliydi, əlləri də çox gözəliydi, o qapqara saçları İran miniatürlərində göründüyü kimi, gecə mavisinə çalırdı”.

Karitanın salonunda pərdələri çəkməyə məcbur oldular, özümüzü qəfəsdəki canlılar kimi hiss eləyirdik, bütün bu ehtiyat tədbirlərinə baxmayaraq, qarşıdakı binaya girməyi bacaran bir fotoqraf oradan şəklimi çəkə bildi... Karita bacıları o gün ortadan ayrılıb gicgahlarımı örtən saç modeli yaratdılar, bu model dünyanın hər yerində dəbə çevrildi - qadınlar saçlarının “Fərəh Diba kimi” daranmasını istəyirdilər.

“Dior”da mənə İv Sen-Lorenin kolleksiyası göstərildi. Nişan və toy paltarlarını tikmək vəzifəsini də İv Sen-Loren öz üstünə götürdü.

Bu fırtına içində Qarniye Operasına, Karmenin qala-konsertinə getmək imkanım da oldu. General de Qoll və arvadı, bir çox nazirlər və bütün Paris elitesi ordaydı. Fransanı xilas eləyən, əmim Bəhramin böyük heyranlıq duyduğu bu insanı görmək məni çox həyəcanlandırmışdı, amma dərhal sonra Generalın yanındakı şəxslərin maraqla gözlərini məndən ayırmadıqlarını hiss eləyəndə, böyük sıxıntı hiss elədim. Dövlətin ali vəzifəli adamları Şahla evlənəcəyimi bildiklərindən, necə adam olduğumu öyrənmək istəyirdilər. İki il sonra İran Şahbanusu kimi General və arvadı tərəfindən Yelisey sarayında qonaq qəbul ediləcəyimi o zaman mən də bilmirdim.

Tehrana dönməyimizdən bir neçə gün əvvəl məktub yazıb Andre Malrödən ona göndərdiyim “Səssizliyin səsləri” kitabına avtoqraf yazmasını xahiş eləmişdim. Andre Malrö də o günlərdə mənə diqqət və dostcasına münasibət göstərərək kitabımı aşağıdakı ithaf yazısıyla geri göndərmişdi:

“Ölkəmizi tərk eləmək üzrə olduğunuz bu günlərdə qədim İran mədəniyyətinin ən köhnə heyranlarından birini xatırlamağınız məni çox riqqətləndirdi. Mənə məktub yazıb, münasibət göstərən tələbənin, bu gün öz taleyini də bağladığı İranın məni əfsunlayan

mədəniyyətinə olan heyranlığımı imperatriçəyə də çatdırmasını xahiş eləyirəm, bundan başqa, günümüzdə yaşayan Fransız gözəllik pərilərinin xoşbəxtliyinizi əsirgəməmələri üçün iranlı pərilərə yardım eləmələrini bütün qəlbimlə diləyirəm.

Andre Malrö, noyabr 1959”.

Şah hər axşam mənə zəng eləyirdi. Bu görüş saatını gözləyəndə, gün uzununu içimdə işıq yanır, günün hər anı ayrı mənə kəsb eləyirdi, axırda bütün bunlar tək-cə bir məqsədə yönəlirdi: birlikdə keçirəcəyimiz həyatımıza hazırlaşırıdım. Axşam onun telefon xəttində olduğu bildiriləndə, ürəyim az qalırdı, yerindən qopsun. Sözü tam mənasında, Şaha aşiq olmuşdum və səsimin həyəcanımı ələ verməməsi üçün çalışırıdım. Onun da həyəcanlı olduğunu hiss eləyirdim. Aradan çox uzun zaman keçəndən sonra həyatında yalnız, üç qadına “Səni sevirəm” dediyinə məni inandırmış və “Birisini sənə” deyərək əlavə eləmişdi.

Noyabrın 21-də nişanımız qısa məlumatla rəsmi olaraq elan edildi:

“İran Hökmdarı, Əlahəzrət Şahənşah Məhəmməd Rza Pəhləviylə Xanım Fərəh Dibanın nişan mərasimi bu gün saat 17.00-da Ekhtessasi Sarayında keçirilmişdir. Toy mərasimi İran Günəş təqviminə görə 29 Azər 1338-ci, Miladi təqviminə görə 21 dekabr 1959-cu ildə keçiriləcəkdir”.

Parisdən qayıdandan dərhal sonra həyatım dəyişdi. Artıq anamla birlikdə dayımın evində yaşamırdım. Şah sarayda qalmağımı arzu elədiyini bildirmişdi, oğlunun mənə qonaq eləyə bilməci üçün Ana Şahbanu öz xüsusi otaqlarını mənə verib, müvəqqəti şəhər kənarındakı evinə getmək nəzakətini göstərmişdi.

Toydan əvvəlki son həftələrdə xoşbəxtlikdən başım fırlanırdı. Şah məndən yalnız bir neçə yüz metr uzaqda işləyirdi, onu pəncərəmdən görə bilirdim, məndən xəbər tutduğunu eşidirdim. Beləcə, dövlət başçısının gündəlik proqramının nə qədər böyük, özünə ayıra biləcəyi vaxtın nə qədər az və dəyərli olduğunu yavaş-yavaş öyrəndim. İyirmi ildən bəri taxtda oturan gələcək ərim qırx yaşına hələ yenicə çatmasına baxmayaraq, həyatının ayrı-ayrı tərəflərinə həddən artıq hakimiydi. O, dekabr ayı ərzində prezident Eyzenhaueri rəsmən qəbul eləmiş, qabaqcadan planlaşdırılan bütün mərasimlərə qatılmış, beyni rahat və sakitlik içində mənimlə bağçada bir az gəzməyə, ya da bir fincan çay arxasında söhbət eləməyə də vaxt ayıra bilmişdi.

Ən çox sevdiyim fəsil payızdı. Ağaclar elə bil, od tutub yanırırlar, günəş görünüb-yox olur, Elburz dağları bütün yayı ümidlə, əbəs yerə gözlədiyimiz o küləyi nəhayət, azadlığa buraxır; adam möcüzəli şəkildə özünü təbii və rahat hiss eləyir. Şah mənim bu müqəddəs ayların işığına, bu rənglərə olan sevgimi bilirdi, arada vaxt tapır,

hər gün maşınlarından birinə minib, saraydan qaçırdıq. O dövrdə mühafizə bugünkü kimi, adamı bezdirən ehtiyat tədbirlərini lazım bilmirdi, mühafizə alayından yalnız iki nəfər öz maşınlarında bizim arxamızca gəlirdilər. Keçdiyimiz küçələrdə hökmdarı tanıyan adamların sifəti işıqlanırdı, onu salamlayı, alqışlayırdılar, hökmdar da onlara əl eləyirdi. Belə hərəkətlərə səbəb olan insanla gözlənilməz şəkildə həyatımı birləşdirmək məni həyəcanlandırır, ona duyduğum heyranlıq artırdı. Uşaq olanda, Xəzər dənizinin kənarındakı yol qırağında anamın əlindən tutub elə buna oxşar vəziyyətdə onu salamladığımı xatırlayırdım: o da yerindən azca dikəlib, bizə bu cür gülümsəmişdi. Bir gün ona bu xatirəmi danışdım, o, təbii ki, xatırlamırdı, amma dinləyəndə, fərqi nə varmadan gülümsəyən zaman üzündə o günkü təbəssümü gördüm.

Bu son həftələr ərzində Şahın bacı və qardaşlarını daha yaxşı tanıdım. Bir çoxu sarayın yaxınlığında yaşayırdı. Atasını Rza Şahın ilk evliliyindən olan qızı Şahzadə Xəndan Sultanehlə tanış oldum. Rza Şahın Tacül-Mülklə evliliyindən olan qızı Şahzadə Şəms və Şahın əkiz bacısı Şahzadə Əşrəfdən əvvəllər söz açmışdım. Digər iki evliliyindən Rza Şahın daha altı uşağı olmuşdu: Şahbanu Turanla evliliyindən Şahzadə Qulam-Rza, Şahbanu Əsmadan da bir-birinin ardınca Şahzadə Əhməd-Rza, Əbdül-Rza, Şahzadə Fatma,

Şahzadə Mahmud Rza və Həmid Rza dünyaya gəlmişdilər.

Protokol məsələsində son dərəcədə sadələşən olan mənim kimi gənc tələbənin eyni şah nəslindən gələn, hamısı da sahib olduqları sıra və imtiyazlara hörmət göstərilməsi məsələsində çox vasvası davranan bu ögey bacı və qardaşlar içində özünə yer tutması mümkünsüz görünə bilərdi. Bunun hiss elədim və o zaman anamın narahat olmasına haqq qazandırdım: intriqaların və ayaq oyunlarının kök atdığı sarayda hələ çox saf olan qız nələr görəcəkdə, nələr yaşayacaqdı?

Əslində, gördüyüm iş, uşaqlığımda gördüyüm işlərdən fərqlənirdi; açıq, ya da gizli, qabağını almaq mümkün olmayan davalara girməyi dərhal qətiyyətli şəkildə rədd elədim və özümü xarakterimə lazım olan hərəkətlərlə çevrəyə aldım: mümkün olanda, hər yerdə ahəngi gözləmək və bu yaxşı münasibətlərə mane olmaq istəyənlərə qulağımı tıxamaq. İlk günlərdə aldığım həmin qətiyyətli vəziyyəti Şahbanu olduğum müddət ərzində dönmədən davam etdirdim. Bu yolda çox çətinə düşdüyümü deyə bilmərəm, çünki əvvəlki davranışlardan həddən artıq narahat olan Şahın köməyini və sevgisini həmişə hiss elədim. Bir iranlı kimi, əlbəttə, ailəyə hörmət hissim var, amma həddən artıq çox məsuliyyətlərə malik Şah üçün başlıca şeyin şəxsi həyatında rahatlıq və sakitliyin hökm sürmə olduğunu bildirdim. Bu gün Şahın

bütün ailəsiylə qurduğum yaxşı münasibətləri daim qorumağı bacardığımı söyləyə bilərəm.

II.

1959-cu ilin 21 dekabr günü hamımız dan yeri ağaranda oyandıq. Toy mərasimi günortadan sonra olacaqdı və mən gecəni dayımın evində, ailəmlə keçirmişdim. İv Sen Lorenin hazırladığı gəlinlik paltarı asılqanda dururdu, onu geyinmək üçün Parisdən xüsusi olaraq gələn Karita bacılarının usta əllərinə özümü təslim etməyim lazım gəlirdi. Bacılar məndən də çox həyəcanlı və gərgin görünürdülər, onları sakitləşdirməyə çalışanda, ətrafımızdakılar gülməkdən özlərini saxlaya bilmədilər. Duyğularla dolu uzun bir gün bizi gözləyirdi, mən də bu günün hamı üçün gözəl keçməsinə istəyirdim.

Qəhvəaltından sonra hökmdarlıq tacını gətirdilər. Taxtın qiymətli şeyləri dövlətin malıdır. Dövlətin buraxdığı pulun təminatına daxil olan bu əşyalar Tehran Mərkəzi Bankının saxlanıcındakı kassalardan çox nadir hallarda çıxarılır. Belə əşyaların saxlanıcıdan çıxarılması ancaq aralarında baş nazirin də olduğu bir çox adam tərəfindən imzalanan aktla mümkündür. O gün başıma qoyacağım tac 50-ci illərin başlanğıcında amerikalı zərgər Harri Vinston tərəfindən hazırlanmışdı. Dəyəri baha olmayan, inanılmaz qədər gözəl görünən bu tacın kiçik qüsuru vardı: ağırlığı iki kiloya yaxınıydı.

Bu ağırlıq bərbərlərimin necə çətinlik çəkdiqlərini başa düşməyə imkan verir: o günə qədər dümdüz yeriməyə, hələ qımıldanmadan durmağa vərmiş eləməmiş mənim kimi bir qızın başına bu gözəl tacı qoymaq heç də asan deyildi. Üstəlik, axşama qədər tac maşınla bir neçə kilometr gedəndə, pilləkanları enib-qalxanda, yeriyəndə, gülümsəyəndə və salam verəndə, başımda qalacaqdı. Bərbərlərim üç saatdan artıq çalışdılar və elə güman eləyirəm ki, ancaq ertəsi gün səhər, hər hansı qəza olmadığını öyrənəndə, rahat nəfəs ala bildilər.

Pers motivləri gümüş sapla işlənmiş (təbii ki, süni), inci və almazlarla bəzənmiş gəlinliyimi geyinəndə, “Dior” Moda Evinin dərzilərini sevgilə xatırladım: mənim dünyanın ən xoşbəxt qadını olmağımı arzulamışdılar. Bundan başqa, gözəllik pərilərinin Şaha bu qədər ümidlə gözlədiyi oğulu vermələri üçün gəlinliyimin bir tərəfində mavi sapdan istifadə elədiklərini də bilirdim.

Ən axırda, müəyyən olunmuş saatda, bu son həftələrdə göstərdiyi münasibət mənim üçün çox dəyərlili olan Şahzadə Şahnaz, baş nazir Mənuçöhr İqbal və saray naziri Hüseyin Əlayla birlikdə Şahın yanına aparmaq üçün məni götürməyə gəldilər. Dini nikahın Tehranın mərkəzindəki Mərmər Sarayda kəsiləcəyi üçün Şəmiranın ağaclarla örtülü yamaclarından sonra gediləcək uzun yolumuz varıydı.

Müsəlman adətlərinə görə, əhəmiyyətli hər hansı bir hadisədən əvvəl, Quranın hifzinə sığınmaq lazım gəldiyindən, qapıda anamın başımın üstündə tutduğu müqəddəs kitabın altından keçib, evdən çıxdım. Axırda, yenə uğur gətirməsi niyyətilə bir neçə göyərçini havaya buraxdım və onların qışın o ilk günlərindəki süd mavisi rəngində olan göy üzünə qalxmalarına tamaşa elədim. 21 dekabr İranda Şəbi-Yelda, yəni ilin ən uzun gecəsi-əyləncə gecəsidir, bu münasibətlə ailəliklə yığışib, Hafizdən şerhlər oxuyur, qovun, nar, quru yemiş yeyirlər. O gün və ertəsi gün gecədən xeyli keçənədək oturur, işığın zülmətə qalib gəlməsini bayram eləyirlər.

Kortej yavaş-yavaş yola düzəldi. Küçələrdə o qədər insan varıydı ki, iynə atsan, yerə düşməzdə. Adamlar kortejin keçdiyi yolların ətrafında yığışmışdılar, neçə saatdı ki, gözləməkdəydilər. Biz qarşılarından keçəndə, üzləri gülürdü, əl eləyib, alqışlayırdılar və usanıb-yorulmadan hamısı bir ağızdan adımı təkrarlayıb dururdular.

Şübhəsiz, həyatımda heç belə səmimi sevgi, belə böyük coşğunluq görməmişdim, həyəcədən boğazım tutuldu. Aralarından çıxdığım Tehran xalqı mənə inamı göstərir, məni təbrik eləyir və bağrına basırdı, bununla belə, nə Tehran, nə İran üçün hələ bir iş görməmişdim. Həm çox rıqqətə gəlmiş, həm də narahat olmuşdum. Bu qadınlar, bu kişilər və ağaclara çıxıb gözləyən bu uşaqlar

üçün əlimdən gələn hər şeyi eləməyə öz-özümə söz verdim. Eyni xalqın yenə çox sevdiyi, candan-könüldən alqışladığı başqa bir Şahbanusunun yerini tutduğum xeyli sonra ağılıma gəldi. Və hər şeyə baxmayaraq, minlərlə adam gəlmişdi. Öz-özümə onlara iki dəfə təşəkkür borclu olduğumu düşündüm. Aradan zaman keçəndən sonra öyrəndim ki, yurddaşlarım Şahın iranlıyla evlənməsindən xoşbəxt olmuşdular. Din adamları isə, seyid olduğumu, Peyğəmbər sülaləsindən gəldiyimi bildiklərindən, Şahın da mənimlə evlənib, Peyğəmbərin kürəkəni olduğunu söyləmişdilər.

Şah Mərmər Sarayın böyük pilləkəninin üstündə təntənəli mərasim geyimində dimdik durub, məni gözləyirdi. Mən maşından enər-enməz, ağ paltar geyinmiş və çiçəkli taclar qoymuş altı kiçik xidmətçi dərhal dalımcə gəlməyə başladılar; bu zaman qarşımızda gedən bir xidmətçim, qohumum Əhməd-Hüseyn pillələrə çiçək səpirdi. Şahmı daha həyəcanlıydı, mənni, bilmirəm. Nikahın kəsilməsinə çox az müddət qalmış birdən-birə Şaha üzük verməli olduğumu xatırladım. Bunu heç kəs fikirləşməmişdi, mənim də ağılıma gəlməmişdi, bununla belə, kürəkənin üzüyünü gəlinin gətirməsi adətdəndi. Nə isə, Ərdəşir Zahidi öz üzüyünü verib, məni böyük sıxıntıdan qurtardı və beləcə, Şahın barmağına o üzüyü taxa bildim. Sonrakı günlərdə ərimə hədiyyə verdiyim

üzüyü ölümündən bəri öz üzüyümlə eyni barmağında gəzdirirəm.

Nikahımıza ailələrimiz və bir neçə hökumət adamları dəvət edilmişdi. Dini nikah əsasən ailə içində kəsil-di-yindən, biz də yalnız çox yaxınlarımızın nikahda olmalarını məsləhət bilmişdik. Ənənəyə uyğun olaraq, yerə sərilən xalının üstünə xoşbəxt və oğul-uşaqly ailə həyatı üçün lazım olan bütün rəmzlər qoyulmuşdu: işıq üçün güzgü və şamlar, bolluq-bərəkət əlaməti kimi çörək, pisləkləri uzaqlaşdırmaq üçün üzərlik, həyatın bütün dadını yaşamaq üçün şirniyyatlar, əlbəttə ki, Quran. Tehran Cümə imamı evlənəcək cütlə bağıly bütün ayələri oxuyandan sonra mənə tərəf döndü, böyük ciddiyyətlə yanımda duran adamı ər kimi qəbul eləyib-eləmədiyimi soruşdu. Ənənələr nişanlı qızın nazlanmasını və ancaq sual üçüncü dəfə təkrarlananda, qəbul eləməsini vacib sayır, amma bu dəfə imamın sualını təkrarlamasına imkan vermədən, dərhal atılıb, elə coşğunluqla “hə” dedim ki, mərasimdəkilər gülüşüb-pıçıldaşmaqdan özlərini saxlaya bilmədilər.

Daha sonra iki dövlət məmuru bizə nikah dəftərini uzatdı, elə o anda öz-özümə Fərəh Pəhləvi kimi atacağım imzanın bundan belə, əbədiyyətəcən mənim olacağına söz verdim.

Aradan bir müddət keçəndən sonra mərasim günü çəkilən, hiss və həyəcan dolu anları yaşadan şəkillərə

baxanda, doğrusu, ürəyim bir az sıxıldı. Gəlinlik paltarımın ətəyi uzun olduğundan, Şah kimi kreslodə otura bilməyəcəyimdən, mənim üçün kiçik kətıl qoyulmuşdu, ancaq belə oturanda, boyumun Şahı yarım baş keçəcəyinə heç fikir verməmişdilər. Görüş qaydaları və nəzakət barəsində usta olan bütün həmin protokol məmurları arasında Şahın heç olmasa, öz arvadıyla eyni səviyyədə oturmasının daha uyğun və daha nəzakətli olacağını düşünən bir Allah bəndəsi tapılmamışdı?

Ailəliklə bir müddət dincələndən sonra qədimdən Qacar şahlarının sarayı olan və artıq yalnız böyük mərasimlərdə istifadə edilən yaraşlıq Gülüstan Sarayına getdik, minə yaxın dəvət olunmuş qonaq bizi orda gözləyirdi. Nağılvari bu məclisdə mən də özümü yuxudakı kimi hiss eləyirdim. Yalnız gözqamaşdırıcı olduğunu xatırlayıram, qalanı elə bil, səslər içində qalmışdı. İstər yaxın ətrafımızdakılar olsun, istər qonaqlar, hamısının üzündən bizim xoşbəxtliyimizi bölüşdükləri oxunurdu.

Bir neçə gün sonra Xəzər dənizinin kənarında kiçik yaylaq kəndi olan Ramsara getdik. Səfərə daim hazır olan, belə xüsusi vəziyyətlərdə qatara qoşulan Şahın şəxsi vaqonunda çıxdıq. Bal ayımızı yad ölkədə keçirməkdənsə, ikimizin də sevdiyimiz həmin bölgədə yaşamağı qərara almışdıq. Bu barədə sonralar Şaha tez-tez deyirdim: “Ailə həyatımızın lap başlanğıcında

adamlar sənin əsl iranlıyla evləndiyini anlamışdılar”. Üstəlik, bu həqiqətən bal ayıydı, çünki ailənin böyük bir qismi də bizə yoldaşlıq eləmişdi.

Ramsara qədər olan səfərlə bağlı çox gözəl xatirələrim var. Şahbanu kimi ilk dəfə ölkənin iç bölgələrini, çılpaq dağlarını, sonra Gilanın yaşıl yaylaqlarını görürdüm. Qatarımız hər kənddə dayanırdı, bayram paltarlarını geyinmiş adamlar hər yerdə bizi qarşılamaqdan çox qürurlu və xoşbəxt görünürdülər. Qadınlar mənə toxunur, qucaqlayırdılar. Kişilər də yaxınlarda açılışı olacaq par-par yanan məktəbləri, yetimlər evini, ya da fabriki göstərməkdən qürur duyurdular. Həyatımı birləşdirdiyim bu insana xalqın bəslədiyi böyük inama öz gözlərimlə şahid oldum.

Doğmalarına qarşı son dərəcə diqqətli və nəzakətli davranan Şahın camaata münasibətdə müəyyən məsafəni qəti keçmədiyini gördüm. Şübhəsiz, iranlılar da Şahın özlərinə həddən artıq yaxın olmasını nə gözləyir, nə də istəyirdilər, amma Şahın həmişə belə uzaqda durması, qonaqlarına duyduğu yaxınlığı, mehribanlığı göstərməsinə də mane olurdu. Təbəssümün bir neçə sözdən artıq mətləblər anladığına əmin olduğumdan, sonralar Şahı hey gülümsəməyə təşviq eləyirdim. “Lütfən, gülümsə, rəsmlərində nə qədər gözəlsən, lap qəlbinin içi oxunur” - deyə təkrarlayıb dururdum. Bir neçə il sonra eyni şeyi o zaman üç-dörd yaşlarında olan

Əli Rzaya deyəndə, gözünü qırpmadan mənə bu cavabı verdi. “Xeyr, gülümsəmək istəmirəm, atam kimi ciddi olmaq istəyirəm”. İrandakı ənənələr Şahın hər vəziyyətdə ciddi görünüşünün olmasını tələb eləyirdi, xalq onu belə bəyənirdi.

İki həftə çəkən bu ilk tətlimizdə biz bir-birimizi daha yaxşı tanıdıq. Şah mükəmməl idmançı və fəvqəladə kavaleryidi. Beləcə, idman bizim bir-birimizi çox yaxşı başa düşdüyümüz və bir yerdə olmaqdan çox xoşlandığımız sahə oldu. Şah heç olmasa, idman eləyəndə rahatlanır, gənclikdəki idman sevgisini yenidən qaytarırdı, heç vaxt gülmədiyimiz qədər gülürdük. Xatırlayıram ki, yenə o günlərdə fotoaparatdan istifadə eləməyi təzə-təzə öyrənəndə yığıldım, beləcə, əlahəzrət Şahbanunun – ərə getdiyim gündən məni rəsmən belə çağırırdılar – iki dizinə elə bil, iki tac qoyulmuşdu. Bu halıma əvvəlcə Şah, sonra fotoqraflar uzun-uzadı güldülər, birdən-birə ciddi və ölçülü-biçili yaşamağımız öz-özünə daha təbii şəkil aldı.

Ramsarda “Böyük Otel”də qalırdıq, elə başqa otel də yoxuydu. Rza Şah dövründə zəmanənin tərzinə uyğun inşa edilmiş otel iki tərəfində portaqal ağacları olan, dənizə qədər uzanan böyük küçənin üstündəydi. Günlərimiz ətrafdakı çay plantasiyasını gəzməklə, uzun gəzintilər keçirməklə, İranda çox sevilən, kollektiv

oylanan oyunlar oynamaqla, ailəlikcə şam yeməyi yeməklə çox gözəl şəkildə keçib getdi..

“Tayms”ın London müxbiriylə qısa görüş keçirdiyimi də xatırlayıram, ona bundan belə həyatımı “İran xalqına xidmətə” həsr eləyəcəyimi, xüsusilə, qadınlara təhsil imkanı vermək və iş yeri açmaq istiqamətində çalışmaq istədiyimi söyləmişdim. Tehrana qayıdanda, adamlara “xidmət eləməkdən” nə qədər uzaqda olduğumu dərk elədim. Şahın səhərdən-axşamadək işlədiyi sarayda yapyalqızıyım. Hərəkətə keçmək üçün görməli olduğum işlər barədə heç bir fikrim yoxuydu. Şahbanuluq peşəsini də öyrənməyə məcbur idim.

Əvvəlcə bir müddət sıxıntıdan nə eləyəcəyimi bilmədim, bununla belə, altı ay qabaqcadan yavaş-yavaş memarlıq imtahanlarına hazırlaşırdım. İbtidai məktəbdən bəri heç vaxt hərəkətsiz qalmamışdım, amma elə indi hadisələrin məcbur eləməsi üzündən bomboş qalıb durmuşdum. Sarayda gündəlik işlər mənə ehtiyac duyulmadan öz axarıyla gedirdi. Əgər xüsusi menyü istəsəydim, deyirdim, heç nə deməsəm də, baş aşpazın mənim məsləhətlərimə ehtiyacı yoxuydu. Elə vərdis olunmuş qaydalardan xaric dəyişikliyə yol verəndə, böyük hörmətlə indiyə qədər bu cür olduğu söylənirdi, mən də israr eləmədim. Uşaqlığımdan bəri tanıdığım və mənimlə saraya gələn otaq xidmətçim Mümtazla ara-sıra

gələn dayəm Münəvvərdən başqa, ətrafımızdakıların hamısı neçə illəriydi, sarayda xidmət eləyirdilər və işlərində şübhəsiz, məndən çox ustaydılar.

Yavaş-yavaş, qonaq olanda, ev sahibəsi kimi, detallar barədə müdaxilələr eləməyə başladım, amma bu rol mənə nə o vaxt, nə də sonralar heç cəlb eləməyib. Bunun əksinə, dərhal bəzi cəhdlər göstərmək və ölkəm üçün dəyərli iş görmək qaygım önə çıxmaqdaydı.

Şahbanuluğumun ilk həftələrindəki rəsmi proqramımı yenidən oxuyanda, hər şeyin o zaman Şahın arvadından gözlənilərə cavab verdiyini görürəm.

- 8 yanvar 1960: «17 Dey bayramı» (qış mövsümünün ilk ayı. 17 Dey yanvarın 8-nə uyğun gələn gün) İranlı qadının azalığına qovuşması, Şahənşah və İmperatriçə Həzrətlərinin qatıldığı mərasimlə qeyd edildi.

- 9 yanvar 1960: İmperatriçə Həzrətləri Paster İnstitutunu ziyarət elədilər.

- 13 yanvar 1960: İmperatriçə Həzrətləri Anaları və körpələri Mühafizə İnstitutunu təftiş eləyib, bəzi şöbələrini gəzdilər.

- 16 yanvar 1960: Şahənşah və İmperatriçə Həzrətləri Fərabə xəstəxanasına getdilər. Bu münasibətlə professor Şəms göz klinikasının fəxri bölgəsini göstərərək, İmperatriçə Həzrətlərindən onları himayəyə götürməyi xahiş elədi.

- 17 yanvar 1960: İmperatriçə Həzrətləri vərəm xəstəxanasını və dörd yüz çarpayılıq yeni binasını təftiş elədilər.

- 19 yanvar 1960: İmperatriçə Həzrətləri Şah Abad sanatoriyasının bəzi xidmətlərini ziyarət elədilər.

- 24 yanvar 1960: Mövləvi prospektindəki Vərəmlə Mübarizə Mərkəzi İmperatriçə Həzrətləri tərəfindən açıldı.

- 28 yanvar 1960: İmperatriçə Həzrətləri Böyük Rza Şah litseyini təftiş elədilər.

- 30 yanvar 1960: Tehran Universiteti Tələbə Birliyinin təşkil elədiyi yubiley şənliklərinə İmperatriçə Həzrətləri də qatıldılar.

Yoxlama aparırdım, açılış eləyirdim, amma bunlarla məşğul olanda, nə görür, nə dinləyir, nə də öyrənirdim.

Eyni günlərdə çox sayda məktub almağa başlamışdım, insana dərindən təsir eləyən, sarsıdan məktublar. Çox vaxt avamcasına yazılmış, faciəli vəziyyətlərdən danışan məktublarla yavaş-yavaş günün problemlərini öyrənməyə başlayırdım. Ən ucqar kəndlərdə yaşayan insanlar böyük yoxsulluq içindəydilər, uşaqların ölüm faizi yüksəiydi, məktəbə getmirdilər, gigiyena qaydalarına əməl olunmaması və qulluğun lazımı qədər aparılmaması onları zəif salırdı.

Bu çağırışlara laqeyd qalmaq olmazdı. Cavab yazmaq, ümid vermək lazım gəlirdi, amma necə hərəkət

eləməliydik? Hökumət mənə çatdırılan problemlərlə bağlı ola bilsin, işlər görürdü, əgər eləydisə, bunu bilməliydim. Əks təqdirdə müvafiq nazirlər qarşısında bu zavallı insanların sözünü deməyi öz üstümə götürməliydim. Bu arzumu dərhal ərimə açdım. Mənim əhəmiyyət verdiyim problemlərə ərim də biganə deyildi, illərdən bəri yavaş-yavaş çözməyə çalışdığı problemləriydi və xoşbəxtiydim ki, o, məni bu yönümdə çalışmağım üçün ürəkləndirdi. “Hökumətin işlərindən xəbərdar olmağınız üçün lazım gələni eləyəcəyəm”, – deyə söz verdi. Doğrudan da, bir neçə gün sonra mənə kömək eləməsi üçün ağayi Fəzlullah Nəbili şəxsi katibim kimi işə götürdü.

Hamının hörmətini qazanmış sabiq səfir olan Fəzlullah Nəbil, hökumət çarxının necə işlədiyini ən xırda detallarına qədər bilirdi, tamamilə mənə lazım olan adamıydı. Məsləhəti sayəsində - atam yaşındaydı - əvvəlcədən plan tutub, işləməyi öyrəndim. Sonra onun və digər vəzifəlilərin rəhbərliyiylə ciddi şəkildə hökumətin üzərində çalışdığı planlar və islahat proqnozları haqqında məlumat əldə eləməyə başladım. Beləcə, məktubla məndən kömək istəyənlərə məlumat çatdırı, hökumətə məsləhətlər verə bilirdik. Ağayi Nəbil mənim iş təqvimimi istiqamətləndirməyi də öz üzərinə götürdü, bir müddət sonra nazirlərlə və mülki cəmiyyətin bütün təbəqələrinin təmsilçiləriylə tanış olmağa başladım.

Şahbanu olduğum müddətdə bu insanlara qapım taybatay açıqıydı; mənə bütün problemləri başa saldılar, istiqamət verib, səhiyyə, təhsil, gigiyena və mədəniyyət sahələrində dərnəklərin təşkil olunmasına təkan verdilər; hamımız birlikdə işlədik.

Şahın yanında qətiyyətlə ölkəm üçün çalışanda, qarşıma maneələrin ən gözəli çıxdı: evlənəndən iki ay sonra uşaq gözlədiyimi anladım. Bunu öyrənəndə, ərimin üzü işıqlandı. Onu heç belə səssiz həyəcan içində görməmişdim. İyirmi ildən bəri ümid elədiyi bu xoşbəxtliyi bəlkə də ona verə biləcəyim mənim də sözə sığmayan həyəcan keçirməyimə səbəb oldu. Xəbəri yaymazdan əvvəl bir neçə həftə də gözləməyi qərara aldım, amma artıq beynimizdə başqa heç nə yoxuydu. Bir il əvvəl gözlərindəki dərin kədərdən təsirləndiyim Şahın artıq baxışları da dəyişmişdi, məni görər-görməz, adətən üzü xoşbəxtlikdən işıqlanırdı.

Fevralın 20-də Pakistana uçanda, sırımizi bizdən başqa kimsə bilmirdi. Bu ilk rəsmi səfərimdə Şahın yanında olmaqdan ayrı xoşbəxtlik duyurdum - artıq bir-birimizə başqa cür sevgiylə bağlanmışdıq - Pakistanı tanımaq da məni çox həyəcanlandırırdı. Ancaq Pakistanın üzücü istisində ürəkbulanmamın xeyli artmasının mənə necə təsir göstərəcəyini təxmin eləməmişdim. O günləri düşünəndə, ən çətin və komik anları, – Pakistan prezidenti marşal Əyyub Xanla birlikdə maşınla gedəndə

– xatırlayıram. O nəcib insan mənə ölkəsi haqqında danışanda, fikrim yol başa çatana qədər özümü ələ ala bilib-bilməyəcəyimin yanında idi. Maşından enər-enməz özümü zorla hamama çatdırmışdım. Şah bu vəziyyətlərdə çox sarsıntı keçirməməyimə çalışırdı, amma hər halda, adamlar elə hey məndən nə olduğunu soruşurdular. Keçirdiyim bu sıxıntılı anlar mənə həmişə dost münasibət bəslədiyimiz bu ölkənin adamlarının sevgisini təqdir eləməkdən, ya da Lahorun çox gözəl bağlarında təşkil olunan tamaşalarda iştirak eləməkdən qoymadı. Xüsusilə, bizə İqbal Lahoridən farsca şerlər oxuduqları bir gecə unudulmaz dərəcədə gözəliydi. Mənim mədəniyyətə və incəsənətə olan marağım hiss olunmağa başlamışdı. Sonra biz də təşkil elədiyimiz Şiraz festivalına pakistanlı sənətçiləri dəvət eləmişdik.

Qayıdanda, iki-üç gün qalmaq üçün Bəsrə körfəzi sahilindəki Abadana getdik. Onda dünyanın ən böyük metal istehsalçısı olan Abadan gənc İran iqtisadiyyatının qürur mənbələrindən idi. Müəssisələrimizi gəzməkdən və bu ölkənin irəliləməsini sübut eləyən minlərlə fəhlə və mühəndisimizi görməkdən böyük məmnunluq duymuşdum.

Abadanda da xüsusi vəziyyətimi nəzərə almamaqda yanlış iş tutduğumu gördüm. Əslində, benzin qoxusunu sevirəm. Bu gün belə qoxusunu duyanda, İran burnumda titrəyir! Amma o iki-üç gün ərzində Abadanın kükürlü

tüstüsü və havanın istiliyi ürək bulantılarımı artırdı. Adamlar məni salamlayıb, yaxından görmək və qucaqlamaq istəyirdilər. Elə bilirəm, xalq adamı olmağın ən çətin tərəfi də budur, siz yatağınızda olmaq istəyirsiniz, amma qətiyyətlə hansı vəziyyətdə, harada olmağınıza baxmayaraq, sizə qarşı göstərilən sevgiyə cavab vermək məcburiyyətindəsiniz... Olsun, eybi yoxdu! Abadanın gəzdiyim bəzi məhəllələrindəki çətin həyat problemləri qarşısında çox sarsıldım və bir qrup qadınla görüşəndə, fikirlərimi gizlətmədim: “Fəhlələrin yaşadıkları bölgələri gəzəndə, ailələrin daha çox münasibətə və müdafiyyə ehtiyacı olduğunu öyrəndim. Onlara kömək etmək üçün lazım gələn tədbirləri ən qısa zamanda görməliyik”, – dedim.

Tehranın müxtəlif səmtlərinə elədiyim səfərlər, bu ziyarətlər və sayı durmadan artan məktublar xalqın gözlədiklərinə qiymət verməyimə kömək göstərmirdi. 1925-ci ildə Rza Şah taxta çıxanda, kəndləri ətrafdakı ağaların və quldurların boyunduruğu altında inləyən, yeni-yeni ortaçağı yaşayan ölkənin idarəsini ələ almışdı. Sonra oğluna, yəni ərimə yenidən mərkəzləşmiş idarəçiliklə yanaşı, təməli təzəcə atılmağa başlayan iqtisadiyyat da miras qoymuşdu. Qeyd edilən irəliləmələrin müqabilində maarif, səhiyyə, mədəniyyət kimi sahələrdə, xüsusilə, nəqliyyat sahəsində hələ geri qalmış ölkəydik. Uzaq kəndlərdə yaşayan insanların çəkdikləri sıxıntıları

bilirdik, itiriləsi vaxtımız yoxuydu. Qısa müddətdən bəri uzun zaman əlimizdən alınmış neft gəlirləri artıq dövlətin kassalarına daxil olmağa başlamışdı. Şah nikbiniydi və gələcəyə olan inamını mənimlə bölüşmək istəyirdi.

“Bu gündən sabaha hər şey həll edilə bilməz, – deyirdi, – lap yaxında sürətli inkişafa nail olmağın yollarını tapacağıq”.

Ölkə üçün də, bizim üçün də gələcək vədlərlə doluydu. Hamiləliyim hələ rəsmi olaraq elan edilməmişdi, yalnız İranda deyil, yad ölkələrdə də adamlar səbirsizlik içindəydilər. Hər gün saraya kiçik mavi papişlar, ya da yalnız oğlan uşaqlarının yatdığı beşikdən götürülmüş tül parçası kimi, uğur gətirməsi arzusuyla müxtəlif hədiyyələr göndərilirdi. Şahzadə Şəms İsveçrədən qız yox, oğlan uşağı qazanmaq üçün bəzi məsləhətlər verdiyi söylənən professor Vattevilli gətirməyi israr eləmişdi. Xoşbəxtiydim ki, professor gələndə, mən elə körpəmi gözləməkdəydim. Ailəm üçün paltarlar tikmiş yaşlı bir dərzi oğlan uşağı doğmaq üçün qarnımın üstünə oxunmuş torpaqla dua yazdırıb qoymaq lazım gəldiyi barədə təminat verirdi. Axırda İranda yeni nəşr olunan bir kitabda məni çox heyrətləndirən süni və komik mülahizə oxudum: guya, mənim üçün portağal və naringidən ibarət rejim düzəldən iranlı həkimin sayəsində oğlan qazanmışdım. İlk hamiləliyimdən qırx il sonra belə, hələ fərziyyələr söylənməsinin davam eləməsi hamiləliyimin

necə səbirsizlik və ümidlə gözləndiyi haqqında çox şeylər deyir.

Nəhayət, Novruz ərəfəsində, 1960-cı ilin 20 mart günü sarayın nümayəndəsi xalqa müjdə verdi. Bu barədə hər hansı söz deməzdən əvvəl üç ay gözləmişdik. O zamanlar hələ ultrason cihazlar olmadığından həkimlərin uşağın hansı cinsdən olduğunu bilmələri mümkün deyildi, adamlar ana qarnının şəklinə, ya da körpənin ürək döyüntüsünə görə mülahizələr yürüdürdülər. İranlıların səbirsizliyi hiss edilən şəkildə artırdı. Mavi papiş, bu kimi cürbəcür uğur gətirəcəyi güman edilən hədiyyələrin sayı ikiqat artmışdı və ölkəmizdə həmişəki kimi, olan-olmaz şayiələr dolaşırdı: mən həqiqətdə hamilə deyildim, qarnıma yastıq qoyurdum və s. Bu cür bədxah xəbərlərin mənbəyi başlıca olaraq, kommunist Tudə Partiyası, ya da başqa partiyalarda onlarla yarışanlarıydı. Şahın uşaq sahibi ola bilməyəcəyi üçün körpənin atası olmadığı belə, söyləndi. Doğulandan sonra oğlumun lal olduğu barədə şayiələr çıxdı, adamları susdurmaq üçün televiziyanın kiçik Şahzadə barədə, atasının iş otağında evciklər quranda təsvir olunan verilişin göstərilməsi də lazım gəldi. Bütün bunlar da bəs eləmədi. Şəhərin güneyindəki, camaatın getdiyi xəstəxanaya, əgər doğulan uşaq qız olarsa, onu oğlan uşağıyla dəyişdirmək üçün baş vurduğum belə, iddia edildi...

Rza 1960-cı il oktyabrın 31-də günortaüstü doğuldu. Tehranın güneyində, orta təbəqənin yaşadığı səmtdəki Ana və Körpələri Mühafizə İnstitutunda doğuş eləməyə qərar vermişdim. Rza Şah tərəfindən yaradılan bu xəstəxanada çox yoxsul qadınlardan haqq alınmırdı; ərim orda doğmağıma razı olmuş, hətta ilk sancılar başlayanda, məni aparmaq üçün sükan arxasında özü oturmuşdu. Bizim arxamızca bütün ailə də xəstəxanaya qaçdı.

Hə, körpə oğlanıydı, güman ki, bütün xəstəxana bunu məndən qabaq öyrənmişdi. Doğumun sonuna doğru uyudulmuşdum, anestezioloq dərmanı bir az artıq vermişdi, bu da doğuş həkimim professor Cahənşah Salihin özündən çıxmasına səbəb olmuşdu, çünki özümə gələndə, dəhlizlərdə hələ uğultular davam eləyirdi. Mənə, sonralar Şaha müjdəni bildirmək üçün hamının dörd bir yana qaçdığını, anamın da narahatlıqla bu adamlardan “Qızım necədi? Xəbər varmı?” – deyə soruşduğunu danışdılar.

Gözlərimi açanda, Şah başımın üstündəydi, əllərimdən tuturdu.

“Bilmək istəyirsənmi?”

“Əlbəttə”.

“Oğlumuz oldu”.

Hıçqırtıdan boğuldum.

Üç gündən sonra Rzanın ilk rəsmi şəkli çəkildi, elə doğulandan atasına oxşadığı görünür. Onun yanındakılar

professor Cahanşah Salih və sürgündə də bizimlə birgə olan uşaq həkimi Luiz Pirniadı.

Şəfəqlə bərabər xəstəxananın barmaqlıqları önündə minlərlə insan toplanmışdı. Neçə günüydü, yerli və əcnəbi mətbuat nümayəndələri də az qala xəstəxanada məskən salmışdılar. Doğum həkimi tərəfindən Pəhləvi xanədanının nəhayət, vəliəhdə sahib olduğu elan edildikdən sonra topdan iyirmi bir yaylım atəşi açıldı. Xəstəxananın qapılarında gözləyən kütlə elə artmışdı ki, müqəddəs yer olan Şah Əbdül Əzimə gedib, dua oxumaq, sonra da atasının qəbrini ziyarət etmək istəyən Şah məzarlığa çata bilməmiş, arzusundan əl çəkməyə məcbur olmuşdu. Maşınını tanıyan kütlə mühafizə həlqəsini yarmış və qabaran dalğa kimi ətrafını tutmuşdu. Şah sonralar mənə əvvəllər belə ortaq sevinc və sevgi nümayişinin şahidi olmadığını demişdi. Adamlar gülür, ağlayır, onu qucaqlamaq istəyirdilər. Şahı qucaqlamaq istəyirdilər, amma ona yol açmağa məcburuydular, axırda çarəni maşınını yuxarı qaldırmaqda tapmışdılar. Eyni saatlarda bütün ölkədə xalq küçələrə tökülmüşdü, doğumu bayram eləyirdi. Adamlar dərhal bütün evlərdə gizlicə hazırlanan şirniyyatları küçələrdə paylayırdı. Tehran, Təbriz və Şirazda hamı bayırda rəqs eləyirdi. Doğumu bayram sevinciylə yaşayan xalqın şəkillərini qəzetlərdə görəndə, mən də həddən artıq həyəcan keçirdim.

Bir neçə gün sonra Tehran əhalisi mənə möhtəşəm sevgi nümayiş etdirdi. Xəstəxanadan çıxıb evə qayıdacağımı öyrənən adamlar yol boyunca sıralanmış, yerə xalılar sərib çiçəklər atmış, keçəcəyim küçələri başdan-ayağa zəfər əlamətləriylə bəzəmişdilər.

Xalqı salamlamaq üçün sürücüdən maşını yavaş sürməsinə xahiş elədim, bir-bir hərəsinə orda gözləyib, mənə sevgisini göstərdiyi üçün nə qədər minnətdar olduğumu söyləmək istərdim!

III.

Rzanın doğulması bizi bir-birimizə bağladı. Bu uşaq nə böyük xoşbəxtliyi idi! Qızım olsaydı da, eyni sevinc dolu göz yaşlarını tökəcəkdim, amma oğlumuz ərimin xoşbəxtliyinə ayrı bir könül rahatlığı da əlavə eləmişdi. Aramızdakı sevgi də yeni ahəng qazanmışdı, narahat intizar sona çatmışdı, gələcəyə daha inamla baxa bilərdik.

Bir neçə həftə içində Şahın demək olar, tərədən dırnağacan dəyişdiyini gördüm. Son dərəcə ölçülü-biçili və məsafə saxlayan Şah oğluna duyduğu sevgini və yaşadığı həyəcanı gizlətməyə ehtiyac hiss eləmirdi. Mən Rzanı əmizdirəndə, iki yığıncaq arasında qaçıb yanımıza gəlirdi. Rzaya yaxşı baxıldığından əmin olmaq istəyir, dayə kimi işə götürdüyümüz fransız Janna Gillona tez-tez körpənin boyunu, çəkisini təkrarladır, qəzetlərdə söhbət açılan filan, yaxud filan mikroba qarşı çox diqqətli olması barədə onu xəbərdar eləyirdi. Ən böyük qorxusu oğlunun

boyunun onun istədiyi qədər uzanmamasıydı. «Fərəh, ayaqları niyə bu qədər əyri, niyə bu qədər qıسادı?» deyə soruşub dururdu. İllər keçəndən sonra Rzanın boyu bir metr səksən üç santimetrə çatıb, atasını ötəndə, Şaha o ilk aylardakı qayğılarını xatırlatmışdım.

Ailə həyatımız tamamilə Rzanın ətrafında keçirdi. Sarayın bacasında ilk addımlarını atdığı gün Şahla necə həyəcanlandığımızı xatırlayıram. Rəsmi istirahət günü olan cümə günləri hava imkan verəndə, üçlükdə Şəmiran təpələrinə, çöllərə doğru qaçırdıq. Şah oğluyla otluqda yumalanır, oyunlar çıxarırdı. Elə o zamandan maşın, xüsusilə, təyyarə sevgisini bölüşdürürdü. Axşam Tehrana qayıdanda, Rza bəzən şiltaqlıq eləyirdi, onda ona az sonra «Qırmızı dəyirman» kinoteatrının qabağında keçəcəyimizi demək sakitləşməsinə bəs eləyirdi. Dəyirmanın qanadları onu heyrətləndirirdi, eynilə sonralar təyyarələrin pərlərinin heyrətləndirdiyi kimi, Hətta sarayda belə, havatəmizləyənlərin qabağında qaxılıb oturur, gözləri sevincdən parıldaya-parıldaya «Hə, lütfən, döndər!» - deyirdi.

Bir müddət sonra bu dəfə biz narahat olduq: oğlumuz «r» hərflərini farsçada lazım olduğu kimi söyləyə bilmirdi. Xalqın qarşısında danışacaq gələcək hökmdar üçün bu cansıxıcı vəziyyətdi. Görəsən, dilində anadangəlmə qüsurlu varıydı? Aylarla ona «Rrrrza», «derrrya» (dəniz), «derrrəxt» (ağac) deyə təkrarladılıb

durandan sonra onun «r» hərfini yeni fransız dayəsi Joel Fuye kimi boğazında dediyini görüb sakitləşdim. Daha sonra Rzanın həşəmətli babası Rza Şah kimi solaxay olduğu ortaya çıxdı, amma bu oxşarlıq ərimin əsgər olan həkimi General Əbdül Kərim Ayadini sakitləşdirməyə bəs eləmədi.

«Vəliəhd Şahzadənin solaxay olması yaxşı deyil, onu bu vərdişindən daşındırmaq lazımdı...» – deyəndə, mən də etiraz eləyirdim.

«Xeyr, heç vacib deyil bu. Əskəri salam verməsi lazım gəlmişdi gün salamı sağ əliylə verə bilər». Həkim razı qalmamışdı, ərim isə gülürdü.

Şah olduqca ağır iş proqramına baxmayaraq, daha nəşəli adam olmuşdu, gülməyə daha meyliydi. Mənsə, Şahbanu, üstəlik, ana kimi rəsmi dövlətin yarısında dəfələrlə gözdən itib, gecə paltarında və başımda tacım olduğu halda gizlicə körpəmi əmizdirməyə getmək məcburiyyətində qaldım. O zamankı yaşantımızı necə başa sala bilərdəm? Şah səhər tezdən qalxır, qəhvəaltını içəndə, yerli və əcnəbi qəzetləri, özünə aid çantalarla gətirilən cürbəcür raportları oxuduqdan sonra kiçik meydanın qarşı tərəfində yerləşən mərmər saraydakı iş otağına keçirdi. Günorta yeməklərində təkrar görüşürdük, ailə həyatımızın başlanğıcında Şah üçün rahatlanma bəhanəsi olan bu yeməklər, illər keçdikcə, üzərində çalışdığımız problemlərlə məşğul olduğumuz vaxt

kəsiyinə çevrilmişdi. Saat on dördə Şah xəbərləri dinləyirdi, adətən, bu müqəddəs vəzifəyə çevrilmişdi, heç bir şey onu xəbərləri dinləməkdən çəkindirə bilməzdi, sonra iş otağına qayıtmamışdan qabaq yenə qəzetlərə göz gəzdirər, sonra bir az idman eləyərdi – qantel, yaxud ağırlıq qaldırardı – xidmətçi onun bədənini massaj eləyəndən sonra axşam yeməyi yeyirdik. Sonralar massaj vaxtı Rza və qardaşları da gedib atalarının yanında uzanmağa başlamışdılar; Şah da sevgilə onların kürəklərini, boyunlarının ardını qaşıyırdı.

Bazar ertəsi axşamları böyük ailəyə ayrılmışdı. Saraya gələr-gəlməz Şahın köhnə incikliklər səbəbiylə uzaq düşdüyü bəzi qardaş-bacılarıyla, ailəsinin digər üzvləriylə münasibətlərini düzəltməyə çalışmışdım. Bundan başqa mənim öz ailəmlə də yaxşı münasibətlər qurmasını təmin etməyə çalışırdım. Gözəl iranlı xanım kimi, ailə bağlarına, ənənələrinə hörmət duymuşam, əvvəlcədən bilinməsi mümkün olmayan yanlış anlamaları, pis niyyətli söz və davranışları bu fikirlə zehnimdən silib atmışam. Cümə günü xüsusi olaraq, dostlara ayrılmış günüydü. Təbii ki, rəsmi və ya işgüzar yeməklərin də buna əlavə edildiyi olurdu. Yenə də hər şeyin müqabilində bəzi axşamlar baş-başa qala bilirdik, həddən artıq nadir olan bu şəxsi vaxt bizdən ötrü çox dəyərliydi. Şah məndən özünə o gün nələr elədiyimi danışmağımı istəyirdi. Bəzən ona danışılacaq çox vacib

bir şey olmurdu, amma o dövrdə hələ büromu təşkil eləməklə məşğul olduğum üçün çox zaman başıma gələn gülünc şeyləri nağıl eləyirdim. Bundan başqa mən həmişə əhvalat danışmağı sevmişəm, günün kiçik hadisələrini səhnədə oynayan kimi göstərməkdən zövq alıram. Uşaq olanda, gəvəzəliklərimlə qohumum Rzanı dəli eləyirdim, bəzən dözə bilməyib qaçanda, dalınca düşüb, onu mənə dinləməyə məcbur eləyirdim. Şaha gələndəsə, usanmırdı. O vaxtlar, onu çox güldürdüm. Başlıca olaraq, gün ərzində elədiyim bəzi söhbətləri danışır və xoşuna gəldiyini bildiyim üçün söhbətlərə məzəli şeylər əlavə eləyirdim.

Baş-başa keçirdiyimiz bu axşamlarda tez-tez filmə də baxırıdım. Sarayın istirahət üçün ayrılan qatında bir otaq kino salonuna çevrilmişdi. Ədim Çarli Çaplin, Raurel Hardi cütlüyünü, Cerri Levisi və Bob Hopeni sevirdi. Bütün həyatımız boyunca onun heç Çarlinin yöndəmsizliklərinə güldüyü qədər güldüyünü görmədim. Uşaqlar kimi, gülməkdən uğunurdu, mən də öz-özümə onun əylənib-rahatlanmasını təmin eləyən belə kiçik kino salonumuz olduğu üçün sevinirdim, qalan vaxtlarda elə çox işləyirdi ki... Məni Şahın sevdiyi komiklərin mimikalarından çox, onun rahatlandığını görmək güldürürdü. Gənc qız olanda, yoldaşlarımla qəhqəhə çəkib güldükləri səhnələrə mən gülməzdim belə, onlar bu halımla çox əylənərdilər. Məni güldürə bilənlər bu gün də

eyni adlardı: Lui de Funes, Bill Kosbi, Mel Bruks, Ərhan Sədr, Pərviz Seyid və Şabaçı «Xanım». Şah və mən bəzi tarixi qəhrəmanların igidlik nəsihətlərindən danışan tarixi və döyüş filmlərini də sevərdik.

Bu qədər çətin keçən 50-ci illərdən sonra siyasət meydanında da ərim artıq gələcəyə nikbin baxırdı. Neftin milliləşdirilməsi nəticəsində təmin olunan harmoniya səyəsində iqtisadiyyat da sürətlə inkişaf eləyirdi.

İlk dəfə olaraq, hökumət yeraltı sərvətimizin gəlirini ölkənin rifahına yatıra bilirdi. Şah mənə bundan fəxrlə söz açır, bu nəticəyə çatmaq üçün iyirmi ilə yaxın mübarizə aparmağa məcbur olduğuna üzülürdü. Amma axırda uğur qazanmışdıq; o uğurlu Rza Şah dövründən sonra İranda heç bu qədər çox tikinti başlamamışdı. 1950-1960-cı illərin qovuşuğunda ilk böyük bəndlərin, suvarma kanallarının, hidroelektrik stansiyalarının və kimyəvi kübrə fabriklərinin tikintisinə başlandı. Dəmiryolları şəbəkəsi üç dəfə artdı, 5000 kilometr yol asfaltlandı, 30000 kilometr şose yolu salındı. 2400 kilometr uzunluğunda, İranın bir ucundan o biri ucuna qədər uzanan neft boru xətti işə başladı, Şah qısa bir müddət sonra ölkəni gerilikdən qurtaracağını düşündüyü məxməri çevriliş başlamağa imkan tapacağına ümid eləyirdi. İsveçrədəki təhsil illərindən ağına saldığı bu çevrilişin ilk əsasının aqrar islahatı olmalıydı, amma bu barədə

müxtəlif qüvvələrin müqavimətiylə qarşılaşmasının qaçılmaz olduğunu da bilirdik.

Torpaqsız kəndlilər sıxıntı içindəyəkən, ucsuz-bucaqsız torpaqlara sahib ağalara bu problemi çözmək barəsində örnək olmaq üçün Şah hələ 1941-ci ildə öz torpaqlarını hökumətə vermiş, torpaqlarının xalqa paylanmasını istəmişdi. 1955-ci ildə Aqrar Müəssisələri və Kredit Bankının yaradılmasına cəhd eləmişdi: 200000 hektar münbit ərazinin 42000 əkinçiyə paylanması baş tutmuşdu. Bu hələ yalnız başlanğıcıydı: bununla belə, həmin başlanğıc aralarında gəlirlərinin böyük bir qismini torpaqdan əldə eləyən din adamlarının da olduğu böyük torpaq ağalarını çox qəzəbləndirirdi. Bütün ölkədə çox böyük nüfuz sahibi Şiə din adamlarıyla üz-üzə gəlmək heç də asan deyildi. Şah bunu bilirdi, amma bildiyi başqa bir şey də varıydı: həyata keçirmək istədiyi islahatlar və demokratik azadlıqlar üçün bəzi qəlibləşmiş düşüncələrin dəyişməsinin çətin olduğu. Şah mədəniyyət sahəsində də çevrilişin lazım gəldiyini düşünürdü. Bunu ancaq xalqın çoxluğunun inamını qazanıb bacara biləcəkdə və 60-cı illərin başlanğıcında Şah bu gücə sahib olduğuna inanırdı. Vəliəhd Şahzadənin doğulmasının səbəb olduğu coşğunluq onun bu inamını artırırdı.

1961-ci oktyabrın 11-də üçgünlük rəsmi səfər üçün Fransaya uçduq. Ərim General de Qolla böyük heyranlıq duyurdu. Onun nəzərində sağ olan bütün dövlət başçıları

arasında de Qoll vəzifə anlayışını ən yaxşı təmsil eləyən adamıydı; irəlini çox yaxşı görə bilən, vasvası vətənpərvəriydi. Bu da Şahın xatirələrində de Qolla bağlı yazdıqları:

«General de Qoll 1942-ci ildə Moskvaya gedən vaxt Tehranda olanda, mən gənc hökmdarıydım. Lap əvvəldən onun fəvqəladə şəxsiyyətinin təsiri altında qalmışdım. Onu Fransadan söz açan zaman dinləyəndə, sanki mənim vətənim üçün eləmək istədiklərimi dilə gətirdiyini fikirləşmişdim, sanki eyni məqsədə sahib idik: öz sərhədləri içində müstəqil ölkə olmaq. General parlaq natiqlik istedadı olmamaqla bərabər, ölkəsinin gələcəyinə olan inamını hamıya aşılaya bilirdi».

Həyata keçirdiyi islahat hazırlıqlarıyla, xalqı öz gələcəyi naminə qəti dəyişikliyə məcbur eləməkdə qərarlı olan Şah üçün Generalla görüşmək rəmzi mənə daşıyırdı. Bundan başqa, ikisi də bir-birlərini təqdir eləyirdilər. General onun onun ölkəsini dirçəltmək üçün göstərdiyi cəhdləri bəyənirdi. Ölənə qədər Şaha köməyini əsirgəmədi. Çox uzun vaxtdan, İslam çevrilişindən sonra on illər ərzində təmin olunan inkişaf sifirə enəndə, oğlu admiral Filipp de Qoll arxa tərəfində ərimin görünən şəkildə fotosunu qoyub, televiziyada elədiyi çıxışda atasıyla Şah arasındakı münasibəti böyük səmimiyyətlə dilinə gətirmişdi. Çox az adamın düşüncələrini bəyan

eləməyə cəsarət tapdığı dövrdə bu söhbəti apardığı üçün ona minnətdaram.

Mənə gələndə, Parislə yenidən görüşməyimin həyəcanını yaşayır, səbrsizlik göstərirdim. Gəlişimdən xeyli əvvəldən başlayaraq, fransız mətbuatı sütunlarla Fransadan iki il qabaq gənc memarlıq tələbəsi kimi getdiyimi, indi kraliçə və gənc ana kimi təkrar Parisə gələcəyimi xəbər vermişdi. Yenə də israrla danışılan pəri nağılları bir tərəfə, fransızların çoxuyla aramdakı sevgi davam eləməkdəydi, özümü mənə övlad kimi qəbul eləyən ailənin qoynundakı yerini təkrar tutmuş sayaq hiss edirdim.

General və arvadı qarşılama mərasiminin gözləri qabağında hələ çəkingən kraliçə kimi, mənə göstərdikləri eynilə ana şəfqətinə oxşayan xüsusi sevgiyə bu ehtimalımı gücləndirdilər. İllər keçəndən sonra General de Qolldan «Tanıdığınız bütün dövlət başçıları arasında arvadları arasında ən çox kimi bəyənirsiniz?» – deyən soruşanda, «Fərəh!» cavabını verdiyini, «Bəs, Jaklin Kennedi?» xatırladanda: «O da çox gözəldi, amma Fərəhin qeyri-adi cəhəti var, bu da onu fərqləndirir,» – dediyini üzə çıxardılar. Ərim və General uzun görüş keçirəndə, xanım de Qoll mənə Yelisey Sarayında gəzdirib, məlumat verirdi. O incə avtoqrafını heç vaxt unutmadığım Andre Malrö mənə Parisdə bəzi muzeyləri gəzəndə müşaiyət eləmək nəzakətini də göstərdi. 1959-cu

ilin mart ayında Şah Parisə gələndə, bəzi tələbələrle tanışlıq arzusunda olduğunu deyən vaxt, mənə bu münasibətlə səfirliyə dəvət eləyən səfir Nurullah İntizamı görməkdən çox xoşbəxt oldum.

Fransız rəhbərləri xalqımızın yeddi min illik tarixini bayram eləmək üçün təşkil edilən İran Sənəti sərgisinin açılışını bizim səfərimizlə eyni vaxta salmaq istəmişdilər. Gəzintimizin ən əhəmiyyətli anlarından olan bu sərginin açılış nitqində İran harmoniyasına və İran mədəniyyətinə könlüdən bağlı olan Şah atası Rza Şahı xatırlayan vaxt söylədiyi sözlərlə İranın gələcəyinə bağlı öz görüşlərini də ən qabarıq şəkildə söylədi:

«Heç kəs, heç zaman ölkəsinə atam qədər inanıb, onu atam qədər sevmədi. Atam vətəninə o qədər bağlıydı ki, pers mədəniyyətinin hər baxımdan başqa mədəniyyətlərdən üstün olduğuna inanmışdı. Bununla bərabər, onun pers mədəniyyətinə olan sevgisiylə inkişaf kimi görünsə də, heç kəs ölkəsində islahatlar aparmaq, onu gəncləşdirib modernləşdirmək üçün əsla, onun qədər böyük cəhd göstərməmişdir. Atam perslərin şanlı keçmişinə heyranlıq duyardı; yad təsirlərə uymayan köhnə adətlərimizi mühafizə eləmək tərəfdarıydı. Amma eyni zamanda yurdun birliyi, torpaq bütünlüyü və xalqın xoşbəxtliyinin sürətlə qərbləşdirilməməsini vacib elədiyinə də inanmışdı...»

Şahın hazırlamaqda olduğu yumşaq çevrilişin toxumları bu bir neçə cümlənin içində gizlənmişdi. Qırmağa məcbur olduğu hər cür müxalifət müqavimətlərinə də eyham yoluyla eyni cümlələrdə toxunurdu. Hamı bunu çox yaxşı başa düşdü. O günlərdə «Je Monde» qəzetinin baş redaktoru olan Eduar Sablienin milliyyətçi vurğuları olan və bir növ təmənna ifadəsi daşıyan bu cümlələri hələ yaddaşımdadı:

«İnsan yunan fəthinə boyun əyməmiş, Romaya qarşı qələbə qazanmış, monqolların müqabilində ayaq üstə qala bilmiş, Osmanlının aldığı torpaqlara təkrar sahib olmuş və yaxın tarixin bircə örnəyini deyək, zaman-zaman itirilmiş (Azərbaycan) bir əyalətdə Qızıl Ordunun təcavüzünü qıra bilmiş ölkənin övladı kimi, gələcəklə bağlı necə narahatlıq duya bilər ki?»

Altı ay sonra getdiyimiz Amerikada çox fərqli şəkildə qarşılandıq; bu mənə təcrübə qazandıran gəzinti oldu. Yeni seçilmiş Kennedinin dövlətiylə Amerikaya getmişdik, mən də hey bu ölkəni tanımağı arzulamış adam kimi, həmin səyahətdən çox xoşbəxtiydim. Əvvəllər, 1959-cu ilin dekabr ayında Eyzenhaueri Tehranda qonaq eləmiş ərimin bu səfərdən umduğu onun xələfini tanımaq və iqtisadiyyatımız üçün vacib olan münasibətin ilk addımlarını atmağıydı. Ənənəvi olaraq, Şah demokratlardan çox respublikaçılara yaxınlıq duymaqla yanaşı, Kennedini apardığı siyasətin

doğruluğuna inandırmaqda çətinlik çəkməyəcəyini düşünürdü. Kennedilər bizimlə son dərəcə isti davrandılar. Jaklin məni arxasınca aparıb bütün Ağ Evi gəzdirdi, sonra Evin bağçasında uzun gəzinti keçirdik, onun kiçik Con – Conun arabasını sürdüyü hələ də gözlərimin qabağında... Amerikada böyük qismi bursla oxuyan çox sayda iranlı tələbə yaşayırdı. Burslu olmaları Şaha qarşı hərəkətlərə qoşulmalarına mane olmurdu, orada olmağımızı fürsət bilib, nümayiş də keçirdilər. Bu səyahətlə bağlı xatirələrimdə qışqıran nümayişçilər və Şaha atılan düşməncəsinə şüarlar hakimdi. Nümayişçilər hər yerdə bizi izləyirdilər, bəzən burnumuzun ucuna qədər yaxınlaşa bildikləri də olur, Şah danışan vaxt səsini eşitdirmək üçün səsini qaodırmağa məcburiyyətində qalırdı. Səhərdən-axşamacan durmadan qışqıran bu adamlar otelimizin pəncərələrinin altına qədər gəlirdilər.

Xüsusilə, jurnalistlərlə birlikdə olanda, narahatlığımı boğmaq, heç bir şeyi üzə vurmamaq vəziyyətindəydim, amma içimdə fırtınalar qopurdu. Tələbələrin tələblərini başa düşürdüm. Şübhəsiz hələ keçiləcək uzun yol varıydı, amma çox şeylərin həyata keçirildiyi də gerçəyi idi – böyük qisminin təhsil xəcləri alçaldıb-pislədikləri o dövlət tərəfindən ödənen bu iranlı gənclər, qəribə görünsə də, bu uğurların canlı sübutlarıydılar – bir çoxu yaxında işləməyə başlayacaqdılar və hardan gəldiyimizi, Rza Şah başa keçməzdən qabaq ölkənin hansı səfalət içində

olduğunu dərk eləməkdən uzağıydılar. Bundan başqa amerikalıların da bugünkü rifah və demokratik səviyyəsinə çatmazdan əvvəl keçməyə məcbur olduqları maneələri nəzərə almırdılar.

Hər halda, Amerikaya elədiyim bu səfahət yaddaşımda yara kimi iz buraxdı. Bir neçə il sonra rəsmi səfər üçün Amerikaya yola düşən ərimin birlikdə getmək təklifini qəbul eləmədim. Gündə on iki saat iranlıların rifahı üçün çalışan adam kimi, Şaha bunu söylədim: «Oraya gedib yenə həqarətlərə məruz qalmaqdansa, Tehranda qalaram, burda da yararlı olaram». İyirmi il sonra yenə eyni nümayişçilərin vətəninədən sürülmüş, üstəlik, xəstəliklə əlbəyaxa olan Şahın qaldığı Nyu-York xəstəxanasının pəncərələrinin altına gəlib qışqıracaqlarını, ərimin ölməsi üçün dua eləyəcəklərini bilməzdim...

Amma yenə də bu yaramaz təqib Amerikada bizə göstərilən qonaqpərvərliyin və çox həyəcanlı vəziyyətdə gəzdiyim Metropoliten Muzeyinin, Linkoln-Senterin və Hollivud kinostudiyalarının xatirəsinin üstünə kölgə sala bilmədi. Hollivudda şərəfimizə Qreqori Pekin də iştirak elədiyi çox xoş keçən axşam yeməyi verilmişdi. Unuda bilmədiyim görüşlərdən biri də Uolt Disneylə olan görüşdü. Rza üçün çəkdiyi xüsusi şəkilləri bizə hədiyyə eləmişdi. O dövrdə vitse-prezident olan Lindon Consonla da bu gəzinti vaxtı dost olduq. Arvadı, qızı, kürəkəniylə bu gün də yaxınlığımız davam eləyir. O zaman ingiliscəni

yarımçıq bildiyimdən, vitse-prezidentin Texas ləhcəsini başa düşməkdə çəkdiyim çətinlik unudulacaq şey deyildi! Sonra Koliforniya səfərimizdə amerikalıların nə qədər dost və nə qədər səmimi ola bildiklərini görüb rahatlanmışdım.

Bəzi iranlı tələbələrin Vaşinqtonda Şaha etiraz elədikləri o 1962-ci il ərzində Şah «Ağ çevriliş» adını verdiyi ilk altı referendum hazırlıqlarını tamamladı. «Ağ», ona görə ki, bu çevriliş bir damcı qan tökmədən İranı modern ölkə halına gətirəcəkdilər...

Bu proqramın lap başında şübhəsiz, kəndlilərin ümidlə gözlədiyi, torpaq sahiblərini çox qorxudan aqrar islahatı dururdu. Əvvəllər demişdim, bu ağalar Şahın təşviqinə baxmayaraq, torpaqlarını təhvil verməyə qətiyyənlərini razi olmamışdılar və XX yüzilliyin ortalarında İranda istifadə olunan torpaqların 95 faizi bir neçə imtiyazlı adamın əlindəydi; kəndlilərimiz Ortaçağ Avropasının torpaq kölələrindən fərqli həyat sürmürdülər. Bu vəziyyət belə davam eləyə bilməzdi. Qanun bir çox kəndə sahib olan torpaq sahiblərinə bircə kəndi saxlayıb, digərlərini paylaşmaq üçün hökumətə satmaq məsuliyyəti qoyurdu. (İranda o dövrdə torpaq kadastrı (vergi obyektlərinin siyahısı – tər.) olmadığından kəndlilərin böyüklüyü fərqli olsa da, ölçü vahidi olaraq, kənd istifadə olunurdu.) Qanunun qətiləşməsindən iki il sonra proqrama daxil edilən 18000 kənddən 8200-ü 300000 ailə

arasında belə paylaşdırılmışdı. Bu islahat hərəkatı mollaların daha sonra söz açacağı şiddətli müxalifətinə baxmayaraq, davam etdiriləcəkdi.

İkinci tədbir: aqrar islahatına maliyyə qaynağı yaratmaq üçün bəzi dövlət müəssisələri özəlləşdirildi. Şah varlı iranlıların, xüsusilə, böyük torpaq sahiblərinin sərvətlərini satlığa çıxarılan bu qurumlara yatırım qoyub qiymətləndirməyi seçəcəklərinə ümid eləyirdi. Bu ümidi çox yavaş gerçəkləşdi. İrandakı varlı kübarlar sinfi Şahın modernləşmə cəhdlərini qorxuyla qarşılayır, çox dəstəkləməyə meylli görünmürdülər.

Üçüncü tədbir: meşələrin və otaqların ictimailəşdirilməsi; bu aqrar islahatı üçün lazımlı adamıydı.

Dördüncü tədbir: fəhlələrin xeyrinə bir tədbiriydi. Fəhlələrin işlədikləri sahələrin qazancına ortaqlı olması, qazancının 20 faizini fəhlələrə və digər kadrli işçilərə paylanması nəzərdə tutulurdu.

Beşinci tədbir də çox ağır nəticələr verə biləcək bir tədbiriydi: qadınlara seçmə və seçilmə haqqı veriləcəkdi. Mövhumatçı və aydınlıq düşməni olan bir dəstə mollalar bundan dərhal narahat olmuşdular. Hələ 1936-cı ildən qadınlara kişilərlə bərabər hüquqlara sahib olmasını istəyən Rza Şah çarşab örtülməsini qadağan eləyib, ruhani sinfinin hücumlarına məruz qalmışdı. Polad kimi iradəli olan Şah bununla da kifayətlənməmiş, tamamilə öz təbiətinə uyğun olaraq, daha ağır qərar qəbul eləyib,

polisə, qanuna tabe olmayanların çarşablarını cırmaq əmrini vermişdi (tədbiri əvvəlcə öz ailəsinə tətbiq eləmiş, Ana Şahbanu və iki qızının çarşablarını atıb, papaq qoyaraq kütlə qabağına çıxarmışdı). Bu dəfə əxlaqa hücum kimi qiymətləndiriləcək bir tədbirdən söhbət getmirdi, tamam əksinə, qəbul olunan qanun qadınlara hörmətin ən bəsit ölçüsüydü. Nəhayət, qadınlar da bərabər vətəndaş statusuna sahib ola biləcəkdilər. Çarşaba gəlincə, ərim atasının məcburi saydığı qanunu uzun müddət əvvəl ləğv etmiş və arzulayanı çarşab örtmə barəsində sərbəst buraxmışdı.

Nəhayət, ölkənin inkişafı üçün əsas olan altıncı tədbir: vəzifəsi kəndlərdə oxuma-yazma olan, litsey məzunu əcnəbi kişilərdən ibarət «Bilik Ordusu» təşkil ediləcəkdə. 60-cı illərin əvvəlində İranda oxuma-yazma bilməyənlərin faizinin 60 olduğunu unutmaq lazımdı. O dövrdə yetişən ibtidai məktəb müəllimlərinin sayı yalnız şəhərlərin ehtiyacını ödədiyindən, bu çox böyük gerilik necə aradan qaldırıla bilərdi? Əsgərliyini sırası kimi aparən gənclərin, mənəvi təsiri çox yüksək olan bu vacib iş üçün hazırlanmalarının sonradan bütün dünyada da diqqəti çəkən dahiyənə fikir olduğu ortaya çıxdı. On il keçəndən sonra böyük şövqlə çalışan əsgərlər və Cəhalətlə Mübarizə təşkilatı sayəsində bu qorxunc maneə nisbətən ortadan çıxmışdı: artıq oxuma-yazma

bilməyənlərin faizi 20 faizə düşmüşdü, faizi tərsinə çevirə bilmişdik.

Tutulan yolu heç kəsin kəsə bilməyəcəyini görə Şah 1964-cü ildə sürətlə «Səhhət Ordusu»nu qurdu: tibb fakültələri stomotologiya tələbələrinə kəndlərə ilk yardım xidməti göstərmək, xüsusilə də, kəndlilərə xəstəlikdən qorunmağın sadə qaydalarını öyrətmək tapşırılmışdı. Daha sonra təşkil olunan «İnkişaf və Bərpa Ordusu»nun üzərinə əkinçilərə modern iş qaydalarını öyrətmək vəzifəsi qoyulmuşdu.

Bu gənclərin hamısının da işləməyə başlamamışdan qabaq yaxşı təhsil almaları lazım gəlirdi, bundan başqa asanlıqla tanınmalarını təmin eləyəcək uniforma geyinəcəkdilər.

Şah, hökumət və bütün məmurlar bu ilk islahatlar planını səsə qoyanda, qarşılaşacaqları çətinlikləri təxmin eləyirdilər. Şahla tez-tez bu problemlərdən söhbət açırdıq, mən qəlbimdə cəsəret və bəsirətlə xalqına xidmət eləyən bu insanın arvadı olmaqdan qürur duyurdum. Ona heyranıyım, tariximizin ən vacib səhifələrini yazmaq üzrə olduğunu hiss eləyirdim. Onun gördüyü işlərin doğru olduğundan, özünü tamamilə İrana həsr elədiyindən əmindim. Qürurlu olduğum qədər xoşbəxtiydim də; o vaxtlar ikinci uşağımızı gözləyirdim, körpə 1963-cü ilin martında doğulacaqdı. Böyük ehtirasla və çox mənalı yaşadığımı hiss edirdim, şəxsi yaşantımın və ictimai

həyatımın bu sevimli, comərd və güclü hökmdarın yanında, mükəmməl ahəng içində keçdiyini duyurdum. İrənin günəyindəki bir şəhərə səfərə gedəndə «Mən özüm də bu çevrilişin bir nəfəriyəm!» demişdim.

Ərim bu planları referendum yoluyla xalqın səsverməsinə çıxarmağı qərara almışdı. Modern demokratiyaya xas olan referendum keçirmə qərarı dövrü dəyişdirdiyi mizin açıq əlamətiydi. Qacarlar dövründə can çəkişən ölkəni gerilikdən tez çıxarmaq üçün Rza Şahın mütləqiyyət rejimi vacib, hətta qaçılmazıydı. Bundan belə xalqın daha çox söz sahibi olduğu dövrə qədəm qoyurduq. Ərim İrəni yavaş-yavaş daha açıq və daha demokratik şahlıq rejiminə doğru aparırdı. Həyat ona lazım gələn yolun ancaq ilk yarısını qət edəcək qədər vaxt ayırdı.

O zamankı adıyla Rza xan 1878-ci ildə Mazandaranda Ələşt şəhərində doğulub. Atası zabitiydi. Rza xan on səkkiz yaşında kazak bölüyünə girib. Yüzilliyin başlanğıcında Pers ölkəsini təsir altına almaq üçün hakimiyyət mübarizəsi aparan rus və ingilis zabitlər onun güclü şəxsiyyətini çox tez başa düşdülər. 1919-cu ildə polkovnik olan Rza xan ölkənin quzeyindəki əyalətləri, xüsusilə, Gilanı ilhaq eləməklə hədələyən bolşeviklərlə döyüşür. Amma arxasında İrən dağılmağa doğru gedir: mərkəzçi güc yoxdu, əyalətlər quldur dəstələriylə feodal aristokratiyası arasında bölüşdürülüb,

ədalətə gəlincə, o tamamilə ruhani sinfinin əlindədi. Rza xan kimi bir vətənpərvər üçün bu doğrudan da, insanın qəlbini parçalayan mənzərədi.

Rza xan Qacar xanədanının son hökmdarı olan Əhməd Şahın onu hərbi nazir təyin eləməsinə nail olur. Ölkədə nüfuzunu yenidən bərpa eləməzdən əvvəl ordunu təzədən qurmağa girişir. O vaxtlar gününü Tehrandan çox Avropada keçirən Əhməd Şah hərbi nazirinin onu cəsərtləndirməsi müqabilində iqtidarı ələ almaq barədə heç maraqlı görünmür. İrana qayıdandan bir müddət sonra yenidən Avropaya gedir. Elə o vaxtlarda qonşu ölkə Türkiyədə Mustafa Kamal Atatürk güclü və çağdaş dövlət qurmaq üçün addımlar atır. Rza xanın ona duyduğu heyranlıq artır, bir-birlərini təqdir eləyən bu iki insan sonra dost olurlar. Tərk edilən ölkənin ordusunun ən böyük generalı olan kazak zabiti heç şübhəsiz, özünə Atatürkdən örnək götürəcəkdə. Elə bu problemlərlə 1925-ci il 31 oktyabr günü Məclis Əhməd Şahın hakimiyyətdən devrilməsini qəbul eləyir. Vəziyyət acınacaqlıdı. Dərhal seçilən Müəssislər Məclisi əleyhinə yalnız dörd səs olmaqla, demək olar yekdilliklə tacı ilk Pəhləviyə verir. Rza xan şəxsiyyət kimi cümhuriyyət qurmaq tərəfdarıdı, amma din adamları İran ictimaiyyətinin ən vacib iki dayağının şahlıq rejimi və din olduğunu bildirib, onu şah olmağa məcbur etmişlər.

Rza xan beləcə, Rza Şah olanda, özünə Pers xanədanı (imslamdan öncə 250-ci il – islamdan sonra 226-cı il) dövründə dili və yazını ifadə eləyən simvolik Pəhləvi soy adını seçir. İranın torpaq bütövlüyünü nəzarət altına almağın savabı bu müstəsna insana aiddi. Hökmranlığı müddətində əsgər kimi yaşamağa davam edib; yerə saldığı döşəyin üstündə yatıb saat beşdə qalxdığı, yataqlara nifrət etdiyi məlumdu. Bu insanın gördüyü işlərdən bəzilərini, xüsusilə, İrani bürüyən dəmiryol xəttini xeyli əvvəl xatırlatmışdım. İbtidai təhsili məcburi eləyən, xəstəxanaların sayını çoxaldan, universitetləri inkişaf etdirən də oydu (Qərbə ilk burslu tələbələri o, göndərirdi, sonralar Xomeyninin baş naziri olan Mehdi Bəzircan da bu tələbələr arasındaydı). Rza Şah ədliyyə sistemimizin də qurucusu oldu. İranın böyük demokratik ölkələrdəki kimi, mədəni konstitusiyaya və cəza hüququna qovuşmasını da o təmin eləmişdi.

Beləcə, eyni zamanda ruhani sinfinin xalq üzərindəki nüfuzunu zəiflətməklə qalmır, notarius vəzifəsini yerinə yetirən mollaları da sanballı gəlir mənbəyindən məhrum eləyirdi. Onun hökmranlığı müddətində mollaların 90 faizi həm qazılıq vəzifələrini, həm də sosial statuslarını itirməkdən məmnun olmadıqlarını göstərdilər, sonrasa özlərini bütün islahatlara qarşı qoydular. Pəhləvilərin ilk şahı onlardan daha az dindar deyildi, dini borclarını da yerinə yetirirdi. Amma ərimin atası haqqında dediyi kimi,

«O, Allahı aydın borc üçün, məlum şəxsiyyət və sinifləri seçən uca məqam, ya da neft quyularında baş mühəndis kimi görməyəcək qədər saf etiqad sahibiydi».

İkiüzlülərə heç üz verməyən bu fövqəladə adamın güclü şəxsiyyəti haqqında təsəvvür yaradan bir çox lətifələr danışrlar. Gilana səfər elədiyi vaxtda bir gənc ona doğru qaçır, qarşısında diz çökür və özünün İmam Rzanın türbəsinə gözətçi təyin edilməsi üçün yalvarır – gözətçilər heç bir iş görməyib pul alırlar. Rza Şah ətrafındakılara sarı dönüb: «Bu adamı dərhal tutun və əsgərliyə göndərin», - deyir. Başqa bir dəfə inşa edilən sarayın tikintisini gəzəndə, süni mərmərdən düzəldilmiş tavanda aslan başı yonan fəhlənin qarşısında durur: «Sənin aslanının gözləri əyri baxır», - deyir. Onu tanımayan fəhlə bu cavabı verir: «Sənin belində də onunku qədər yük olsaydı, sənin gözlərin də çaş baxardı.» Şahın gülməkdən qəşş elədiyi və sonra bu fəhləni mükafatlandığı danışılır.

Ağ çevriliş div kimi heybətli bir insan olan Rza Şahın qırx il əvvəl başladığı əsərini davam etdirmə və genişləndirmə məqsədini güdüdü. Öz siyasətini yeridə bilmək və sosial çalxantıya yol açmamaq üçün Şah hökumətin başına ən yaxın məsləhətçilərindən birini, çox güvəndiyi Sədullah Aləmi gətirdi. Bircentli hörmətəlayiq bir ailəyə mənsub olan bu qiymətli insan siyasət ustasıydı. İranlıların düşüncə tərzini çox yaxşı bilirdi və

Şahdan həqiqətləri gizlətməmək kimi, çox nadir rast gəlinən xüsusiyyətləri varıydı. Çox çətin keçəcək döyüş ərəfəsində insanın ətrafında çevik düşünən, dəqiq, asanlıqla yenilməyən adamların olması vacibdi. Sonralar Saray naziri təyin olunan Sədullah Aləm 1977-ci ildə xərçəngdən ölənə qədər Şahın yanında qaldı.

IV.

Referendumdan bir neçə gün əvvəl Şah xalqa ünvanlanan nitqlə çıxış elədi. Nitqinin hər kəlməsini diqqətlə seçmiş, mənə ucadan oxumuş və bəzi düzəlişlər aparmışdı. Xalqın rifahına xidmət elədiyinə şübhəsi yoxuydu. Nitqində istifadə elədiyi bəzi sözlərdən həyəcanımı duyurdum. Sonralar onun nitqini dinləyəndə, xalqın bu çevrilişi necə qarşılayacağını fikirləşib narahat olmaqdan özümü saxlaya bilmədim.

Şahın dedikləri bunlardı:

“Əgər bu islahatları xalqın azad səsverməsinə təqdim eləyirəmsə, artıq heç kəsin əvvəllər kəndlimizə çökdürülən əsarət rejimini bir daha canlandırmaması üçün; artıq kimsənin ölkənin sərvətlərini öz xeyrinə istismar eləyə bilməməsi üçün; bəzi insanların şəxsi mənafeələrinin çevrilişlər nəticəsində qazandıqlarımızı poza bilməməsi üçün, ya da qazanacaqlarımıza zərər verməməsi üçündür”.

1963-cü il yanvarın 27-də keçirilən referendumda iranlılar Ağ İnqilabın təməl prinsiplərinin hamısına

birlikdə səs verdilər. Qadınların hələ səs vermək hüququ yoxuydu, amma hüquqi islahata cavabdeh olan nazir Həsən Arsacani qadınların səsləri nəzərə alınmasa belə, onların hazırladıqları seçki məntəqələrinə gedib, səslərini vermələri üçün təşviq elədi. Mətbuat bir neçə gün sonra qadınların səslərini çox böyük miqdarda islahatın tərəfdarı kimi verdiklərini yazdı. Qutudan çıxan rəsmi nəticə də, xalq səsverməsi kimi qəbul edildi. İranlıların səsləri III İnkişaf planının (1963-1968) həyata keçirilməsi barədə nikbin olmağa əsas verirdi. Şahın nitqində sözlərinə əlavə elədiyi bir şey də vardı: “Geriliyimizi on ildə yarıya endirməyi bacardıq, amma qalan ikinci yarısını bacarmaq ən çətini olacaq”.

İslahatı apardığı beş ildə İran ən nikbin təxminləri belə üstələyən 8.8 faizlik artım sürətilə tarixinin ən böyük həmləsini elədi. İnkişaf üçün təkan olan Karaj, Səfid-Rud və Diz kimi böyük bəndlər tamamlandı. Təbriz traktor zavodu, Əraq mühərrik zavodu kimi sənaye layihələri işə salındı. Zavodların yanında oralarda çalışanlar üçün yataqxana, məktəb, yeməxana, dispanser və s. kimi tikililər əlavə olundu. Yenə bu dövrdə ölkə inkişafını tamamlamaq üçün lazımi iqtisadi və sosial bazalarını da yaratdı. İran Statistika Mərkəzi yaradıldı, bankçılıq sistemi modernləşdirildi. Bütün bunlardan başqa, universitetlərin qurulmasıyla paralel olaraq,

sənayeləşmədə də sürətli sıçrayışa nail olundu, yollar və hidroelektrik şəbəkələri diqqəti çəkəcək qədər artdı.

Bütün bunlar xalqın dəstəyiylə, minlərlə iranlının maddi gəlir gözləmədən zamana və yorğunluğa sinə gərib ruh və bədən kimi, həqiqətən vahid qabaqcıl şəxsiyyətlə, bu mübarizədə yerlərini tutmalarıyla yerinə yetirildi. Ruhani sinfinin bəzi mənsublarının lap ilk aylardan etibarən, bir çox formada xalqı ayağa qaldırmaq üçün çağırışları müqabilində buna əməl olundu. Ən çox müqavimət göstərən din adamları hələ şahlıq rejimini devirmək üçün fəaliyyət göstərən kommunistlərdən kömək gördülər.

Şah buna “Qırmızı və qaranın lənətə gəlmiş ittifaqı” deyirdi.

Referendumdan qısa müddət əvvəl o günə qədər adını belə eşitmədiyimiz Ruhulla Xomeyni adlı bir nəfər hökmdara yazdığı məktubda həddən artıq hörmətkar sözlərlə qadınların tanınan səsvermə hüququna etiraz elədiyini bildirdi, din adamlarının az qala hamısının hisslərini dilə gətirdi. Qadınların aqlını inkar eləyən, onların ölkənin gələcəyilə bağlı düşüncələrini ifadə haqqını qəbul eləməyən belə insanlara nə cavab verə bilərdik ki? Biz qadınların keçilərdən daha dəyərlı olduğümüzümü? Artıq ortaçağda yaşamadığımızı? Şah xurafatçıların və aydınlıq düşmənlərinin, zəkanın bacardığı sıçrayışlara qarşı dura bilməyəcəklərindən

danışırđı. Bəzi müqəddəs şəhərlərdə, xüsusilə, Qumda etiraz nümayişləri şiddətlə artıb, davam eləyirdi. Din adamlarının yalnız qadınların səsvermə haqqının tanınması üçün yox, bundan başqa, sahib olduqları böyük torpaqların gəlirindən məhrum olacaqları üçün aqrar islahatına qarşı da çıxdıqlarını söyləmişdim. Bu mübarizədə torpaq sahibləri də onların tərəfindəydi. Ruhani sinfi “Bilik Ordusu”nu uzun müddət təhdid ünsürü kimi görürdü, çünki kəndlərə dağılışacaq litsey məzunları olan gənclər kəndliləri maarifləndirib, onları mollaların təsirindən qurtaracaqdılar. Bizim mollaların işinə yarayan yeganə şey xurafatıydı. Hər şey olduğu kimi qalmalı, heç bir şey dəyişməməliydi. Sonralar İranın ayrı-ayrı bölgələrinə elədiyim səfərlərdə kəndlilərin özlərinin “Bilik ordusu” əsgərlərinin kəndlərinə gəlmələrini tələb elədiklərinin şahidi olmuşdum.

1963-cü il martın 21-də yeni il münasibətiylə polis Qum şəhərindəki qarışıqlıqları yatırtmaq üçün müdaxilə eləməyə məcbur oldu. Şah qan axmasından qorxurdu, amma qətiyyətliydi. Onunla eyni fikirdə olan Sədullah Aləm də “qara müqavimət” təhdidinin qarşısından qaçacaq adam deyildi. Aprelin 1-də Şah Məşhəd şəhərinə İmam Rzanın türbəsini ziyarətə getmişdi - mən qızımız Fərəhnaz yeni doğulduğu üçün ona yoldaşlıq eləyə bilməmişdim. Ərim “xoşgəldin” çıxışlarına cavab olaraq, Qurandakı buyruqları xatırlatdı, “müqəddəs kitabın

qardaşlıq və dözümlülük prinsiplərinə zidd olaraq, bəzi adamların öz ciblərinin xeyrini güdən” mülahizələrini qınadıqdan sonra sözlərini belə davam etdirirdi:

“Bu adamlar zamanla ayaqlaşmaq cəhdimizi və ölkənin inkişafını dayandırmaq istəyirlər. Amma İran xalqı bu müqaviməti göstərənləri yaxşı tanıyır. Lazım gəlsə, biz də onların adlarını bir-bir açıqlayacağıq”.

Onlar öz-özlərinə ortaya çıxdılar, xüsusilə, ən qızğını olan Ruhulla Xomeyni məktubdakı hörmətkar ifadəsini itirib, ağzı köpüklənə-köpüklənə, “ölkənin qərbləşdirilməsi” adlandırdığı irəliləmə və dünyaya açılma cəhdlərinə qarşı çıxırdı. İyun ayının başlanğıcında qarışıqlıqlar artdı və Şahın iki ay əvvəl getdiyi Məşhəd şəhərində bir polis vuruldu. Xüsusilə, Tehrandə və Şirazda asilər sənaye müəssisələrini yandıraraq, çoxlu mağazaları taladılar. Bunun müqabilində hökumət Xomeynini həbs etməyi qərara aldı. Xalq arasında gərginlik artmışdı, yaxın ətrafımızda belə, az qala əllə hiss edilən gərginlik hökm sürürdü; o il Şah bizi şəhər mərkəzindən uzağa, Şəmirandakı Sadabad Sarayına göndərdi. Mən qucağımda üçaylıq qızımız Fərəhnazı tutanda, yanımızda döyüş paltarları geyinmiş mühafizəçilər varıydı.

Xomeyninin həbs olunmasından sonra hadisələr böhran nöqtəsinə çatdı. Ölkənin böyük təhlükəylə qarşı-qarşıya olduğunu sezən baş nazir Aləm Şahdan baş komandanlıq səlahiyyətlərinin müvəqqəti olaraq ona

verilməsini xahiş elədi. Ordudakı vəzifəliləri çağıraraq, ayağa qalxan mühafizəkarların Tehranı ələ keçirə biləcəkləri barədə danışdı. Ordu baş nazirdən İranda xilas üçün böyük təhlükə yaranarsa, atəş açmaq əmrini aldı. Sədullah Aləm hökmdarın mühafizəsinin yenidən təşkili üçün bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürdüyünü, uğursuzluğa məruz qalarsa, bütün nəticələrinə cavab verəcəyini açıqca söylədi. Axırda sözüne əməl elədi, amma Tehrandə otuz və ölkənin digər şəhərlərində üst-üstə əlli adam ölmüşdü.

Ruhulla Xomeyninin edam cəzasına məhkum ediləcəyi barədə şayiələr dolaşırdı. Baş nazir onun edam cəzası alması da, qətiyyətlə məhkum olunmasına tərəfdarıydı. SAVAK (ölkənin Müdafiə və Təhlükəsizlik Qurumu) naziri general Həsən Pakravan şəxsən gəlib, Şahdan Xomeyninin bağışlanmasını xahiş elədi. Hədsiz mədəni adam olan general Pakravan zəkali və insanpərvər adamıydı (sonralar Fransadakı səfirimiz kimi vəzifə də daşdı). Xalqın sakitləşməsinin lazım gəldiyini, ruhani sinfinin yavaş-yavaş islahatlara alışıacağını, indilik Xomeyninin sadəcə olaraq, sürgünə göndərilməsinin kifayət eləcəyini söyləyirdi. Şah razı oldu. “Xatirələr”ində: “Xomeyni məhkum edilmək bir tərəfə, mühakimə belə edilmədi. Ondan yalnız ölkəni atəşə verən bəlağətini gedib başqa yerdə göstərməsi tələb olundu”, – deyə yazıb.

Əvvəlcə, Türkiyəyə sürgün olunan Xomeyni sonralar Şahdan aldığı icazəylə yerləşdiyi İraqda rejimi təməmindən yıxmaq üçün cəhdlərini davam etdirdi. İslam çevrilişindən sonra İrana qayıdanda, ilk edama sürüklədiklərindən biri həyatını qurtaran general Pakravan oldu. Onun ölüm xəbərini alanda, sürgündə, Baham adalarındaydıq. Ölümü məni çox dərindən yaraladı. General və arvadı bizə çox yaxınıydılar, valideynlərimin də dostuydular.

1963-cü ildəki müqavimət iğtişaşlarının yatırılması və Ağ inqilabın ilk nailiyyətləri bütün demokratik ölkələrdə rəğbətlə qarşılandı. Xüsusilə, “New Üork Times” Şahın “fəhlələr və kəndlilərlə birləşib mühafizəkarlara və ənənəçilərə qarşı çıxdığını” yazdı.

* * *

Fərəhnaz 1963-cü il martın 12-də hadisələr hələ başlamamış doğuldu. Onu sarayda dünyaya gətirdim. Yaşayış qatında bir hissə diş həkimimiz üçün müalicəxana vəziyyətinə gətirilmişdi; bu otaq doğum evinə çevrildi. Qızımız olduğunu öyrənəndə, qəlbimi böyük sevinc dalğasının bürüdüyünü xatırlayıram. Xəbəri eşidəndə, Şahzadə Əşrəf və ögey qızım Şahzadə Şahnaz həyəcanlanıb, elə qışqırmışdılar ki, pilləkanda mənə Quran gətirən bir nəfərin bağrını yarmışdılar.

Şah və oğlumuz Rza Fərəhnazı birlikdə qolları üstünə aldılar. Ərim qızı olduğu üçün çox xoşbəxtiydi, bəlkə sizə

təəccüblü gələ bilər, amma Fərəhnazın dəftərinə bunları yazmışdım: “Ulduz falının təxmini: atasına çox böyük sevgisi var”. Doğrudan da, Fərəhnaz atasını dəlicəsinə sevirdi, atası da ona dərin sevgilə bağlıydı; ikisi də bir-birini çox gözəl başa düşürdülər.

Ailəmiz genişləndirdi. Vəliəhd Rza üç yaşına girmişdi. Onun təhsili məsələsi elə hey beynimizi məşğul eləyirdi. Hər hansı uşaq kimi dövlət məktəbinəmi göndərməliydik, yoxsa xüsusi təhsilmi verməliydik? Birinci yolun mümkün olmadığını gördük. Rza hər getdiyi yerdə mehribanlıq və heyranlıqla qarşılanırdı, müəllimlərin bizim nəsihətlərimizə baxmayaraq, onunla xüsusi davranacaqları şübhəsiziydi, təmayül məktəbində oxuması doğru olmazdı. Uşaqlara gəlincə, Rzanı görərgörməz həyəcanlanır, adətləri üzrə, heyretləndirilə. Təbii ki, Rza bu vəziyyəti anlamırdı. Bir gün birlikdə getdiyimiz məktəbdə arxasınca qaçan uşaqların, o dayananda, dayandıqlarını görüb təəccüblənmişdi... Bununla yanaşı, oğlumuzun öz nəslilə əlaqəsini qırmaq da istəmirdik. Axırda sarayın içində ailədəki öz yaşındakı uşaqlarla yaxınlarımızın bəzi tövsiyə eləyəcəkləri uşaqların da təhsil alacaqları orta məktəb və uşaq bağçası təşkil olunmasına qərar verildi.

Rza, sonra Fərəhnaz, Əli Rza və Leyla dördü də müəllim seçimi barədə həm ciddi, həm də xalqla açıq münasibəti təmin eləyən bu məktəbdə təhsillərinə

başladılar. Başqa hökmdar ailələrinə mənsub olanların bütün təhsillərini Avropa və ya Amerikadakı nüfuzlu, xüsusi məktəblərdə alan uşaqlarının əksinə, onların yanımızda olmalarının könül rahatlığı sarıdan da bir çox xeyri oldu.

Balaca vaxtı ərimin xüsusi müəllimləri olub, sonralar ölkə xaricində aldığı təhsili bir növ sürgünə çevrilib; o dövrdən çox az söz açmasına baxmayaraq, sarsıntılar keçirdiyi anlaşılırdı. Ailəsindən ayrılanda, hələ on bir yaşındaymış. İsveçrədə Lemman gölü kənarında Roll de Rose məktəbində oxuyub. Kiçik qardaşı Əli Rzadan başqa, yoldaşlarından təvazökar bir ailənin uşağı olan Hüseyn Ferdostun da özüylə gəlməsini istəyib. Beləcə, bütün təhsil həyatı ərzində Şahla eyni məktəbdə oxuyan ağayi Ferdost ərim taxtda oturduğu müddətdə ona yaxın olmuşdu (Hüseyn Ferdost general olduğu zaman ərim tərəfindən Xüsusi Mühafizə Xidmətinin rəhbəri təyin olunmuşdu. Şahın etibarını qazanan general onun qulağı kimiydi, sonra İslam rejiminin xidmətinə girib, köhnə dostuna xəyanət elədi).

O dövrdə İsveçrəyə çatmaq üçün çox uzun səfər eləmək lazım gəlirdi. Üç uşaq Xəzər kənarındakı liman şəhəri Bəndər-Pəhləvidən gəmiyə minib, Bakıya gəliblər. Ordan mindikləri qatarla bütün Avropadan keçiblər. Rza şah məktəb rəhbərliyinə: “Oğlum xüsusi münasibət görməsin, ayaqlarının üstündə durmağı öyrənsin!” –

deyib. Şah orda beş il keçirib, amma hökmdar olmağı lazım gəldiyinə görə, digər uşaqlar üçün əzizlənməyib. Bu da onun bu barədə yazdıqları:

“Sanki əsir kimi idim. Dərs saatlarından sonra yoldaşlarım qruplar halında şəhərə enərdilər, mənəml onlara qoşulmağa icazəm yoxudu. Milad və yeni il tətillərində Rose yaxınlığındakı otellərdə təşkil edilən ballara, qonaqlıqlara gedərdilər, amma mənəml buna haqqım yoxuydu. Yoldaşlarım gülüb, əylənib, rəqs eləyəndə, mən otağımda təkbaşım otururdum. Bir radiom və qrammafonom varıydı, onlar yoldaşlarımın qoşulduqları əyləncələrin yerini vermirdi. Bunun heç də ədalətli olmadığını düşünürəm”.

Məktəbdə yeganə əyləncəsi futbol və buz üzərində xokkey oynamaq olub. Şah bunları da əlavə eləyib: “1936-cı ildə qayıdanda, heç bir yeri tanıya bilmədim. Bəndər-Pəhləvi modern qərb şəhəri olmuşdu. Tehranın ətrafını dövrələyən köhnə divarlar atamın əmriylə yerlə-yeksan edilmişdi, şəhər Avropa şəhəri görkəmi almağa başlamışdı”.

Şahın Avropada keçən yeniyetməlik dövründə Ağ inqilabın təməlini qoyan düşüncələri formalaşmağa başlamış, keçirdiyi sarsıntıları bir tərəfə qoyub, daha sonra belə demişdi: “O illər bütün həyatımın ən əhəmiyyətli dövrüydü, orda demokratiyanın nə olduğunu öyrəndim”.

Bu düşüncəni həyata keçirməyin başqa yerdə olduğu kimi, İranda da bir səbəbi var. 1964-cü il aprelin 10-da oğlum və ərim sui-qəsdən güclə qurtuldular. Fərəhnazın birinci yaş gününü, Rzanın da üç yaşına girməsini yenice bayram eləmişdik. Hər səhər Rza atasının iş otağının yerləşdiyi Mərmər Saraya qədər onunla gedərdi. Ata-oğul bu yolu əl-ələ tutub, piyada gedərdilər. Sonra Şahın dəftərxanasından bir xidmətçi Rzanı dərhal yaxındakı otağına aparırdı. 10 aprel səhəri istisna kimi, Rza atasıyla getmədi. Tərbiyəçisi sinfinə gələcək yeni uşağı qarşılamaşı üçün məktəbə bir az da erkəndən getməsini istəmişdi. Bu səbəbdən, Şah, yol qısa olmasına baxmayaraq, maşınla təkə getmişdi.

Şah görünər-görünməz, növbədə duran əsgərlərdən biri maşınına atəş açmağa başlayıb. Xidmətçisinin və mühafizəsinə cavabdeh olan adamların danışıqlarına görə, Şah heç bir şey olmamış kimi, maşından düşüb və binanın holluna girib. Bütün bu müddət ərzində əsgər ona atəş açmaqda davam eləyirmiş! Mərmər Sarayın qapısının hər iki tərəfində növbə tutan əsgərlər ilk silah səsini eşidər-eşitməz qaçıblar. Şah içəri girər-girməz xidmətçi qapıları bağlamağa çalışıb və əlindən yaralanıb. Sui-qəsdçi o anda qəti təlaş göstərmədən öz otağına girən ərimin dalınca içəri soxulub. Amma bu vaxt Saraydakı xüsusi mühafizəçilər nəsə baş verdiyini anlayıb, atəşə qarşı atəş açmağa başlayıblar. Düşən şiddətli atışmada

mühafizədən iki adam, hər ikisi çavuş olan Ayət Lasgari və Məhəmməd Əli Babaian həlak olmuşlar, sui-qəsdçi də öldürülüb. Amma sonralar güllələrdən birinin Şahın otağının qapısını deşib, qoltuğunun altına dəydiyi məlum olub.

O əsnada mən on dəqiqə sonra başlamalı olan bir işgüzar yığıncaq üçün güzgünün qabağında makiyajımı eləyirdim.

Telefon zəng vurdu, Mərmər Sarayda yaşayan Ana Şahbanu məni axtarırdı.

“Aman Allahım, Fərəh can!”

Səsini güclə tanıya bildim.

“Nə olub, ana?”

“Şaha atəş açdılar”.

Sonra danışmağını davam etdirə bilməyib, hıçqıra-hıçqıra ağlamağa başladı, mən az qala öləcəkdim. Ana Şahbanu ağlayır, oğlunun yaşayıb-yaşamadığını söylə-mirdi; nəfəs ala bilmirdim, ağzımdan güclə bir neçə kəlmə söz çıxdı:

“Bəs, o... o... necədi?”

“Allaha min şükür, sağdı”.

Telefonun dəstəyini qoydum, ərimin yanına qaçma-mışdan qabaq robot kimi, makiyajıma davam elədim.

Mən yanına gedəndə, Şah həddən artıq sakit görünür-dü, mühafizə zabitlərinə təlimat verirdi.

Bəs, Şah Rzanın bapbalaca əlindən tutub gedəndə bu qatillə qarşılaşsaydı? Necə qorxunc fəlakətdən qurtulmuşduq!

Sonralar Şah ona atəş açan qatilin tutulan suç ortaqlarından birinin yaşadığımız Ekhtessasi Sarayına gətirilməsini əmr elədi. Əlləri arxasında bağlanıb gətirilən adamı yuxarıdan, örtülü eyvandan mən də gördüm. Ərim onunla yumşaq səslə danışdı. Güman elədiyimizdən də gənciydi, heç bir şey demir, xəcalət içində yalnız dinləyirdi. İnsanı həyəcanlandıran səhnəydi; ona acıdım və bu çılğın hərəkətə səbəb olanlara lənət yağdırdım.

Sonralar bu sui-qəsdə qarışan gənclərin Tudəyə yaxın ifrat sol qrup tərəfindən öyrədilib, beyinlərinin doldurulduğu ortaya çıxdı. Həmin hərəkətin üzvlərindən on il həbsə məhkum olan Pərviz Nikah sonra ərim tərəfindən bağışlandı. Şah onun həyatına qəsd edənlərini bağışlayacağını, amma ölkənin ərazi bütövlüyünü və təhlükəsizliyini təhdid eləyənləri qəti bağışlamayacağını tez-tez təkrarlayardı. Azadlığa çıxanda, Pərviz Nikah hökumətlə münasibətlər yaratdı, sonra İran televiziyasında işlədi. Bunun əvəzini də həyatıyla ödədi. İslam inqilabının lap ilk həftələrində Tudə Partiyasındakı köhnə yoldaşlarının təhrikiylə ölümə məhkum olunub, edam edildiyini öyrəndim.

Aradan uzun illər keçəndən sonra yoldaşlarından Nikaahın döyüşçü-kommunist olduğu dövrdə keçirdiklərini öyrənən bir nəfər ondan eşitdiklərini danışdı:

“SAVAK bütün diqqətini kommunistlər üzərində cəmləmişdi, mollalara heç fikir vermirdi. Mən fikirlərimi açıqlamaq üçün kəndlərə gedəndə, adamlar dərhal məni təhlükəsizlik qüvvələrinə verirdilər, ona görə də mollalar Şah və rejim əleyhinə istədiklərini söyləyə bilərdilər, kimsə onlara ilişməzdi”.

On beş il qabaq, 1949-cu il fevralın 4-də Şah bir sui-qəsdən qurtulmuşdu. O gün Tehran Universitetinin yaradılmasının ildönümü tədbirlərində iştirak eləmişdi, sonra da bəzi tələbələrə diplomlarını verəcəkdi. Saat on beşi bir neçə dəqiqə keçəndə, rəsmi kortejin önündəki yerini tutub. Belə vəziyyətlərdə həmişə olduğu kimi, ətrafını fotoqraflar bürüyüb. Qəfildən aralarından bir nəfər fotoaparatin içində gizlətdiyi silahı çıxarıb və üç metrədən də yaxın məsafədən Şaha bir neçə dəfə atəş açıb.

Ardını hökmdar belə danışır:

“Üç güllə papağımı havaya tullayıb, başımı sıyırdı, keçdi. Dördüncü güllə sağ yanağımdan girib, burnumun altından çıxdı. Hücüm eləyən gözümün qabağındaydı, bir dəfə də atəş açacağını başa düşəndə, geri dönüb, azca əyilməyə imkan tapdım, beləcə ürəyimə dəyməli olan güllə çiynimə girdi. Qəsdçinin bir gülləsi də varıydı, amma silahı atəş açmadı”.

Ərim həmin adamın daha sonra silahını onun üstünə atdığını söylədi.

Sonra mülki polis və hərbi polis rəisləri eyni anda atəş açıb, onu öldürüblər. Dəhşətdən donub qalan polislər qəsdçi atəş açanda, Şahı qoruya bilməyiblər. O adamın Tudə üzvü və adının Nəsir Füqərayi olduğu öyrənilib. Bundan başqa, jurnalistlər arasına girib, Şaha yaxınlaşmaq üçün “İslamın bayrağı” adlı dini dərginin mətbəəsindən sui-qəsdən bir gün əvvəl mətbuat vəsiqəsi aldığı da aydınlaşdı. Şahı öldürməyə nail olmadıqlarından iki il sonra, 1951-ci ildə eyni terrorçular baş nazir general Hacı-Əli Razmaranı öldürə bildilər. General Razmara Azərbaycanın qurtuluş mübarizəsində Baş Qərargah rəisi kimi iştirak etmiş hörmətli bir insanıydı.

Artıq kimsə Şahı dindən uzaqlaşmaqda suçlaya bilməyəcəkdi, əksinə, Allahın hifz əli üstündə olduğundan, onu öldürmək üçün hər yola gedənlər hər dəfə uğursuzluğa məruz qalırdılar. Şah uşaq vaxtı, atasının tac qoymasından bir neçə ay sonra tutulduğu tıfədən də ölə bilərdi. Qırx gün düşməyən çox yüksək hərarətdən sonra həkimlər ondan ümidlərini kəsəndə, oğlunu hər şeydən çox sevən və hər mənada mətin olan Rza şahın yalnız o gün göz yaşlarına hakim ola bilmədiyini danışirlər. Atası gecəyarısı bir axund gətirib, ondan oğlunun yaxşılaşması üçün dua eləməsini istəyib:

“Ertəsi gün hərəratim düşüb, mən də sürətlə yaxşılaşmışam”, – deyə ərim danışmışdı.

Bir neçə il sonra, at belində İmamzadə-Davudda, dağda yerləşən müqəddəs yeri ziyarətə gedəndə, olduqca uca yerdən yığılıb, başı qayaya çırpılıb, yanındakılar bir neçə dəqiqə qımıldanmadığını görəndə, öldüyünü güman eləyiblər. Amma qısamüddətli bayğınlıq anından sonra inanılmaz şəkildə burnu da qanamadan ayağa qalxıb. Şah o gün də imanı sayəsində xilas olduğunu düşünüb.

Ona görə, ikiyerlik “Tiger-tot” təyyarəsini sürəndə, təkərləri açılmadığından elədiyi məcburi enişdən qurtulmasının da başqa cür izahı yoxdu. O gün bir briqada generalı ilə birlikdə İsfahan yaxınlığında çay yatağının düzəldilməsi işlərini görməyə gedirmiş, qəfildən mühərrikin biri xarab olub. Hadisəni Şahdan eşidib, uzun müddət xatırladıqca əsmişdim:

“Bir an əvvəl enməyə məcburuydım. Ətrafıma baxanda, bunun çox asan olmayacağını gördüm. Qarşımızda kənd vardı: sağımda dağ, solumda yeni əkilmiş, təyyarənin enməsinin mümkün olmayacağı tarlalar... Düşməmək üçün müəyyən sürəti gözləyib, sağa döndüm. Birdən dağın dərin vadiylə bölündüyünü gördüm, dərhal rıçağı çəkib güclə qurtardım. Dağın yamacına qonmaqdan başqa görəcəyim bir iş qalmamışdı. Yerə təzəcə dəymişdim ki, qarşıma qaya çıxdı. Ondan qaçmağıma imkan yoxuydu. Qayaya çırpılıb, eniş dəsti

qırıldı, təyyarə gövdəsi üstündə sürünməyə davam elədi, beləcə, tamamilə vaxtında sürətin azalması mümkün oldu. Bir dəqiqə sonra pər başqa qayaya çırpıldı və təyyarə fırlanaraq çevrildi.

Yol yoldaşım və mən özümüzü başısağağı asılı gördük. Xeyli çalışıb, kəmərlərimizdən xilas olduq, General qorxudan yamyaşıldı”.

Ərim bu dünyadakı missiyasını sona çatdırmadan ölməyəcəyinə qətiyyətlə inanırdı; güman eləyirəm, bu 1964-cü ildə Mərmər Sarayda ona olunan ikinci sui-qəsd vaxtı niyə güllələrdən qorunmadığının yeganə izahıdır. O, iman sahibi bir insandı.

V.

Bəli, ərimin cızdığı yolun doğruluğuna bütün qəlbimlə inandığım üçün özümü də inqilabımızın sıra nəfəri kimi görürdüm. Ölkəmiz geri qalmış ölkəydi, mən qapalı mühitdə doğulsam da, uşaqlığımın İranındakı yoxsulluğu xatırlayıram. Aradan iyirmi il keçəndən sonra artıq inkişaf eləməkdə olan ölkə kimi yada salınmağa haqqımız varıydı. (Qərblilər bu idrak dəyişikliyimin içində gizlənən ümid və qüruru başa düşə bilməzlər). Bu dəyişməni mövcud olan zehniyyət ağırlığına və müxtəlif təbəqələrin şiddətlə müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq, hökmdarın və bir çox iranlının qarşısızalınmaz irəliləmə arzusuna borclu yduq. Birləşən qara və qırmızı müxalifət qüvvələriylə şiddətli mübarizə aparılmışdı.

Bundan əlavə bir çox maneələri aradan qaldırmağa çalışmışdıq. Bunlardan ən xatırlananı ingilislərin əlindən min bir çətinliklə alınan neftin milliləşdirilməsiydi. Ərimin də fasiləsiz təkrarladığı kimi, cəhdlərimizi eyni ciddiliklə davam etdirdiyimiz təqdirdə 80-cı illərin ortalarında iqtisadiyyatımızın Cənubi Koreyanınkı ilə müqayisə edilə biləcək səviyyəyə çatacağına inanırdım.

O vaxtdan bəri yaxşı niyyətli hər bir kəs kimi mən də başlanan işləri dəstəkləmək, layihələri sürətləndirmək, maneələri aradan qaldırmaq, vəziyyətimizin imkan verdiyi qədər yardım eləmək istəyirdim. Ərim ilk gündən etibarən mənə bu cəhətdən cəsarətləndirdi. Mənə rəhbərlik elədi, kömək göstərdi. Onun yanında olmağımı, ölkənin rifahı üçün işləməyimi istəyirdi.

Bunu necə eləyəcəkdim? Hadisələri özüm hiss eləyib, bilməli, yerimi tapmalıydım. İnsanın öz şəxsiyyətinə görə – və əlbəttə, hökmdarın şəxsiyyətinə görə – şahbanuluq vəzifəsini yerinə yetirməyin bir çox yolları var. Mən şahbanuluq məsuliyyətimi təkcə sevdiyim insana qarşı dürüst olduğum üçün yox, bundan başqa yurdumu da sevdiyim üçün, qəlbən və bütün gücümle özümü vəzifələrimə həsr eləmək üçün üstümə götürdüm. Elə bilirəm, ailəm mənə kiçik yaşında ölkə sevgisini və xidmət arzusunu aşladı, eyni düşüncələri atama da öz atası öyrətmişdi. Bu duyğular mübaligəsiz, mənim şəxsiyyətimin bir parçası olmuşdu. İndi ölkəmə

xidmət növbəsi mənimiydi, bu işi görmək üçün Şahım məni özünə arvad seçib, verdiyi imkandan daha gözəlini xəyalıma gətirə bilməzdim.

Əvvəlcə Rzanın, arxasınca Fərəhnazın doğulmaları məni iş otağımdan bir az uzaqlaşdırmışdı. Əlhavasına bəzi şeylər tapdığım, iş planı tutmaqda çətinlik çəkdiyim, hətta canımın sıxıldığı günlər uzaqda qalmışdı artıq. İş otağım olduqca böyümüşdü.

Gündəlik proqramım o qədər sıxıydı ki, bəzən ərimlə baş-başa günorta yeməyi yemək üçün bir saat sərbəst qalması çətinliklə bacarırdım. Çox vaxt da yeməyi unudurdum. İrani narahat eləyən hər bir şey məni narahat eləyirdi, ayrı-seçkilik qoymurdum. Şahla hökumət əlbəttə, çox işləyirdilər, amma mənim də çox vaxt bəzi faktlar haqqında qadın və ana kimi, öz fikrimi bildirdiyim olurdu. Nəticədə bəzən mənim müdaxiləm işə yarayır, problem daha da tez çözüldü. Bəzən də mənim varlığım, ya da dəstəyim bəzi bürokratik maneələrin aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərirdi. Mənə təqdim edilən və uğuruna inandığım bəzi layihələrin Şah və ya hökumət qarşısında müdafiə vəzifəsini üzərimə götürürdüm.

Cüzamlılara yardım və cüzamla mübarizə mövzusu buna gözəl bir nümunədi. Bu xəstəliyin adını ilk dəfə Janna d'Ark məktəbində eşitmişdim. Özünü bu bəlayla mübarizəyə həsr eləmiş fransız Rol Follerenin konfransını

dinlätmişdilər bizə. O zaman cüzamın İranda insanları qırıb-çatdığını bilmirdim. Həmin gün öyrəndiklərim mənə o qədər təsir eləmişdi ki, axşam evdə anamla başqa bir şeydən danışmamışdım. Bir neçə gün sonra «Yaşıl gözlü yalqızlıq» adlı bu xəstəliyə yaxalanmış və cüzamlılara ayrılan adaya sürgün edilmiş gənc qadının hekayətini danışan kitab oxumuşdum. Bu qorxunc xəstəliyə tutulma talesizliyinə düşər olduğu üçün insanlar tərəfindən təcrid edilmiş, atılmış, sürülmüşdü, bundan daha böyük bir fəlakət ola biləcəyini düşünmürəm.

Sabiq səhiyyə naziri dr. Əbdülhüseyn Raci evlənməyimdən qısa müddət sonra mənimlə görüşmək istəyəndə, dərhal qəbul elədim. Xanım Ozra Ziyayiyə birlikdə gəldi. Hər ikisinə də heyran olmuşdum. Xeyli əvvəl təşkil olunmuş cüzamlılara Yardım Dərnəyinin sədrliyini üzərimə götürməyimi xahiş elədilər. Heç tərəddüdsüz razı oldum. Beləcə, cənab Follerenin konfransından sonra keçirdiyim dəhşətin üstündən on il keçməmiş, tale mənə cüzamlılara yazığı gəlməkdən başqa, onlar üçün hərəkətə keçmək qismətini bəxş eləyirdi. Dərhal Təbrizdəki Cüzam Mərkəzinə baş çəkmək istədim – daha bir Mərkəz də Məşhəd şəhərindəydi. Təbrizdəkinə baş çəkəndə, ilkin keçirdiyim şokdan daha güclü şok keçirdim. Tanınmaz hala düşmüş, deşik-deşik olmuş, sümükləri görünən üzlər və bu fəlakətin içində baxışlarındakı kədər... Xəstəliyi yüngül olanlar nisbətən ala-babat binalarda qalırdılar,

amma digərləri dözəlməsi çətin olan qoxunun yayıldığı kiçik, qaranlıq otaqlara atılmışdılar. Onlara şirniyyat gətirmişdik, bizi müşaiyət eləyən adamın qəfildən şirniyyatı götürüb, itlərə tullayırmış kimi, xəstələrə atdığını gördüm. Həyatımda heç belə bir şey alçaltma və iyrenclik duyğusu yaşamamışdım. Qışqırmaqdan özümü saxlaya bilmədim:

«Qarşınızdakılar insandırlar! Necə belə hərəkət eləyirsiniz? Buna necə cəsərət eləyirsiniz?»

Zavallı adam mat qalmışdı, xəstəliyə yoluxmaqdan elə qorxurdu ki!

Bu hadisədən dərhal sonra özünü həmin zavallı insanlara həsr eləyən bir neçə adamla iranlı və əcnəbi həkimlər, xüsusilə, Tehrandakı Paster İnstitutunun direktoru dr. Marsel Baltazar, bundan başqa xristian rahibələr və keşişlərlə görüşdüm. Sonralar elə xəstəxanalarda bizim müsəlman din adamlarından heç birinin işləmədiyini aşkar eləyəcəkdim.

Bu ilk ziyarətimdən sonra alimlərlə həmin xəstələrin həyat şəraitlərini dəyişdirmək, onlara cəmiyyət içində hörmətli yer ayırmaq üçün görə biləcəklərimizi müzakirə elədik.

Bizim həkimlərin cüzamı başlanğıcda müalicə eləyəcək təhsili olmadığı ortaya çıxdı – onlar bu xəstəliyi bir növ ekzema və ya dəri xəstəliyi sayırdılar – beləcə, xəstəliyin qarşısını almaq fürsəti əldən buraxılırdı, amma

müalicəedici dərmanlar mövcuduydu. Bu səbəbdən, ilk cəhdimiz tibb fakültəsi tələbələrinə və işləyən həkimlərə xəstəliyin müalicəsiylə bağlı tədris proqramı hazırlanmasını təmin etmək oldu.

Daha sonra ölkənin hansı bölgələrində xəstəliyin ortaya çıxmağının səbəbləri araşdırıldı. Beləcə, o bölgəyə sürətlə, xəstəlik barədə təhsildən keçmiş, işini bilən həkimlər göndərilə biləcəkdi. Fransa texniki əməkdaşlıq çərçivəsində cüzamın ortaya çıxmasındakı coğrafi, sosial və s. təsirləri araşdıracaq alimlər, coğrafiyaçılar və tibb işçilərindən ibarət heyət göndərib bizə çox əhəmiyyətli şəkildə köməklik göstərdi.

Bununla paralel olaraq, cüzamlı xəstələrin yenidən cəmiyyətə qayıtması üçün nələrlə əyləşə biləcəyimizi fikirləşdik; bunu düşünmək lazım gəlirdi, çünki artıq sağalanlar belə, cüzamın izlərini saxlayırdılar – onlara «yaxşılaşmış yaralılar» deyirdik, ideal çözüm bizə görə, bu xəstələrin də əsas xəstəxanalara köçürülməsiydi – mənə cüzamın güman edildiyindən daha az keçici olduğu başa salınmışdı. Bununla belə, həkimlər özləri də qorxurdular. Qızgın tərzdə bizə qarşı çıxmağa başladılar, buna görə də həkimləri maarifləndirmə yığıncaqlarını artırmağı qərara aldığımız. Amma 70-ci illərin axırında xəstəxanalardan bəzilərini cüzamlı xəstələrə açmışdıq.

Buna baxmayaraq, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyyəsiylə sağalmış insanları öz evlərinə qayıtmağa təşviq eləmə fikrindən daşındıq. Cenevrədəki alimlər bu xəstəliyin səhra hissəsində, kiçik bir kənddə necə dəhşət yaratdığını bilə bilməzdilər. Ailənin bir üzvü xəstələndiyi zaman bütün ailə qaçırdı... Bu vəziyyət bizim yalnız sağalmış insanların və onların ailələrinin yaşayacağı kəndin tikintisinə başlamağımıza səbəb oldu. Şahdan öz şəxsi ərazilərindən bizə yer bağışlamasının mümkün olub-olmadığını soruşdum; qəbul elədi. Beləcə, Gorğan rayonunda min adamdan artıq əhali yerləşəcək kənd inşa eləyə biləcəyimiz ərazi aldıq. 70-ci illər ərzində Beh Qədəhdə (farsca «Şəfa kəndi» mənasında) üç yüz ev, on beş çarpayılıq xəstəxana, itidai məktəb, kinoteatr, polis sahəsi, aşxana, fabrik, emalatxana, anbarlar, çoxlu quyu və üzüm bağçaları varıydı. Bu kəndlə bağlı uğur elə böyüyüdü ki, əks tərəfdə birləşmə, qəbul eləmə arzusu meydana çıxdı: ətraf qəsəbələrəndən get-gedə daha çox sayda insan işləmək və ya yeməxanasından, ya da kinoteatrından istifadə eləmək üçün kəndə gəlməyə başladı.

Tarix bizə başqa «Beh Qədəh»lər yaratmaq fürsətini vermədi, amma iyirmi ildə cüzamlı xəstələrin və sağalanların taleyi ilə bağlı olaraq, iranlıların fikirlərini yumşaltmağı bacardığımızı güman eləyirəm. Bu baxımdan, ən böyük qadın şairlərimizdən Fərruh

Fərruxzadənin cüzamlılar haqqında çəkdiyi filminin yaddaşımda ayrıca yeri var. «Qaranlıq ev» adlı filmin kütlələrdə bu barədə mərhəmət hissini yaranmasına böyük təsiri olmuşdu. Bütün o illər ərzində xəstələrin yaşadıkları yerləri müntəzəm olaraq, ziyarət elədim və hər dəfə də eyni sarsıntılar keçirdim. Qadınlar məni qucaqlayır, sonra elə bil, onları sağaltmaq gücünə sahibiymişəm kimi, əvvəlcə mənim üzümə, sonra özlərininkinə toxunurdular. Bu miqyasda böyük kədər və həsrət qarşısında duyğularımı gizlətməkdə bəzən çox çətinlik çəkirdim.

Elə həmin illərdə bacarıqlı həkimlərdən dəstək aldım: pakistanlı, hindistanlı, isveçrəli, fransız həkimlər gəlib, heç bir haqq tələb etmədən keçmiş xəstələrimizin burunlarını düzəltmək, qaş və kirpik əlavə etmək, xəstəlik nəticəsində yumulmuş əllərini açmaq üçün əməliyyat apardılar. Onlardan birinin – üzü əməliyyatla düzəldilmiş, mənə yaxınlarda evlənəcəyi müjdəsini verən bir gənc adamın sevincini heç unutmam. Elə xoşbəxtiydi ki! Əməliyyatı danışdığını eşidəndə, qəlbimdən belə bir möcüzəni gerçəkləşdirmiş cərrahlara xeyir-dualar eləyirdim.

Bu yaxınlarda məni ən çox duyğulandıran hadisələrin başında, taleləri üçün bu qədər narahatlıq keçirdiyim həmin keçmiş xəstələrdən biriylə əlaqədar gələn xəbər yer tutdu. Xəstə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatında

işləyən və onunla qarşılaşandan sonra mənə xəbəri çatdıran iranlı həkimin qulağına bu sözləri pıçıldaıyıb: «Əgər hörmətli xanımı görsəniz, ona salam deyin. Biz onu unutmamışıq». Bəzi sözlərin eynilə yaraya sürtülən məlhəm kimi, ovuducu gücü var. O sözlər də mənə gələcəkdə bir gün həqiqətin gur səslə söylənəcəyinə ümid eləməyim üçün ürəkləndirdi.

Sevgilə əkilən toxumun heç vaxt itməyəcəyinə bütün mənliliklə inanırdım.

Uşaq kitabxanaları yaratmaq qərarım bu toxumlardan biri oldu. Amerikada kitabxanaçılıq təhsili alandan sonra ölkəyə qayıdan uşaqlıq yoldaşlarımdan biri Leyla Əmirərcüməndinin mənə ziyarət eləməsiylə bu macərə başlandı. Yoldaşım ilə qeyri-rəsmi şəraitdə görüşdük, söhbət zamanı balaca iranlı uşaqlara kitab paylamaq fikri mənbədən fısqıran su kimi, öz-özünə ortaya çıxdı. Bizim uşaqlığımızda yaşımıza uyğun uşaq kitabı heç yoxuydu. Bizə qədim nağıllar danışılırdı, şifahi danışmaq ənənəsi vardı, bu nağılın bir çoxu yazılı deyildi. O dövrdə qərb ölkələrində olan şəkili müasir hekayə kitablarına gəlincə, onları tapmaqdan söz gedə bilməzdi. Hər səhər radioda məktəb uşaqlarına ünvanlanan verilişinə «Sabahınız xeyir, uşaqlar!» (Batsheha salam!) deyə başlayan ağayi Sübhinin bəzi bədii hekayətləri nəşr edilmişdi, uşaq ədəbiyyatı dünyamız bununla məhdudlaşdı, uşaq yazılarımız doğrudan da, çox kasıbydı.

Əgər uşaqların gündəlik həyatına kitabı daxil eləməyi bacarsaydıq, onlara necə fəvqəladə mədəni kəşf verə biləcəyimizi fikirləşdik. Kitab, şübhəsiz, başqalarının həyat hekayələrindən və talelərindən yararlanıb, insana öz gələcəyini müəyyənləşdirmək imkanını verən ən gözəl vasitədi.

Elə hər yeni həyat da xəyallardan gerçəkləşməyə başlamırmı? Bəli, əgər uşaqlara kitab oxumaq vərdişi aşılaya bilsək, onların çağdaş fikirləri daha asan anlamalarına, məsuliyyət duyğusu və etik dəyərlər qazanmalarına kömək eləyə bilərdik.

İşə girişməzdən əvvəl, ilk görülməsi lazım gələn iş şagirdlərin kitabı göstərəcəkləri marağı ölçməyi idi. Liliylə məclisin qadın millət vəkillərindən Hüma Zahidinin iki könüllüylə birlikdə uşaqların münasibətini görmək üçün bir neçə qutu kitab götürüb, Tehranın güneyindəki kasıb məhəllələrinə getmələrinə qərar verdik. Gözlədiyimizdən də böyük maraq gördük: uşaqlar bu şəkili kitabları sanki şəkər paylanırmış kimi, qapdılar.

Ordan başlayıb «Uşaqların və gənclərin Zehni İnkişafına Yardım Təşkilatı» quruldu, biz də yardım toplamaq üçün bəzi qapıları döyməyə başladıq. Çoxlu miqdarda pula ehtiyacımız olacaqdı, buna görə də layihəmizə Təhsil və Mədəniyyət Nazirlikləri kimi təkanverici qüvvə ola biləcək nazirlikləri qoşa bilməyimiz vacibiydi. Hər iki nazirlik bizə kömək göstərməyi qəbul elədilər. İran

Beynəlxalq Neft Şirkəti də xahişimizə əsasən yardıma razı oldu. Artıq bizə təkcə layihəmizi böyük həyəcanla qarşılayan naşirlərin, siyasətçilərin, universitet əməkdaşlarının və maddi, ya da mənəvi yönümdə dəstək ola biləcək ayrı-ayrı şəxslərin yardımlarını təmin etmək qalmışdı. Təcrübi cəhətdən kömək göstərmək üçün kitab sahəsində ustalaşmış iki amerikalı gənc gəlib biliklərini bizimlə bölüşdülər. Həmin gənclərin biri – Kaliforniyada yaşayan Den birlikdə əkdiiyimiz o toxumların xatirəsinə – bütün o kitablar, o kitabxanalar – bu gün hələ hər il mənə Novruzda bir torba gül toxumu göndərir.

İlk uşaq kitabxanasını yaratmaq üçün təbii ki, ən çox sayda oxucu kütləsinə malik ola biləcəyimiz Tehranı seçdik. Təhsilim yarımçıq qalsa da, memarlıq hələ könlümdəki yerini saxlayırdı; buna görə də ilk kitabxana binasının layihəsiylə özüm şəxsən məşğul oldum, sonralar tikilən bütün kitabxanalar üçün də bu sahədəki cəhdlərimi davam etdirdim. Kitabxanalar mütaliənin oyunla bağlı tərəfini də ifadə etməliydilər. Tehrandakı kitabxananı uşaqların açıq havadakı oyunlardan kitablara, ya da kitablardan bayırdakı oyunlara asanlıqla keçmələrinə üstünlük verəcək formada parkın ortasında tikməyi məsləhət bildik. Parkların bütövlüyünü qorumaq məsələsində də vasvası hərəkət elədim. Daha sonra bu qaydanı kitabxanaların xeyrinə pozanda, ətrafda yalnız muzeylərin və teatrların olmasına icazə verildi. Tehran

Uşaq Kitabxanası da, digər bütün kitabxanalar da orta məktəbdən on altı yaşına qədər bütün uşaqlara təmənnəsiz olaraq açıqıydı. Uşaqları kitab oxumağa cəlb eləmək üçün kitabxanalarda işləyəcək xüsusi bacarıqları olan adamlar tapmağımız lazım gəlirdi. Ən kiçik uşaqlar üçün uşaq baxıcılarına və nağıl danışacaq adamlara ehtiyacımız varıydı, belələrini tapıb yetişdirdik. Daha böyük uşaqlar üçün onlara kitab seçmək barədə məsləhət verə biləcək, bilavasitə özləri də kitabsevər və çox kitab oxumuş adamlar axtarırdıq.

Artıq növbə işin özünə gəlmişdi: kitablar. Uşaq kitabı olmadığına görə, yazmağa, ya çevirməyə məcburuyduq. Yazıçılarımızı gənc oxucu kütlələri üçün kitab yazmağa təşviq eləmək çətin olmadı. Əvəzində illüstrasiyaçı tapmaqda çətinlik çəkdik. Çox yaxşı rəssamlarımız olmaqla yanaşı, bizdə uşaq rəsmi mədəniyyəti hələ yaranmamışdı. Ona görə də bu sahədə bir iş görməliydik. Çexoslovakiya şəkilli uşaq kitabları məsələsində diqqəti cəlb eləyən işlər görürdü, bizim bir çox sənətçimiz də kitablara illüstrasiya çəkməyi öyrənmək üçün Çexoslovakiyaya göndərildi. Bu fürsətdən istifadə eləyib, orda cizgi filmi texnikasını da öyrəndilər. O sənətçilərimiz sayəsində sonralar Beynəlxalq Uşaq Filmləri Festivalı təşkil elədik, bir neçə mükafat və priz də qazandıq.

Bu cəhddə simvolik olaraq, «mənim də şorbada duzum olsun» fikriylə Andersenin «Balaca su pərisi» adlı kitabını çevirib, özüm illüstrasiya çəkdim. Rza o vaxtlar iki-üç yaşlarındaydı, qısa müddətdən sonra bu nağılı və mənim rəsmlərimi kəşf eləyəcək yaşa çatacağını fikirləşəndə, böyük xoşbəxtlik duyurdum – hələ oxumağı bilməyən uşaqlar üçün kitabla birlikdə veriləcək iki kaset də nəzərdə tutulmuşdu. Mənim adımla bağlı olduğuna görə, təbii ki, həmin kitab çox yaxşı satıldı, gəliri qismən də olsa, başqa kitabları çap eləməyimizə yaradı. Çap edilən bu kitablar arasında hər halda, bizimkindən fərqli siyasi düşüncələr də olmalıydı, amma hələ bunu bilmirdim. Belə vəziyyət mənə kommunizm kimi bəzi ideologiyaların rədd edildiyi bir ölkədə demokratiyanın nə olduğunu görmək fürsəti verdi.

Əsasən, fərqli sol görüşlərə yaxın yazıçılar bizə, nümunənin balaca quşların igidlik və cəsurluqla davam etdirdikləri mübarizə nəticəsində son dərəcə pis ürəkli aslandan necə xilas olduqlarını danışan eyhamlarla dolu mətnlər gətirirdilər... Nəşriyyat Komitəsi – kommunistlərin öz fikirlərini aşılamaq barəsindəki maraqlarını bildiyimiz üçün – bu mətnləri çap eləməkdə tərəddüd keçirirdi, axırda gəlib mənə danışdı. Biz irəliləyişi təmin elədikcə, iranlıların nəyin yaxşı, nəyin pis olduğu barədə başqalarının təsirinə düşməyəcəklərinə, ancaq özlərinin qərar verməyi

bacacaqalarına əminiydim və söz azadlığına tərəfdarıydım. Üstəlik, bizim belə bir kitabın çapını rədd elədiyimiz vəziyyətdə, bunun necə alver mövzusu olacağını bilirdim.

Çox açıq mesaj verən «Kiçik qara balıq» (mərhum yazıçı Səməd Behrənginin əsəridi – tərc.) adlı kitabla belə bir vəziyyət yarandı. Böyük inadla, dayanmadan axına qarşı üzməyə cəhd göstərən kiçik balığın hekayətiydi bu. Verilən mesajı dəstəkləmək kimi başa düşüləcəyi üçün çap eləməkdə tərəddüd keçirən komissiya axırda səs verdi və kitab çap olundu. Amma çapdan əvvəl baş verən mübahisələr, tərəddüdlər üzə çıxdı və həmin o kiçik qara balıq müqavimətin ən böyük qəhrəmanlıqlarını əks etdirən rəmz vəzifəsini yerinə yetirdi. O, Şaha və rejiminə qarşı olanlarla qaynayıb-qarışmışdı artıq. O qədər yaxınlaşmışdılar ki, kitabın müəllifi öləndə, gizli polis tərəfindən öldürüldüyü barədə şaiyələr yayıldı. Əgər həmin balıq yarandığı gündən özbaşına buraxılısaydı, onun mübaliğəsiz zorla qazandırılan bu uğuru əldə eləməsi mümkün olmayacaqdı.

Gənclərə ünvanlanan belə kitabların hazırlanma mərhələsində əsasən mən də çalışırdım. Maketləri, rəsmləri saf-çürük eləyir, kasetləri dinləyirdim.

Təşkilatımız ölkənin iri şəhərlərində bir çox kitabxana qurdu; uşaqların göstərdiyi maraqla bağlı olaraq, dərhal eyni yerlərdə musiqi kursları, müxtəlif

peşələr və teatr məşğələləri aparılan atelyelər yaratmağı qərara aldıq. Həddən artıq gözəl nağıl danışan Ərdivan Müfid teatrın məsuliyyətini öz üzərinə götürdü, sonralar təşkil edilən səyyar teatr turnelərinə də o rəhbərlik eləyəcəkdi. Mütaliə zövqünü kəşf eləyən uşaqlar şifahi danışmaq və bədii dil məşğələləri keçirdilər. Beləcə, öz xəyallarındakılarını həyata keçirir və oyun məşğələlərinə fərqli detallar əlavə eləyirdilər. Uşaqlar müxtəlif obrazlara girir, qrimləndirilər. Bütün bu məşğələlərə qarışmayan utancaq uşaqlara gəlincə, onların başqalarına tamaşa eləyə-eləyə, içinə qapıldıqları aləmdən bir anlığa da olsun, çıxmaları təmin olunurdu. Axırda açılan kino atelyələrində uşaqlar 8 mm-lik film çəkməyi öyrəndilər, kinoya qarşı münasibətləri məşviq olundu. (Böyük kinorejissor Abbas Kiorostami məqsədinə doğru ilk addımları bu atelyələrdə atdı).

Uşaq Filmləri Festivalı bu məsələlərə yeni bir çalar qatacaqdı.

Bizim ən böyük arzumuz səhra tərəfdə yaşayanlara, ən ucqar kəndlərə çatmağıydı; buna nail olmaq üçün təşviqatımız səyyar kitabxanalar yaratdı. Bölgələrin ərazi quruluşuna və yolların vəziyyətinə görə, kitabları yük maşınlarına, ciplərə və ya yolu ancaq qatırla keçmək mümkünüydüsə, qatırların belinə yükləyib göndərirdik. Kitabxana məsullarımız bir neçə gün sonra, ya da bəzən

əgər yol çox uzunuydusa, ayda bir dəfə gedib kitabları yığır, yenilərini verirdilər.

Bir neçə gün sonra səyyar kitabxana əməkdaşları «Bilik Ordusu»nun ən uzaq kəndlərə gedib çıxan müəllimləriylə sıx əməkdaşlığa başladılar. Ümidimizi get-gedə daha çox artıran səhnələr baş verirdi: ata-ananın oxumaq-yazmaq bilmədiyi ailə mühitində uşaqlar artıq kitab oxuya bilirdilər. Əvvəllər səyyar teatr qrupumuz olduğundan söz açmışdım. Festivallara görə İrana gələn bir çox qərbli bu cəhdlərimizi heyranlıqla izləyirdilər.

Maarif, mədəniyyət, səhiyyə, idman və oxşar sahələrdə, hökumətlərdən müstəqil olaraq çalışan qurumlarda (Mülki Cəmiyyət Təşkilatları) yer tutmağın şahbanuluq əqidəmi ən yaxşı şəkildə necə həyata keçirə biləcəyimi başa düşməyimə imkan vermişdi. Başlanğıcda mənə, saraya göndərilən yüzlərlə məktubdan çox təsirlənmiş, hamıya yardım göstərə biləcəyimə, ən ümitsiz, ən qarışıq problemləri rahatlıqla yoluna qoyacağıma səmimiyyətlə inanmışdım. Ara-sıra öz pulumdan istifadə eləyib yardım göstərdiyim də olurdu; belə paylanan kiçik yardımların yararlı olmayacağını anlamaq üçün müəyyən müddət keçməsi lazım gəlirdi. Mən çox məhdud olan kiçik büdcəmi paylamağa sonsuzluğa qədər davam eləyə bilməzdim, dövlətin pulu da bitib-tükənməz deyildi. İnsanın yalnız qəlbinin səsini dinləməsi, yardımlar göstərməsi gözəliydi, ancaq göstərilən yardımlar

problemləri kökündən çözməkdə bəs eləmir. Əgər faydalı olmaq istəyirdisə, bütün diqqətimi ancaq bəzi vacib məsələlərdə toplamalı və onları axıra çatdırmaq üçün cəhd göstərməliydim.

Evləndikdən beş il sonra, 60-cı illərin ortalarında nəhayət, öz yolumu tapdıma əmin oldum. Elə o vaxtlarda Şah və yeni baş naziri Əmir Abbas Hüveyda mənə Şah qəyyumu təyin etməyə qərar verdilər.

Qəyyumluq vəzifəsi Şah vəfat eləyən zaman Rza iyir-mi yaşına çatıb, bərkiyə qədər İrənin taleyinin məsuliyyətinin mənə çiyinlərimdə olacağı deməyidi. Bunun baş verə biləcəyi bir saniyə belə ağıma gəlmədi. Bir saniyə belə... Mən iyirmi səkkiz yaşındaydım, ərim hələ qırx altıındaydı və üçüncü uşağımızı gözləyirdim. Son dərəcə xoşbəxtiydik, ölkənin gələcəyilə bağlı heç zaman olmadığımız qədər nikbiniydik. Şahın qəti narahatlığı yoxuydu və sanki Tanrı bizi onun ölümünü istəyən fanatiklərdən daha yaxşı qoruyurdu.

Belə bir ruhi vəziyyətdə mənə qəyyumluq vəzifəsi verilməsi qərarının məclis tərəfindən rəsmən təsdiq olunmasının, tamamilə ölçülüb-biçilmiş hörmət nümayişi kimi qəbul elədim. Mənə nəzərimdə bu qərar ərimin mənə təqdir elədiyinin və mənə olan inamının sübutundan başqa bir şey deyildi. Buna görə qürur və xoşbəxtlik duyurdum.

Sonra bu hərəketin malik olduğu simvolik mənanı başa düşdüm: millətini qadınlara səs vermək haqqını çatdırmağa çağıran insan İranın idarəsini də əslində, həmin qadınlardan birinin əllərinə tapşırırmışdı! Bir müsəlman ölkəsində bu diqqəti çəkən addımıydı. Elə bəzi millət vəkillərinin də həyatımızda aparılan bu yeni çevrilişə qızğın müxalifətdə olduqlarını öyrənmişdim... Bir neçə il sonra Şah daha da irəli gedib bir yeniliyə imza atmış, özünün tacqoyma mərasimində mənim də tac qoymağıma qərar vermişdi. Perslərin uzun tarixində heç bir qadına belə böyük etibar göstərilməmişdi. Şah qərarını xalqa bu sözlərlə açıqladı:

«Bugünün İranda qadın bir neçə yüz il, hətta iyirmi-otuz il əvvəlki qadından tamamilə fərqlidi, hər yerdə mövcud olan qadının tac qoymağa da haqqı var. Bundan başqa, Şahbanu son illərdə xalqı üçün o qədər əhəmiyyətli rol oynadı, mənim üçün elə böyük dəstək oldu, vəzifəsini elə səmimi şövq və vurğunluqla yerinə yetirdi ki, bu etibara haqqı artıqlamasıyla çatır. Bəli, o, yorulmaq bilmədən, qadın-kişi, hamımız üçün çox işlər gördü və görməyə davam eləyəcək, çünki hələ yerinə yetirməli olduğumuz çox şeylər var.»

VI.

İyirmi beş iliydi, hökmdar olmasına baxmayaraq, ərim tacqoyma mərasimini elə hey təxirə salmışdı. Tacını qoymaq üçün ona təzyiq göstərənlərə ciddi şəkildə ancaq

ölkəsinin inkişaf yolundakı addımlarını qətiyyətlə atdığına əmin olduğunu hiss elədiyi zaman tacını qoyacağını, bu müddəti gözləyəndə, hələ yoxsul və bir hissəsi oxumaq-yazmaq bacarmayan xalqın qarşısında tac qoymaqdan qürur duya bilməyəcəyi cavabını verirdi. 1965-ci ildən başlayaraq Ağ inqilabın ilk nəticələrini və xüsusilə, İrənin həyatında hamının heyran olduğu səfərbərlik havasını görəndə, Şah rəsmən tac qoymağı düşünməyə başladı. Üstəlik, yaxınlarda yeddi yaşına girəcək vəliəhd Şahzadə Rza çox böyük rəmzi mənaya malik olan mərasimlə atasının arzusuna uyğun, yerini tuta biləcəkdə.

Üçüncü uşağımız Əli Rzanın 1966-cı ilin yazında doğulması gözlənilirdi, buna görə də tacqoyma mərasimlərinin Şahın doğum günü olan 1967-ci il oktyabrın 26-da həyata keçirilməsi qət edildi. Beləliklə, Şah eyni gündə 48-ci doğum gününü də bayram edəcəkdə.

Şah özünün tacqoymasının yeni bir çağın başladığının nümayişi, bütün iranlıların bölüşəcəyi hadisə olduğunu düşünürdü; bu vəziyyətdə mərasimin çox möhtəşəm olmasını təmin eləmək lazım gəlirdi. Həmin tarixi günün təşkili üçün “Tacqoyma komitəsi” yaradıldı və rəhbəri xanədanı lap başlanğıcdan bəri dəstəkləyən, Rza Şahın köhnə dostu general Murtəza Yəzdan Pənah təyin olundu. Baş nazir olmuş, indi saray naziri vəzifəsinə

gətirilmiş Sədulla Aləm generala bu işdə kömək edəcəkdİ.

Rza Şah tacını 1926-cı il aprelin 25-də - Müəssislər Məclisi tərəfindən seçilməsindən altı ay sonra - qoyanda, o da oğlu kimi qırx səkkiz yaşındaydı. Tacqoyma mərasimi Gülüstan Sarayında keçirilmişdi. Həmin mərasimin axırında o zaman yeddi yaşında olan gələcək ərim rəsmən Vəliəhd Şahzadə elan edilmişdi.

Hazırlıq komitəsi tacqoyma mərasimi üçün yenə də Gülüstan Sarayının seçilməsinə qərar verdi və beləcə, ərim atasından qırx il sonra şahlıq rejiminin eyni mərasim ənənələrini yerinə qaytaracaq, hətta onun kimi, yeddi yaşında olan oğlu Rzanı Vəliəhd Şahzadə elan edəcəkdİ. Süni mərmərlə döşənmiş Gülüstan Sarayının güzgülərinin altında minlərlə qonaq olacaqdı. Rza Şahın boyaboy portreti tozu silinmək üçün divardan endiriləndə, sarayın çökmə həddinə çatdığı məlum oldu, divarda çox böyük yarıq görünürdü. Dərhal memarlara xəbər göndərildi, onlar damın ağırlığından dayaq divarların yıxılmaq üzrə olduğunu təsdiq elədilər. Otuz-qırx il ərzində ağırlıq nəzərə alınmadan xiyabanlar torpaqla doldurulmuşdu. Qəti gecikmədən müdaxilə eləmək lazım gəlirdi: bina hər an çökə, qonaqlara məzar ola bilərdi. Təmir işlərinə dərhal başlandı, qədim Gülüstan Sarayımızın imdadına çatıb, onu yox olmaqdan qurtardığı üçün mən tacqoyma mərasimini xeyir əlaməti kimi yozmuşdum.

Ərimin qoyacağı, xəzinəyə məxsus olan tac Mərkəzi Bankın saxlanc qatında mühafizə olunurdu. Rza Şahın sifarişi əsasında Siracəddin adlı zərgər tərəfindən Sasani hökmdarlarının tacları nümunə götürülüb hazırlanmışdı. Əvvəl demişdim, hökmdarlarımızdan heç biri arvadının başına tac qoymadığından, təbii ki, mənim üçün tacımdan, paltarımdan mərasimdə riayət edilməsi lazım gələn protokola qədər hər şeyi ayrıca sınaqdan keçirilməliydi. Xəzinənin kassalarında kifayət qədər qiymətli daş varıydı, amma qısa müddətdə tac hazırlaması üçün zərgər tapmaq lazımdı. Mən təbii olaraq, ailə bağının nəzərə çarpması üçün tacımın əriminki ilə eyni formada olmasını arzulayırdım. Aparılan ilk sınaqlar əhvalımı korladı. Ancaq axırda fars mədəniyyəti ilə incəliyi və qadın şəxsiyyətini ən yaxşı uyşdurmağı bacaran Parisin “Van Kleef və Arpel” zərgərlik evi oldu.

Cənab Pyer Arpel daşları seçmək üçün Tehrana şəxsən özü gəldi, amma ölkədən onları çıxarması yasaq olduğundan, daşları qoymaq üçün emalatxanasındakı sənətkarlarla bərabər ikinci dəfə gəlməyə məcburiyyətində qaldı.

Geyimə gəldikdə, tac örnəyində olduğu kimi, yenə əlimizdə heç bir nümunə yoxuydu. Paltarımın kraliçələrin geydiklərinə oxşamasını istəmirdim, amma digər tərəfdən, əlimizdə ənənəvi İran forması haqqında bizə ideya verə biləcək heç bir qədim qravür də yoxuydu.

Axırda sadə, ağ geyimdə qərar tutduq. “Kristian Dior” moda evindən Mark Bohan paltarın və İran motivləriylə işlənəcək kaftanın eskizlərini çəkdi. Paltarı da, kaftanı da Tehranda əlbisənin quyruğunu sərmək üçün yetən qədər uzun masaları olan bir yerdə - zabitlər klubunda hazırladılar.

Naxışları işləməsi üçün atamın vəfatından sonra yaşadığımız o xiyabanlı məhəllədəki köhnə qonşularımızın birindən xahiş elədim. Mən gənc qız olanda, adı Puran olan bu gənc xanımın piano çalmağından çox təsirlənmişdim. Ona qibtə eləyirdim, yaxşı pianoçuuydu. Sonralar gözəl naxış işlədiyini gördüm, qardaşı İranda rəsm çəkirdi, sonradan ondan bir neçə rəsm də satın aldım. Puran gələcəkdə həqiqi sənət əsəri kimi fotoları dünyanı dolaşacaq bu paltarı işləməyi qəbul elədi. Onunla birlikdə aralarında İsveçrə mənşəli iki xanımın da olduğu bir çox iranlı dərzi çalışdı.

Tacqoyma günü hamının bu bayrama qoşula bilməsi üçün bütün ölkədə rəsmi tətillik elan edildi. Birincisi, Şaha və mənə, ikincisi Vəliəhd Şahzadəyə hazırlanmış, atların çəkdiyi tarixi arabayla Mərmər Saraydan yola çıxıb, Gülüstan Sarayına getməyimiz lazım gəlirdi. Gülüstan Sarayındakı hər hərəkətimiz ən incə detalına qədər bu kimi mərasimlərin böyük ustası olan general Yəzdan Pənah tərəfindən hazırlanan, az qala nəfəs almağımıza belə nəzarət eləyən çox ciddi protokol əsasında təşkil

olunacaqdı. Əvvəlcə, kiçik Vəliəhd Şahzadə, arxasınca mühafizəçiləri sakitcə gözləyən kütlənin arasından keçib, içəri girəcəkdı. Taxtın sol tərəfində kiçik kətıl qoyulmuşdu, orda oturub, səbrlə gözləməsi lazım gəlirdi. Daha sonra mən paltarımın ətəyini aparan gənc qızların və xidmətçilərimin müşayiətilə yerimi tutacaqdım. Axırda Şah içəri girəcəkdı. Onun tacı qoymasının ardınca qarşısında diz çöküb, mən tacı qoyacaqdım. Şahın, başıma tacı qoyanda, saç düzümümü pozmamaya diqqət yetirməsi və xüsusilə də, tacı incə tərzdə yerləşdirməyə fikir verməsi lazım gəlirdi.

O gün yetişəndə, bütün İran xalqının, hətta ondan başqa milyonlarla televiziya tamaşaçısının izləyəcəyi bu hərəkətlərimizin hamısını məşq eləməyə başladıq. Rza da mürəbbiyəsiylə öz eləyəcəklərini sınaqdan keçirdi. Mürəbbiyənin mənə sonralar danışdığına görə, sınağın əvvəlində durub-dincəlmədən sağa-sola fırlanan Rzanı sakitləşdirmək çətinləşəndə, ona mərasim uniformasını geyindirməyi fikirləşiblər. Onda Rza rolunu dərk edib və tələb olunanları mükəmməl şəkildə yerinə yetirib.

Şahın qardaş və bacıları arasında mərasimdə duracaqları yerlərlə bağlı narahatlıq yaşanırdı, oxşar vəziyyət öz aralarında ön sıralarda yer tutmaq istəyən xidmətçilərim üçün də yaranmışdı. Əgər diqqətli hərəkət eləməsəm, birbirlərinə paxıllıq duyacaq bu adamlar arasında davadalaş da üzə çıxıb bilərdi. Sınaqlar mənə bu problemləri

çözmək üçün müdaxilə eləmək imkanını verdi. Axırda öhdəsindən gələ bildim. Bunlar bir yana, tacqoyma mərasimində çalınacaq musiqinin seçimiylə məşğul olmaq çox keşverici anlar yaşamağımıza səbəb oldu. Ana Şahbanunun evindəki axşam yeməkləri vaxtı mədəniyyət naziri Mehrdad Pəhlbud bizə iranlı bəstəkarların müxtəlif əsərlərini dinlətdi, ərim və mən axırda mərasimin həyəcanını və möhtəşəmliyini ifadə eləyə biləcək parçalarda qərar tutduq.

Tacqoyma günü yaxınlaşdıqca, yorğunluğum artırdı, çünki bütün bu hazırlıqlar davam eləyəndə, gündəlik işlərimi də axsatmırdım, normal bir gündə belə, heç nəfəs almağa vaxtım yoxuydu. Bu görə də, zəiflədim. Bir axşam Şahın gülə-gülə mənə baxdığını xatırlayıram: “Sən tac qoyacağın gün üzün bir az da süzgün olsun, almacıq sümüklərin çıxsın deyə, bilərəkdən zəiflədin”. Səkkiz il əvvəl evlənmək təklif elədiyi zaman dolu yanaqlı gənc qızıydım, Şah bu halımdan çox şad olmadığını bilirdi.

O 26 oktyabr səhəri Gülistan Sarayına gedəndə, keçəcəyimiz bütün küçələri rəngbərəng geyinmiş kütlələr dəstə-dəstə doldurmuşdu. Günəşli, gözəl günüydü. İnsanlar bizi görəndə, sevinclə, hamısı bir ağızdan ahəng tutaraq: “Dyavid Shah! Zenden bad Shahbanou!” (“Yaşasın Şah! Yaşasın Şahbanu!”) deyə qışqırmağa başladılar. Səkkiz atın yavaş-yavaş çəkdiyi tarixi arabanın içindən bu insanların üzlərini diqqətlə gözdən keçirirdim,

hamısı da par-par yanırdı. Lap ilk gündən başlayaraq, yurddaşlarım mənı comərdcəsinə qucaqlamışdılar, artıq bir-birimizi tanıyırdıq, mən də gördüyüm işlərlə onlara olan sevgimi göstərməyə ümid eləyirdim. Hər halda, onlarla mənım aramda keçən müddət ərzində həqiqi bağ yaranmışdı, o səhər adamlar mənı salamlayıb, öpüşlər göndərəndə, mən də bütün qəlbimlə əvəzini verəndə, buna qəti əmin olmuşdum. Şah: “Şahbanu çox şey elədi, hələ də görəcək çox işimiz var, yolumuz çox uzundu” – demişdi. Böyük xoşbəxtliklə bu sözləri düşünürdüm: bəli, hələ qət eləyəcəyimiz uzun yol varıydı, amma aramızda inam yarandığı açıqca görünürdü, bizim də cəhdlərimizi davam etdirmək üçün vaxtımız və əzmimiz varıydı...

Tehranın bir başından o biri başına keçməyimiz son dərəcə möhtəşəmiydi, insanlar gülərlə bizə çiçək atırdılar.. Şahlığın mühafizə alayı komandanı general Möhsün Haşimi Nicatın müşayiətiylə arxamızca gələn kiçik Şahzadə xalqda ayrı həyəcan oyandırırdı. Şahzadə həddən artıq ciddi şəkildə mənım öyüdlərimi dinləmiş, yerinə yetirməli olduğu hərəkətləri səbrlə təkrarlamış, xalqı salamlamağı öyrənmişdi, amma səhər qalxanda, bir az qızdırmalı, halsız olması mənı qayğılandırmışdı. Dünyanın hər yerindən gəlmiş televiziya kameralarının qarşısından keçib möhtəşəm Gülüstan Sarayına əvvəlcə girəndə, həyəcanına üstün gəlməyi bacarmışdı, mərasimdən sonra ciddi və vüqarlı duruşunu bir an da

itirməmişdi. Əcnəbi mətbuat sonra onun hər ovqatıyla mərasimin “ulduzu” olduğunu yazmışdı. Doğrudan da, bir neçə gün sonra mərasimdə çəkilən filmə baxanda, gözlərim yaşarmışdı.

Mərasim salonuna əvvəlcə mənəm, sonra da Şahın girməyində kiçik bir axsama olmadı. Taxtın böyründə ailəyə ayrılan hissədə son dərəcə sakit vəziyyətdə gözləyən Fərəhnaza gizlicə gülümsəyə bildim. Ərim mərasimin tamamilə İran ənənələri üzrə təşkil olunmasını arzu elədiyi üçün Şahzadə Kərim Ağa xan və Bəyim Ümmühəbibədən başqa əcnəbi hökmdarlar və dövlət başçıları dəvət edilməmişdilər, onlarla aramızda hörmət və sevgiyə əsaslanan tarixi bağlar mövcuduydu, bu bağlar keçirdiyimiz sürgün ərzində də davam elədi. Təbii ki, Tehranda ölkələrinin təmsilçiləri olan səfirlər mərasimdə iştirak eləyirdilər. Bunun müqabilində Ana Şahbanu tacqoymada iştirakı arzulamamışdı. Onun vəfat elədiyi, bizim də bunu gizlətmək istədiyimiz barədə şayiələr dolaşırdı. Həqiqət isə Ana Şahbanunun heç zaman heç bir rəsmi tədbirdə iştirak eləməməsiydi.

Musiqinin çalınmasıyla mərasim başladı. Cümə imamı dua oxuyub, açılış elədikdən sonra Şah imamın ona uzatdığı “Quran”ı öpdü. Sonra şahlıq rəmzləri gətirildi və ərim növbəylə əvvəlcə qılıncını qurşadı, ondan əvvəl atasının geyindiği kaftanı geyindi. Sonra ona

uzadılan tacı qətiyyətlə alıb başına qoydu, bu vaxt eşikdə top atılmağa başlamışdı.

Daha sonra Şah atasından özünə keçən taxtda oturdu, düşüncə və inamını dilə gətirdiyi andını oxudu. İranın çəkdiyi bu qədər əziyyətlərdən sonra bu gün də oxuyanda, insanın qəlbini parçalayan bu andını:

“Ölkəmə gücüm daxilində edə biləcəyim bütün xidmətləri göstərməyə imkan verdiyi üçün uca Allahıma şükr eləyirəm. Ulu Allahdan bu günə qədər elədiklərimi bundan sonra da davam etdirə bilməyim üçün mənə güc verməsini diləyirəm. Həyatımda bircə məqsədım var, o da xalqımın və ölkəmin şanını - şöhrətini qorumaqdı. Bircə ümidim var: İran müstəqilliyini və hökmranlığını qorumaq, İranın rifahını təmin eləmək. Bu hədəfə çatmaq üçün lazım gələndə, həyatımı qurban verməyə hazırım.

Hər şeyə qadir olan Allahım, mənim gələcək nəsillərə xoşbəxt ölkə və rifah içində yaşayan cəmiyyət qoymağıma yardım eləsin, bir gün gəlib çatacağı bu ağır vəzifəni yerinə yetirəndə, vəliəhdim olan oğlumdan da himayəsini əsirgəməsin”.

Sonra növbə mənə çatdı. Şahın qarşısında diz çökdüm, o, tacı başıma qoyanda, elə bil, mənimlə birlikdə bütün iranlı qadınların başına tac qoyduğunu hiss elədim. Hələ yalnız dörd ilə əvvəl yalnız əqli cəhətdən naqis adamlarla bağlı qanunun bir maddəsində adımız vardı, bizi təmsil eləyənlər seçmə kimi ən təməl haqqa belə,

sahib deyildik. Bu tac yüz illərlə davam eləmiş alçaltmanı sona çatdırırdı və bu mərasim bütün qanunlardan daha ciddi şəkildə kişi və qadının bərabərliyini təsdiqləyirdi.

Mənim Şahbanu kimi hər hansı səlahiyyət tələbim yoxuydu və ertəsi gün özümü əvvəlkindən daha fərqli hiss eləmədim, təbiətimdə buna yer yoxuydu. İqtidar yalnız iranlıların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün mənə bəzi işlər görmək imkanı verdiyi ölçüdə dəyərlidi; şəxsən mənim öz adıma heç bir iqtidar tələbim yoxuydu. Amerikalı jurnalist mənə həsr elədiyi filminin sonunda bu ifadəni işlətməmişdi. “O, bu dünyaya aid deyil”. O vaxt nə demək istədiyini o qədər də başa düşə bilməmişdim, elə hey nəşə eləmək üçün tələsirdim, xeyli işim varıydı. Aradan uzun illər keçəndən sonra, sürgündə olanda, bəzi adamlar rolumu şişirdib, məni iqtidar düşkünü kimi göstərəndə, o deyəmi qiymətləndirə bildim. Güc və pul düşkünlüyü bəziləri üçün normal şey ola bilər. Mən bunu bir an belə, düşünməmişdim.

Bu tarixi gündən təxminən bir il yarım əvvəl, 1966-cı il aprelin 28-də Əli Rzanı dünyaya gətirmişdim. Doğulandan iki gün sonra onun körpəlik dəftərinə: “Atasına çox oxşayır, açıq dərili olacaq”, – yazmışdım. Allah bizi mükafatlandırır: özünü gözləyən problemləri mükəmməl şəkildə qavrayan, ciddiyyətiylə hamıya hörmət tələqən eləyən Rzadan, yoxsul insanların problemlərinə diqqət yetirməkdən, otağında saatlarla

oturmaqdan xoşlanan Fərəhnazdan sonra son dərəcə duyğulu oğula sahib olmuşduq, bunu əlbəttə, hələ bilmirdik, amma kəşf eləməkdə gecikməyəcəkdik.

Fərəhnaz körpəliyində olduqca erkən danışmağa başlamışdı, Əli Rza dil açmağa heç tələsmədi, amma qərar verdiyi zaman mükəmməl dillə və malik olduğu yumor duyğusuyla bizi qəhqəhələrlə güldürə-güldürə danışdı. Bir səhər birlikdə parka getmək üçün tələsik geyinmək istəyirdi, mənə belə dedi: “Səni görənlər adamlar “Aaa! Şahbanuya baxın, səhər paltarını geyib” deyəcəklər.” Başqa bir gün günorta yeməyində oturub söhbət eləyəndə, qohumlarımdan biri əliylə onun boşqabından qızarmış kartof götürdü. Əli Rzanın geri çevrildiyini və gözləriylə süfrəyə qulluq eləyən xidmətçini axtardığını gördük. “Bura bax”, – deyə dilləndi. – Jalə xanıma çəngəl gətirərsinizmi, zəhmət olmasa?”

Onda hələ yalnız üç yaşındaydı, özünə ya fransız dayəsinin qoyduğu adla “Tutun” deməyimizi, ya da “Pilot” deyə qışqırmağımızı istəyirdi, çünki ən böyük arzusu onu heyran eləyən Amerika tutucu təyyarəsi “Fantom”u idarə eləməkdə.

“Tutun, çox yaramazsan!”

“Xeyr, pilotam!” – düzəliş verirdi.

Hippiliyin ən çox yayılmış günləriydi, bir axşam onu heç cür hamama sala bilməyən dayəsinə belə cavab verdiyini eşitdim:

“Çimmək istəmirəm, pis hippı kimi qalmağa üstünlük verirəm!”

Bir neçə ay sonra mənim məzunu olduğum Razi litseyində orta məktəbə getməyə başladı. Ötən illər ərzində məktəb çox inkişaf eləmiş, Tehranın quzeyindəki yeni yerinə köçmüşdü. Xüsusilə, orta məktəb vaxtındakı uşaqlar üçün istifadə olunan binalarla böyümüşdü (yataqxanadan sonra bir müddət sarayda təhsil görən qardaş-bacılarının əksinə, Əli Rza Razinin orta məktəbindən yararlına bilmişdi). Məktəbdən o qədər xoşu gəlmişdi ki, ilk günün axırında saraya dönməkdən imtina eləmiş, sürücüyə onu gözləməyib, getməsini demişdi.

Müəllimi onu çox sevirdi, amma bəzən özünə hörmət etdirməkdə, ya da ciddiyyətini qorumaqda çətinlik çəkirdi. Əli Rza çox yaradıcı uşağıydı, amma ağlagəlməz şeylər eləməkdən ötrü də əldən gedirdi. Bir gün faciənin astanasına gəldiyimizi xatırlayıram. Müəllimi ona bilmirəm, neçənci dəfə irad tutanda:

“Eşşəkbaşsan!” – deyib.

“Küncə keç, Əli Rza, cəzalısan!”

“Səndən anama danışacağam”.

“Yaxşı, əgər istəyirsən, ona dərhal zəng eləyib deyək”.

Bunun cavabında Əli Rzaya deyib:

“Lazım deyil, anam, necə olsa, məni başa düşməyəcək”.

Bu uşaqsayağı hadisələr mənim qədər Şahı da əyləndirirdi. Tək qaldığımız nadir vaxtlarda bunları bir-birimizə danışırıdık; onun üz cizgilərinin titrədiyini, birdən sifətinin sanki işıqlandığını görürdüm. Ərim axşamüstü gimnastika eləyəndə, uşaqların onun yanına getməsindən çox xoşladığını demişdim. Birlikdə gəvəzəlik eləyir, əylənirdilər və çox zaman bu əyləncə hay-küylü tamaşaya çevrilirdi. Əli Rza atasının belinə minib, at-at oynayırdı və ya Rzayla Fərəhnaz bir-birlərinə döşəkcələr atırdılar, yəni dəqiqələrlə çəkən yastıq davası başlayırdı.

Nazirlərdən birinin – Əbdülhəmid Məcidinin mənə danışdığına görə, bir gün günortadan sonra Şahla görüşəndə, onun başını qəfildən cırıldayan qapıya çevirdiyini görüb:

“Hökmdar məni dinləməkdən əl çəkmişdi, buna görə mən də susdum, yenidən söhbətimizə qayıtmağını gözlədim. Amma söhbəti davam etdirmək əvəzinə, Şahın gülümsədiyini gördüm. Birdən-birə mövzumuzdan minlərlə fərsəx (uzaqlıq ölçüsü - tərç.) uzaqlara getmişdi. Onda mən də qapıya doğru çevrildim: kiçik Şahzadə Fərəhnaz qapının arasında durmuşdu, atasının onun içəri girməsinə icazə verməsini gözləyirdi, bir-birlərinə elə

sevgilə baxırdılar ki, onları tək qoymaq üçün qalxıb çıxdım”.

Uşaqlar atalarının üzərindəki hökmlərini başa düşürdülər, o da onları necə nəşələndirəcəyini bilirdi, günlərlə davam eləyən işi üzündən, ya da rəsmi səfərə görə yarımçıq qalmış oyunu bir neçə cümləlik söhbətlə qaldığı yerdən davam etdirə bilirdi. Ona: “Sən uşaqların dilini daha yaxşı anlayırsan”, – deyirdim. Belə ki, onlar axşam yeməklərini yeyəndə, iştirak eləməyə məcbur olduğumuz qonaqlığa getməmişdən əvvəl onları öpməyə gedəndə, elə Şah görünər-görünməz dayələr bütün nüfuzlarını itirirdilər. Şahın onlarla birlikdə olduğu müddət ərzində sanki bütün intizam qaydaları qəfildən ortadan qalxırdı. Elə bil, Əli Rzanın dayəsinin məcbur eləməsiylə ağzındakı ispanağı udan vaxt atası içəri girəndə, ağzındakını püskürdü, qəhqəhələrlə güldüyünü görürəm... Mürəbbiyələr üçün heç də asan vəziyyət deyildi, uşaqlara intizam öyrətməkdən ötrü bu qədər zəhmət çəkən həmin insanları sonralar mən sakitləşdirməyə çalışırdım, amma uşaqların atalarıyla bir-birilərini belə gözəl başa düşmələrindən də çox xoşbəxtiydim... Bu da Allahın bizə lütfüyüdü.

Ərim dayələrin ciddi davranmalarını qəbul eləyə bilirdi, amma ifrata və ədalətsizliyə heç dözüümü yoxuydu. Bir axşam Fərəhnazı otağında cəzalılı, ağlayan vəziyyətdə tapanda, çox qəzəbləndiyini xatırlayıram. Mən

hələ iş otağında idim, onun hiddətdən rəngi ağarmış halda qucağında qızıyla içəri girdiyini gördüm.

“Bu dayəni dərhal çölə atacaqsan. Dərhal!”

Əli Rzanın yaramazlıqları qarşısında adamların hövsələdən çıxmasını başa düşə bilirdi, amma uşaqlara qarşı ədalətli olmayan davranışlarını da qəti təqdir eləmirdi. Fərəhnaz o qədər yumşaq, o qədər sevimli uşağıydı ki, atasının onu elə üzüntülü görməyə dözməsindən söhbət gedə bilməzdi.

Şahın uşaqların hər biriylə bölüşdüyü ortaq mövzuları varıydı. Dəcəlliyi çox sevən Fərəhnaz bəzən oğlan uşağı kimi hərəkətlər eləyirdi, atası da buna heyran olurdu. Böyüyəndə, sarayın pillələrini motosikllə çıxaxıxa əyləndiyi vaxt onun Şahı rahatsız eləməsindən çəkinən protokol məmurlarının təlaşına qarşı atası güləgülə iş otağından çıxar, elə eyni şeyi deyirdi: “Onu rahat buraxın, buraxın uşağı...” Və bir müddət qızının elədiyi akrobatik hərəkətləri seyr eləyirdi. Oğullarına gələndə, idman maşınlarına və təyyarələrə bəslədiyi bağlılıq və ehtirası onların da bölüşdüyünü görməkdən gizli qürur hissi keçirirdi.

“Rzaya bax, – deyirdi mənə, – biləyi ancaq baş barmağım qədərdir, amma indidən nə gözəl maşın sürür”.

Sonralar dördüncü uşağımız Leylayla tez-tez onu çox narahat eləyən quraqlıq haqqında söhbətlər aparırdı. Qızını yatmamışdan qabaq öpəndə, həmişə: “Yağış

yağması üçün dua elə, Leyla can”, – deyə təkrarlayıb dururdu. Quraqlıq ölkənin vəziyyəti üçün fəlakət deməyi idi... Bu gün artıq aramızda olmayan mənim kiçik Leylam tez-tez: “Göy üzü tutulanda elə xoşuma gəlir ki”, – deyirdi. Mən də içimdə əzab çəkə-çəkə “Atası ona yağış sevgisini aşıladı. Əbədiyyətə cən!” – düşünürdüm.

Əli Rzanın doğulmasıyla başqa yerə köçmək barədə ciddi məşğul olmaq lazım idi. Evləndən sonra yaşadığımız Ekhetessasi Sarayının artıq hamımıza yetməyəcək qədər kiçik olduğu açıqca görünürdü. Sarayda biri Şah, digəri mənim üçün yalnız iki yataq otağı var idi. Rzanı bitişik villaya yerləşdirmişdik. Fərəhnaz doğulanda, bu villaya bir qat da əlavə eləməyə məcbur olmuşduq. Əli Rza üçün yeni qat tikməkdən söhbət gedə bilməzdi, buna görə də, ona bizim yataq otaqlarımıza bitişik iş otağımı hazırladım. Amma bu vəziyyət belə davam eləyə bilməzdi. Sözü tam mənasında (həm məcazi, həm də gerçək mənada), əziyyət çəkirdik. Hələ Rza Şah dövründə tikiləndə yaşıllıqlar içində, havası təmiz vahədə yerləşən Ekhetessasi Sarayı illər keçdikcə, Tehranın da böyük sürətlə inkişafı nəticəsində artıq şəhərin mərkəzində sıxılıb qalmışdı. Elə hey sel kimi axan maşınların gurultusu və onların səbəb olduqları hava çirklənməsi dözülməziydi. Bundan başqa, bağı da elə böyük deyildi.

Əvvəllər dəfələrlə Niavaran Sarayına daşınmağı düşünmüşdük, amma ikimiz də işlərimizdən başımızı qaldıra bilmədiyimiz üçün köçməyi təxirə salmışdıq. 60-cı illərin əvvəllərində Tehrana gələn qonaqları yerləşdirmək üçün hazırlanmış Niavaran Sarayının Elburz dağının yamaclarında, min yeddi yüz metr yüksəklikdə inşa edilməsi çox böyük üstünlük verirdi: şəhər mərkəzindən qalxan kirli, dumanlı havadan çox uzağıdı, bundan başqa, həddən artıq gözəl bağın ortasında yerləşirdi... Sarayı gəzdim, orada böyüyəcək uşaqlarımız və dövlət başçısının səlahiyyətlərinin tələb elədiyi dövətləri gerçəkləşdirmək üçün görülməsi zəruri olan bərpa işlərinə dərhal başladım.

Günümün bir hissəsini başçısı olduğum bu, ya da o biri təşkilat üçün pul tapmağa çalışmaqla keçirdiyim üçün elə hey saraya artıq pul xərclənməsinə cəhd göstərirdim. Buna görə də havatəmizləmə qurğularının tikilməsindən vaz keçdim, elə yayı əsasən daha sərin olan Sadabad Sarayında keçirirdik. Doğrusu, hava təmizləməylə bağlı qərarım ağılsızlıqıydı, memar bunun yanlış olacağını başa salmağa çalışmışdı, amma mən müqavimət göstərmişdim və bu rahatlıqdan özümüzü məhrum elədiyim üçün məmnunuydum. Sarayın istiyə qarşı dözümlü son dərəcə pis olduğundan, yayın istisindən həddən artıq əziyyət çəkdik. Şah bunu fürsət bilib, tez-tez “ifrat səlahiyyət duyğum” üzündən mənə sataşır, söz

atırdı. Niavaran Sarayını Sadabada müqayisə eləyirdim. Sadabad görkəmsiz, insanın qəlbini qaraldan binaydı, köhnə bağının da boğucu havası varıydı... Niavaran isə modern, işıqlı sarayıydı. Güneyi fəvqəladə gözəl mənzərəylə şəhərə hakimiydi, quzeyi Elburz təpələrini qucaqlayırdı, şərqdə isə zirvələrində qarı heç əriməyən Damavənd Yanardağı görünürdü. Bütün bunlardan başqa Niavaran doğrudan da, yaraşılıq, isti binaydı, amma Avropadakı kral saraylarındakı parıltılı görkəmdən uzağıydı. Yazıçı Lesli Blanş mənim haqqımda yazdığı kitabla bağlı (“İran Şahbanusu Fərəh”) görüşümə gələndə, onun necə təəccübləndiyini xatırlayıram.

Sonralar Lesli Blanş bunları yazmışdı:

“İlk təəssürat insanı çaşdırır, yoxsa Niavaran Sarayı Avropada görməyə vərmiş elədiyimiz o möhtəşəm saraylara çox oxşamır. Hə Windsor Satorunun dillərdə dastan olan böyüklüyü, nə Versal sarayı kimi hər detalın mükəmməl işlənməsi, hətta nə də Bavariya kralı II Luinin sarayının romantik havası var. Çağdaş krallıq həyat tərzinin sadə örnəyi olması baxımından bu ibtidai bir saraydı. Böyük kuba oxşayır, ön tərəfində heç pəncərəsinin olmaması qəribədi. Şahənşah kimi güclü hökmdarın gündəlik həyatının bu sarayın içində keçməsinə fikirləşsən, bir az artıq təvazökar binadı, baş giriş qapısının da görkəmli heç bir cəhəti yoxdu. Binanın xarici görünüşünün insana təsir eləyən hər hansı

xüsusiyyəti olmamasına baxmayaraq, içi olduqca istidi, adamı cəlb eləyən gözəl havası var. Girişdə hollu əvəzləyən hissənin dörd yanında, üst qatda ailənin xüsusi bölümlərinə keçmək üçün qalereya mövcuddu. Mərasim salonları giriş qatında yerləşir”.

Saraya bitişik qanadda düzəltdiyim xüsusi kitabxanamı çox sevirdim. Kitabxanam mənim şəxsi arzularım nəzərə alınb düzəldilmiş və zövqümə görə bəzədilmiş bölümüydü. Eyni qatda açıq qalereya da vardı. Heykəllər, köhnə və yeni əşyalar bir yerdə yerləşirdi. Gözəl işıqlandırılan bu otaqda məni ən çox təsirləndirən əsərləri toplamışdım: dünyanın adlı-sanlı yazıçılarının və iranlı şairlərin əsərləri, sənət kitabları, qədim kitablar, sonra yenə Zəndərudi, Üveysi, Mohassell və Panavoli kimi iranlı çağdaş sənətçilərin çəkdiyi tablolar və heykəllər, onların da düz yanında Endi Varhl, Sezar və Arnoldo Pomodorenin əsərləri... Bağa gələndə, ulu çinarları məni götürüb uşaqlığımda tətillərimi keçirdiyim Şəmiran kəndinə aparırdı. Bu gün şəhərin sınırlarının gəlib dayandığı Şəmirana...

Ərimin iş otaqları Qacar xanədanından qalma köhnə bir saray olan Cahannümada yerləşirdi. Yaşayış qatındakı mərasim salonunu yüzlərlə sənətçi və sənətkarın yardımıyla tamamilə Qacar dövrü tərzinə uyğun yenidən düzəltdirmişdim. Bağın içindən Cahannüma sarayından aşağıda uzanan şəhəri tamam görmək mümkünüydü.

Aradan on iki il keçəndən sonra hökmdar elə bu saraydan özünü bütün mənliliklə həsr elədiyi xalqının tapdanmasının şahidi olacaqdı.

VII.

İki uşağımın doğulmasından sonra ölkəni təkbaşına dolaşmağa başladım. İnsanların problemlərini, gözlədiklərini daha yaxşı dərk etmək, hökumətin nələ elədiyini görmək, mənim rəhbərliyini üzərimə götürdüklerim də daxil olmaqla, mülki cəmiyyət təşkilatlarının fəaliyyətlərini öyrənmək və bundan başqa ölkəmi, yurddaşlarımı, onların fərqli mədəniyyətlərini tanımaq məqsədilə ən ucqar kəndlərə qədər gedib, insanlarla görüşmək istəyirdim. Tehrandə masamın üstü qalaq-qalaq raportlarla dolu olsa da, ölkənin inkişafı üçün paytaxtdan uzaqda çalışan kəndlilərlə, fəhlələrlə, məmurlarla, bütün bu insanlarla doğrudan, özüm görüşmək, həqiqəti əlimlə tutmaq, gözümlə görmək imkanını hələ tapmamışdım.

Ağ inqilab həyata keçirilməyə başlamışdı, bəzi insanlarda yeni ümidlər oyatsa da, başqalarını bir sıra şeylərdən əlinin çıxması qorxusu bürümüşdü. Elədiyim səfərlər mənə bu ayrı-ayrı təzyiqləri öyrənmək və bunlardan Şahı xəbərdar etmək fürsəti verirdi. Əlbəttə, Şah da səfərə çıxırdı, amma o, xarici əlaqələrlə daxili siyasət arasında fasiləsiz çalışdığından, mənim daha çox vaxtım varıydı. Bundan başqa, mən özümü Şahın ən yaxşı

elçisi kimi görürdüm, çünki insanların Tehran haqqında nə düşündüklərini və kəndlərdə əsl vəziyyətin necə olduğunu doğru-düzgün şəkildə danışacaq adam məniydim. Bütün ölkələrdə bu vəziyyət tamamilə eynidi: bəzi nazirlər və dövlət məmurları ölkənin bir nömrəli şəxsiyyətini incitməkdən qorxduqları üçün hadisələrin yaxşı tərəfini çatdırıb, necə olursa-olsun, həqiqətləri gizlətməyi üstün tuturlar. Üstəlik, qaydasında gedən işlər uğurlarının sübutu kimi, onların dəyərini artırırsa da, əks vəziyyət öz məsuliyyətlərinin tələb olunması ehtimalını doğura bilər. Buna görə də mən bütün həqiqəti olduğu kimi danışa bilirdim, ərim üçün olan qədər yurddaşlarım qarşısında vəzifəm də bunu tələb eləyirdi.

Gedəcəyim bölgənin seçimində məni əsasən saraya göndərilən məktublar – dəftərxanamdakı əməkdaşlar tərəfindən seçilən ayda orta hesabla sənsən min məktub – ya da rastlaşdığım insanların öz əllərilə verdikləri məktublar istiqamətləndirirdi. Şübhəsiz, bəzən tanımadığım bölgəyə baş çəkmək arzum da özünü göstərirdi, bəzən də Şahın, ya da hökumətin tövsiyəsini nəzərə alıb, seçimimi eləyirdim. İnsanlar onların problemlərinə doğrudan da, maraq göstərdiyimi tez başa düşmüşdülər, buna görə də məni çağırmaqda tərəddüd göstərmirdilər. Məktublar oxunub problemlərə görə qruplaşdırılır, bölgələrə görə ayrılırdı. Daha sonra əlaqədar nazirlərlə mövzunu araşdırırdım, əgər o tərəfə

səfərimin doğrudan, hamı üçün faydalı olacağı qənaətinə gəlirdimsə, səyahətimin hazırlıqlarına başlayırdım. Əsasən məsələylə əlaqədar nazirlər, Mülki Cəmiyyət Təşkilatının rəhbərləri, əyalətə aid bəzi məsələlərdə, öz sahəsində mütəxəssis olan universitet müəllimləri səfərimdə məni müşaiyət eləyirdilər. Hər səyahətimə bundan başqa, hər şeyi təşkil eləyən şəxsi mətbuat katibim Kərim Paşa Bahaduri də qoşulurdu, sonralar onun yerini Huşəng Nəhavəndi tutdu.

Keçirdiyimiz bütün həyəcana və yorğunluqlara baxmayaraq, bu gün Azərbaycandan Xorasana, Kürdüstandan Belucistana, – ölkənin mərkəzindəki əlçatmaz yaylaları da unutmamalıyam, – gəzdiyim bütün bu bölgələrdəki yurddaşlarımla bölüşdüklərimin, Şahbanuluq həyatımın ən gözəl xatirələri sırasında yer tutduğunu deyə bilərəm. Mən hələ o şəhərlərə və kəndlərə girər-girməz hamını həyəcan bürüyürdü. Xalqın məni görə bilməsi, məni salamlaya bilməsi, mənim də onlara eyni münasibəti göstərə bilməyim üçün əsasən mənə üstü açıq maşın təhkim edilirdi. Keçəcəyim yerlərdə yol boyunca həddən artıq çox insan toplaşır, onlar mənə məktub yazıb, görməyə gəlməyimi arzulamışdılar. İndi də arasındaydım. Sevgilərini gizlətmədən göstərməklə qalmır, mənə toxunmaq, məni qucaqlamaq da istəyirdilər. Bəziləri də məktublarını şəxsən mənim əlimə vermək istəyirdi, çünki bizdə ərizəni doğrudan da, Şaha yaxud

Şahbanuya vermək adətədi, üstəlik, bu insanlar rejimin məmurlarının yazdıqlarını mənə çatdıracaqlarına bəlkə də inanmırdılar.

Bu vəziyyət hər dəfə eyni səhnələrin ortaya çıxmasına səbəb olurdu; ürəyimi sıxan, həyəcan dolu, təsirli səhnələr: mənə yaxınlaşmaq imkanını qazanmaq üçün maşının sürətini və xüsusilə, qoruma vəzifəsini görənlər şahlıq mühafizəçilərinin motosikletlərini saya almadan özlərini maşının üstünə atırdılar. Sürücüdən tələsməməsini, maşını yavaş sürməsini xahiş eləyirdim – qəzaya səbəb olmaqdan elə qorxurdum ki – amma mühafizəçiləri də hansısa fanatikin bu vəziyyətdən istifadə eləyib, mənə hücum etməsindən çəkinirdilər... Adamları sıradan çıxmaq fikrindən daşındırmaq üçün motosikletli mühafizəçilər fasiləsiz siqnal verərdilər, bəzən günlərlə çəkən bu uzun səfərlər ərzində elə hey çalınan həmin siqnal uğultuları və mənim hər an qəza olacağımdan duyduğum qorxu tam mənasında qəlbimi sıxırdı. Axırda özümü saxlaya bilməyib, mühafizəçilərdən motosikletlərini dəyişdirmələrini tələb elədim. Daha da ciddi bir tədbir görüb, bir çox adamın mənə məktublarını vermək naminə həyatlarını təhlükəyə atmağa hazır olduqlarını gördüyüm üçün ətrafımdakı xanımlardan məndən qabaq, ya da sonra təkcə məktubları toplamalarını xahiş elədim. Bu sözüm yavaş-yavaş

eşidildi və kəndlilərin inamını təmin elədi, qəlbləri rahat halda məktubları tapşırılmış xanımlara verdilər.

Mühafizəçilər səyahət tərzimi qəbul eləməkdə çox çətinlik çəkirdilər. Maşından düşər-düşməz mənə gözləyən xalqın arasına qarışıb, onlarla söhbətləşmək, ayrı-ayrılıqda eşitmək üçün israr eləyirdim, onlar da hər dəfə boynuma atılır, mənə öpür, bağrılarına basırdılar.

Polislərin adamları mühasirəyə almasına mane olmaq, işimi öz bildiyim kimi görmək üçün onlardan bəzən bir az daha uca səslə mənə rahat buraxmalarını istəmək fasiləsiz cəhd göstərməyimi tələb eləyirdi. Axşam olanda, onlardan üzr istəyirdim, bu formallıqdan uzaq, doğrudan, səmimi görüşlərimin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu başa salmağa çalışırdım.

«Şahı lazım olduğu kimi qorumağınızı başa düşə bilərəm, hər nə olursa-olsan, onunla əlaqədar ən kiçik bir risk belə məqbul deyil, amma mənim vəziyyətim ayırdı, mən ölkənin gələcəyi üçün əvəzedilməz adam deyiləm, əgər qismətimdə bir qatilin gülləsiylə ölmək varsa, heç olmasa, vəzifə başında ölməyi üstün tuturam. Xahiş eləyirəm, buraxın, işimi öz bildiyim kimi görüm.»

Polislər elə bil, xahişimlə razılaşırdılar, amma ertəsi səhər yenə mənə güclü mühafizə altına alırdılar, mən də yenidən hiddətlənirdim... Bütün ölkələrdəki mühafizə xidmətləriylə eyni problemlərin baş verdiyini güman eləyirəm.

Daha sonra valilərlə, bələdiyyə sədrləriylə, xalqın ayrı-ayrı təbəqələrinin təmsilçiləriylə əməli yığıncaqlar keçirirdim. Baxmayaraq ki, nazirlər bu yığıncaqlarda iştirak eləyirdilər, amma mən də bir daha şəxsi mətbuat katibimin hər şeyi qeydə alması tələbini qoyurdum. Bir kənddə içməli su və yol çəkilməsini istəyirdilər; başqa kənddə məktəb adına layiq məktəb binası və hamam tələb eləyirdilər; digər kəndlərdə adamların ən böyük arzusu səhiyyə ocağıydı. Məni hər səfərimdə rıqqətləndirən bir şey varıydı, bu da yoxsulluqlarına baxmayaraq, Şaha bəslədikləri böyük sevgiydi, eyni tərzdə məndən də sevgilərini əsirgəmirdilər. Şaha onu nə qədər çox sevdiklərini söyləməyimi istəyirdilər. Onun İrənla əlaqədar qəbul elədiyi qərarları başa düşdüklerini, yurddaşlarının vəziyyətinin düzəlməsi üçün əlindən gələn hər işi görməyə çalışdığını bildiklərini söyləyirdilər. Əsrlərlə davam eləyən bir geriliyi bu gündən – sabaha düzəltməyin mümkün olmadığını başa düşdüklerini görürdüm.

Keçirdiyim bu səfərlər vaxtı din adamlarının qadının azadlığa çıxmasına, ya da aqrar islahatına qarşı fikirlərini bildirdiklərini heç eşitmədim. Daha sonra ölkəni müharibəyə və zülmətə sürükləyəcək bu mollalar (səfərlərim vaxtı qarşılamağa gələnlər arasında dini azlıqların nümayəndələri də varıydı) məni hər yerdə

cəmiyyət üçün gördüklərimə tərif dolu sözlərlə, gülərüzlə qarşılayırdılar, onların səmimiyyətinə inanırdım.

Bəziləri şübhəsiz, altdan-altdan hərəkət eləyirdilər. Şiə dini liderləri əlimi sıxmırdılar, amma sünnilər fərqliydi, onlarla ünsiyyətdə olurduq. Hamısı da məndən xüsusilə, müqəddəs yerlərin bərpası üçün yardım tələb eləyirdilər. Doğrudan da, zaman-zaman gedib, düşüncələrə dalma arzusu duyduğum yerlərdi türbələr.

Səfərlərimi gediləcək bölgəyə görə, gah pərli kiçik təyyarəylə, bəzən də, əgər yollar imkan verirdisə, avtobusla gedirdim. Bəzən doğrudan da, o qədər yoxsul kəndlərə gedirdik ki, analar mənim ordan keçməyimdən istifadə eləyib, təcili yardım istəyirdilər. Dəfələrlə xəstə oğulu, yaralı qocanı, ya da halsız uşağı ən yaxın xəstəxanaya çatdırmaq üçün vertolyotu və ya təyyarəni bu anaların öhdəsinə verdik. Mən oranı tərk eləyəndən sonra əlbəttə, eyni çarəsizliyin, yoxsulluğun davam eləyəcəyini bilirdim. Amma ümid bəsləmək üçün bir səbəbim varıydı: İnqilab Ordusunun ayrı-ayrı hissələrində çalışan əcnəbi mütəxəssislər yavaş-yavaş ölkənin hər yerinə yayılırdılar, get-gedə daha çox həkim yetişdirirdik.

Azərbaycan, ya da Kürdüstanda olduğu kimi, yeni-yeni hər kənddə dayanıb, keçirdiyim gəzintilərimin on gündən artıq çəkdiyi də olurdu. Kəndlərindən keçəcəyimi öyrənən adamlar məni görmək üçün həmin kiçik yol kənarlarına qaçırdılar. Bəzən yalnız maşının şüşəsini

endirib, əl yelləyirdim, amma əksər vaxtlar kəndlilərin böyük sevincini görüb, özümü saxlaya bilmir, sürücüdən maşını bir az saxlamasını tələb eləyirdim. Bu zaman artıq təzədən yola düzəlmək mümkün olmurdu, insanların mənə deyəcək yüzlərlə dərdi varıydı. Proqramımın son dərəcə sıx olduğunu, daha uzaqda, başqa bir yerdə mənə gözlədiklərini eşitmək istəmirdilər... Daha uzaqda doğrudan da, camaat toplanıb, üzləri par-par yanan, bayramlıq paltarlarını geyinmiş adamlar mənə gözləməkdəydilər; təbii sözlər tapıb, sevginin diliylə apardığımız bu söhbətlər beləcə, baş alıb gedirdi.

Bütün gün tanışlıqlar, əməli yığıncaqlar, ziyarətlər bir-birini əvəz eləyirdi. Mənim məcburən hər an ən kiçik detalları dinləməyə hazır və diqqətli olmağım lazım gəlirdi. Bəzən əldən düşdüyümü hiss eləyir, təzədən gücümü toplamaq bilmək və qan dövrənini təmin etmək üçün beş-on dəqiqə ərzində arxası üstə yerə uzanıb, ayaqlarımı divara dayayırdım. Bu yoxsul kəndlərdə qatlandıqları bütün sıxıntılara əlavə olaraq, həm də su gətirməyə getmək üçün bəzən bir neçə kilometr yol yeriməyə məcbur olan qadınların nəyə bel bağladıqlarını daha yaxşı başa düşməyimə belə gəzintilər kömək eləyirdi. Allaha şükür, səhhətim bu marafona tab gətirməyə imkan verirdi.

Axşamdan əgər rəsmi dəvət yoxuydusa, mənə səfərlərimdə yoldaşlıq eləyən adamlarla birlikdə axşam yemə-

yini yeyirdim, gün ərzində keçirdiyimiz görüşlərdən nəticələr çıxarır, bəzi qərarlar qəbul eləyir, sonra da bir az beynimizi dincəltməyə çalışırdıq. Əsasən, o tərəfin valisi mənim şərə və musiqiyə marağımı bildiyi üçün bağda, yaxud çay kənarında axşam yeməyi təşkil eləyirdi. Yərə sərilmiş xalılardan üstündə oturur, şersevərlərin Hafizdən, Firdovsidən, ya da başqa böyük şairimizdən oxuduqları şerləri dinləyirdik. Bölgənin ənənəvi musiqiçisini dinlədiyimiz də olurdu. Şir və Qızıl Günəşin müdiri doktor Hüseyn Katibi bu konsertlərdən çox məmnun olurdu. İran Qızıl Ayının yeni-yeni hər yerdə mərkəzləri olduğundan, doktor Katibi çox vaxt səyahətlərimizə qoşulurdu. (Şahın bacısı Şahzadə Şəms Şir və Qızıl Günəşə rəhbərlik eləyirdi).

Doktor Katibi fəvqəladə insanıydı, son dərəcə mədəniydi, gəzdiyimiz bölgələrin gözəlliyinə təriflər yağdırır və ya düşdüyümüz vəziyyətlə çox uyğun gələn bir çox şeri əzbərdən oxuya bilirdi. Bəzən bizimlə gələn o zamankı maliyyə naziri (sonralar baş nazir olacaqdı) Cəməşid Amuzəgar da eyni heyvətə qabiliyyətə malikiydi. Başqa axşamlarda tapmaca tapmaq kimi, çox sevdiyim, hamılıqla oynayan oyunları təklif eləyirdim. Həmin vaxt istiqamətin generalı, aqrar məsələlər naziri, vali kimi bu qədər ciddi adamların necə tamamilə səmimi ovqata büründüklərini, uşaqlıq illərinə qayıtdıqlarını, qəh-qəh çəkib güldüklərini görürdüm. Əslində, hamısından

çox mən əylənirdim. Ortaq fəaliyyət, coşğunluq və yorğunluq, protokol qaydalarının bir müddət aradan qalxması belə gözəl bərabərliyi yaradırdı.

Bu səfərlərdə heç gözləmədiyimiz anda ortaya çıxan şeylərdən xoşlanırdım və o zaman həqiqi İrani tanıdığımı hiss eləyirdim. Vertolyotla səfərə çıxanda, kəndin, vahənin, məndə qəflətən xüsusi həyəcan doğuran mənzərənin üstündən uçanda, pilotdan yerə enməsinə tələb eləyirdim. Bir səfərimdə, hələ Azərbaycanda olanda, ətrafı poetik gözəlliyə malik göl kənarına enməsi üçün pilotdan israr eləmişdim. Bu yerlər tamamilə sakit idi, ətrafda heç kəs görünmürdü, pilot nəyin məni ora çəkdiyini başa düşmürdü. Amma təkərlər yenidən yerə dəymişdi ki, təpələrdən aşağı qadınların, uşaqların qaçdıqlarını, sonra da atlıların endiklərini gördük. Onlar da, mən də elə bil, bir-birimizə rast gəlməyimizdən heyrətmənmişdik. Yerlilər gözlərinə inanmırdılar; doğrudan da, heç kəsin gözləmədiyini yerə sanki göydən düşmüşdüm!

Mən də tamamilə təsadüf üzündən baş tutan bu görüşdən elə xoşbəxt idim ki!.. On beş dəqiqə qabaq nə onlar, nə də mən belə bir şey gözləyirdik, amma indi budu, üz-üzəydik. Bəzi kişilər diz çöküb, məni salamladılar, qadınlarsa, böyük qızğınlıqla sevinclərini göstərdilər.

Birdən-birə bütün yorğunluğumu unutduran möhtəşəm görüş meydana çıxmışdı. Qadınlar məni öpdülər, elə bil, onlardan biriydim, əvvəllər tərək elədiyim kəndimə qayıtmışdım, sinələrinə sıxıb uzun-uzadı qucaqladılar. Ölkəmizdə çox yayılmış adətlə başlarından örtüyü götürüb mənim başıma örtülər, yanaqlarımda buraxdıqları islaq yer onların sevgilərinin canlı iziydi.

Başqa bir dəfə Gilanda tikintisi davam eləyən binaların üzərindən uçanda, yanımdakı vali qulağıma dedi: – «Burda yaponların yardımıyla ipəkqurdu yetişdirmək üçün nümunəvi istixana qurduq».

«Madam ki, elədi, gedək, görək.»

«Amma buna hazır deyillər, Əlahəzrət, heç kəs bizi gözləmir».

«Daha yaxşıdı ki, adamlar istixanada işləyirlər, onlara sürpriz eləyək.»

Pilot istixananın lap yanına enə bildi. Ordakılar qəfil-dən mənim vertolyotda olduğumu başa düşdülər. Bir anda qadınli-kişili hər tərəfdən ortaya çıxan çoxlu adam ağlagəlməz şəkildə bizə doğru qaçmağa başladı. Bu zaman bir fəhlə istixanaya girə bilməyimiz üçün öz cipini verdi. Amma çılğıncasına səs-küy salan kütlə maşını dövrəyə almışdı, sevinclə qışqırırdılar: – «Yaşasın Şah!» – əllər bizə doğru uzanırdı, ona görə də nə irəli, nə də geri gedə bilirdik. Mənim kimi vertolyotun qaldırdığı tozdan ağarmış vali ayağa durmuşdu, əbəs yerə boğazını yırtı-

yırta bağırırdı. İnsanlar bizi orda saxlamaqdan çox xoşbəxtiydilər, elə bil, buraxmağa da heç bir niyyətləri yoxuydu. Hətta söhbət eləməyə də başlamışdıq! Bir daha onların sevgi təzahürlərini eşidir, mən də insanlara mənim üçün nə qədər dəyərli olduqlarını söyləmək istəyirdim; Şaha salamlarını və xoş arzularını yetirəcəkdim. Pilot axırda bizə yolu açmaları üçün bir neçə adamı valiyə kömək eləmələrinə inandıra bildi. Xoşbəxt, dost üzləri gördüyüm insan dənizinin ortasında addım-addım irəliləyirdik. İstixana binalarına çatanda, adamlar içəri doluşmasın deyə, arxamızda eşik qapısının barmaqlarını örtməyə çalışdılar. Əbəs cəhdidi: camaatın itələməsiylə barmaqıqlar yıxıldı.

Qəlbimdə valiyə haqq qazandıрмаğa başlamışdım, qabaqcadan lazımı hazırlıqlar görülmədən, bir yerdə dayanmağın səhv olacağı barədə məni yerində xəbərdar eləmişdi. Özüm üçün qorxmurdum, sayı durmadan artan o adamlar üçün narahat olurdum. Qəfildən səfərimi sona çatdırmağı qərara aldım, min bir çətinliklə vertolyota qayıda bildik. Amma bu zaman da havaya qalxmağımız mümkün olmadı, təhlükəni saya almayan adamlar pərlərin altına doluşdular. Vali geri çəkilmələri üçün yalvarırdı; onlarsa, sanki nümayişdə qışqırırlarmış kimi, səs-səsə verib Şahın adını söyləməyə davam eləyirdilər.

Vertolyotun pilləkənində ayaq üstə durub, bir yerdə olduğumuz bu qısa müddətdə göstərdikləri sevginin məni

nə qədər riqqətə gətirdiyini söylədim; onları daha tez-tez görmək istədiyimi, kəndlərə, ailələrə baş çəkməyə və fabriklərə daha çox getmək istədiyimi dedim...

«Və indi sizlərdən vertolyotdan uzaqlaşmağınızı və yerə oturmağınızı xahiş eləyirəm, bu görüşün gözəlliyinə heç bir qəza kölgə salmamalıdır», – dedim.

Məni başa düşdülər, sözümlü eşitdilər və axırda dörd bir tərəfdən baş örtüklərini, əllərini yelləyən insan dənizinin üzərində havaya qalxa bildik.

Belə anlarda ortaya çıxan həqiqət mənim üçün çox dəyərlidi, Tehrandə ərimin bütün qüvvəsiylə davam etdirdiyi, bəzən adamın cəsarətini sındıran, naşükür saydığım fəaliyyətin əslində, doğru olduğunu, zəhmətinin boşa getmədiyini görürdüm. Bu sevgi nümayişləri hökumətin bütün cəhdlərinin çətin kimi görünə də, axırda məqsədinə çatdığının nümunəsiydi, çünki bu adamlar hökmdarlarına inanırdılar.

Çox vərmiş edilmədiyi bu görüşlərin bəzilərinin məndə hədsiz isti xatirələri var. Bir gün yanımda köməkçim olduğu halda cip sürürdüm, arxamızdakı maşında da bir neçə mühafizəçi bizi qoruyurdu. Yol qırağında gedən, apardığı yükün altında ikiqat olmuş qadın gördük. Dayandım və onu bir yerə aparıb-aparmamağımı soruşdum. Məni tanımadı, beləcə, çox təbii halda söhbət eləyə bildik. Mənə həyatındakı sıxıntılarını danışdı, sarsıntısını üzə vurmurdu,

təmkinliydi. Ölkənin quzeyində, Babiləydik. Bir az sonra mənim hara getdiyimlə maraqlandı, kim olduğumu soruşdu. Mən də çox təbii şəkildə cavab verdim, gündəlik həyatında yox yoxsulluq çəkən qadın – 60-cı illərin ortalarındaydıq – elə səmimi tərzdə, elə hərəkətlə əlimdən tutdu ki, bu tapmağa çətinlik çəkdiyi bütün sözləri əvəz eləyirdi. Evi də yoxuydu. Onun qısa müddətdən sonra ev sahibi olmasına kömək göstərdim.

Başqa bir dəfə Derful şəhərində təsadüfən kiçik şirniyyatçı dükanına girmişdim. Axşam vaxtıydı, yanımda tək-cə bir xanım yoldaşım varıydı (mühafizədən iki adam bizi izləyirdi), əynimizdəki sadə paltarla tətillə gəlmiş şəhərlilərə oxşayırdıq. Şirniyyat dükanının sahibi olan qadın çəkinib-eləmədən uzun həyat hekayəsini danışmağa başladı. Əvvəllər hamamda işləmişdi, xanədanın ilk illərindəki inamsızlıq mühitini yaşamışdı, qəfildən belə dedi: «Bizə etibarlı şərait yaratdığına görə, Allaha və Şaha şükr eləyirəm, səhər tezdən işimə gəlirəm, heç kəs məni qəti narahat eləmir». Həmin vaxt qonşularından biri, dükanın üst mərtəbəsində yaşayan gənc çavuş içəri girdi. Utanmışdı, dükan sahibi xanım da tutulmuşdu, amma mən söhbətin əvvəlki səmimi təbii tərzini saxlamağa çalışdım. Yavaş-yavaş gənc adam da söhbətə qarışdı, axırda məndən öz evində bir fincan çay içməyi qəbul eləyib-eləməyəcəyimi soruşdu: «Böyük məmnuniyyətlə», – dedim.

Təkotaqlı mənziliydi bu, arvadı və uşaqları yerdəki şiltənin üstündə yatırdılar. Çavuş gənc arvadını oyatdı, məni qonaq eləmək üçün yuxudan belə oyatmaq heç də yaxşı deyildi, amma yenə bir-birimizi qucaqladıq və birlikdə samovarın ətrafında oturdurduq. Xanım uşaqlarından danışdı. Gənc adam ordudakı xidmətindən söz açdı. İkisi də azərbaycanlı idilər və yenə ora qayıtmaqdan başqa arzuları yoxuydu. Nə gözəl, asanlıqla yerinə yetirə biləcəyim adi arzuydu bu!

Rəştdə olduğum başqa bir axşam qarşıma çıxan evin qapısını döydüm. Orda məni dərhal tanıdılar və həyəcan qarışıq təlaşa düşdülər xəbər bir neçə dəqiqə ərzində bütün kənddə eşidildi, adamlar bağçanın hasarından aşıb, artırmaya doluşdular. Hamı mənə ürəyini boşaltmaq, qaydasıyla getmədiyi işləri və görülməsi lazım gələnləri danışmaq istəyirdi, danışmağa cəsarət eləməyənlər əlimə məktub dürtürdülər. Biri oğlunun təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsini istəyir və məndən ona burs verilməsini tələb eləyirdi. Bir gənc mənəmlə şəxsən görüşmək üçün ısrarla xahişini bildirmişdi: heroin çəkirdi, onu xəstəxanaya qoymağım üçün yalvarırdı. Bir qadınsa ərinin ona qarşı göstərdiyi qızgınlığa dözə bilmədiyini danışdı.

İnsanlar milli sərvət anlayışına daxil olan şeylərə maraq göstərdiyimi də bilirlər və hər səfər elədiyim yerdə məni Mədəniyyət Nazirliyi mütəxəssislərinin belə, bilmə-

dikləri gizli xəzinələrə aparmağa çalışırdılar. Sonra bazarı gəzəndə məni səsleyirdilər: «Fərəh, Fərəh, bizə də buyurun...» Və ya «Şahbanu, gəlin baxın, kəndimizin aşığının məzarı nə vəziyyətdədi... bəzi işlər görmək lazımdı, bizə bərpa işləri üçün kömək göstərməlisiniz...» deyirdilər. Bu məzarlığı bərpa eləməyin onlar üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu başa düşürdüm; aşıqları kəndlərinin qürur mənbəyi, onları birləşdirən mənəvi rəmziydi, uşaqlarına da o hörməti çatdırmağı arzu eləyirdilər.

Bəzən, əgər çöldən çox uzaqda deyildiksə, axşam ora getməyi tələb eləyirdim. Məncə, çöl dünyadan kənar insan üçün meditasiya, sıxıntılardan təmizlənmə yeridi, bu qədər yorğun keçən günlərdən sonra mən də ruhi ucalığa çatmaq üçün çölün sükutuna ehtiyac duyurdum. Orda tonqal qalayır, yorulmadan göy üzünün sonsuzluğuna dalıb gedirdik, insanı heyrətləndirən ulduzlardan gözlərimizi çəkə bilmirdik, çöldə, yalnız çöldə ulduzlar bir neçə yüz metr yuxarıda, əllə tutulacaq qədər yaxın kimidi, yolçuları özlərinə cəlb eləyirlər... Ən böyük peşimançılıqlarımdan biri həmişə arzuladığım şeyə – bu çölü dəvə belində keçməyə və bir də köçəbələrə qoşulub, bir neçə gün yaylaqda onlarla qonaq qalmağa vaxt ayırmamağımdı. Öz-özümə buna sonralar çox vaxt tapacağımı demişdim və hər il niyyətimi növbəti ilə təxirə salmışdım.

Çöldə həmişə sərin havanı arzulayar, gözlərimizlə bir neçə yaşıl ağacı axtarardıq, bu gün Amerikada və Avropada həyatımı davam etdirəndə, çölün çılpaq, qayalı dağlarını elə arzulayıram ki, qəlbim ağrıyır! Hətta tozunu, milçəklərini belə, arzulayıram! İranda həmişə duyulan neft qoxusu belə, burda burnumu qıcıqlandırır!

“Kaş ki, bəzi şəraitlərdə baş çəkdiyim tərəflərin ənənəvi qiyafələrini geymiş olaydım”, – deyə heyf silənirəm! Bunu həmişə arzulamışdım, ancaq hərəkətimin səhv başa düşüləcəyindən qorxub, cəsarət eləməmişdim. Bu gün fikirləşirəm ki, mənə qucaqlayan bütün o qadınlar tək geyinməyim, özümü nə qədər onlardan biri kimi hiss eləməyimin, nə qədər iranlı olduğumu başa sala bilməyimin ən gözəl yolu olarmış. İnsanın özünü bir cəmiyyətə aid olmaq duyğusundan qoparması qəti mümkün deyil və sürgündə keçən hər gün, gündəlik həyatdakı o və ya bu detal gəlib, mənə mənsub olduğum adamlar arasında yaşamadığımı, köklərimin İranda qaldığını xatırladır. Bir binanın həyatında gördüyüm göyərçinin qanad çırpması mənə götürüb Tehrana aparır, eynilə gəzinti vaxtı burnuma gələn xanıməli və leylək qoxuları kimi... Bir dilim çörək üstünə nanə yarpağıyla kiçik dilim ağ pendir, ya da dostumun mənə məmləkətimizdən gətirdiyi bir neçə qaysı sözlə deyilməyəcək arzu hiss etməyimə səbəb olur. Tutlar gün altında qurudulanda, üzərlərində bir az qum qalır, çeynəyəndə dişlərin altında xırçıldayan qum. Şah və

mən tut qurusundan ləzzət alırdıq. Əvvəllər xırça-xırçla quru tut yeyəndə, ağızıma tamamilə bu daşlı-torpaqlı tutlardan biri gəldi, əvvəlcə elə bildim, dişim qırıldı, amma eyni anda bir az İran torpağı udduğumu düşünəndə, qəlbimi xoşbəxtlik dalğası bürüdü.

Ölkə daxilində elədiyim səyahətlərdən güc toplamış və gələcəyə inamla dolu halda dönürdüm. Keçirdikləri çətinliklərə baxmayaraq, bu qədər məğrur, bu qədər namuslu və görülməli olan işlər barədə bu qədər mütərəqqi fikir söyləyən tanış olduğum iranlıların hər biri ayrı-ayrı cəsarət örnəyiylər. Hər dəfə rast gəldiyim filan və ya filan qadını, o və ya bu ailə başçısını, fəhləni, kəndlini, əsgəri xatırlayanda, özüm də bilmədən, gülümsədiyimi hiss eləyirdim.

Qadınların cəmiyyətimizdəki, xüsusilə, ailədəki yeri məni yaxından maraqlandırır. Aralarından bir çoxu illərdən bəri haqlarının qəbul edilməsi üçün mübarizə aparırdılar. Rza şah vaxtında qadınların haqları üçün mübarizə aparan Həcər Tərbiyətin və ilk Qadın Problemləri naziri olan Mahnaz Əfqaninin bu sahədə xüsusi yeri var. Artıq nəhayət, qadını kişiylə bərabər tutan qanuna malik qabaqcıl müsəlman ölkələrindən biriydik, amma qanunların ruhu ilə həyata keçirilməsi arasında nə qədər böyük fərqlər olduğu hamıya məlumdu!

Bu qətiydi ki, artıq qadınlar seçmək, seçilmək və təhsil almaq hüququna malikiydilər, universitetə daxil ola

biləcək və seçdikləri peşədə işləyə biləcəkdilər, amma şəhərlərdən uzaqda, çöllərdə oxumaq, yazmaq bilməyən, ənənəvi həyat tərzi yaşayan cəmiyyətdə bu azadlıqlar nə verəcəkdi? Kəndlilərin böyük bir qisminin nəzərində hələ görülən işlərin mənası yoxuydu. Kəndlərin çoxunda mollalar yeganə mənəvi rəhbər olmağı hələ də davam etdirirdilər və qadın hüquqlarını müdafiə eləyən müxtəlif dərnəklər tərəfindən dəstəklənən hökumətin başqa bir yanaşma təmin etmək cəhdləri böyük maneələrlə qarşılaşırdı. Gənc qızlar məktəbə getmək istəyir, amma kişilər ayaqlarını sürüyürdülər. Nə qədər çətin olduğunu Allah bilir, bu çıxılmazlıqda get-gedə daha çox sayda qadın mənə üz tutmaq vərdişi qazandı. Şah məni Şah Qəyyumu təyin eləyib, sonra da mənə tac qoydurub, onlara getmələri lazım gələn yolu göstərmişdi; qadınlar üçün də qarşılaşdıqları problemləri hökmdarın özünə, ya da hökumət məmurlarına başa salmaqdan başa, başqa bir qadına başa salmaq şübhəsiz, daha asanıydı.

Çoxlu qadın təkbətək keçirdiyimiz görüşlərdə, ya da mənə göndərdikləri məktublarda ərlərinin evə özlərindən gənc günü gətirəndə keçirdikləri sarsıntıyı danışdılar. Neyləməliyidilər? Nəzəri cəhətdən boşanmağı tələb eləyə bilirdilər, artıq çoxarvadlılıq qadağan olunmuşdu. Amma vəziyyət o qədər də sadə deyildi, çünki din adamlarının təzyiqi altında qadağan olunmuş çoxarvadlılığın çevrəsini daraldıb, saxlamaq məcburiyyətində qalmışdı: əgər

birinci arvad uşaq sahibi ola bilmirsə, ya da çox ağır xəstədisə, ər onun icazəsiylə ikinci arvad ala bilərdi.

Qanuna baxmayaraq, boşanma hüquqları da iki cinsə bərabər şəkildə tətbiq edilmirdi. Çox uzun illərdən bəri ər hətta arvadına demədən onu boşamaq hüququnu özündə saxlayırdı. Artıq bundan belə, qadın da boşanma tələbi eləyə bilirdi, bununla yanaşı, qanun nəzəri olaraq, ər-ərvarının problemlərini söyləyə biləcəkləri ailə məhkəmələri qurulmasını vacib sayırdı. Belə vəziyyətdə özləriylə söhbət elədiyim qadınların çoxlarının danışdığı hakimi - mütləq olduğuna inanan ərler qarşısında məhkəmələr neyləyə bilərdi?

Bundan başqa, həmin islahat qanunuyla belə işlərin tamamilə yoluna qoyulması mümkün olmamışdı. Məsələn, hələ qüvvədə olan qanun qadının səfərə çıxması üçün eynilə həddi-buluğa çatmamış uşaq kimi, ərinin yazılı icazəsini almağını lazım bilirdi.

Universitet müəllimi, vəkil və ya mühəndis olan bəzi xanımların bu qanun üzündən nə qədər alçaldığını, nə qədər qəribə və komik vəziyyətlərlə qarşılaşdıqlarını təxmin etmək gərək o qədər də çətin olmasın. Ərimlə, əlaqədar nazirlərlə bu barədə söhbət açırdım. Amma qanun qadınların kişiyyə hüquqi bağlılığının qalmasını tələb eləyən din adamlarıyla fasiləsiz mübahisə mövzularından biriydi. Biz nümunə olmaq, bu qanunu aradan qaldırmaq istəyirdik, mənim üçün çox əhəmiyyətli

yətliydi bu; yenə də kök atmış şüurlara qarşı diqqətli olmalı, insanların mübaliğəsiz, damarlarına işləmiş vərdişlərini çox çətinə salmamağın qayğısına qalmamalı, onlarla ağız-ağıza verməməliydik. Bir çox qadınlar, xüsusilə, qadın təşkilatları federasiyasının rəhbəri olan Şahzadə Əşrəf eyni məqsəd uğrunda çalışırdılar. Şahzadə Əşrəf də qadınlara hörmət qazandırmaq üçün çox cəhd göstərib.

Əvvəlcə kəndlərdə təhsil vermək üçün könüllü sıralardan təşkil olunan «Bilik Ordusu»nda bir müddət sonra oğlanlar qədər qızlar da işə qəbul olundu. Şirazdakı Pəhləvi Universitetində birlikdə günorta yeməyində olduğum tələbə qızlar təklif eləmişdilər bunu. «Niyə biz də oxuma-yazma kurslarında işləmirik?» – soruşmuşdular. Bu gənc qızlar haqlıydılar, çünki bəzi bölgələrdə müəllim kişi olduğu üçün ata-analar qızlarını məktəbə göndərməkdən imtina eləyirdilər. Ərim qadınlardan təşkil olunacaq Qadın Bilik Ordusu fikrini həyəcanla qəbul elədi, artıq xüsusilə, müqavimət göstərən ata-ana maneəsini də aşmağa biləcəkdik.

Xüsusilə, deyirəm, çünki bu gənc xanımlar insanların beyninə ailənin planlaşdırılması fikrini yeritməyə cəhd göstərmək üçün də bizdən estafeti qəbul elədilər. Hökumət bu barədə din adamlarına deyəndə, onlar əvvəlcə etiraz bildirmiş, sonra da fitva verməyə razı olmuşdular. İslam çevrilişindən dərhal sonra Şahın

ailənin planlaşdırılması barədə fikrində müsəlmanların sayını azaltmaqdan başqa bir məqsədi olmadığını iddia eləyib, əvvəlcə planlaşdırmanı aradan götürdülər. Sonra əhalinin sayındakı narahatlıq doğuran cəhətlərin artması müqabilində yenidən ailənin planlaşdırılmasını tətbiq eləməyə başladılar. Amma biz keçmiş günlərə, bizim vaxtımıza dönək. Din adamlarının icazəsini alandan sonra iş problemin həllinə qalırdı: çöllük ərazidə yaşayanların doğuş nəzarətinin onlara daha yaxşı həyat təmin eləyəcəyinə, bilavasitə ölkənin inkişafına da təsir göstərəcəyinə inandırmaq. Şərait kəndliləri bunun tamamilə əksinə inanmamağa məcburiyyətində qoyurdu: «Nə qədər çox uşağımız olarsa, o qədər çox qol gücümüz olar», – düşünürdülər. Mənə oğullarının Vəliəhd Şahzadə üçün yaxşı əsgər olacağını söyləyənlərə də rast gəlirdim. Nə aqrar sahədə texnikadan istifadənin imkan verəcəyi irəliləyişdən xəbərləri varıydı, nə də qüvvəyə minən təhsil, səhiyyə və sığorta sahələrindəki inkişaf sayəsində övladlarının ayrı bir gələcəyə sahib olacaqlarını düşünürdülər.

Belələrini başa salmaq, maarifləndirmək bizim vəzifəmizydi. Hələlilik uşaqlar arasındakı yüksək ölüm faizi, onların müdafiəsini tələb eləyirdi, ona görə də «Səhiyyə Ordusu»nun fəaliyyətə başlamasıyla dispanserlər yaradılması, müalicə aparılması və məktəblərdəki pulsuz xidmət sayəsində faiz sürətlə düşəcəkdə. Çoxarvadlılıq

təhdidi də eyni şəkildə davam eləyirdi, qadınlar ərlərinin ikinci arvad alması qorxusuyla hər il doğmağa davam eləyirdilər. Göründüyü kimi, ölkənin müasirləşməsi üçün vətəndaşları maarifləndirmə işləri çox lazımlıydı. Adamlardakı oturuşmuş düşüncələri dəyişdirmək üçün çox çalışan qadınlardan biri də heç şübhəsiz, Milli Təhsil naziri xanım Fərruhru Parsaydı. Onun anası da qadın azadlığı hərəkatının öncüllərindən biriydi. Xanım Fərruhru Parsanı Janna d'Arkda təbiət fənni müəllimi ikən tanımışdım. Özü eyni zamanda həkimiydi, tədris və müalicə eləmək kimi müqəddəs vəzifəsinə də son dərəcə hörmət bəsləyirdi. Şahbanu olduğum zaman onun fəaliyyət əzmini görəndə, bəslədiyim dostluq və təqdir duyğularım daha da güclənmişdi. Bu gün xatirəsini böyük həyəcan və sarsıntıyla anıram. Onun xüsusilə, qadınlar üçün oynadığı rol bilən mollalar özünü ölümə məhkum eləmiş və burda danışmağı ayıb saydığım tərzdə – iranlıların belə bir iş tutmalarından doğrudan da, çox utanıram – güllələmişdilər: güllələrdən sonra yıxılında, paltarları açıla bilər və qatillərin nəfsini təhqir eləyə bilər deyə, edam eləməzdən qabaq onu çuvala salmışdılar.

Eyni şəkildə minlərlə qadın edam edildi, aralarından bakirə olanlara edamdan əvvəl təcavüz olundu, çünki dini mətnlər bakirələrin həqiqətən cənnətə gedəcəyini yazır. (Əlavə: Şahliq rejimi dövründə İrandakı vəziyyət).

Yetimlərin düşükləri acınacaqlı vəziyyət də maraqlandıığım mövzulardan biri idi. Bu uşaqlarla məşğul olan təşkilatın sədrliyini üzərimə götürmüşdüm.

Ölkə miqyasında təxminən on min yetim və kimsəsiz varıydı. Təşkilatın müdirəsi olan Fadimə Kazimi Aləmdən başqa ən böyük köməkçim anamıydı. Uzun illərdən bəri mövcud olan bu təşkilatın kimsəsiz uşaqların hamısını yerləşdirmək üçün ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində kifayət qədər şöbəsi yoxuydu. İlk işimiz həmin şöbələri inşa etmək oldu. Amma müdirlərdən başqa bu mərkəzlərdə işləyən qadınlar xüsusi təhsil almamışdılar. Uşaqların qarınları doyurdu, geyindirirdilər, yaxşı baxırdılar, amma psixoloji cəhətdən kifayət qədər kömək almırdılar.

Buna görə də qızlı-oğlanlı gənc pedaqoqlar yetişdirməyə başladım. Bu sahədə ixtisaslaşmış məktəb qurmaq üçün Fransa bizə çox dəyərli yardım elədi. Bütün ölkədə bir çox könüllü bəzi uşaqların məsuliyyətini öz üzərinə götürmək, onlara azacıq sevgi göstərmək üçün bizə yardım təklifi elədi. Daha varlı olan başqa iranlılar saymaqla qurtarmayan digər ehtiyaclarımızı ödəməkdən ötrü ərazilərini və ya malik olduqları binaları bağışladılar.

Hər dəfə bu uşaqlara baş çəkəndə, hər uşağın ayrıca diqqət istədiyini, qrupdan seçilməyə ehtiyac duyduğunu gözləmədim. Balaca qız uşaqları mənə doğru qaçır və «Mənim adım filandı» – deyirdilər, ona görə ki, əyin-

l rindəki uniforma onları bir-birinə oxşadırdı; çox vaxt bit qorxusuyla oğlan uşaqların saçı qırxılırdı; bu vəziyyət o uşaqların qəlbinə toxunurdu. Uniformadan vaz keçməliydik, işləyən personala da hər uşağın inkişaf  c n hörmətə ehtiyac duyan ayrıca varlıq olduğunu başa salmağımız  h miyyətliydi. Bu da cəhd g st rm yimizi, onları səbrlə maarifləndirm yimizi tələb eləyirdi.

Əvvəlcə bəzi mərkəzlərə baş  k nd , məni qarşılaşmaq  c n hər yeri par-par parıldatdıqlarını, xəstə və ya böyük ruh düşkünlüyü içində olan uşaqlara çatana qədər qaydasında getməyən hər şeyi məndən ciddi-cəhdlə gizlətdiklərini, gözümdən qaçıрмаğa çalışdıqlarını sezirdim. Bu başa düşülən bir şeyidi, amma bəzən danışıq t rzimi dəyişdirməyə məcbur olub, məmurlara bunları söyləyirdim:

«Mən bu qədər uzaqdan, yorucu səfəri g z altına alıb gəlirəm, siz də məndən sarsıdıcı vəziyyətləri, ya da yoluyla getməyən şeyləri gizləm m lisiniz. Sizə kömək eləmək  c n gəlmışəm, ona görə də gizləmək əvəzinə, hər gün ke irdiyiniz sarsıntılar n dis , göstərin mənə! Bundan başqa uşaqlara nümunə olmaq baxımından da, bu gördüyünüz çox pisdi!.. Onların mənə yalan s yl diyinizi g rm diklərini güman eləyirsiniz?»

Şahbanu olsam da, doğru qərarlar qəbul eləmək  c n həqiqəti bilməyim lazım gəldiyini onlara başa salmağım  tiniydi.

Bir neçə il içində uşaqlar mümkün olan qədər inkişaf elədilər, sözün əsl mənasında, uşaq evləri yaratdıq. Artıq onlar da başqa uşaqlar kimi, məktəbə getməyə başladılar, formaların aradan götürülməsi qaynayıb-qarışmalarını asanlaşdırdı və sonrakı mərhələyə keçdik: ölkənin başqa bölgələrini tanımalarını təmin etmək, xüsusilə, bölgələrarası mədəni və idman yarışmalarında iştiraklarına imkan verəcək tətillər mərkəzləri açmaq lazım gəlirdi. Mənə bir daha gedib insanlardan yardım istəmək qalırdı. Bir yardımsevər bizə Şəmirandakı Niavaran Sarayından o qədər də uzaq olmayan çox böyük ərazini bağışladı, topladığımız pullarla ilk iki tətillər düşərgəmizi inşa elədik: birincisi bu ərazidə tikildi, ikincisi Xəzər dənizi kənarındaydı.

Bu binaların memarlığı və daxili quruluşuyla yaxından məşğul oldum. İşlədiyimiz memarlar uşaqlara şəfqətlə yaxınlaşan, onları başa düşən insanlarıydı. Hər detal üzərində necə həyəcanla mübahisə eləməyimizi xatırlayıram: otaqların hündürlüyü, yataqların rəngi, mətbəxin, aşpazın kartofları soyanda, dəniz mənzərəsinə baxa bilməsi və s. Hər dəfə uşaqlara baş çəkməyə gedəndə, onların bir çoxu mənə dənizi ilk dəfə gördüklərini dedilər.

Doğulandan sonra atılmış uşaqlar üçün Tehrandə və bəzi başqa şəhərlərdə çox gözəl mərkəzlərimiz yarandı. Təşkilatda çalışan xanımlar arzu edirdilərsə, bir və ya iki

yeni doğulmuş körpəni himayəyə götürürdülər. Anamın da mənimlə hal-əhval tutduğu kimi, səmimi şəfqətlə maraqlandığı belə uşaqlar varıydı. Əgər bu körpələrin iranlı, hətta əcnəbi ər-arvada övladlığa verilməsi imkanı yaranardısı, bunu uzun-uzadı müzakirə eləyirdik, onları götürmək istəyən ailələr haqqında araşdırma aparırdıq, bizə verilən məlumatlar təminedicidyisə, uşağı övladlığa verməyi qəbul eləyirdik. «Əgər bu körpələrin isveçli, norveçli, ya da danimarkalı ailələrdə böyütmək imkanları vardısı, onları belə imkandan niyə məhrum eləyək?» – düşünürdük. Bu məsələylə yaxından məşğul olan təşkilat müdirəsi uşağı övladlığa götürən yeni ata-anayla əlaqələri davam etdirirdi. Avropalı ailələr tərəfindən götürülən həmin uşaqların bir çoxuyla İslam çevrilişindən sonra məktublaşdım. Bu gün onlar çevik, yaxşı yetişmiş və xoşbəxt uşaqlardı. Bununla belə, ruhlarının bir güşəsində onlar hələ iranlıdılar. Bəziləri ölkələrini tanımağı çox arzulayır, bəziləri də gizlin-gizlin ata-analarını tapmağın xəyalıyla yaşayırlar. Mən onları heç bir şeyini tanımadıqları İrana bağlayan, ana qarnındakı cift kimi yəm. Bu vəziyyət məni son dərəcə riqqətləndirir.

Bununla birlikdə, atılmış uşaqların böyük əksəriyyəti İranda qalırdılar. Əlimizdən gələnin ən yaxşısını eləyib, onlara həddi-buluğa çatana qədər kömək göstərirdik. Tehranda bu və ya başqa bir yerdə müvəqqəti qalmaları üçün evlər tapırdıq, onlara iş tapmaq barədə hamımız

cəhd göstərirdik. Aralarından qız və ya oğlan ailə quranda, çox sevinirdik.

Əlil uşaqların gələcəyi hökumətlərin və məsul siyasətçilərin uzun zamandan bəri çalışdıqları problemiydi. Çox-çox əvvəllər yaradılmış Milli Uşaq Mərhəmət Təşkilatının başçılığını qəbul eləmişdim. Bu təşkilatın ağılkəm uşaqlara ayırdığı mərkəz varıydı. Burda ağıl geriliyinin səbəbləri üzərində tədqiqatlar aparılırdı. Lap tez-tez rast gəlinən səbəb ata-ananın qan uyuşmazlığıydı. Bununla bağlı əlamətlərin gənclərin qarşısında evlənməmişdən qabaq tibbi nəzarətdən keçmək məcburiyyəti qoymuş qanunun qəbulunu təmin eləyən senator xanım Mehri Əngiz Manuşehriyanın diqqətədəyər fəaliyyətini həmişə xatırlayıram. Həmin adam uşaqlar üçün xüsusi məhkəmələr yaradılmasına və həbsxanalarda uşaq məhkumların həddi-buluğa çatmışlarla bir yerdə saxlanmalarını qadağan eləyən qanunun qəbul olunmasına da təkan vermişdi.

Korların oxumağı-yazmağı öyrəndikləri, xüsusi qabiliyyətli uşaqların da musiqi məşğələləri keçdikləri bir çox məktəblər açılmışdı. Bu məktəblərə müntəzəm baş çəkir, həmin məktəblərdə çalışan bütün müəllimlərin söylərinə və qabiliyyətlərinə heyran olurdum. Bizim hədəfimiz təbii ki, belə uşaqların əlilliklərinə baxmayaraq, iş tapmalarına imkan yaratmağıydı. Aralarından bir çoxu inzibati işlərə qəbul edildilər və uğur qazandılar. Karlar

üçün də eyni səylər göstərdik. Mütəxəssis müəllimlərin köməylə işarə dilini öyrənmələri üçün Tehranda mərkəz açılmışdı. Bu uşaqlardan bəziləri sonralar iş şəraiti son dərəcə gurultulu olan sənaye sahələrindəki fabriklərdə iş tapdılar, bu da cəmiyyətin onlara ehtiyacı ola biləcəyinin göstəricisiydi.

Əlil olsa da, olmasa da, bütün gənclərə idmanla məşğul olmağın üstünlüyünü çatdırmaq istəyirdik. Mən bütün bunlardan başqa Karlar İdman Federasiyasının prezidentliyini də öz üzərimə götürmüşdüm. Hökumət və Şah da idmanın faydalarına ürəkdən inanmışdılar; hər şəhərdə idmanla məşğul olmaq üçün lazım gələn işlərin reallaşmasını təmin etməkdən ötrü daim cəhd göstərirdilər.

VIII.

1970-ci il martın 27-də Leylanın doğulmasıyla ailəmlə bağlı xəyallarımız başa çatdı. Dörd uşağımızın olmasını istəyirdik. Allah onları bizə iki qız, iki oğlan kimi, ən gözəl şəkildə bəxş elədi. Hamiləliyimin hələ əvvəlində olanda, elədiyim bir söhbətdə: «Qəlbimdə dörüncü uşağın qız olacağı kimi bir hiss var, Şahla fikirləşdik, ona Leyla adı vermək istəyirik», – demişdim.

Bu söhbətin qeydini saxlamışdım, kiçik qızımın doğulmasından sonra xoşbəxtlikdən uça-uça onun dəftərinə yapışdırmışdım. Hələ o dəftərdə durur həmin sözlərim. 1971-ci il martın 27-də bir yaşı münasibətilə öz

əlİmlə yazdığım bu sətİrləri oxuyuram: «Leyla elə gözəl xasiyyətli uşaqdı ki! Gülərüzlü, ünsiyyətcildi, güləndə, burnunu qırışdırır. Uçuna-uçuna gülür...»

Gündəlik proqramımızın ağlagəlməz dərəcədə sıx olmasına baxmayaraq, yaxşı-pis ailə həyatı qura bilmişdik. Bir yerdə olduğumuzun əvvəlində, on il qabaq qarşılıqlı şəkildə bir-birimizə vurduğumuzu başa düşmüş, bir çox ortaq zövqümüz olduğunu kəşf eləmiş, birlikdə gülmüşdük, sonralar Rzanın doğulmasıyla xoşbəxtliyimiz daha da artmışdı. Şahın xanədanın gələcəyilə bağlı qayğıları sona çatmışdı, qarşımızda xoşbəxt, dinc həyatın qapıları açılmışdı.

Tətillər bizim üçün həmişə xilaskar olub, geriyyə boy-lananda sanki okeanın ortasında, azğın dalğalarla çarpışan zaman, möcüzəli şəkildə imdadımıza çatan sakit limanlar kimi görürdüm bu tətilləri. Artıq nəhayət, qayğılardan və həmişə bizdən nəsə gözləyən adamlardan, gündəlik həyatımızı tamam əlimizdən alan İran və dünya problemlərindən uzaqda qismən öz-özümüzlə qalırdıq. «Qismən» deyirəm, çünki istər dəniz kənarında olanda, istər qış idmanı ilə məşğul olduğumuz yerdə ərim mütləq günün müəyyən saatlarını ya baş nazirlə, ya da kabinetindən bəzi adamlarla keçirdiyi yığıncaqlara ayırırdı və ya olduğumuz yerə gələn vacib bir adamla görüşürdü. Nə olursa-olsun, xüsusilə, səhərlər mütləq işləyirdi.

Əslində, biz heç normal ailə həyatı yaşamadığımız kimi, uşaqlarımıza da istədiyimiz qədər vaxt ayıra bilməmişdik. Bu gün uşaqlarım atalarının və mənim məsuliyyətimizi müəyyən anlayışla qarşılamaqla birlikdə, bu barədə irad tutmaqdan əl çəkmirlər; həyatımı təkrar yaşaya bilsəydim, onlara da, ərimə də daha artıq vaxt ayırırdım. Ana üçün yaşanacaq ən vacib şey uşaqlarının xoşbəxtliyi və inkişafıdır, haqda qadınlara verəcək bircə nəsihətim var: əgər çətin deyilsə, işinizi bir tərəfə qoyun, vaxtınızı uşaqlarınıza ayırın. Çoxlu təşkilatın rəhbərliyini üzərimə götürüb, yurddaşlarımla rifahına xidmət elədiyimə inanırdım və həmin vəzifələri yerinə yetirəndə, əlbəttə, öz uşaqlarımla bu ölkədəki gələcəklərini də düşünürdüm, amma bütün bunlar övladlarıma hər gün sevgimi göstərməkdən geri qoymamışdı məni; kaş ki, onlara daha çox vaxt ayırmış olaydım.

Evliliyimizin ilk illərində Xəzər dənizinin qırağına, Babülə gedirdik. Orda Rza Şah dövründən qalma, köhnə, çox gözəl saray varıydı. Saray tamamilə mənim sevdiyim kimi, bağın ortasında yerləşirdi. Gilana və Mazandarana məxsus bitkilərlə zəngin, qamışlarla, portağal və limon ağaclarıyla dolu olan bağda uzun gəzintilər keçirməkdən, xəyallara dalıb, özümü unutmaqdan xoşlanırdım... Şahsa atla gəzməyi sevirdi. Sonra birlikdə petank (Fransada, xüsusilə, güneydə çox yayılmış, kiçik metal toplarla oynanan oyun) oynayırdıq, axşamlar növbə birlikdə

oynadığımız tapmaca oyunlarına gəlirdi. Bəzən lağlağıya oxşayan çox komik tapmacalar... Ərimin il ərzində məşğul olduğu problemlərlə qazandığı ciddi, qayğılı ifadəsinin dəyişdiyini, üz cizgilərinin yumşaldığını, güldüyünü görmək mənə çox xoşbəxt eləyirdi.

Babülə martın 21-də İrandakı yeni il münasibətilə iki həftəliyənə gedirdik, səfərimizi qatarla eləyirdik. Yay ayları yenə Xəzər dənizinin sahillərinə, Nouşəhrə, bir aylığa qayalar üstündə tikilmiş bağ evində qalmağa gedirdik. Bu evin saraya oxşayan heç bir görkəmi yoxuydu. Təkcə bir yataq otağından, Şahın iş yoldaşlarını və qonaqlarını qəbul elədiyi salondan, yemək otağından və bəzən günorta yeməyini yediyimiz, bəzən də axşamlar filmə baxdığımız üstüörtülü eyvandan ibarətiydi. Mühafizəçilər üçün ayrıca otağı və bir neçə hamamı da vardı. Xeyr, doğrudan da, qətiyyənlər saray deyildi bu ev, amma biz həyatımızın ən gözəl günlərini həmin evdə keçirdik, ən çox orda xoşbəxt olduq.

Şahın Fransız həkimi cənab Flandrinin yay iqamətgahımıza gələndə, keçirdiyi təəccübü hələ də xatırlayıram. O, bu təəccübünü sonralar belə ifadə eləmişdi:

«Ətrafı dik yamaqlarla əhatələnmiş kiçik körfəz Nouşəhr limanını tamamlayırdı, körfəzin sol tərəfindəki hökmdar orda olanda, şahlıq mühafizəçilərinin keşiş çəkdiyi məntəqədən keçib, körfəzə girmək olardı; limanın axırında su içindəki dayaqlar üzərində dikəlmiş,

Normandiyadakı hər hansı üzgüçülük müəlliminin olduqca adi evi kimi, birmərtəbəli, heç bir görkəmi olmayan xudmani tikiliyə çatırdın. Oraya ilk dəfə gedəndə, Əlahəzrət Şah çimərlik paltarının üstündən xovlu xalat geyinmiş halda qarşılıdı məni, otaqdakı köhnə kürsülərin üstünə son dərəcə sadə döşəkçələr atılmışdı. Bu evdə mənə elə gəlir, hamısı da düz dənizə açılan təkçə iki-üç yaşayış otağı və bir yataq otağı varıydı. Evin lap qabağında dəniz mühərriki və su xizəyi sürmək üçün lazım olan şeylər dururdu. Mən əvvəlcə bu binanın təkçə su xizəyi sürmək üçün hərəkət nöqtəsi kimi istifadə olunduğunu güman elədim, sonra şahlığın yay iqamətgahının bu gördüklərimdən ibarət olduğunu başa düşdüm; sadə, təvazökar bir tikiliydi, Chambord Satosuna qətiyyənlə oxşamırdı.» (Professor Jak Bernara çap olunmamış məktublar, noyabr 1987 – yanvar 1988).

Həkimin yazdıqları doğrudu, olduqca köhnə, acınacaqlı vəziyyətdə olan tikiliydi bu, üstündən yıxılmamaq üçün diqqətli hərəkət eləmək məcburiyyətində qaldığım yatağıma qədər hər şey köhnəydi. Amma nə olur-olsun, biz orda günlərimizi birgə keçirməkdən, birlikdə olmaqdan zövq alırdıq.

Bu evdə uşaqlar üçün yer olmadığından, onlar sahildəki evdə qalırdılar. Hətta bir yay Əli Rza karvansarayda belə qaldı. Ailənin digər üzvlərinə gəlincə, dayılar,

əmilər, bibilər, xalalar, qohumlar – hamısı da otellərlə kifayətlənməyə məcburuydular.

Günlərimizi tamamilə dənizə, xüsusilə də, su gəzintisinə həsr eləyirdik. Bu məsələdə nümunə götürdüyümüz adam bizə müəllimlik eləyən yeznələrimdən Hava Qüvvələri Baş Komandanı, həmişə köməyə hazır olan usta idmançı Məhəmməd Hatəmiydi. Üzgüçülükdən və trampindən sonra Məhəmməd Hatəmi bizə suyun səthindən iyirmi-otuz metr hündürə qalxan paraşütlərə bağlanıb, uçmağı da öyrətmişdi. O dövrdə Nouşəhr Sovet yük gəmilərinin çox tez-tez gəldiyi şəhəriydi; dəniz çox təmiz deyildi. Bunu fikirləşəndə, necə oldu ki, heç birimizin xəstələnmədiyimizə heyrətlənirəm.

İllər keçdikcə, Xəzər dənizindən əl çəkib, Bəsrə körfəzindəki Kiş adasına getməyə başladıq. Hələ əl dəyməmiş əsrarəngiz bir adaydı bu, azsaylı yerli əhalisi və örtülü bazarı varıydı. O dövrdə yeganə müasir bina Hava Qüvvələrinin inşa etdirdiyi radar stansiyasıydı. Hökumətin niyyəti Kişin şəhər kimi inkişafına şərait yaratmaq, sonra da qazanmaq məqsədilə bizə gələn, amma başqa vaxtlarda tətillə keçirmək üçün Livana üstünlük verən Ərəb Əmirliklərinin zəngin müştərilərini Kişə cəlb etməkdən ötrü oranı açıq limana çevirməyiydi. Əvvəlcə bizdən ötrü malikanə tikildi, onun ardınca otel, qumarxana, villalar və müasir bazar inşa olundu. Bu tikililərdə müasir memarlıq tərzindən istifadə edilmişdi,

amma həmin memarlıq üslubu adanın təbii mərzərəsinə xələl gətirmirdi, bundan başqa, köhnə kənd də bərpa olunmuşdu.

Uşaqlar böyümüşdülər, Kiş onlara hər cür idmanla məşğul olmağa imkan verən ideal yeriydi. Orda birlikdə dənizə baş vurmağı da öyrəndik. Sualtı dünyanın rəngləri və harmoniyası Rzayla mənə heyrətləndirirdi, amma mən köpək balıqlarından və dəniz ilanlarından çəkinirdim. Bəzən onları olduqca yaxından görə bilirdim. Ərimə gəlincə, o, böyük oğluyla uzun atlı gəzintilərə çıxırdı, çox kiçik olmasına baxmayaraq, mükəmməl at minicisi olan Fərəhnazla da gəzirdi bəzən. Ərim motosikleti də sevirdi, mən də yavaş-yavaş motosiklet minməkdən xoşlanmağa başlamışdım. Əvvəlcə mobiletlə başlamış, sonra da əsl motosikletə keçmişdim. Bir neçə dostla öz aramızda yarışlar belə təşkil eləyirdik. Sürət başımı gicəlləndirirdi, amma çox mükəmməl sürücü olmadığım bəlliydi. Axırda bir gün gözlədiyim başıma gəldi; yoldan çıxdım, motosiklet bir yana, mən bir yana düşdük.

Hökmdarın ətrafında bu cür nümayişlər baş verməsi o qədər də vərmiş olunmuş bir şey deyil. Buna görə də mühafizəmə cavabdeh olan zabıtlərin çox sarsıldıqlarını xatırlayıram. Mən özümü itirdiyimdən sərsəmləmişdim, ayağa qalxa bilmirdim, zabitsə, gülməli şeydi, yalnız mənə imicimi fikirləşirdi: «Ayağa qalxın, Əlahəzrət, xahiş eləyirəm, - deyə yalvarırdı, - adamların bizi bu

vəziyyətdə görməsi heç yaxşı deyil!» Maraqlananlar ətrafımızı dərhal dövrəyə almışdılar. Daha sonra vəziyyətimi zabitimə açıqlamış və üzr istəmişdim, kişi, ya da qadın olsun, hökmdarlar da ətdən-sümükdən yaradılıblar və yıxılanda da, yaralana bilərlər. Özünü dediklərimə inanan kimi göstərmişdi, amma mənə inandığından əmin deyiləm. İslam İnqilabından çox sonra bu qəzaya düşdüyüm yerə «Fərəh Virajı» adı verilib.

Kişi adasında keçirdiyimiz tətillər Şaha körfəzin bu bölgəsindəki işlərlə daha yaxından maraqlanmaq imkanı verirdi. Rəhbərliyin nümayəndələriylə görüşlər keçirir, bundan başqa balıqçılıq və aqrar sahənin vəziyyətini də qiymətləndirirdi. Saray naziri ağayi Aləm Şahın ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində iqamətgahlarının olmasını faydalı hesab eləyirdi, beləcə Şah oralarda bir neçə gün keçirib, dövlətə aid təşkilatların işiylə yaxından tanış olar, bununla məmurların da fəaliyyət əzmini artırma bilərdi.

Artıq yeni il tətillərimizi Bəsrə körfəzində keçirirdik; qış idmanına gəlincə, Tehranın quzeyindəki təpələrdə xizək sürürdük, ya da İsveçrəyə, Sen-Moritzə gedirdik. İranın hüdudlarından kənar da hər hansı iqamətgahaha sahib olmaq fikrinə qarşıydım. Ölkəyə itirdiyi vaxtın əvəzini çıxmaq üçün sürətli səfərbərlik çağırışı elədiyimiz bir zamanda bizim qaçıb Avropanın verdiyi imkanlardan istifadə eləməyimizin səhv hərəkət olacağına və eyni vaxtda müqavimət ruhuna uyğun gəlməyəcəyinə

inanırdım. Özümə elədiyim yeganə istisna ildə iki həftəlik Sen-Moritz tətili oldu. Əlbəttə, ölkəmizdəki dağlarda xizək sürməyi sevirdim, amma heç vaxt Sen-Moritzdə olduğu kimi, istirahətini keçirən adamların arasına qarışıb, özümü sərbəst hiss eləyə, rahatlıq bilmirdim. Ölkəmizdə olanda, xizəkçi paltarının içində belə, gözlər həmişə üstümdəydi, ya da yetik baxışlara məruz qalırdım, ya yerli jurnalistlər fasiləsiz şəkli çəkirdi və yaxud məni lentə alırdılar.

Bundan başqa, İranda olduğumuz müddətdə mən özümü hər şeyə məsul hiss eləyirdim, xizəkçilik mərkəzinin işçisinin yaxşı olmasından – xizək sürənlərin rahat hərəkət etmələrinə, qaldırıcı əməkdaşlarının geyimindən – xizək ayaqlıqlarının vəziyyətinə, hətta o ətrafın camaatının həyat şəraitinə qədər hər şeyi özümə dərd eləyirdim. Bu fasiləsiz gərginliyə səbəb olurdu, az qala orda da işləyirdim. Məsələn, arxada adamlar bir-birini itələməsinlər, ya da yaxın mühafizəçilərim hər yolla məni hamıdan qabağa keçirməyə çalışmasınlar deyər, diqqətli olurdu... Bəli, Sen-Moritz mənim üçün sığınacaq kimi idi, yoxuşun qalan hissəsi mənimə lazımlı enerji toplayıb, vəzifəmi davam etdirmək üçün bu qısa istirahətə ehtiyac duyurdum. Amma yenə də İsveçrili məmurlar bizim mühafizəmizi təmin eləyə bilməmələrindən narahat olduqları üçün 1976-cı ilin qışından sonra Sen-Moritzə getmək fikrindən daşındıq. Bu narahatlığı keçirməkdə

haqlıydılar, uzun illərdən sonra Avropadakı ifrat solçularla əlaqə yaradan bəzi Kommunist Partiyası xadimlərinin Şaha qarşı sui-qəsd təşkil eləməyi düşündüklərini İslam İnqilabından sonra öyrəndim.

Ailəliklə keçirdiyimiz bu tətillərdən başqa, əlbəttə, uşaqların öz tətilləri də varıydı. Rza çox kiçik yaşlarında ləpirçi olmuşdu – şübhəsiz, qurd balalarının başında keçirdiyim illərə aid xatirələrimin bu qərarı qəbul eləməyimizə təsiri olmuşdu, bundan başqa Şah da İrandakı ləpirçilik hərəkatına rəhbərlik eləyirdi. Rza səyahətə çıxmaqdan, çadırda yaşamaqdan, yandırdıqları tonqalın ətrafında keçirdiyi axşamlardan zövq alırdı. Balaca vaxtı öz yaşındakı uşaqlardan fərqli diqqət görməkdən, fəvqəladə varlıq sayaq təqib edilməkdən çox əzab çəkmişdi, indi ləpirçi kimi hamıyla bərabəriydi, heç kəsdən fərqlənmirdi. Yalnız səyahətdə olduğu zaman xüsusi polis nəzarəti lazım olurdu, bu da bütün uşaqların nəzarət altına alınması deməyi idi. Təəssüf ki, belə mühafizə tədbiri məcburiydi. 1973-cü ildə Uşaq Filmləri Festivalının iştirakçısı olduğumuz günlərdə Rzayla məni oğurlamağa təşəbbüs göstərmişdilər. Bu ifrat solçuların təşkil elədiyi aksiyaydı, tutulanların sayı ona yaxınıydı.

Rza da atasıyla eyni şeylərə maraq duyurdu, maşın sürməyi öyrənəndən sonra təyyarələrə meyl saldı. Təlimatçısı onun təkbaşına «Beesh-craft F-33C Bonanza» təyyarəsini idarə eləməyə hazır olduğunu söyləyəndə,

hələ yalnız on üç yaşındaydı. Hava Qüvvələri Komandanı olan yeznəm təlimatçının fikrinə şərik çıxırdı. Rza artıq hazırıydı, təkbaşına mükəmməl uça bilərdi. Bunu fikirləşmək belə, məni narahat eləyirdi. Bununla yanaşı, nə yeznəmin, nə də təlimatçısının Rzayla bağlı ən kiçik riskə getməyəcəklərini də bilirdim; əgər onlar bu uçuşa icazə verirlərsə, həm Rzaya tamamilə inanırdılar, həm də düşüncələrindən əminiydilər. Bəli, mən də onlara inanırdım, amma xüsusilə, on üç yaşında, hələ bərkiməmiş bir uşağa ümid eləməkdən söhbət gedəndə, heç ağla-gəlməyən vəziyyət ortaya çıxa bilərdi. Bəs, Rza birdən-birə özünü itirərsə, ya da hər hansı səbəbdən təyyarəyə nəzarəti itirərsə, nə olardı? Yeznəm mənim bütün qorxularımı yersiz sayırdı, onun öz oğlu da təxminən on iki yaşında ilk dəfə uçmuşdü və hər şey həddən artıq yaxşı keçmişdi.

Ərimlə bu məsələni təkbətək uzun-uzadı müzakirə elədik. Rza böyük həvəslə bu uçuşu keçirmək istəyirdi, madam ki, ondan belə kiçik bacarmışdı, bizim ona bu uçuşu qadağan eləməyə haqqımız yoxuydu. Rzaya qarşı irəli sürə biləcəyimiz yeganə məntiqli səbəb özünün məsuliyyətiylə bağlıydı: Vəliəhd Şahzadə kimi, həyatını təhlükəyə salmağa haqqı yoxuydu. Sonrasa ortaq qərarla tərəddümdən əl çəkdik. Rza hələ o yaşında məsuliyyətindən irəli gələn bütün çətinlikləri müstəsna vəzifə kimi qəbul eləyirdi. Onu vəliəhd olduğu

bəhanəsiylə bu uğurdan məhrum eləmək doğru olmayacaqdı. Şah mübahisənin başa çatdığı qərarına gəldi və icazə verildi.

Rza iki gün sonra hərbi təyyarə meydanından havaya qalxacaqdı. Ərim həmin səhər qəhvə içəndə, həmişəki kimi, ciddi və sakit görünürdü. Təyyarə meydanına gedəndə, təyyarəni gördük, sonra Rza uçuş kombinezonu geyinmiş halda gəldi. Onun təkbaşına uçacağını fikirləşmək məndə qarşısıalınmaz həyəcana səbəb oldu! Heç bir şeyi üzə vurmamağa çalışırdım. Rza mənə gülümsədi, atasını ciddi tərzdə salamladı və təyyarənin pilot kabinəsində boynuna qədər itdi. Doğrudan da, hələ ilk saniyələrdən etibarən onun təyyarəyə hakim olması bizi sakitləşdirdi. Qəti sarsılmadan, böyük ustalıqla havaya qalxdı, ərimin rahatlanmağa başladığını hiss elədim. Bütün uçuşunu sanki yüz kərə təkrarlanmış balet nümayişi kimi, eyni məharətlə tamamladı və nəhayət, yerə enmək üçün uçuş zolağına doğru gəldiyini gördüm, ağlamamaqdan ötrü dodaqlarımı dişləməyə məcbur oldum. Şahsa təmkinli tərzdə güldüyünü gizlətməyə ehtiyac duymurdu, amma gülüşü oğlunun uğurundan duyduğu qüruru və böyük məmnunluğunu bildirirdi.

Oğullarımızın və təyyarələrimizin hekayəti hələ yeni başlayırdı, ataları hədsiz xoşbəxtiydi, mən də üzüldüyümü deyə bilmərəm, çünki öz aralarında bu mövzudakı müşahidələrini bölüşdüklərini eşitməkdən

xoşlanırdım, amma bunun üçün də əvəz ödəməyim lazım gəlirdi; onların hər uçuşunda keçirdiyim həyəcan bunun əvəziydi, deyəsən. On altı yaşa çatanda, Rza Amerikan F-5 qırıcı təyyarəsinin komandasına keçib, təkbaşına uçdu. Bombardmançı təyyarəylə təkbaşına uçuşu Vəhdətidə Dizful hərbi təyyarə meydanından gerçəkləşdirdi. Ərim o uçuşda iştirak eləmədi, amma mən ordaydım, üç il əvvəlki ilk uçuşundan daha böyük narahatlıq keçirirdim. Oğlum bütün manevrləri həddən artıq yaxşı bacardı, yerə enəndə, təlimatçısı və ətrafındakı zabitlərin hamısı onu hərərətlə alqışladılar. Yenə də təyyarədən düşəndə, ənənələrə uyğun olaraq, başına parçə dolu su tökülməkdən canını qurtara bilmədi.

Rza sonralar «Boinq» 707, 737 və 727, bundan başqa, «Falkon-20» təyyarələri üçün də pilotluq vəsiqəsini aldı. Bir dövlət başçısı İrana rəsmi səfərə gələndə, bizim hava sahəimizə daxil olduğu andan qırıcı təyyarəçilərimizin onun təyyarəsini müşaiyət eləməsi adətiydi. Ərimin çox qürur duyduğu hadisələrdən birini hələ yaddaşımda saxlayıram. İordaniya kralı Hüseyini qarşılamaq üçün Rza da uçuşa qoşulmuşdu, Kral Hüseyin yanında Vəliəhd Şahzadənin uçduğunu gördüyü an həm çox heyrətlənmiş, həm də xoşbəxt olmuşdu...

Daha sonra sıra Əli Rzaya gəldi, o da on iki yaşında «Beech-craft Bonanza» təyyarəsində yerini tutdu. Onun ilk uçuşunu görmək üçün ailələlikcə getdik. Bacıları və

qardaşı da bizim qədər həyəcanlıydılar. Hamı Rzanın bu ilk uçuşunun sınaq olduğunu və ondan qaçmağın mümkün olmadığını, eyni zamanda qətiyyətlə bacaracağını bilirdi. Əli Rza elə balaca, elə çəlimsiziydi ki, təyyarəsinə müvazinəti saxlamaq üçün qum torbaları qoymaq lazım gəlmişdi. Uçuşunu mükəmməl şəkildə tamamladı, ancaq yerə enəndə, təyyarənin burnunu azacıq vurdu. Özüm də bilmədən: «Aman, Allahım!» deyərək qışqırdığımı xatırlayıram, amma yerdən onunla radio vasitəsilə fasiləsiz əlaqədə olan təlimatçısı mövqeyinin yanlış olduğunu söylədi, Əli Rza da böyük soyuqqanlıqla, xəfifcə gülümsəyə-gülümsəyə havaya qalxdı, təyyarəsinə düzəldib, asta enə bildi.

Böyüyəndə Əli Rza şıltaqlığından və şuluqluğundan heç bir şey itirməmişdi. Sarayda hamı onun zarafatçılığına alışmışdı. Çox da sevilirdi, çünki komik hərəkətlər eləyirdi. Hələ beş-altı yaşlarında olanda, rəsmi qonaqlığın ortasında əynində pijamasıyla girişdəki holla baxan üst mərtəbədəki qalareyadan qonaqların başına çörəkdən düzəltdiyi kiçik topları atanda yaxalanmışdı! Ondən qabaq qardaşı və böyük bacısının eyni hərəkətləri elədikləri doğrudu. Yenə həmin yaşlarda xiyabanlarda suvarma işləri aparılənda, böyük ləzzətlə boğazına qədər palçığın içinə girmişdi. Daha sonra məktəbdə də basketbol toplarını dalbadal partladib, qalmiaqala səbəb olmuşdu. Çox heyrətlənib, qəzəblənən məktəb müdiri

hamının onun bu hərəkətinin nə qədər böyük səhv olduğunu başa düşməsi üçün şagirdləri yığmış, yalnız onlardan ibarət məhkəmə qurmuşdu. Müdir Əli Rzadan niyə topları deşdiyini soruşanda, bütün şagirdlərin qəhqəhələrinə səbəb olan bu cavabı vermişdi: «Heç kəs mənə onları partlatmamağı deməmişdi!» Doqquz-on yaşına çatanda, silahlara bəslədiyi vurğunluq üzündən saraydakı bütün zabitlər tapançalarını masalarının siyirməsində gizlətməyə məcbur olmuşdular.

Rzayla Əli Rza xüsusilə, təyyarələrə olan maraqları üzündən mənim çox böyük həyəcanlar keçirməyinə səbəb olmuşdular, amma bir tərəfdən də qeyri-iradi insanın oğlu varsa, bu cür qorxuların qaçılmaz olduğunu düşünürdüm – yaxşı, ya pis, hər halda, başa gələn çəkiliydi – çünki Fərəhnaz məndən paraşütlə atılmağa icazə istəyəndə, ona qəti tərzdə etiraz elədim. Evdə ərim və iki oğlumla birlikdə üç pilot bəs elədiyini, həm də artıq olduğunu düşünürdüm, bir paraşütçü olmasa da, olar. Aradan vaxt keçəndən sonra bu qərara görə özümü günahlandırdım. Fərəhnaz müəyyən mənada, qardaşlarına görə bəzi şeylərdən məhrum olmuşdu. Həqiqətən oğullarım üçün çox qorxurdum, heç olmasa, qızlarımdan ötrü qorxudan titrəməyəcəkdim. Beləcə, Fərəhnaz paraşütlə atılmaq üçün otuz beş yaşına çatmağı gözlədi. Mənim icazəmi almamışdı, amma o vaxtlarda tədricən açılan paraşütlə tullanan Əli Rzanın köməyilə bu arzusunu həyata keçirdi.

Qardaşı risqi minimuma endirmək üçün onu tandem (iki adamın bir-birinə bağlı vəziyyətdə paraşütlə atılması) tullanişa razı saldı.

Oğullarım mənə sevgilərini bildirməkdən qaçırdılar. Əvvəlcə, Fərəhnaz, sonrasa Leyla mənə bu sevgini yaşatdılar. Uşaqlarımı oxşamağa, onları qucağıma almağa ehtiyac duyurdum. Fərəhnaz bundan xoşlanırdı. O, daim sakit, həmişə gülərüzlü, insanı heyretləndirəcək dərəcədə comərd uşağıydı. Sarayda işləyənlərlə sanki onların keçirdikləri sıxıntıları bilirmiş kimi, yaxından maraqlanırdı. Əgər küçədə kədərli, ya da yoxsul adamlarla qarşılaşarsa, qəti laqeyd qalmazdı, həmişə təsirləndiyini və əzab çəkdiyini hiss eləyərdim. Uşaq olanda, tez-tez sarayın camaatın gəzişdiyi parka baxan qapısının barmaqlıqları arxasından orda gəzənlərə, uşaqlara tamaşa eləyərdi. Böyüyəndə, mənə parkdakı öz yaşında olan uşaqlarla oynamaq üçün dəfələrlə saraydan qaçmağı sınaqdan keçirdiyini etiraf elədi.

Aradan uzun illər keçəndən sonra, biz sürgündə olanda, Fərəhnaz İsveçrədəydi, həmin vaxt bir gün küçədə rastlaşdığı bir gənc ona yaxınlaşıb, böyük hörmət və həyəcanla: «Siz Şahzadə Fərəhnazsınız, yox? Sizi çox yaxşı xatırlayıram, sarayın barmaqlıqları arasından danışdığınız balaca oğlanlardan biri də məndim...» – deyib.

Bəli, Fərəhnaz adamlara qarışmağı qızğın arzu eləyirdi. Sonradan gördüyü işlər də bunu təsdiqləri: psixoloji təhsilini tamamladıqdan sonra sosial müşavirlik diplomunu da aldı. Fərəhnaz başqalarının əzablarına qəti laqeyd qalmayıb. Nyu-Yorkda 80-cı illərdə yaşadığımız tərəfdəki evsiz adamlarla əlaqə yaratmışdı, onlara paltarla yardım eləyirdi. Bir dəfə gördüyünə inanmayan Leylanın məzələnə-məzələnə ona dediyini elə bil, hələ eşidirəm: «Fərəhnaz, bilirsənmi, küçədə yaşlı bir adamın əynində sənin jaketini gördüm...» Rza da məhəbbətlə gülümsəyə-gülümsəyə: «Səndə rahibə Tereza kompleksi var,» – deyirdi.

Fərəhnaz böyüyüb, gənc qadın olanda, bu və ya digər beynəlxalq təşkilatlarda çalışa-çalışa, ən yoxsul ölkələrə getməyi arzu elədi, amma daşdığı soyadına görə buna nail ola bilmədi. Hətta UNİSEF-in bir məmuru soyadının Pəhləvi olduğunu görəndə, onunla görüşməkdən imtina elədi. Bu vəziyyət Fərəhnazı çox incitdi, məni də böyük əzaba saldı: Fərəhnaz hansı günahı işlətmışdi? İran şahının qızı olduğuna görə, başqalarına yardım eləməyə haqqı olmayacaqdımı?»

Həmcinslərinə yardım göstərməyi sınaqdan keçirməzdən əvvəl Fərəhnaz uşaq olanda, sevgisini heyvanlarla bölüşürdü. Saatlarla itinın tüklərini darayadaraya, siçanlarını sığallaya-sığallaya oynaya bilirdi. Fərəhnaz siçanlarını öz hamamına qoyduğu üçün anam

qəti onun hamamına girməyə cəsarət eləməzdi! Bağın uzaq güşəsində o sevdiyi üçün bir neçə inək də bəslənirdi, sonra müntəzəm olaraq bir dövlət başçısının hədiyyəsi kimi gələn hər yeni heyvan onun böyük sevincinə səbəb olurdu. Beləcə, bir ara Rzaya hədiyyə edilən Thoiry adlı şir balasına da sahib olduq. Fərəhnaz qədər Şah da Thoiry-yə heyranıydı. Bundan başqa bir tülkü də olduğunu xatırlayıram. O tülkü yeni-yeni əhliləşmişdi, yalnız yemək saatlarında ortaya çıxırdı.

Ərim qızlarıyla, oğullarıyla olduğundan daha artıq rahat mənəvi yaxınlıq yarada bilirdi. Əslində, qəlbində oğullarının özünə oxşamasını, ciddi və təmkinli olmalarını istəyirdi. Fərəhnazın atasına hüdudsuz bağlılığı və heyranlığı varıydı, onun bu sevgisindən atası da həmişə məmnunluq duyurdu, ikisini söhbət eləyəndə, dinləməkdən zövq alırdım. Fərəhnaz atasına sarayda rastlaşdığı, onu görməyə gələn adamlar haqqında suallar verər, atası da qızına cavab verərdi. Fərəhnaz ciddi bir ifadəylə atasının başa saldıqlarını dinlər, ona səs verərdi. Leylanın doğulmasıyla hamımız bir daha həyata yeni gözlərini açan körpənin həddən artıq heyrətamiz dünyasına daxil olduq. Şah əlli yaşına yeni girmişdi, ölkə daldığı o uzun yuxusundan oyanmışdı, qəbul elədiyi qərarlardan dönməyəcəkdi. Gələcək heç bu qədər gözəl şeylər vəd eləməmişdi: bu dördüncü uşağımız bizim

arzuladığımız İrani - müasir və dünyaya açılmış ölkəni görəcəkdik.

IX.

Ərim uşaqlığında İranın xarici qüvvələrin iqtisadi və siyasi təzyiqi altında qaldığının şahidi olmuşdu. Bu qüvvələrin başında ölkəmizdə istədiyi kimi at oynadıb, neftimizi istismar eləyən İngiltərə gəlirdi. Atası Rza Şahın polad iradəylə mübarizə aparıb, xalqa milli mənliliyini qazandırdığını da görmüşdü. Amma yenə də 1941-ci ilin sentyabrında atasının yerini tutanda, sanki hər şeyi başdan başlamalıydı, çünki İkinci Dünya Müharibəsini fürsət bilən ingilis və Sovet qoşun birləşmələri İrani işğal eləmişdilər... Ölkələr arasında oynanan şahmat oyununda Müttəfiq dövlətlərin SSRİ-nin Almaniyaya qarşı apardığı mübarizəyə yardım göstərmək üçün arxa planda meydan kimi istifadə elədikləri ölkədə iyirmi bir yaşlı, təcrübəsiz hökmdarı heç kəs saymırdı.

19-cu yüzildən 20-ci yüzilin başlanğıcına qədər çar Rusiyası İngilis imperatorluğuna qarşı İranda hökmranlıq eləmək üçün mübarizə aparmışdı. Əlli il sonra Rusiya SSRİ-yə çevriləndə, ölkəmizin Qacar xanədanının ən qaranlıq dövrlərində olduğu kimi, param-parça edilməsindən qorxu duyurmuş. Vəziyyət belə olanda, SSRİ-dən kömək alan Tudənin işğal elədiyi Azərbaycan 1946-cı ildən sonra silahlı mübarizə ilə xilas edilmişdi. İstismar olunan neftimizə gəlincə, ingilis mənafeələrinə

qarşı sarsılmaz iradəylə davam etdirilən çətin danışıqlardan sonra 1954-cü ildə nəhayət, neftimizi geri ala bilmişdik. Beləcə, Şah artıq ölkəni gerilikdən qurtarmaq üçün fəaliyyətə başlaya bilərdi. O da 1963-cü ildə referendum yoluyla Ağ inqilabı təsdiqə təqdim elədi. Amma bu addımı atanda, bütün dünyayla – böyük-kiçik, kapitalist, ya da kommunist bir çox ölkəylə əlaqədar yaratdı, müqavilələr bağladı, iqtisadiyyatımızı sürətlə inkişaf etdirmək qayğısıyla və İranın bu ölkələr arasında nüfuzlu yer tutması məqsədiylə çalışdı.

Ərimin ölkə xaricinə getdiyi bu səfərlərdə mən də iştirak eləyirdim. İranın daxilində keçirdiyim və mənə hər dəfə sarsıdan gəzintilərdən fərqliydi bu səfərlər, mənə diplomatiyanın gizli dünyasına barmaq ucuyla toxunmağa fürsət verdi. Xarakterimə uyğun olaraq səhrada, kəndlərimizdə iranlılarla ürəyimizdən gələn kimi, sözləri ölçüb-biçmədən apardığımız səmimi söhbətlər şübhəsiz, mənim üçün çox dəyərliydi, amma yenə də yaddaşımda ölkə xaricindəki səfərlərimdə də mənə çox təsir eləyən xatirələr var.

Çox ziddiyyətli görünsə də, deyəsən, ən tez-tez getdiyimiz ölkə münasibətlərimizin müntəzəm, isinib-soyuduğu, şübhəylə müşahidə elədiyimiz kommunist SSRİ oldu. 60-cı illərin əvvəllərində Moskvaya və Leninqrada keçirdiyim ilk səfər zamanı bizi tarixi yerlərdə, xüsusilə, çarların saraylarında gəzdirdilər.

Sarayları g z nd , bunları d ş nd y m  xatırlayiram: « g r günlərin birində bizləri İrandan qovarlarsa, burda elədikləri kimi, adamları bizim yataq otaqlarımızda, salonlarımızda da g zdir rl rmi? Bizim şəxsi h yatlarımızı da maraqlananların gözləri qarşısına s r rl rmi?»

 lk lerini ziyarət eləyəndə, böyük nəzakət göstərib, məni son imperatorluq dövrünün qalıqlarıyla tanış eləməkdən  kin n  in rəhbərlərinin əksinə, ruslar elə bil, II Nikolayın sarayını, hökmdarların edam edildiyi yerə çatana qədər g zdirm kd n zövq alırdılar. Buna görə də İranda mühit hələ çox h ssasıydı, Ađ İnqilab yenicə başlamışdı, ifrat sola mənsub olan müqavimətlər və bir para iri torpaq sahibləri hökumətin yeritdiy  siyasətə qarşı qoyurdular, ona görə də rusların bizə qarşı istifadə elədikləri bu çirkin cəhdləri, onlara bəslədiyimiz şübhələri daim nəzərdə saxlayırdılar.70-ci illərdə dođru yolla ir lil diyimiz  elə əminiydim v  ərimin ölkənin gələcəyinə o qədər inamla baxdığımı görürdüm ki, rusların usanmadan t krarladığı eyham dolu hərəkətləri artıq mənə heç təsir eləmirdi. Ona görə də tamamilə hər şeyin İranın lehinə olduđu vəziyyətdə axırda bizim ölkəni tərk eləməyimizə səbəb olan qarışıqlıqlar artmađa başladı... Bu gün İslam Hökumətinin rəhbərləri mənim o uđursuz proqnozumu həyata keçirdilər, ailəliklə yaşadığımız bəzi

malikanələri, xüsusilə, Sadabad və Niavaran saraylarını ziyarətə açdılar.

Şəxsi həyat hekayətim mənə Rusiya ilə maraqlanmağa sövq eləyirdi. Atamın təhsilinin bir hissəsini Sankt-Peterburqda aldığı, rusca rəvan dillə danışdığını, əvvəllər demişdim, bundan başqa ata babam da Gürcüstanda İran konsulu kimi çalışmışdı, sənətə və arxeologiyaya marağı olduğundan, 30-cu illərdə Leninqradda tədqiqatlar aparmışdı, onun əsərlərindən biri bu gün Ermitaj muzeyində saxlanır. Mənə də rusca öyrənməyə təşviq eləyən bütün bu müsbət keçmişə baxmayaraq, SSRİ-yə ilk rəsmi səfərlərim qəlbimi çox dərindən yaraladı.

Əvvəllər heç bir kommunist ölkəyə getməmişdim, o bomboş prospektlər qəlbimə qorxu salırdı, küçədə çox seyrək qarşılaşdığımız adamların üzündə gördüyümüz o kədər və susqunluğu heç bir yerdə görməmişdim. Bir də maşına minəndə və ya ətrafımızda kiçik qrup olanda, başqa ölkələrdə elədiyimiz kimi, normal şəkildə havadan, sudan söz açmağımız mümkün olmurdu. Burda dərhal ifrat təbliğat başlayırdı, kimsənin ağzından rejimi tərifləməyən bir söz çıxmırdı. Bu qədər bina tikilmiş, bu qədər məktəb açılmışdı: mənə ümitsizcəsinə bunların xaricində bir az rəngarənglik, bir az zəriflik gözləyirdim, əbəs yerə! Özümü robotlarla mühasirəyə alınmış kimi sayırdım, saatlarla, günlərlə belə davam eləyirdi, axırda

ürəyim darıxırdı. Ərim bu vəziyyətə məndən yaxşı tab gətirirdi, axşamlar tək qalanda, gün ərzində keçirdiklərimizə gülməyə çalışırdıq. Öz-özümdən günlərin birində Rusiyanın da kommunistlərdən əl çəkən ölkəyə çevrilməsinin mümkün olub-olmayacağını soruşurdum. O zaman həqiqətən dostcasına əlaqələr yaratmağımız mümkün ola biləcəkdi. Bu ölkəni, dilini, musiqisini, ədəbiyyatını elə çox sevirdim ki...

Səfərimiz zamanı Kremldə qalırdıq, hərəkətlərimizdə azad olduğumuz qəti deyilə bilməzdi, bizi dinlədiklərinə şübhə eləmədiyimiz üçün söhbət üçün bağa çıxırdıq. İçəridə olanda, qərribə güyültülər eşidirdik, tər-təmiz rusca danışan və çox ağıllı adam olan səfərimiz eşitdiklərimizin KQB əməkdaşlarının hansısa lüğətin səhifələrini təlaşla çevirməsindən çıxan səslər olduğunu söyləyirdi. Bir dəfə yanırəsmi səfər vaxtı bizim söhbətlərimizi lentə aldıqlarını sübut eləyən bir əhvalat da oldu. Yanımdakılardan bir nəfərə: «Çox təəccüblənirəm, bu ölkədə çox gözəl saraylar var, amma heç kəsin ağına o saraylara görə mebel qoymaq gəlmir,» – dedim. Ertəsi gün söhbət vaxtı yanımdakı rus xanımlarından biri qərribə ədayla mənə baxıb: «Bilirsiniz, elə çox gözəl mebellərimiz yoxdu, amma hər şey tər-təmizdi,» – demişdi. Bir az narahat olmaqla bərabər gülümsəməkdən özümü saxlaya bilməmişdim.

Rəhbərlərin özləri də zarafat eləməyə cəhd göstərən, zaman büsbütün qan qaraldırdılar. Bir axşam operada Aleksey Kosıginlə yan-yanə oturmuşduq. «Sonalar gölü» oynanırdı. Qara sona səhnəyə çıxanda, Kosıgin bizə doğru əyilib, məcburi təbəssümlə: «Sanki NATO-ya oxşayır, yox?» – demişdi. «Daha çox Varşava müqaviləsinə oxşayır,» – demək gəlmişdi dilimin ucuna, amma şübhəsiz, özümü saxladım.

Bunun əvəzində, 1968-ci ildə Varşava müqaviləsi qüvvələri Praqa baharını əzəndə, ərimin qarşısında açıqca hiddətimi dilimə gətirdim. Yenə rəsmi dəvətlə Moskvadaydım, Sovetlərin təşəbbüsünü ayıblı, insanlıqdan xaric təcavüz kimi görürdüm. Üstəlik, Çexoslovakiyaya çox böyük hörmət bəsləyirdim. Ərimə: «Burda daha bir gün belə, qalmaq istəmirəm. Sanki dünyanın ən yaxşı dotslarıyıqmış kimi, bu adamlara gülər üz göstərməyə artıq dözə bilməyəcəyəm,» - dedim. Çox pis təsirlənmişdim. Ərim məni başa düşdü, necə istəyirdim, elə hərəkət eləməkdə sərbəst buraxdı. Mən də baldızımın narahat olduğunu iddiasıyla Parisə uçdum. Xatırlayıram, təyyarədə yenə xəyalımda Qəti ağıma gəlməyən bir inqilab olsa və Avropanın yarısını əzən bu kommunist diktatorluq devrilsə, nə yaxşı olar», – deyə arzulamışdım.

Şah da Şərq Blokundakı prosesləri böyük maraqla izləyirdi. Bir-birinə qarşı duran bloklarda olsaq da, SSRİ-

ylə uzunluğu iki min beş yüz kilometrə çatan ortaq sərhədimiz varıydı, buna görə də Moskvanın üstüörtülü hərəkətlərinə və təhriklərinə baxmayaraq, ərim müntəzəm iki ölkə arasında ziddiyyətləri qızıışdıracaq şeylərdən qaçır, onlarla yaxınlaşma çarələrini axtarırdı. Adamların qabaqcıl dünyagörüşlü kimi təriflədikləri Xruşşov İranın bir gün «yetişmiş alma sayaq» SSRİ-nin əlinə düşəcəyini söyləməmişdimi? Buna baxmayaraq, əməkdaşlıq eləməyi bacarırdıq. İsfahandakı sovetlər tərəfindən tikilmiş o taybərəbəri olmayan metallurgiya zavodu bunun ən yaxşı sübutudu. (Qərbdəki müttəfiqlərimiz bu sahədə bizə yardım göstərməyi rədd eləmişdilər.)

Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiya mənim könlümdə əfsanəvi ölkə kimi yerini saxlayırdı, səmimiyyətdən uzaq çoxlu rəsmi səfərdən sonra – burda mötərizə açıb ayrı-ayrı şəxslərlə, xüsusilə, sənətçilərlə hər dəfə çox isti və insani əlaqələr yaratdığımızı bildirməliyəm – ərimə Rusiyaya, istədiyim yerə azad gedib-gələ biləcəyim «şəxsi» səfər təşkil eləməyimin mümkün olub-olmayacağını soruşdum. Bundan başqa, rəsmi səfərlər həmişə isti yay aylarında baş verirdi, ona görə də mən qar altındakı Rusiyanı, əbədi və əfsanəvi Rusiyanı kəşf eləmək istəyirdim.

Kreml təklifimizi qəbul elədi, beləcə, qışın ortasında, yanımda aralarında anamın da olduğu bir neçə yaxınımla birlikdə Moskvaya getdim; Şah bizimlə gəlməmişdi. Mən

xoşbəxtiydim, elə xoşbəxtiydim ki, vaxt gecə yarısını keçmiş olsa da, qrupumuzu götürüb şəhərin qarlı küçələrini gəzməyə çıxardım. Mühafizəmizə məsul olan ruslar bizi dəli hesab eləmişdilər, küçələrdə ins-cins yoxuydu.

Ertəsi gün Moskva yaxınlığındakı kilsələri tarixi abidə kimi qorunmuş Zaqorsk şəhərini gəzdik. Adamlar kim olduğumuzu başa düşmüşdülər – şəxsi səyahətə gəlsək də, ətrafımızı dövrəyə alan mühafizə əməkdaşları üzündən xalqın diqqətindən uzun müddət yayınmağımız mümkün deyildi - girdiyimiz kilsələrin birində yaşlı qadınlar təəccüb və heyranlıq dolu baxışlarla gülümsəyə-gülümsəyə bir-birini itələyir: «Aman Allah, qoyun bir canlı çariçə görək!» – deyə qışqırırdılar. Mən rusca danışığımı inkişaf etdirmişdim, ləhcəm də düzgün olduğu üçün adamlar mənim hər şeyi başa düşdüyümü hesab eləyidilər, təəssüflər ki, bu o qədər də doğru deyildi... Həmin kilsələrin birində xora qulaq asa bildik. Ortodoks kilsəsinin nəğmələri insanı çox riqqətə gətirir, bizim də gözlərimiz yaşarmışdı. Mən elə bil, qəfildən öz-özümü Tolstoyun Rusiyasına düşmüş sayırdım... Daha sonra kilsədəki din adamları bizi günorta yeməyinə dəvət elədilər.

Leninqradda əvvəlki gəzintilərimizdə heç belə bir mühitə düşməmişdik. Yanımdakı dostlarım nəhayət, istədikləri kimi zarafatlaşa, gülə bilirdilər. Mənsə, nə qədər

rahat davransam da, hərəkətlərimi və sözlərimi həmişə ölçüb-biçməyə məcburuydum. Həmin vaxt ata babamın izini tapa bilmişdim. Atamın da on beş yaşı olanda, Nevə sahilindəki «Aleksandrovski Kadetski Korpus» hərbi məktəbində müdavimlik vaxtı köhnə Sankt-Peterburqun küçələrində dalaşdığını xəyalıma gətirə bilirdim. Sonra bir gün çarların yay sarayını gəzdiyimiz vaxt ürəyim bu gün artıq çox gözə dəyməyən, o nağıllardan qalan troykalardan birinə minib, ətrafdakı bir-iki kəndə baş çəkmək istədi. Açıq-aşkar troyka çar Rusiyasının rəmziydi – rəhbərlər İran Şahbanusunun qədim zamanların kübarları kimi, üç atın çəkdiyi arabayla Sovet torpaqlarını gəzməsinə pis gözləmi baxacaqdılar? Xeyr, sovetlər o zaman İranla elə yaxşı keçinirdi ki, bizə toykamızı təqdim elədilər və istədiyimiz hər şeyi verdilər. Bunun əvəzində Çaykovskinin məzarının üstünə getməyim mümkün olmadı. «Sonalar gölü»nün yaradıcısı ən çox sevdiyim bəstəkarlardan biridi, mən də uzun müddət bəri onun qəbrini ziyarət etmək istəyirdim. Buna mane olmaq üçün yüz cür bəhanə gətirdilər, nəyə görə rədd elədiklərini doğrusu, başa düşə bilmədim.

Qaraçı musiqisi dinləmək istəyim də eyni müqavimətlə qarşılaşdı. Amma bu dəfə səbəbini bilirdik: qaraçıların kommunist ideologiyasına boyun əymədiklərini düşünürdülər, musiqiləri də əksinqilabi keçmişin dəyərsiz qalıqları kimi, keçmiş nisgiliylə

doluydu. Bununla belə, Moskva səfirimiz bizim səfirliyin iqamətgahında Kremldən də bir çox rəhbərlərin iştirak elədiyi musiqili ziyafət təşkil eləyə bildi. O axşam bizim üçün çalan qrupdakı musiqiçilər yalnız öz köçəri xalqlarının dərdlərini dilə gətirmədiklərini, bütöv bir xalqın duyğularına tərcüman olduqlarını bilirdilər. Hər notda əllə hiss olunan həyəcan varıydı. Konsert qurtaranda, müğənni qadın yanıma gəldi, əllərimi ovcuna alıb, elə qızğınlıqla «Allahın (məni) qorumasını», məni, ərimi və uşaqlarımı qorumasını arzuladığını söylədi ki, onun üçün qorxdum. Rusların narazılıqları üzlərindən oxunurdu, konsertdə iştirak eləyən generallardan birinin müğənni qadına buz kimi soyuq nəzərlərlə baxdığını görəndə... kürəyimdən gizilti keçdiyini hiss elədim...

Həmin səfər zamanı Tacikistanın paytaxtı Düşənbəni də gəzdik. Taciklər farsca danışdıqları üçün bu ölkəyə çox böyük maraq duyurdum. Daha sonra bizim Azərbaycan əyalətimizin sərhəd qonşusu olan Sovet Azərbaycanının paytaxtı Bakıya da getdik. Azərbaycanlı ruslar (yerli əhali nəzərdə tutulur – tərc.) atamın kökünün bu bölgədə olduğunu bilirdilər, belə vəziyyətin aramızda xüsusi yaxınlıq yaratdığını hiss eləyirdim. Küçədəki adamların bizə qarşı böyük maraq duyduqlarını, İranın əsl vəziyyətini öyrənmək üçün suallar vermək arzusunda olduqlarını hiss eləyirdik. Sovet rəhbərlərininsə, xalqla ünsiyyətdə olmağımızın, qeyri-rəsmi görüş keçirmə-

yimizin qabağını almaq istədikləri açıqca görünürdü. Təhlükəsizliyimizi bəhanə gətirib, bir az şübhə oyandıran təlaşla bizi xalqdan ayırırdılar.

Sulu boya rəsmləri və miniatürlərdən ibarət rəsm sərgisini gəzəndə, elə bil, rəhbərlərin göstərdikləri bu cür əcaib cəhdlərin səbəbini başa düşdük. Bəzi rəsmlər eynilə ortaçağdakı kimi, öküzlərlə tarlalarını şumlayan cütcüləri göstərirdi, rəsmlərin üzərində də bu qısa izah yazılmışdı: «Sərhədin o tərəfində...» İnsanlar belə şeyləri başa düşmürdülər artıq! Stalinin kömək elədiyi Cəfər Pişəvərinin birliklərini İrandan qovduğumuz zaman çoxlu iranlı kommunist qaçıb, 1946-cı ildə onlara qucaq açan Sovet Azərbaycanına keçmişdi. Həmin iranlıların bəziləri kommunist ideallarından əl çəkib İrana qayıtmaq, ailələrini tapmaq və yenə azad olmaq arzusundaydılar. Buna görə də, bizə yaxınlaşmağa çalışır, İrana qayıtmağa icazə almaq üçün mənə məktub verməyə çalışırdılar.

İrana qayıdanda, Şahın diqqətini bu adamların vəziyyətinə cəlb elədim. Hökumətin onlara qarşı etimadsızlıq göstərməməsi mümkün deyildi. Doğrudanmı, peşiman olmuşdular? Qayıdanda, gizlicə sovetlərin xeyrinə işləməyəcəkdilər ki? Ya da şahlıq rejimini devirməyi arzulayan filan və ya filan ifrat sol cərəyanlara qoşulmayacaqdırlarmı? Bu adamlar üçün daha sonra sərhəddə qəti olaraq qayıtmalarına icazə verilənə qədər qalmaları və ailələriylə görüşmələri üçün bir bölgə

ayrıldı. Bu gün kommunist rejimi artıq sona çatıb. Tudənin bəzi köhnə döyüşçüləri sərhədin o biri tərəfində cənnət tapmağa ümid eləyən vaxt, nə qədər acı həyat sürdüklərini yazıb-söyləyirlər...

* * *

Kommunist blokundakı münasibətlərimizi davam etdirirdik, Kuba və Albaniyadan, 1977-ci ilin sonunda İrandakı gərgin mühit üzündən dəvətini qəbul eləyə bilmədiyimiz Şərqi Almaniyadan başqa hamısına səfərə getmişdik. Mənim üçün səmimiyyətdən uzaq, ikiüzlülüyn hakim olduğu bu səfər olduqca sıxıcıydı. O adamların şahlıq rejimi üçün nə qədər pis şeylər düşündüklərini bilirdik, biz də Sovetlər hegemonluğuna qarşı kifayət qədər mübarizə aparmışdıq, kommunistlərə böyük şübhəylə baxırdıq. Məsələn, Çexoslovakiyaya daxil olanda, çiçəklərə və qırmızı xalığa baxmayaraq, İrandakı Tudə partiyasını dəstəkləyən və hər gün bizə həqarətlər yağdıran radio olduğunu bilirdik. SSRİ-də də buna bənzər vəziyyət mövcuduydu, mənə tərcüməçilik eləyən və hörmətlə yanaşdığım Daqmara adlı bir xanım hər gün müntəzəm olaraq, radioda İran əleyhinə danışdı. Bu vəziyyətdən narahat olan Daqmara başqa cür hərəkət eləməsinə imkan olmadığını, əmr qulu olduğunu deyib, məndən üzr istəmişdi.

Bütün kommunist rəhbərləri eyni duyğudan məhrum, mexaniki tonla «sosializmin böyük uğurlarından»

danışdırlar, bizə də fabrik bacaları və o insana kədər gətirən yataqxanaya oxşar evlər qarşısında guya heyranlıq duyduğumuzu göstərmək qalırdı... Amma yenə də o qədər çox adam görünməyən küçələr, boş bağazalar bu xalqın necə sıxıntı içində yaşadığını göstərir, rəhbərləri yalana çıxarırdı. Fəhlələrin xidmətində olduğunu iddia eləyən rejimlərdə «yoldaş» sözünün və saxta səmimiyyətin necə adamlar arasında mövcud olan dərin bərabərsizliyi gizlətməyə yaradığını görməkdən əzab çəkirdim. Məsələn, rəhbərlər təxəşşüslə maşının qabaq tərəfində sürücünün yanında oturur və özlərinə «yoldaş» deyə müraciət etdirirdilər, amma sürücünün baxışlarından hiss elədiyi qorxunu oxumaq mümkünüdü. Mən öz sürücümü düşünürdüm, aramızda belə səmimi ünsiyyət yoxuydu, amma onun arvadını və uşaqlarını tanıyırdım, bundan başqa, hər hansı problemlə qarşılaşanda, çəkinmədən məndən yardım istəyə bilərdi.

Adamların bizimlə səmimi söhbət eləyə bilmələri üçün partiya mənsublarının uzaqlaşmasını gözləmək lazım gəlirdi. 1968-ci ilin yayında sovet işğalından sonra getdiyimiz Çexoslovakiyada keçirdiyimiz bir axşamı xatırlayıram. Rəhbərlər salondan çıxar-çıxmaz adamlar zarafatlaşmağa başladılar. Yanımda oturan şəxs məndən soruşdu:

«Əlahəzrət, Praqa küçələrində danışılan son lətifəni bilirsinizmi?»

«Yox, danışın!»

«Bir bağın xiyabanında oturan iki adam danışmağa başlayır. Qəfildən maşın keçir: «Ah! Nə gözəl rus maşınıdı,» - biri həyəcanla deyir. O biri cavab verir: «Yox, canım, rus maşını deyil bu, maşının markasını bilirsənmi?» «Əlbəttə, bilirəm, – birinci adam izah eləyir, – amma sən kim olduğunu ki, bilmirəm...»

Çexoslovakiyada əvvəllər İranda ata babamla da işləmiş yaşlı İran mütəxəssisini, professor Rinkanı tapmaq da məni çox sevindirdi. Tehrandə babamla birlikdə Persepolisdə çəkirdikləri şəkil varıydı. İki ölkə arasında xüsusilə, Qacar şahları dövründə güclənən tarixi bağlar da mövcuduydu. Bu şahlar Çexoslovakiyadakı mineral suları çox bəyənidilər. Xüsusilə, köhnə Karlsbad, indiki Karlovı – Varıda onların burda qaldıqlarını göstərən büllur İran çilçiraqları və Azərbaycan xalıları gözə dəyirdi. Kommünizmin hər şeyi yandırıb-yaxan qəzəbinə baxmayaraq, burda keçmişin izini bütünlüklə silə bilmədiyini düşünüb, sevindim.

Berlin divarının yıxılmasından sonra Praqaya yenə getdim. Vatslav Havelin seçildiyi gün ordaydım. Karl körpüsünün üstündə bir vaxtlar Qızıl Orduya mənsub olanların qürurla taxdıqları hər cür medallar bir-iki dollara satılırdı. Çox acı istehza varıydı bunda, həmin medalları qazanmış insanlar üçün nə qədər kədərli vəziyyətiydi. Amma adam ədalətin gec-tez yerini

tutduğunu fikirləşməkdən özünü saxlaya bilmirdi. 1968-ci ildə əzilib alçaldılan praqalılar indi bir vaxtlar ölkələrini işğal eləmiş əsgərlərin medallarını bir qutu siqaret qiymətində qara bazarda satırdılar. Eyni şəkildə Praqanın ən böyük prospektində kommunist blokunun sabiq partiya rəhbərlərinin şəkilləri axtarılan cinayətkarların şəkilləri kimi asılmışdı. Bu şəkilləri görəndə, təəccüblənmiş, ev sahibinə «nə qərribə dünyadı, – deyə sataşmışdım, mənim dostlarımla şəkillərini sərgiləyirsiniz.» Bəli, doğrudan da, hamısıyla tanışıydım.

Bu ölkələrdə, ayrı-ayrı yerlərdə dünya tarixinə təsir eləmiş perslərin izlərini görmək qəlbimi qızdırırdı. Məsələn, bir vaxtlar məktəblərdə İbn Sinanın öyrədildiyi Krakovda onun farsca mətnləriylə rastlaşmışdıq. Bir də Polşa kralları tərəfindən sifariş edilmiş və o vaxtlar ölkəmizdə «Polşa xalısı» adlandırılan, qızıl və gümüş saplardan toxunmuş İran xalıları gördüm. Bu Polşa səyahətimdən söz açanda, Osvensim ölüm düşərgəsini gəzən vaxt keçirdiyim dəhşəti xatırlamamaq mümkün deyil.

Yeni Zelandiyada bizi daha artıq rıqqətə gətirən sürpriz gözləyirdi; hava limanında dəstəmizi qarşılayan rəsmi heyətdən başqa təxminən yüz nəfərlik qrup əllərində çiçəklər və «İran şahı, xoş gəldin!» yazılı plakatlarıyla bizi salamlayırdılar. Bu adamlar onlara otuz il əvvəl qulaq asan Şaha təşəkkür eləmək istəyirdilər.

Doğrudan da, 1945-ci ildə ərim Stalin qoşunlarından qaçan çoxlu polşalıya sərhədlərimizi açmışdı. Bu polşalıların bir çoxu iranlıyla evlənib, ölkəmizdə qalmış, digərləri Yeni Zelandiyaya gedib, orda yerləşmişdilər. Amma unutmamışdılar.

* * *

1972-ci ildə Çinlə münasibətlərimizə rəsmən yenidən başlamaq məsuliyyəti də mənim üzərimə düşmüşdü. Mao Tsze Dunun inqilabı ilə münasibətlər birdən-birə kəsilənə qədər ipək yolu təkbaşına İran və Çin arasında ticarət əlaqələrinin rəmzi olmuşdu. Şah bu böyük şərq ölkəsiylə diplomatik əlaqə qurmağı çox arzulayırdı. 1970-ci ildə Pekinə nüfuzlu bir adamı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnsan Haqları Komissiyasının sədri olan bacısı Şahzadə Əşrəfi göndərmişdi. Çinli rəhbərlər də yeni təşəbbüslər göstərməyə meyilli olduqlarını göstərmişdilər və 1971-ci ildə Çin Birləşmiş Millətlər Təşkilatına qəbul ediləndə, birinci olaraq, Şahzadə Əşrəf Çin heyətini BMT-dəki İran nümayəndəliyində günorta yeməyinə dəvət eləmişdi.

Şah özü şəxsən Pekinə səfərə getməkdən böyük məmnuniyyət duyacaqdı, amma buna protokol maneəsi çıxmışdı; xəstə olan Mao Tsze Dun onu qəbul eləyə bilmirdi. Elə buna görə də heyətimizi on günlük rəsmi səyahətə aparmaq vəzifəsi mənim üzərimə düşdü.

Çox həyəcanlandırıcı ziyarətiydi bu. Keçmiş yüzillərdə tarixin imkan verdiyi bəzi təsadüflər iki xalqı bir-

birinə yaxınlaşdırmışdı. Məsələn, ərəb istilasından qaçan Sasani şahzadələr Çinə sığınmışdılar. Daha yaxın tarixlərdə Çin bizdən xalı idxal eləmiş, biz də Çinə qədər gedib, onların o qiymətli ipəkqurdlarını, çay və ədviyyatlarını ölkəmizə gətirmişdik. Müxtəlif səbəblərdən xəritələrimizdən müvəqqəti silinən həmin qədim yolları təzədən açmağa gedirdim. Heç bir səfərimdə bu qədər böyük heyət olmamışdı: Baş nazir Əmir Abbas Hüveyda, aralarında Kənd təsərrüfatı və Kooperativlər naziri Əbdül Əzim Valian və sabiq Janna d'Arkdakı müəllimlərimdən, İslam inqilabının başlanğıcında yaşadığı faciəvi tələdən əvvəllər söz açdığım Milli Təhsil naziri xanım Fərruxru Parsanın da olduğu bir çox nazir mənə yoldaşlıq eləyirdi. Saraydan bəzi məmurlar və mənim iş yoldaşlarım, şəxsi mətbuat katibim Kərim Paşa Bahaduri olmaqla, anam, İran Milli Televiziyasının müdiri olan qohumum Rza Qütbi və sarayda mədəniyyət ataşesi olan Şəcaəddin Səfa da heyətə daxiliydilər.

Təyyarədən enəndə, cənab Çu En Lay mənə gözləyirdi. Rəngarəng geyimlər içində, üzünü sevincdən gülən minlərlə gənc ətrafımızda bayraq yelləyir, mahnı oxuyurdu. Bunun rəsmi qarşılama olduğunu düşünmüşdüm, amma hesabda yanılmışdım. Tyanmen meydanına çatanda, məndən üstü açıq maşına minməyimi xahiş elədilər; o zaman gördüm ki, eyni paltarlar geymiş

minlərlə qadın və kişi, rəngarəng geyimləriylə balaca uşaqlar, hamısı da əllərində kiçik bayraqlarla keçəcəyimiz prospekt boyunca düzülmüşdülər. Gözlərimə inanmırdım.

Konvoyumuz o prospektə girər-girməz mahnılar və marş musiqisi çalındı, müəyyən fasilələrlə borular və nağaralar çalınırdı. Sonralar başa düşdüm ki, bizim gəlişimizə görə bütün şəhər səfərbər edilibmiş, çünki bu qələbəlik kilometrər boyu eyni gurluqla, eyni sevgi nümayişlərlə davam eləyirdi. Çinlilər mənə yalnız Xo Şi Minə belə təntənəli qarşılama mərasimi təşkil olduğunu söylədilər.

Axşam verilən ilk rəsmi ziyafət də bu görünməmiş qarşılama mərasiminə uyğun əzəmətdəydi: ziyafətə dəvət edilən mindən artıq adam üzərlərində nəfis yeməklər olan çoxlu girdə masalar ətrafında oturmuşdular. Mən cənab Çu En Layın sağında oturdum. Cənab Çu En Lay nəzakətlə o dövrdəki siyasi anlaşılmazlıq barədə qəti söz açmadan, yalnız ölkəmiz arasındakı dostluqdan bəhs elədi, mən də öz-özümüdə belə düşünürdüm: «Maonun «Uzun Yürüş»ünə qoşulmuş cənab Çu En Lay yaddaşında lənətli yeri olan «imperatriçə» gəlməsini axırıncı dəfə nə vaxt dilinə gətirib, görəsən?» Mən özüm də çıxışımı son dəqiqəyə qədər dəfələrlə gözdən keçirmişdim, yalnız səmimiyyətdən və qəlbədən gələn etirafların aradakı doqmatik ayrılıqları silə biləcəyinə səmimiyyətlə inanırdım.

Çində də, İranda da ölkələrimizi gerilikdən qurtarmaq üçün əlli ildən bəri mübarizə aparırdıq. Bunu yerinə yetirmək üçün fərqli idarə üsullarından istifadə eləyə bilərdik, amma məqsədimiz eyniydi. Protokol üçün məcburi olan təbəssümlərin və vəziyyətin tələb elədiyi alqışların o biri yanında aramızda ilıq yaxınlaşma başladığını duyurdum. Bu ziyafət boyu cənab Çu En Layda gördüyüm intellektual incəlikdən və mənə göstərdiyi nəzakətdən riqqətə gəlmişdim. Xoş təbəssümlə çubuqdan istifadəni təklif eləmişdi. Daha sonra mənə bu ziyafətin hər hansı qonağın narazılığını göstərmək üçün danışıqların ortasında qalxıb getmədiyi nadir rəsmi qonaqlıqlardan biri olduğunu söyləmişdilər.

Sonradan yaşadığımız da bu müşahidələri gücləndirmişdi. Fabriklər, nümunəvi təsərrüfatlar və muzey gəzintiləriylə, siyasi görüşlər və dəvətlərlə son dərəcədə sıx olan proqrama baxmayaraq, bəzən zarafata da yer verilən xoş mühit yaranmışdı. Doğrudan da, Çində olmaqdan hamımız çox xoşbəxtiydik və istifadə elədikləri üsullara, həyata keçirdikləri yeniliklərə maraq göstərirdik; hər addımda rəhbərlərin bizə göstərdikləri qonaqsevərliyə heyran olmuşduq. Çox incə zövqlə tikilmiş, çiçəklərlə süslənmiş bağdakı şer kimi gözəl villada qalırdıq, orda bizə ilk axşam göstərilən qəbulu xatırladıqca riqqətə gəlirəm. Yumşaq baxışları ciddi uniformasıyla qəti uyğun gəlməyən orta yaşlı xanım məni villada gəzdirdi. Hər

otaq xüsusi zövqlə hazırlanmışdı və ev sahibəmin ən kiçik detallara diqqət verdiyi görünürdü. Mən heyranlığımı ifadə elədikcə, onun da məmnun olduğunu görürdüm. Yalnız ən axırda onun məhz xanım Çu En Lay olduğunu başa düşdüm.

Getdiyimiz hər yerdə Maoya mexaniki, coşğun sevgi göstərildiyinin, ona sitayiş elədiyinin şahidi olurduq. Məktəbdə, fabrikdə gənc xanımı və fəhləni salamlayanda, sözbəsöz eyni cümləylə bizə izah eləyirdilər: «Bu işi ölkəm üçün, Pekin Günəşi Mao üçün görürəm.» Məktəblərdə uşaqlar bizi yumruqları havada mahnı oxuya-oxuya qarşılayırdılar, onların da «Pekin Günəşi»ndən söz açdığını eşidirdik. Heç şübhəsiz, bu vəziyyətin necə ağlagəlməz şərait nəticəsində yarandığını başa düşürdük, amma həmin şüarların arxasında güclü həyat arzusunun, gələcəyə ünvanlanmış inamın olduğu da aydın görünürdü.

Bu gəzinti vaxtı gördüyümüz ən diqqəti cəlb eləyən şeylərdən biri də Şanxayda akupunkturla anesteziya altında aparılan cərrahiyyə əməliyyatıydı. Cərrahlar bizim gözlərimiz qabağında xəstənin beyin qapağını açmışdılar, əməliyyat davam elədiyi müddətdə xəstənin şüuru yerində, gözləri açıqıydı, danışa bilirdi. Əməliyyat müddətində ondan dəfələrlə banan yeməsi tələb olunmuşdu. Bu necə mümkün olurdu? Hamımız heyrətə düşmüşdük. Əməliyyat qurtarandan sonra cərrahlar suallarımıza cavab

verməyə çalışdılar. Yalnız gözlədiyimiz elmi izahları verə bilməyəcəklərini etiraf elədilər. Akupunktur tam elmi olmayan, eksperimentlərə söykənən üsuldu. O zaman inqilab komitəsindən bir məmur belə araya girmişdi: «Sualı kütlələrə vermək lazımdı!» Biz təəccüblə bir-birimizə baxdıq, söhbət ordaca bitdi.

Ev sahiblərimiz son dərəcə hörmət və nəzakətlə davranırdılar. Məsələn, imperatorlara aid olan əşyaların sərgiləndiyi muzeylərə baş çəkəndə, sovetlərin əksinə, bizim qəlbimizə dəyəcək hərəkətlərdən qaçır, müəyyən cəhdlə vitrinlərin qabağından sürətlə keçməyimizi təmin eləyirdilər. Könlümüzə toxunacaq xırda eyham da vurmadılar və bir fincan çay içmək üçün xanım Maoyla görüşdüyümüz zaman da görüşümüz eyni təmkinli şəraitdə keçdi. Mən yenə də qəlbimdə üzü heç gülməyən o xanımın kim bilir, mənə nə qədər nifrət elədiyini düşündüm.

Bu uzun səfərin ən həyəcanlandırıcı anlarından biri qədimdən İpək Yolunun başlanğıc nöqtəsi olan Siandan ərimə zəng vurduğum məqam oldu. Beləcə, Çinlə İran arasındakı yol rəmzi olaraq, təkrar açılmışdı. Şah həyəcanımı hiss elədi və mənim hissələrimi bölüşdü.

Sonra qayıtmaq vaxtı gəldi. Pilot öz hava sahəmizə girdiyini söylədiyi an hamımız öz-özümüzə alqışlamağa başladıq. Hər şeyə baxmayaraq, ölkəmizə qayıtmaq bizə rahatlıq gətirmişdi.

Şahlıq rejimi dövründə Çin Kommunist Partiyasının lideri Xua Kuo Funq Tehrana rəsmi səfərə gələn son şəxsdi. Onun gəlişiyə «Keyhan» (farscada «Kainat» mənasında) adlı gündəlik qəzətdə Ayətullah Xomeyninin şəklinin çap olunması eyni günə təsadüf eləmişdi. Mən haqlı, ya da haqsız o dramatik günlərdə cənab Xua Kuo Funqun gəlişini Şaha dəstək əlaməti kimi qəbul eləmişdim.

X.

Şah 60-cı illərin əvvəllərində mədəniyyət üzrə müşavirlərindən İran tarixi üzrə mütəxəssisi Şəcaəddin Səfanın ona təklif elədiyi Pers imperatorluğunun Böyük Kir tərəfindən iki min beş yüz əvvəl qurulmasını (islamdan öncə 550-530-cu illər arasında) bayram eləmək fikrinin əleyhinə çıxmışdı: «Hələ çox tezdi, bunu sonra fikirləşrik,» – deyib məsələni təxirə salmışdı. Heç bir şeyin ölkədə başlamağı düşündüyü Ağ inqilaba kölgə salmasını istəmirdi. Aradan on il keçəndən sonra gerilikdən xeyli dərəcədə xilas olan İranın nəhayət, belə bir bayram üçün kifayət qədər yetişdiyini, vəziyyətin əlverişli olduğunu düşünməyə başladı.

Bunu belə düşünən təkcə o deyildi. Dünyanın bütün paytaxtlarında İranın on ildə qazandığı heyrətamiz uğurlardan söz açılırdı. 1971-ci ilin oktyabrında Kembric Universitetinin professorlarından Peter Averi YUNESKO-nun bülletenində bunları yazırdı:

«Bu gün modern İrənin mənbələri var, xarici qüvvələrin hegemonluğunda istismar edildiyi dövrlərdə müstəqilliyini əldən verib, itirdiyi özünəinam hissini yenidən qazandı: bu dövr 1772-ci ilin Səfəvi xanədanının iqtidarı itirməsiylə başladı, ingilislərin və rusların müstəmləkəçilik siyasətləri nəticəsində boğulan İrən bütün 19-cu yüzil və 20-ci yüzilin əvvəllərini həmin ölkələrin təzyiqləri altında keçirdi, yox olmaqdan güclə qurtardı. İndi İrən beynəlxalq aləmdə yenidən nüfuz qazanır. Dünya problemlərini yoluna qoymaqda rol oynaya bilir, məhz indidən rol oynamağa başlayıb. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü kimi, inkişaf eləməkdə olan başqa ölkələrə getməli olduqları yolu göstərir. İrən beynəlxalq müqavilələri hazırlamaq, istehsal, aqrar, sahədə inkişaf, cəhalətlə mübarizə, qadın problemləri kimi gündəlik məsələləri müzakilə eləmək üçün ölkələr arasında ideal görüş yerinə çevrilib. Üstəlik, ideyanın və texnikanın kəşşidiyi mərkəz olub.»

Bütün İrəni başdan-ayağa dolaşandan sonra ölkəsinə qayıdan fransız jurnalisti Eduard Sablierin eyni dövrdə «Atlas» seriyasında İrənla əlaqədar yazdıqları da hələ ilk sətirlərindən heyretəmiz şəkildə elə bil, demək olar, baş verənləri əks etdirirdi:

«Budu, sürətlə inkişaf eləyən bir ölkə. Şəhərlər yağışın ertəsi günü bitən göbələklər kimi, böyüyüb. Hər yanda tikintilər, açılan yollar gözə dəyir. Paytaxtın

mərkəzini on beş mərtəbəli binalar mühasirəyə alıb; əvvəllər kübarların yaşadığı Şəmiran yamaclarını belə, çoxdan villalar, kiçik evlər bürüyüb.

İyirmi ildə İrənin əhəli artımı səkkiz yüz mindən üç milyona qalxıb. Avtomobillərin sayı sürətlə artır. Burda ömrümdə heç yerdə görmədiyim ağılagəlməz nəqliyyat sıxlığının şahidi oldum. Köhnə modelli maşınlar çox azdı.

Təhranla eyni ölçüdə olmasa da, İrənin digər şəhərləri də sürətlə inkişaf eləyir. Təbriz, Şiraz, Əhvaz, İsfahan sənaye mərkəzlərinə çevrilib. Hər tərəfdə dükənlər mallarla doludu, küçələrdəki insanlar zövqlə geyinmişlər. Həyat səviyyəsi durmadan artır; İrənin sənayedəki inkişaf sürətini keçən yeganə ölkə Yaponiyadı.

Xarici siyasətdəki qızıl qayda müstəqillikdi. Şübhəsiz, İrən də Qərbi Avropa kimi, Amerikanın nüfuz dairəsindədi. Amma hökumət bu gün yeritdiyi siyasətlə təşəbbüsü əlində saxlayır. SSRİ-ylə münasibətlər hədsiz dərəcədə yaxşıdı, hətta indi Çinlə olan münasibətlər də inkişaf eləyir.

Pers milliyyətçilərinin sevinmək üçün səbəbi var. Bəsrə körfəzi yavaş-yavaş təsir meydanına çevrilir. Qədim Yunanıstan dövründə necə möhtəşəm Əhəməni şahlarına heyranlıq duyan varıydısa, bu gün Küveytdə, Bəhreynə, bütün əmirliklərdə, hətta Səudiyyə Ərəbistanında İrən tərəfdarlarının mövcudluğu gözlənilir.

Bütün bunlar ölkənin uğurlarını təşkil eləyir. Tanış olduğum hər təbəqədən iranlı az-çox tərəddüdləri olsa da, bu barədə həmfikirdilər. Əvvəllər hər fürsət düşəndə, qeydsiz-şertsiz rejimi yerə çalanlarla bu dəfə rastlaşmadım. Hətta xoşbəxt olan iranlılar gördüm.

Amma başlıca olaraq, insanların kədərli olduqlarını da müşahidə elədim. Şübhəsiz, inkişaf yolundakı millət ancaq dövrümüzün reallığı olan maneələri, sıxıntıları, yoxsulluqları dəf eləyib, uğurlar qazana bilər. Elə bu səbəbdən, hər yerdə olduğu kimi, bu böyük ölkə də bəzi insanların anlayışsızlığıyla, aradan çıxmaq istəməyən bəzi sinif və qrupların müqavimətiylə və tətbiq olunan üsulları çox uzun hesab eləyən gənclərin səbrsizliyiylə qarşı-qarşıyadı.»

Bəzilərinin «müqaviməti» – din adamları və böyük torpaq sahibləri – başqalarının səbrsizliyi – tələbələr və ziyalılar – ziddiyyətli kimi olsa da, bu qruplar 1976-1977-ci illərdən etibarən artan narazılığı əl-ələ verib bəsləməyə, lap axırda bizim ölkədən getməyimizə səbəb olacaqdılar və İslam Respublikasının elan olunmasını təmin eləyəcəkdilər. Amma 1971-ci ildə bu təzyiqlər Şahın narahatlığına səbəb olmurdu. O, qabıq dəyişməkdə olan bir ölkədə belə təzyiqləri normal sayır və inkişaf müddətinin meyvələri dərilməyə başlanan zaman cəmiyyətdəki maneələrin qalxacağına, insanların ümidlə-

rinin doğrulacağına və cəmiyyətdəki əks tərəflərin bir-biriylə barışacağına dair iddialar irəli sürürdü.

Onun Pers imperatorluğunun qurulmasını bayram eləməyi düşünəndə, əsl məqsədi iki yüz il çəkən alçaltma və acizlik dövründən sonra ölkəni, yenilənən mənliliyi və yenidən qazandığı ləyaqəti ətrafında birləşdirməyi idi. Çox böyük rəmzi dəyəri olan bu bayramdan gözlədiyi, adamların «hardan gəldiyimizi və hara gedəcəyimizi» görmələri üçün gündəlik, kiçik maneələri aşmalarına imkan yaratmağıydı.

Mənə gəlincə, komitənin rəhbərliyinə keçdiyim vaxt hazırlıq işləri çoxdan başlamışdı. Şah yubiley üçün müxtəlif fəaliyyət göstərilməsinə icazə verəndə, dördüncü uşağımı dünyaya gətirməyə hazırlaşırıdım və bu hadisə məni bir müddət üçün işimin sürətini yavaşıtmağa məcbur eləmişdi.

Dərhal təşkilat komitəsi müəyyənləşdirildi. Yubileyin keçirildiyi yer barədə heç bir mübahisə olmadı: əlbəttə ki, Əhəməni – Pers imperatorluğunun ilk krallıq iqamətgahı və Böyük Kirin istedadlı xələfi I Daranın sarayının qalıqlarının olduğu Persepolisdə keçiriləcəkdi yubiley. Persepolisdə bütün dünyanın dövlət başçılarını və hökmdarlarını qonaq eləmək fikrində olduğumuzdan işlər sürətlə beynəlxalq miqyas qazandı. Ona görə də düzün ortasında olan antik iqamətgah yubiley üçün heç əlverişli

vəziyyətdə deyildi və ən yaxın Şiraz şəhərindən altmış kilometrədən artıq uzağıydı.

Təşkilat komitəsi məndən rəhbərliyi öz üzərimə götürməyi xahiz eləyəndə, 1971-ci il oktyabrın ortalarında keçirilməsi nəzərdə tutulan yubileyə bir ildən az vaxt qalmışdı. Əgər bunu qəbul eləmişdimsə, bütün mənliliyimlə ərimin arzusunu bölüşdüyümə görəydi, fikrimi açıqca ifadə elədim. «Bu gün yaşadığımız Pəhləvi dövrünün İran sivilizasiyasının yenidən doğulması dövrü olduğunu sübut eləmək üçün əl-ələ verməli, birləşməliyik,» – dedim. Amma sonralar gördüklərim doğrudan da, həssas iranlı kimi, məni kədərləndirmişdi; bəzi maneələrdə bəlkə də iranlılara arxalanmağımız mümkün olsa da, bir çox məsələlərdə ən adlı-sanlı xarici firmalara belə, sifariş verilmişdi.

Əslində, bu vəziyyət kefimi pozmuşdu. Bütün bunlar necə baş vermişdi? Hələ geri qayıtmaq mümkünüydümü? Sorğuma izah kimi, iranlı firmaların hələ iməkləmə dövründə olduqları üçün müəyyən vaxtda bu cür işi lazımi səviyyədə təmin eləməyəcəklərini, vaxtın azlığına görə avropalıların bilik və bacarığına arxalanmaq ehtiyacı duyulduğunu dedilər.

«Çox yaxşı, – dedim, – madam ki, elədi, iranlı firmaların iməkləmə dövrünün başa çatmasını gözləyək, özümüzdə işləri doğru-düzgün təşkil eləyəcək vaxt tapacaq.

İki min beş yüz il gözlədik, bir neçə il də səbr göstərə bilərik.»

Amma bəzi şeylər doğrudan da, çox gecikmişdi. Bunu tez başa düşdüm və narahat oldum, çünki jurnalistləri tanıyırdım, onların bizi çək-çevirə salmaq üçün bu məsələni bəhanə eləyəcəklərindən şübhələnirdim, ağaca baxacaqdılar və meşəni görməyəcəkdilər, yəni Persepolis yubileyi sayəsində daxildə İranın qazanacağı zəmini və bütün dünyada bu barədə danışılacağını qulaqardına vuracaqdılar; o zaman da mənim, başqalarının elədikləri seçimin məsuliyyətini üstümə götürməkdən başqa çarəm qalmırdı. Yubileyin keçirilməsində mənim üstümə düşən vəzifələrin içində ən çətini, ən cəsarətimi əlimdən alanı bu məsuliyyətimiydi. Qorxduğum kimi, yavaş-yavaş Qərbdə baş verən «lazımsız və ifrat» xərcləmələrlə bağlı çox sərt tənqid yağışı başladı. Jurnalistlər bezmədən, yorulmadan bu təkrarçılıq plovuna qaşığı saldılar. Xalqı bəzən çörək belə tapmayanda, məktəbi olmaya-olmaya «Lanvin»də geyinib, «Maksim»də yeyən bu şahlıq rejimi nə cür şeyiydi? Jurnalistlər kinayəli dillə söz mamaçalığı eləyirdilər, təbii olaraq, İrandakı müxalifət tutuquşu kimi, eyni şeyləri təkrarlayır və məsələni böyük ölçüdə istismar altına alırdılar. Bu mənzərə Persepolis yubileyinin mənasını xeyli dəyişdirirdi. Mən də təkidlə xarici müxbirlərə neçə illərdir, fağır xalqı dirçəltmək üçün

göstərdiyimiz və bütün dünyadakı rəhbərlərin birlikdə təqdir elədikləri cəhdlərdən sonra bizi belə tənqid atəşinə tutmalarının heç də ədalətli olmadığını, İranın oyanışını göstərən yubileydən yalnız tənqid mövzularını qabartmalarının haqsızlıq olduğunu izaha əhəmiyyət verirdim.

Xərclənən pulun böyük bir hissəsi İranın milli sərvətini xeyli zənginləşdirəcək məsələlərə getdiyi üçün belə tənqid yağışına doğrudan da, layiq deyildik; bu münasibətlə açılmalı olan iki min beş yüz məktəb, elektriklişdirilmiş kəndlər, tikilən otellər, asfalt döşənən yollar yubileydən sonra da ölkədə qalacaqdı. Və nəhayət, digər ölkələrlə münasibətlər cəhətdən tamamilə havayı, çox böyük reklam imkanı təmin eləmiş olurduq. Dünyanın bir sıra şəhərlərində yubiley komitələri yaradılmışdı. Həmin şəhərlərdə İran mədəniyyəti və sənətiylə bağlı sərgilər açılır, konsertlər, konfranslar verilirdi. Bu dövrdə İranla bağlı nümayiş etdirilən bütün verilişlərə, bütün kitab və məqalələrə, dünya televiziyyalarında və radiolarında təkrar-təkrar verilən reportajlara pul ödəmək lazım gələydi, bu bizə milyonlarla dollara başa gələcəkdi! 1970-ci ildə İranın xəritədəki yerini belə, bilməyən və yubiley sayəsində İran tarixini və coğrafiyasını öyrənən adamların sayı hər halda, çox artıydı. Yubileydən sonra da xüsusilə, turizm

sahəsində təmin olunan inkişafı əldə elədiyimiz qazancı rəqəmlə kim deyə bilərdi?

Amma ox yaydan birdəfəlik çıxmışdı, xarici mətbuat zərərli kompaniyasına axıra qədər davam elədi və Persepolis yubileyinin iranlıların könlündə oyandırdığı hisslərə təsir göstərdi, burda söz açdığım qürur, şükranlıq hissi var; buna da haqq alınmır!

Heç şübhəsiz, İranın uzun tarixi ərzində ilk dəfə xarici ölkələr hökmdarları, dövlət başçıları və xanımlarıyla mərasimdə iştirak eləyib, tarixi Pers imperatorluğunun paytaxtı Persepolis şəhərini varlıqlarıyla ləyaqətləndirə biləcəkdilər.

Dövlətlər göndəriləndən sonra gələn müsbət cavablar sürətlə saray naziri Sədullah Aləmin iş masasının üstünə yığılmağa başladı. Danimarka, İordaniya, Norveç, Nepal, Belçika hökmdarları gələcəkdilər. İngiltərə kraliçəsi Yelizaveta əri Şahzadə Filip və qızı Şahzadə Anna tərəfindən təmsil ediləcəkdilər; eyni şəkildə Hollandiya kraliçəsi Culiananın yerinə əri Şahzadə Bernard mərasimə qatılacaqdı. Efiopiya imperatoru Hayle Selasye, Qətər, Küveyt, Bəhreyn əmirləri, Oman sultanı Kabus, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri prezidenti Şeyx Zayed, Monako və Lixtenşteyn şahzadələri, Lüksemburq Böyük knyazı, İspaniya kralı Xuan Karlos və arvadı Sofiya, İsveç kralını təmsil etmək üçün Vəliəhd Şahzadə Karl Qustav, Yunanıstan Kralı Konstantin və arvadı Anna – Mariya,

yenə yunan Şahzadəsi Mişel və əri Viktor – Emmanuel de Savoye, Əfqanıstan Şahzadəsi Belkis və əri Sərdar Əbdül Vəli dəvətimizə müsbət cavab verənlər arasındaydılar... Yubileydə iştirak eləyəcək dövlət və hökumət başçılarının sayı daha çoxuydu: Finlandiya, Hindistan, Türkiyə, Pakistan, Yuqoslaviya, Avstriya, Bolqarıstan, Polşa, Rumıniya, Seneqal bu ölkələr arasındaydı. Amerika vitse-prezident Spiro Aqneu, SSRİ cənab Podqornı və Fransa da baş nazir Jak Şaban-Delmas və arvadı tərəfindən təmsil ediləcəkdilər.

Bir tərəfdən fəhlələr və mühəndislər üç gün ərzində bu seçilmiş şəxslərin qalacağı bez çadırların qurulmasında çalışanda, digər tərəfdən təşkilat komitəsinin hər bir üzvü də canla-başla öz vəzifələrini yerinə yetirirdilər: bəziləri dörd yana yayılan təhlükəsizlik sisteminin qurulması üçün çalışır, digərləri qonaqların Şirazdan Persepolisə gediş-gəlişlərini təşkil etməyə cəhd göstərir, digərləri də min cür protokol problemləriylə çarpışırdılar... Mənə gəlincə, müntəzəm olaraq, Tehrana və Persepolisə hazırlıqları yaxından görməyə gələn jurnalistlərlə görüşməkdən başqa, gözümdən qaçan bir şey olmaması üçün hər şeylə maraqlanmağa məcburuydum. Hər dövlət başçısının arvadına qonaq qaldığı müddətdə onun dilində çox yaxşı danışan və protokol qaydalarına mükəmməl bələd olan müşaiyətçi təhkim ediləcəkdə. Eyni şəkildə tədbirdə

hökmdarların və dövlət başçılarının xidmətində duracaq adamların da öyrədilməsi lazımdı. Bunlar həll eləməli olduğumuz vacib problemlərin bəziləriydi.

Qonaqlarımıza təqdim olunacaq hədiyyələrə gəlincə, hazırlıq komitəsi azəri sənətcilərə ortasında dövlət başçılarının portreti olan xalılar sifariş eləməyi fikirləşmişdi. Buna əlavə olaraq, Babildə düzəldilmiş və Britaniya Muzeyində mühafizə edilən Böyük Kirin bişmiş torpaqdan düzəldilmiş silindir möhürü üzərində yazılmış fərmanının surəti veriləcəkdi. Bu təşəbbüs qəlbimi qürurla doldururdu, çünki Babil döyüşündə məğlub olanlara müraciətlə yazılmış həmin mətndə Kir sanki iki min beş yüz il sonra İnsan Hüquqları Bəyannaməsi təşkil eləyəcək təməl qaydaları nəzərdə tutan kimi, talamağı yasaqlayır, məhkumların sərbəst buraxılmasını, uçurulan evlərin yenidən tikilməsini əmr eləyir və o dövrə görə dinlərə qarşı heyrətamiz dözümlü nümunəsi göstərən, bütün allahlara hörmət olunmasını istəyir, əsarəti aradan qaldırır, insanlar arasında bərabərliyə şərait yaradırdı. Onun buyruqlarına boyun əyib, ondan sonra gələnlər yəhudiləri Yerusəlimə göndərir və orda öz məbədlərini qurmalarına əcazə verirdi. (Kirin fərmanı kitabın «Əlavələr» bölməsində verilib.)

Bəli, mən böyük Pers imperatorluğunun humanist qanunlarının təməli olan bu «torpaq möhür»ün dünyanın nəzərində «yenidən həyat qazanmasından» qürur

duyurdum. Bizim din adamlarımızsa, Şahın ərəb istilasından (İslamın 637-ci ilindəki) sonra iranlılar tərəfindən qəbul edilən İslamın əhəmiyyətini kiçiltmək istədiyindən şübhələnilib, qonaqlarımıza fərmanın surətini hədiyyə vermək qərarını xüsusi təhqir səbəbi kimi gördülər. Bu da perslərin ərəb istilasından çox-çox əvvəllər yaşadıklarını və məğlub olduqları zaman da məğlubiyyəti zəfərə çevirməyə bacardıqlarını unutmaq deməyi idi. Doğrudan da, hələ ərəblərin istilasının ilk illərindən perslərin ədəbiyyatı, fəlsəfəsi, tibbi və sənətləri İslam sivilizasiyasının təməl dayaqlarını təşkil eləmişdi; iranlılar da beləcə, təzyiqli göstərmədən və qan tökmədən islamı Asiyanın şərqinə qədər yayacaqdılar.

Ən qatı dindar olanların nəzərində bu mərasim onları əməlli-başlı alçaldacaq və inciklik duyğularını artıracaqdı; biz açıqca buna fikir verdik. Yubiley 1971-ci il oktyabrın 12-də ərimin həyəcədən titrəyən səslə söylədiyi bu minnətdarlıq nitqiylə başladı.

«Tarixin əbədi qəhrəmanı, dünyanın ən böyük imperatorluğunun qurucusu, böyük xilaskar, bəşəriyyətin adlı-sanlı övladı, İranın öz tarixiylə bağlarını yenidən qurduğu bu gün sənə xalqın sonsuz minnətdarlığını çatdırırıq.»

Bu xatirə mərasiminə xoş niyyət və yaxınlaşma əlaməti kimi, dünyadakı bütün dinlərin təmsilçiləri də dəvət edilmişdilər: katoliklər, metodistlər, zərdüştlər,

ortodokslar, mormonlar, şintoistlər, buddistlər, şeyxlər, musəvilər, Amerika qızıldərililərinin (hindularının – tərc.) təmsilçiləri, əlbəttə ki, müsəlmanlar da iştirak eləyirdilər. O gün müsəlman təmsilçiləri arasında heç bir mövzuda, heç bir kəsin ən kiçik etirazı olmadı. Yalnız bəhailər bu dini tanımayan müsəlmanları incitməmək üçün dəvət edilməmişdilər. (Bu şənliklərin başqa bir hissəsini 1971-ci ilin 14 və 16 oktyabr günləri arasında Şirazda keçirilən Beynəlxalq İranoloqlar Konqresi təşkil elədi. Həmin konqresə İran tarixi və İran sivilizasiyası üzrə mütəxəssislər, yerli və xarici üç yüz elm adamı gəlmişdi. Açıliş axşamı ərimlə mən də onlarla tanış olduq. Onlara İran mədəniyyətinə göstərdikləri xidmətlərə görə minnətdarlığımızı bildirdik. Konqres bütünlüklə İran tarixinə, xüsusilə də, Böyük Kirə həsr olunmuşdu. Dünyanın dörd tərəfindən gələn alimlərin hazırladıqları minə yaxın tədqiqat əsəri Konqresin katibliyində toplanmışdı, beləcə, Kir haqqında mükəmməl tədqiqat ortaya çıxmışdı. Sonralar, İslam İnqilabı keşikçilərinin iqtidara gəldiyi ilk günlərdə bu araşdırmaları yox elədiklərini öyrənəndə, dərdən başımızı itirdik.)

İslam İnqilabından bu günə qədər iyirmi il («Xatirələr» 1999-cu ildə yazılıb – tərc.) keçib. Həmin mədəniyyət mirasını qoruyacaq Şah artıq yoxdu, amma xalqımızın təmsil elədiyi İran məvəviyyatı hələ çox

güclüdü və bu mənəviyyatın qara qüvvələrə baxmayaraq, ayaq üstündə qalacağına inanıram.

Ertəsi gün, oktyabrın 13-də gündəliyin ən vacib maddəsi – qonaqların təyyarələrinin enmə vaxtı dəqiqəbədəqiqə hesablanmışdı. Şahın qardaşlarına və bəzi nazirlərə qonaqları təyyarədən enər-enməz qarşılamaq tapşırılmışdı. Daha sonra Persepolisə gətirilən qonaqları orda biz mərasimlə qarşılayırdıq. Şah qonaqlarını bu sözlərlə salamlayırdı: «İmperatriçə və öz adımdan Şahlıq rejimimizin iki min beş yüzüncü ildönümü münasibətilə İrana xoş gəldiniz, deyirəm.» Daha sonra qonağımız imperatorluq Mühafizə Alayının ifasında öz milli marşını dinləmək üçün Şahla birlikdə podiuma qalxırdı. Bundan sonra qonaqları təqdim eləmək vəzifəsi tapşırılmış zabit hörmətli qonağımızın adını və ünvanını söyləyir, onu Mühafizə Alayını salamlamağa dəvət eləyirdi.

Qonaqların təqdimi tapşırılmış minbaşı Kərim Şəmsə heyran olmuşdum. Saatlarla davam eləyən bu yorucu vəzifəsində adları söyləyəndə, çoxu olduqca qarmaqarışlıq ünvanları sıralayanda, azacıq da olsa, çaşmadı. Axşam onu bir kənara çəkib təbrik elədim. Yorğunluqdan əldən düşmüşdü, amma vəzifəsini belə qüsursuz şəkildə yerinə yetirdiyi üçün həyəcanlı və xoşbəxtiydi.

Bu günləri düşünüb, həyatımda ilk dəfə həkimimdən mənə sakitləşdirici nəsə verməsini xahiş eləmişdim. İşlərdən başımı qaldıra bilmədiyim və çox qayğılı olduğum

üçün bu son aylarda həddən artıq zəifləmişdim, hansısa çatışmazlığın olacağından, yubileyə kölgə düşəcəyindən qorxurdum. Bütün iranlılar da qorxurdu, bu da aramızda indiyə qədər hiss eləmədiyimiz qarşılıqlı kömək və dözümlü ruhunu ortaya çıxarmışdı. Bəzi nazirlərimizin, saray məmurlarının, generalların və digər zabitlərin, səfirlərin – əsasən malik olduqları imtiyazlar barədə çox vasvası olan bu adamların qonaqların çamadanlarını daşdıqlarını, ya da gözlənilməz qonaq gələndə, öz otaqlarını onlara verdiklərini görürdüm. Tanınmış ailələrə mənsub xanımlar işləri başlarından aşan otaq xidmətçilərinə kömək eləyirdilər. Hər kəs öz-özünə əlindən gələni əsirgəmirdi, hətta bir səhər Rzanın çadırların arxa tərəfində qəhvə payladığını gördüm.

14 oktyabr səhəri yubiley İranın tarixindəki bütün orduları təmsil eləyən hərbi keçidlə başladı. General Fətullah Minbaşianın komandanlığı altındakı bu hərbi keçid mərasimində min yeddi yüz səksən əsgər iştirak eləyirdi. Lesli Blanş mənə həsr elədiyi kitabda həmin hərbi keçid mərasiminin belə təsvirini vermişdi:

«Qısa qıvrım saqqallı midiyalılar və perslər, şiş, kiçik saqqallı səfəvilər, iri bığlarıyla Qacar birlikləri, qalxanlar, mizraqlar, bayraqlar, qılınclar – hər şey varıydı. Yandırıcı günün altında, günlüklərin kölgəliyində oturan qonaqlar Kirin gücünə şahidlik eləmiş böyük sütunların altında bu görkəmli hərbi keçid mərasiminə tamaşa elədilər.

Əhəməni piyada əsgərləri, Part döyüşçüləri, Ksereksin süvariləri, təxti-rəşvanlar, yük arabaları, zarehli arabalar, dövələr... Hava qüvvələri, silahlı qüvvələrdə qadınlara ayrılan xidmətdə yer tutan yeni qadın əsgərlər... Hamısı da Persepolisdəydilər, hamısı da keçmişdəki və günümüzdəki İrənin şöhrətinə şahidlik eləyirdilər.»

Günortadan sonra yandırıcı istiyə baxmayaraq, antik şəhəri ziyarət etmək istəyənlər üçün ayrılmışdı, axşam ziyafət verildi.

Axşam yeməyi düşərgənin ortasında qurulmuş altmış səkkiz metr uzunluğunda, iyirmi dörd metr enində olan çadırda verildi. Yeni-yeni bütün hökmdarları və dövlət başçıları tanıyırdıq, ancaq bəzilərinə bir az da yaxınıydıq, ya da ölkəsinə tez-tez şəxsi səfərlərə gətirdiyimiz İordaniya kralı Hüseyin, Yunanıstan, Belçika, Əfqanıstan hökmdarları və ərimin çox sevdiyi Mərakeş kralı Həsən kimi, həqiqətən dost olduqlarımız da vardı. Kral Həsən boş olmadığından, gələ bilmədiyi üçün yerinə qardaşı Şahzadə Mulay Abdulla və arvadı Şahzadə Lamiyəni göndərmişdi. Protokoldan xaric keçirdiyimiz görüşlərdən doğrudan da, məmnunluq duyurduq və bu məmnunluq dostluq çərçivəsindən də çıxırdı. Beləcə, məsələn, Nikolay Podqornı ilə əvvəllər görüşmüşdüm, amma axşam yeməyi vaxtı onunla dəfələrlə rusca bir neçə kəlmə danışmağa, hətta zarafatlaşmağa da imkan tapmışdım. Elə ətrafımızdakı adamların da çoxu deyib-

gülürdü. Həmin gecəylə bağlı sonralar mənə bu lətifəni danışmışdılar. Monako Şahzadəsi Rayner, İngiltərə Şahzadəsi Filiplə Hollandiya Şahzadəsi Bernardın arasında oturduğu üçün təəccüblənmiş – qonaqları bir qadın – bir kişi olaraq, sırayla oturtmaq üçün xanım qonaqlarımızın sayı çatmamışdı – Şahzadə Filip də ona: «Əziz dostum, ikimizin məclisin yeganə kişi kraliçələri olduğumuz diqqətinizi çəkmədimi?» – demişdi.

Bəzi qonaqlar bu fürsətdən istifadə eləyib, daha az əhəmiyyətli məsələlərlə bağlı görüşməyə başladılar və bu danışıqlar ertəsi gün kafeteriyada, klub mühitində, çox hərərləli şəkildə davam elədi, amma siyasi məsələlərin müzakirə olunduğu aydınydı. Siyasi fikir ayrılıqları üzündən bir-biriylə rəsmən qəti görüşməyəcək kişilər və xanımlar orda mətbuatdan uzaq bir-birinə öz fikirlərini rahatca başa salmaq imkanı qazanmışdılar. Biz də durmadan, dincəlmədən qonaqlarımızla arxa planda çalışanlar arasında əlaqə yaratmaqda davam eləyirdik. Mətbəxdə hamının əhval-ruhiyyəsinin yaxşı olduğundan əminlik duymaq, onlara yardım göstərmək, bəzilərini sakitləşdirmək, ya da baş verəcək fəlakətlərin qabağını almaq lazım gəlirdi. Axşam yeməyindən əvvəl gizlicə mətbəxə çağrıldım. Qaçaq-qaça getdim və aşpazın ağladığını gördüm: tortu aparanda yolda dağıtmışdı! Dərhal ona təsəlli vermək, tortun düzəldiləcək hissələrini düzəltmək və sonra da olub-keçənlərə gülməyi sınaqdan

keçirmək lazım gəlirdi! Eybi yoxuydu, tort yanakı təqdim olunurdu, heç kəs bir şey başa düşməzdi, elə əsas bu torta çəkilən zəhmət deyildimi? Qonaqları belə tortdan məhrum eləmək düzgün olmazdı.

Axşam ziyafəti işıq və səs nümayişindən sonra göstərilən havaya fişəng buraxmaq nümayişilə sona çatdı. Hər şey uğurlu olmuşdu, Gecə möhtəşəmiydi, amma yenə də bir daha diqqət verilməli olan, narahatlıq doğuran vəziyyət varıydı: səhər hərbi keçid mərasimində iştirak eləyən onlarla at və öküz fişəng atılmasından hürkməməliyidilər lazım gəlirdi! Əgər biri həyəcanlanıb, təpik atmağa başlayarsa, bu narahatlıq bütün ilxıya keçər, qızışan heyvanlar qonaqların üzərinə hücum eləyə bilərdilər.

Üçüncü və axırncı gün protokol cəhətdən rahat günüydü, hər kəs istədiyini eləməkdə azadıydı. Bəziləri səhranı gəzməyə getmişdilər. Bir çox qonaq da gündən istifadə eləyib, bir-birilə diqqəti çəkmədən görüşə bilmişdilər. Amerikanın vitse-prezidenti Spiro Aqneu polkovniklərin 1967-ci ilin aprelində vurduqları zərbədən bəri sürgündə olan Yunanıstan kralı Konstantinlə danışıqmışdı. Ərim uzun-uzadı SSRİ prezidenti (Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri – tərc.) Podqornı və Türkiyə prezidenti Sunayla görüşmüşdü. İmperator Hayle Selasye Yuqoslaviya prezidenti Titoyla birlikdəydi. Kral Hüseyin

dostcasına söhbət üçün bəzi ərəb hökmdarlarını bir yərə toplamışdı.

Axşam, nəhayət, əsl mənada, İran gecəsi keçiriləcəkdi! Bu hadisə üçün ölkənin hər guşəsindən sənətçiləri və el sənətləri ustalarını səfərbər eləmişdik. Musiqiçilər, rəssamlar, toxucular, aşpazlar dəvətimizə məmnuniyyətlə qoşulmuşdular: bu axşam İran yeməkləri mədəniyyətindən və əsl sənətlərindən başlayaraq, mədəniyyətimizin zənginliyini hamıya tanımaq istəyirdik. El sənətləri bölməsində, xüsusilə, kəndlərdə əllə toxunan xalıların ixracatını artırmaq bizim ən böyük arzularımızdan biri idi. Mən ölkədəki otel sahiblərini həmişə otel otaqlarını İran əl sənətlərini tanıdan yerli əşyalarla döşəmələri barədə inandırmağa çalışırdım. Bu dəfə sənətkarlarımızı bütün dünyada tanımaq üçün hökmdarlara və hökumət başçılarına güvənirdik!

Qonaqlarımızdan bəziləri dərhal ertəsi gün ölkələrinə döndülər. Digərlərisə, bu və ya digər şəhəri gəzməyi, ya da Xəzər dənizini görməyi arzuladıqları üçün qalmaq müddətlərini uzatdılar. Bəzi qonaqlarımızın iştirak elədikləri Tehrandakı yüz min adamlıq Arya Meh stadionunun və İran paytaxtının şərqində ucaldılan modern zəfər tacı olan Şahyadın açılışıyla İranın tarixini tərənnüm eləyən yubiley mərasimi rəsmən başa çatdı. Bu münasibətlə havaya son dəfə fişənglər atıldı. Ən axırda

çəkilən şəkildə son olaraq dərindən «Oh!» çəkib rahatlandığımı görünür.

XI.

60-cı illərin ikinci yarısında ən böyük qayğılarımdan biri ölkənin inkişafı üçün aparılan işlərdə mədəniyyətin nəzərdən qaçırılmamasını təmin eləməyi idi. Şah ölkənin iqtisadi gerilikdən qurtaranda, demokratiya sahəsindəki inkişafını da tamamlayacağını düşünürdü; ona görə də mən demokratiya üçün mədəniyyət sahəsindəki inkişafın ən yaxşı təkanverici güc olduğu qənaətindəydim. Bir tərəfdən, sənətçilərimizə təsir göstərmək, xalqın gözündə dəyər qazanmalarını, ölkə daxilində olduğu kimi, ölkə xaricində də tanınmalarını təmin eləmək, digər tərəfdən də, qapılarımızı başqa ölkələrin sənətçilərinə açmaq lazım gəlirdi.

Dayımın oğlu Rza Qütbinin mənimlə bu barədə baş işlətməsini istədim. Beynəlxalq festival təşkil eləmək fikri elə belə ortaya çıxdı. Hələ ilk anda – bu sahədə aparılacaq işlərin təbiiliyini itirmiş folkloristik-turistik nümayişlərə çevrilməsinin qabağını alıb – yalnız İranın və başqa ölkələrin ənənəvi və dədə-babalarından qalma ifadə ölçülərinə müraciət eləməklə kifayətlənməməsini, amma eyni zamanda çağdaş teatr və musiqi cərəyanlarına da yer verməsini qərara almışdıq.

Mədəniyyət naziri də bu layihəni bəyəndi, sürətlə yazıçılardan, jurnalistlərdən və dövlət məmurlarından

ibarət təşkilat komitəsi yaratdıq. Komitənin ilk qəbul eləyəcəyi qərar yer seçimiylə bağlıydı. Festival harda keçiriləcəkdi? Yekdilliklə Şiraz şəhəri seçildi. Həm Persepolis antik şəhərinə, həm də səhraya yaxın olduğuna görə, bu bizcə, doğru seçimiydi. Teatr sənətçilərinin də Şirazın bu imkanlarını çox yaxşı qiymətləndirəcəklərini düşünürdük.

Bundan başqa, Şirazdan ədəbiyyat sahəsində çox adlı-sanlı şəxsiyyətlər çıxıb. İran xalqının ən çox sevdiyi iki şair, Sədi (1207-1291) və Hafiz (1324-1389) bu şəhərdə doğulublar, qəbirləri burdadı. İçində gülləri, bülbülləri, eşqi yetişdirən yaşıl mələniyyət vahəsi kimidi Şiraz. Bəli, bu şəhər sənətçilərə əsərlər yaratmaq üçün hər hansı şəhərdən daha artıq imkan verəcəkdi. Şəriyyat mənəviyyatından başqa, onun üstün tərəfləri də məlumuydu, Şirazda çoxlu otel varıydı – Persepolis yubileyi zamanı bu otellərin sayı artmışdı – və bundan başqa, komitə şəhərin universitet şəhərciyindəki otaqlardan da istifadə eləyə biləcəkdi.

Şiraz festivalı kağız üzərində doğulmuşdu, indi əsl problemi həll eləməliydik: yalnız dünyadan deyil, ölkənin dörd tərəfindən də sənətçiləri həyəcanlandırırıb, hərəkətə gətirməliydik. 60-cı illərdə İrandakı sənətlə bağlı işlərin böyük bir hissəsindən xəbərimiz varıydı, amma biz özlərini o qədər də tanıtmamış sənətçiləri də tapıb məşhurlarımızın sırasına qatmaq istəyirdik. Sonralar

festivalın prezidenti olacaq Faruq Qaffarinin rəhbərlik elədiyi festival heyəti Tehrandan ən uzaq bölgələrə mütəxəssislər göndərdi, həmin mütəxəssislərin getdiyi yerlərdən bizə gətirdiklərinin qarşısında bu gün belə, heyranlığımı qoruyub saxlayıram və ölkəmizin gələcəyinə güvənmək üçün səbəblərim olduğunu düşünürəm. Ən uzaq guşədə qalmış, ən yoxsul kəndlərdə – hər kənddə dastançılar, musiqi qrupları, teatr və kukla teatri tamaşaları göstərən kiçik qruplar və əlbəttə, xalq şairləri yaşayırdı... Hər bölgənin öz yerli xüsusiyyətlərini nümayiş elətdirən, bizim bilmədiyimiz xəzinələrə sahib olduğumuz ortaya çıxmışdı. İndi görəcəyimiz iş xəritə üzərindəki xəzinələrin yerini müəyyənləşdirmək və hansı ölçüyə görə kimi dəvət eləyəcəyimizə qərar verməyi idi. O qədər zəngin xəzinəyə malikiydik ki, yeganə sıxıntımız kimi seçəcəyimizlə bağlı qəti fikrə gəlməyi idi.

Ölkə xaricindən dəvət ediləcək sənətçilər üçün də oxşar təşəbbüs göstərdik. Komitə üzvlərindən Faruq Qaffariylə Bican Saffari Asiya və Avropadakı başqa festivallarda hansı işlər görüldüyünü öyrənmək üçün səfərə çıxdılar. Çağdaş musiqi sahəsində Fransadakı Royan festivalının bizə dəyərli təsiri oldu, teatr üçün də Beynəlxalq Nant festivalının əhəmiyyətli mənbə olacağını gördük. Nantdakı ən mühüm kəşfimiz Bob Uilson oldu. Bob Uilson və başqa bir çox nüfuzlu şəxslər Şiraza gəldilər.

Nəhayət, 1967-ci ilin oktyabrında bir az çəkinə-çəkinə ilk böyük mədəniyyət nümayişimizin açılışını elədik. Oktyabr ayını seçməkdəki məqsədimiz tətilin davam elədiyi bu ayda tələbələrin də festivalda iştirakına imkan yaratmağıydı. Üstəlik, oktyabr İranda havanın ən gözəl olduğu dövrüdü, hava nə isti, nə də çox soyuqdu. İehudi Menuhin də festivalda iştirak eləyib. Bir çox başqa şəxsləri arxasınca gətirmişdi.

Ertəsi gün Yannis Henakis və Artur Rubinşteyn gəlib Şirazda konsert verdilər. 1969-cu ildə festival mövzusu kimi, «dünyadakı eşidilməli çalğılar»ı seçdik və həmin mövzu sayəsində ilk dəfə beynəlxalq arenada səsimizi eşitdirə bildik. Bu festivalda tamaşaçılara İranın tombakını, Hindistanın mridanğasını, Balinin qamelanını, Ruandanın nağarasını və başqa bir çox çalğı alətini dinləmək imkanı verildi. Yannis Henakis ikinci dəfə gəldi və italyalı bəstəkar Bruno Maderna da festival proqramında yerini tutdu. Həmin tarixdən etibarən 1977-ci ildə təşkil olunan son tədbirlərə qədər fasiləsiz artan uğur təmin edildi. (1976-cı ildə «Sivilizasiyaların dialoqu»nu başladıq. Həmin dialoqu təşkil eləməkdə məqsədimiz bütün dünyadakı mədəniyyətlər arasında səmərəli mədəniyyət mübadiləsi qurmağıydı. Bu mövzudakı ilk seminarın fəaliyyəti 1978-ci ildə İranda Avropa ölkələrinin, Yaponiyanın, Misirin iştirakıyla reallaşdı.)

Festivalın lap başlanğıcından təşkilinin iştirakçısı olsam da, daha sonra yalnız açılışını eləyib, əvvəlində və axırında bir neçə tamaşaya baxmaqla kifayətləndim. Əlbəttə, hər şeyi görmək istərdim, amma çox sıx olan proqramım mənə bu imkanı vermirdi. Bir tədbir kimi festival hökumətin, ya da hər hansı rəhbərin himayəsində olmadı, beləcə, yalnız açıq fikirli və sərbəst düşüncəli sənətçilərin iştirak elədiyi komitənin məsuliyyəti altında qanadlanıb, havaya uçdu. Festivaldakı ab-havadan çox xoşum gəlirdi, tamaşaçıların hamısı da orda olmaqdan xoşbəxt görünürdülər. İrənlilərin başqa ölkələrin teatr və musiqisiylə birlikdə öz teatrlarını kəşf eləməyin həsrətini çəkdiyə hiss olunurdu. Sənətçilər də belə həsrətlə qarşılanmaqdan çaşqın və xoşbəxtiydilər. Hər qonağın özünü öz evindəki kimi rahat hiss eləməsi üçün bütün Şiraz şəhəri səfərbər olurdu. Vali, bələdiyyə başçısı, ordu komandiri – hamı əlindən gələni göstərirdi... Mən orda-burda stul əskikiydisə, gətirməkdə, sıraları çəkməkdə, lazım olan yardımı eləməkdə tərəddüd keçirmirdim.

Sənətçilər tamaşalarını istədikləri yerdə göstərməkdə sərbəstiydilər, onlar yalnız istədiklərini deyirdilər, sonrası komitənin işiydi; komitədəkilər sənətçilərə lazım olan bütün qapıları açmaq, avtomobil, yük maşını, material təmin eləmək üçün əlləşib-vuruşurdular.

1972-ci ildə Robert Uilson gəlib, Şirazın qırağındakı təpələrdə yüz altmış səkkiz saat, fasiləsiz yeddi gün, yeddi gecə davam eləyən «Ka Mountain» adlı teatr tarixinin ən çətin və böyük tamaşası olduğunu düşündüyüm tamaşanı gerçəkləşdirdi. Başqa sənətçilər özlərinə məkan kimi çölü, Kirin məzarını və ya örtülü bazar içindəki karvansaranı, şəhərdə diqqətlərini çəkən köhnə evi və ya çoxsaylı parklardan birini seçdilər. «Alisa möcüzələr diyarında» qovun anbarında oynandı, mən də ona sehrlı xalının üstündə oturub, tamaşa elədim. 1971-ci ildə Piter Bruk Persepolisdə «Orqhast»ı səhnəyə qaytarmaq üçün gəldi. Onun bu gəlişində az qala faciə baş verəcəkdi. Mənim orda olmağım işləri düzəltməyimi asanlaşdırdı. Mən də tamaşaya baxacaqdım, buna görə də, cənab Brukdan bəlkə bir-iki saat sonra yola düşdüm. Gedəndə, yolda bir dəstə adamın yığıldığını görüb maraqlandıq. Avtobusumuzun sürücüsü yavaşdıb, dayandı. Kütlənin içindən sifəti kirəc kimi dümağ olmuş təhsil naziri Mənuçöhr Gəncinin bizə doğru gəldiyini gördüm.

«Əlahəzrət, lap vaxtında gəlib çıxdınız, ağayi Bruk qəzəbdən coşmuş vəziyyətdədi, dərhal Avropaya qayıtmaq istəyir. Buraxılış məntəqəsində xidmət eləyən əsgərin onun keçməsinə icazə verməməsinə qəzəblənib.»

«Ağayi Bruk hardadı?»

«Burdakı kiçik qəhvəxanada. Heç bir şey eşitmək istəmir.»

«Onunla danışmaq istəyirəm.»

Az sonra onun son dərəcədə qəzəbli halda gəldiyini gördüm.

Cənab Bruk nə fikirləşdiyini üzə vurmada eləcə durdu. Buna görə də bir az təmkinli tərzdə sözlərimə belə davam elədim:

«Cənab Bruk, cahil bir əsgər keçməyinizə icazə verməyib, düz iş gördüyünü güman eləyib. Sizi tanımayıb, onun səhvi deyil bu, bizim səhvimizdi. Bizə güc göstərməməlisiniz. Cənab Bruk, bu anda sənətçi kimi davranan mənəm, siz də kraliçə kimimi davranırsınız?»

Mənə diqqətlə baxdı, sonra üzü işıqlandı.

«Bu gözəl bənzətmədi! Çox yaxşı, arzu eləyirsinizsə, ikimiz də öz rolumuza dönək.»

Sonradan İrana aşiq olan Moris Bejar 1974-cü ildə xüsusilə, bu festival üçün hazırladığı Sədinin şah əsəriylə eyni adı daşıyan «Gülüstan» adlı əsərini səhnələşdirməkdən ötrü gəlmişdi. Bunu bildiyimdən, ərimdən mənimlə birlikdə baletə tamaşa etməyə üçün Şiraza gəlməsini istəmişdim.

Hələ ilk notlardan etibarən heyrətlənmişdik: Moris Bejar əsərin əvvəlində ölkənin ən ucqarında, cənubi-şərqdə olan Belucistan əyalətinin ənənəvi musiqisindən ilham almışdı; sonra balet tamaşası başladı; Persepolis

ulduzlu göyüzü altındakı bu görməli tədbir heç şübhə yoxdu ki, festival tarixinin ən möhtəşəm tamaşalarından biri oldu. Balet Razavinin möcüzəli səsiylə kamil şəkildə oxuduğu Ruminin şerləri və ənənəvi İran musiqisindən parçalarla sona çatdı. Moris Bejar 1977-ci ildə təkrar gəldi. Bu festivalın son iliydi Daha sonra İslam İnqilabı hər şeyi silib-süpürdü, amma 80-cı illərin ortalarında Nyu-Yorkda Moris Bejarla yenidən görüşəndə, o qədər həyəcanlandıq ki, nə o, nə mən göz yaşlarımızı saxlaya bildik.

1975-ci ildə No Teatrı Şiraz festivalını rəvnəqləndirdi. Bu hələlik oxşarı görünməmiş mədəniyyət hadisəsiydi: No Teatrı o vaxta qədər hələ Yaponiyanın sərhədlərindən kənara çıxmamışdı! Onlara mənim də tamaşalarına baxacağım barədə təminat verildiyi üçün gəlməyi qəbul eləmişdilər. Tamaşalara əsasən uşaqlarımla, xüsusilə, iki böyük uşağım Rza və Fərəhnazla gedirdim, bəzi tamaşalar uşaqlar üçün də maraqlıydı. No Teatr qrupunun qala gecəsində yanımda kiçik qızım Leyla varıydı. O vaxt hələ beş yaşında olmasına baxmayaraq, Leyla bütün tamaşaya ağılagəlməz diqqətlə, demək olar, gözünü qırpmadan, böyük zövqlə baxdı. No Teatrının özünəxas gözəlliyi şübhəsiz, ikimizi də heyrləndirmiş, əsir eləmişdi.

Bu beynəlxalq tamaşalarla birlikdə İran teatrı da yenidən doğulurdu. (Dini əsərlər səhnələşdirən Təziyə

Teatrı ilk dəfə olaraq, beynəlxalq festival çərçivəsində səhnəyə çıxdı), həmin məsələylə bağlı xüsusilə, Bican Müfit, Abbas Nalbəndian və Pərviz Seyid kimi rejissorları xatırlamaq istəyirəm.

Festivalın gənc aktyorların qurduqları kiçik teatr qrupları üçün də çox ruhlandırıcı təsiri varıydı, bu gənclər bütün bir il hazırlaşdıqları oyunları Şirazda təqdim etməyə imkan tapırdılar. Əli Əsgər Bahari, Həsən Qaran kimi musiqiçilər, ya da Tac İsfahani, Siyavuş Sacarian kimi müğənnilər də musiqimizi unudulmaqdan qurtarırdılar. Axşam onları dinləmək üçün Hafizin həmin həddən artıq gözəl bağ içindəki məzarının ətrafında toplaşırdıq. Bağa palazlar, xalılar, döşəkçələr salınırdı və hava qaralanda, yolun iki tərəfinə kiçik şamlar qoyulurdu. O qədər çox adam gəlirdi ki, camaat parka sığmır, küçəyə daşib-tökülürdü! Əcnəbi qonaqlar və iranlılar dərin duyğu birliyi içində yan-yanı oturur, ruhumuzdakı sehrin yenidən doğulmasına şahidliyin heyrətini yaşayırdıq. Mən ən çox belə axşamları sevirdim!

Uzun illərdən sonra Amerikada sürgündə yaşamaq məcburiyyətində qalan, İraq müharibəsinin qırıcı pilotlarından Mahmudla tanış olanda, böyük səmimiyyətlə mənə bunları söyləmişdi:

«Əlahəzrət, sizə duyduğum dərin sevgi Şiraz festivalı vaxtı, Hafizin məzarı ətrafında keçirdiyimiz gecədə başlayıb. Mən küçədə, səkidə oturmuşdum, ənənəvi

musiqimizi dinləyirdim. Ayağa qalxanda, sizi gördüm: qabaq tərəfdə, camaatın içindəydiniz və orda olmaqdan çox xoşbəxt görünürdünüz. Rəsmi şəxsiyyətinizi bir tərəfə qoymuşdunuz, xalqla qaynayıb-qarışmışdınız. Elə o vaxt bir-birimizə nə qədər yaxın olduğumuzu, mədəni köklərimizin bizi necə güclü şəkildə bir-birimizə bağladığını hiss elədim.»

Bir çox gənc sonradan mənə söylədilər ki, əgər Şiraz festivalı olmasaydı, özlərinin qətiyyəni kino, teatr, ya da musiqi təhsili almağı ağıllarına belə gətirməyəcəkdilər.

Festival əsasən, İranın və digər ölkələrin ənənəvi sənətlərinin tanıtılmasına həsr olunurdu. Bununla bərabər, Şiraz insanların düşüncələrini bir az sarsıdan fikir laboratoriyası oldu, o dərəcədə ki, festivalın islami müqavimətin yuvası və bununla da, şahlıq rejiminin devrilmə səbəblərindən biri olduğunu iddia eləyənlər belə, tapıldı.

Mənə elə gəlir ki, tək-cə bir pyes, macar qrupu tərəfindən nümayiş etdirilən tamaşa çox adamı sarsıtdı və qəzəbləndirdi. Günahlandırılan həmin oyunu mən görmədim, amma tənqid eləmək üçün bəhanə axtaran müxalifət adamları festival rəhbərlərinin özünüifadə sərbəstliyini çox bəyənməyən tələkəsizlik məmurları və mənə qarşı düşmən münasibətlər bəsləyən adamlar xüsusilə, İslam İnqilabından sonra bu xırda hadisəni böyütdülər.

Siyasi cərəyanların festivaldan özlərini ifadə üçün meydan kimi istifadə elədikləri deyilə bilər. Bəzi əcnəbi qruplar Şaha müxalif olduqlarını gizlətmirdilər və olduqca nümayişkaranə şəkildə rejimin sərbəstləşməsinə müdafiə elədikləri barədə iddia irəli sürürdülər. Məsələn, bir amerikalı qrup «Bread ənd Purret» tamaşasını həbsxana dünyasını simvolizə elədiyinə görə, Şiraz qalasının divarları altında səhnəyə qoydu. Təhlükəsizlikdəki bəzi adamların xoşuna gəlməsə də, biz sənətçiləri tamaşalarını arzuladıqları kimi oynamaqda və istədiklərini tənqid eləməkdə sərbəst buraxırdıq. Tamaşaların ertəsi günü universitetlərdə yazıçıların da iştirak elədikləri dəyirmi masa yığıncaqları təşkil olunurdu. Bu münasibətlə bir gün həmin yığıncaqların birinə dəvət edilən polşalı rejissor Qartovski ondan həmin festivalda iştirak eləməklə «diktatorluq rejimini» dəstəklədiyinin fərqi olub-olmadığını soruşan iranlı tələbənin şiddətli tənqidlərinə məruz qalanda, ona məxsusi bu cavabı verdiyini mənə nağıl eləmişdilər:

«Əgər dediyiniz şeyə doğrudan, özünüz inansaydınız, burda oturub, sakit şəkildə mənimlə mübahisə eləməkdənsə, əlinizə pulemyot götürüb, dağa çıxmağınız lazım gələrdi.»

Bəzi avropalı jurnalistlər də Şiraza sahlıq rejiminə qarşı çox öyrədilmiş və onu darmadağın eləməyə hazır vəziyyətdə gəlirdilər. Mədəniyyət sahəsindəki

fəaliyyətimi bildikləri üçün çoxları mənimlə görüşmək istəyirdi və hər dəfə bu müsahibələr hədsiz qərəzli suallarla başlayırdı. Mən də səbrlə Şahın fikirlərini şərh eləyir. İranın Avropayla müqayisədə hər sahədə gecikdiyini xatırladır və müsahiblərimi yalnız müqayisəsi mümkün olan şeyləri qarşılaşdırmaq üçün inandırmağa çalışırdım, bu zaman yavaş-yavaş məni anlamağa başladıklarını sezirdim. Bağhe Eram (Cənnət Bağı) parkında lap yaxınımızdan gələn ilıq mehdə, işıqları titrəşən şamın ətrafında oturub, bəzən səhər saat ikiyə, yaxud üçə qədər çəkən, bitib-tükənmək bilməyən mübahisələrə baş vururduq. Hər il təzədən tapışırdıq, bu jurnalistlərin bir çoxu sonradan mənimlə dost belə, oldular.

Şahın bəzi nazirləri və müşavirləri Şiraz festivalını mənim beynəlxalq sənət dünyasına qovuşmaq arzusunun nişanəsi kimi görməkdən geri qalmadılar. Buna görə də, mədəniyyətinə və zəkasına heyran olduğum Saray naziri Sədullah Aləm yazdığı xatirələrində (kitabın başqa fəsillərində oynadığım barışdırıcı rolumu təqdir eləməklə bərabər) yersiz və vaxtsız liberal düşüncələrimə görə məni tənqid eləyir. Onun kimi, Şahın yürütdüyü siyasi kursla mənimki arasında müəyyən fərqlər olduğunu güman eləyən bir çox başqa adam da var. Əslində, ərimlə mənim aramda təməldə heç bir ayrılıq yoxuydu. O, bu qənaətə gəlmişdi ki, İranın elədiyi iqtisadi sıçrayış

cəmiyyətin hələ bir sahədə azadlığının, yəni Qərb tərzində fikir azadlığına qovuşmağın öhdəsindən gələ bilməyəcək qədər kövrəkdi. «Ölkənin bu vəziyyətdən qurtulmaq üçün on il də əmin-amanlıq içində yaşamağa ehtiyacı var, amma mən oğlumun hökmranlığının mənimkindən fərqli olmasını arzu eləyirəm,» – deyirdi Şah. O, Rzaya demokratik mühitdə yaşamaq üçün kifayət qədər yetişmiş ölkə qoyub gedə biləcəyinə ümid bəsləyirdi. Bu barədə tez-tez fikir mübadiləsi eləyirdik, onun hansı zamana qarşı yarışa girdiyini anlayırdım, buna görə də ölkə daxilində və xaricdə İranda azadlıq olmadığını, nə siyasi azadlıq, nə də fikir azadlığının olduğunu söyləyənləri eşitmək məni çox üzürdü. Şaha ünvanlanan bu tənqidlər haqsızıydı. Demokratiyanın dinc sularına girmək üçün 1789-cu ildən etibarən Fransaya, ya da Amerikaya nə qədər vaxt lazım olmuşdu? Aşağı-yuxarı yüz il! İnsanlarsa, İranın heç bir keçid dövrü keçirmədən ortaçağdan çağdaş Avropanın formalaşmış demokratik mühitinə adlamasını gözləyirdi. Bu məsələdə mən vəzifəmin bəzi adamların ümidləriylə Şah arasında niyyət elçiliyimi öz üstümə götürmək olduğunu fikirləşdim. Hökmdarın hansı işlərin görülməsini qətiyyətlə istədiyini bilirdim, qətiyyətinə, cəsarətinə heyran olmuşdum, amma eyni zamanda ziyalılarımızın və siyasət adamlarının bir hissəsinin keçirdiyi yoxsulluqları, Şahın nəyi təmin elədiyini yaxşı başa düşə bilmədikləri

müqaviməti və qəti mövqeləri qarşısında cəsərlərinin qırıldığını da bilirdim.

Adamlar mənə hansı əhval-ruhiyyəylə çalışdığını bilir, mənə yazmaqda, ya da mənəmlə görüşməyi tələb eləməkdə tərəddüd keçirmirdilər. Bəzən Şirazda tanış olduğum sənətçilər, bəzən də universitet müəllimləri, professorlar, tələbələr mənə baş çəkirdilər. Rejim əleyhinə bəzi şeylər yazmışdılar və ya nümayişə qoşulmuşdular, indi də polisə başları qalmaqaldı. Mən vəziyyəti araşdırırdım, əgər çox ciddi səhvləri yoxdusa, Şahdan kömək istəyirdim, o da mənə sözümü rədd eləmədi – Şah həmişə hadisələrin üstünü basdırmağa, bağışlamağa hazırıydı. Bəzən də mən təkbaşına vəziyyətə müdaxilə eləyirdim, dərhal həmin haqqında söhbət gedən adamın azadlığa buraxılmasına nail olurdum.

Polis həbslərdə çox vaxt həddini aşırırdı. İnkişaf eləməkdə olan əksər ölkələrdə vəziyyət belədi, hamı əlindəki gücü istismar eləməyə çalışır. Polisin də bu həbsləri rejimə xidmət göstərmək əvəzinə, zərər verirdi. Məsələn, sənət qalareyasının açılışını eləyəndə, SAVAK agentləri qanıqaraçılığa səbəb olurdular, ertəsi gün adamlar sənət qalareyasından çox bir gün əvvəl baş verən siyasi hadisədən danışdılar. SAVAK agentləri qonaqların anketini istəyirdilər, təbii ki, bu anket də onlara verilirdi. Amma düz açılış günü jandarmı yənə də qonaqlardan

birini sorğu-suala çəkər, ya da içəri girməsinə mane olurdular. Bu məni çox xoşagəlməz vəziyyətə salırdı. Onlara bunu başa salmağa çalışırdım: «Qonaqların anketini gördünüz və heç bir etiraz eləmədiniz. İndi o qonaq burdadı, siz də «hökumət əleyhinə onu-bunu yazdı» bəhanəsiylə onu narahat eləyirsiniz. Bu cür hərəkətlərlə bir adamı daha qətiyyətli, daha sərt müxalifətçiyə çevirdiyinizi başa düşmürsünüzmü?» O zaman jandarmlar üzr diləyir, o adamı başqasıyla dolaşığı saldıqlarını deyirdilər, amma səhvdən geri dönmək mümkün olmurdu.

Polis bəzən suçluyla suçsüz arasında heç bir fərq qoymadan hərəkət eləyirdi. Xatırladığım başqa misal da Fransada yaşayan, böyük şöhrət qazanmış rəssam Zəndərudin rəsm sərgisi üçün 70-ci illərin əvvəllərində Tehrana qayıtdığı vaxt başına gələnlərdi. O zaman Qərbdə yaşayan bir çox sənətçi kimi, Zəndərudin də saçları uzunuydu. İnanmaq çətindi, amma yalnız bu uzun saçları bəhanə eləyib, polis onu küçədə yaxalamış və başını qırxmışdı. Bunu eşidəndə, qəzəbdən ağılımı itirmiş, Şaha olub-keçəni danışırdım. Şah bu biabırçılığa səbəb olan Milli Polis şefini istefaya göndərmişdi.

Bir dəfə də bir neçə gün əvvəl sarayda bir qrup iş adamıyla birlikdə görüşdüyüm firma rəhbərinin həbs olduğunu öyrənmişdim. Həmin şəxs özünə görə geri qalan məsələlər barədə fikrini çox səmimi şəkildə

bildirmiş və xüsusilə, o dövrdə qiymətin artmasını nəzarət altına almağa çalışan hökumətin yanaşmasını tənqid eləmişdi. Hökumət bu məqsədlə örtülü bazara tacirləri sınaqdan keçirmək üçün tələbələr göndərmişdi. Bazardakı tacirlərin lap yaxın dostu olan həmin hörmətli firma rəhbəri də mənə belə üsulun tacirləri nə qədər alçaltdığını, onları nə qədər çətin vəziyyətə saldığını danışmışdı. Mən həmsöhbətimi çox yaxşı başa düşmüş, təşəkkür eləmişdim. Belə vəziyyətdə çox haqlı olaraq, firma rəhbəri mənim onu açıq danışdığından ötrü cəzalandırdığımı düşünə bilərdi! Yenə bərk qəzəblənmişdim, özümü çox incidilmiş, təhqir olunmuş hiss eləyirdim və bunu beləcə Şaha danışdım: «Ağla gələsi iş deyil! Bir iranlı sizin evinizə gəlir, mənimlə çay içəndə dərini danışır, ertəsi gün SAVAK agentləri gedib, onu həbs eləyirlər! Bu son dərəcə çirkin şeydi! Mən həmin adamlarla görüşüb-danışırımsa, sizin yükünüzü azaltmaq üçündü... Bu səbəbdən, sonradan başlarının qalmaqla düşməsi qəbul ediləcək şey deyil!» Buna görə də Şah onu dərhal azad eləmişdi, amma yenə də olanlar olmuş, səhv buraxılmışdı, geri qayıtmaq mümkün deyildi.

Polisin canfəşanlılığı yetmirmiş kimi, üstəlik, hökumət məmurlarının işgüzarlıqlarıyla rastlaşmağımıza bir nümunə də İnformasiya Nazirliyinin mövqeyi üzündən baş verənləriydi. Nazirlik həddən artıq laübalı hesab elədiyi məqaləni senzurdan keçirməyin yaxşı olacağını fi-

kirləşmişdi. Bir jurnalist xanımın Fərəhnazla apardığı mübahisədə qızımız təbii olaraq, «atam və anam» söyləyib, böyük qardaşından danışanda da, onun rütbəsini demək əvəzinə, adını deyib. Nazirlik jurnalistə: «Hökmdarlardan bu cür söz açmaq qadağandı,» – deyib. Ağıllı jurnalist anamı tanıdığı üçün ona zəng eləyib. O günlərdə rəsmi səfərdə, ölkə xaricindəydik. Anam ərimlə əlaqə yarada bildi, ərim bu cür sarsaqlıqlara son dərəcə əsəbiləşirdi. Dərhal şəxsi mətbuat katibini axtarmış və ona bunları demişdi: «Dərhal nazirliklə əlaqə saxlayıb, məsul olanların jurnalistdən üzr istəməsini təmin eləyin! Bu son dərəcə gülməli şeydi!»

İrənin dünyaya açılması sayəsində belə gülməli hərə-kətlərin yavaş-yavaş aradan qalxacağını bilirdik. Bu arada adamların həssaslığını nəzərə almağa, onları gücləndirməyə, lazımı izahatlar verməyə məcburuyduq. Belə vəziyyəti çox yaxşı açıqlayan lətifə hafizəmdə eləcə qalıb. Bir səhər əyalət valisi məni sarayda axtarıb tapdı: «Əlahəzrət, – dedi, – kəndlərimizdən birinin camaatı hamam açmağa hazırlaşır və həmin hamama Şahın adını verməyi arzu eləyir, mən də bunun düzgün olmayacağını düşünürəm.»

Valiylə eyni qənaətdəydim, bu doğrudan da, gülməliydi. Bəlkə bəndə, meydana Şahın adı verilə bilərdi, amma doğrusu, bunda da ölçünün itməsini istəməirdim. Amma hamama Şahın adını vermək mənə heç yerində

görünmürdü. Valinin kəndlilərə başqa ad tapmaları üçün vəziyyəti necə başa saldığını bilmirəm, amma bu həqiqətdi ki, bir neçə həftə sonra ərimin dəftərxanasına SAVAK agentlərinin göndərdiyi raportda hamama hökmdarın soyadının verilməsini «rədd eləyən» həmin valiylə bağlı çox ciddi suçlamalar varıydı... Ərim vəziyyətə qarışıb, düzəldənə qədər zavallı valinin başı əməlli-başlı ağrımışdı. Şah belə gülməli hadisələrə gülüb keçməyə çalışırdı, amma əslində, o da mənim kimi yaralanırdı. Bu cür hərəkətlər rejimə ziyan verməkdən başqa bir işə yaramırdı.

* * *

Jurnalistlər də İnformasiya Nazirliyinin bəzi işgüzar məmurlarının səbəb olduğu bu havadan özlərini xilas eləməkdə çətinlik çəkirdilər. Hansısa açılış üçün səhraya elədiyim səfər vaxtı jurnalistlərlə söhbətləşəndə, onlara bunu söyləmişdim: «Qəzetin hər yerini mənim şəkillərimlə doldurmayın. Buraya xəstəxana açmaq üçün gəlmişik, ona görə də məndən çox xəstəxanadan söz açın! Bu adamları daha artıq maraqlandırır. Onların mənim necə Şahbanu olduğumu öyrənmək üçün sizə ehtiyacları yoxdu. Qoyun öz-özlərinə bir fikrə sahib olsunlar.»

Ərimin hər yerdə görünən şəkilləri üçün də eyni ifrat vəziyyət söhbət mövzusu ydu. Dövlət idarələrində, münasib yerdə şəklinin vurulması başa düşülən bir şeyiydi, amma başqa yerdə yox. Bu fikrimi ona

demişdim, o da mənimlə eyni mövqedəydi. Bunun üçün bizim adımızı daşıyan bütün binaların və yerlərin sayının təsbit edilməsini istəmişdim, beləcə, həmin say azaldılacaqdı. Xüsusilə, kəndlərdə bu baxımdan çox güclü meyl varıydı. Şahın adını bir yerə verib, dövlətdən bu və ya digər məsələdə daha asan yardım alacaqlarını fikirləşirdilər. «Bu küçənin adı Pəhləvidi, amma hələ asfalt döşənməyib. Bu necə ola bilər?» – düşünəcəklərini güman eləyirdilər, amma həmin imic savaşında bəzi SAVAK agentlərinin kobud sərtlikləriylə üz-üzə gəlməli olurduq.

Soyuq müharibənin narahat illərində dağıdıcı kommunizmlə mübarizə etmək üçün 1957-ci ildə yaradılmış SAVAK polis təşkilatı o zaman vəzifəsini layiqincə yerinə yetirmişdi. O dövrdə SSRİ və onun əlaltısı olan ölkələrlə təməlçi bəzi ərəb ölkələri qarışıqlıq yaratmaq üçün İranda müəyyən agentləri bəsləyirdilər. Bu təhrikçiləri sakitləşdirmək və əgər lazım gələrsə, tutmaq vacibiydi. Şah özü də kommunistlərlə yaxından əlaqələri olan təməlçi qrupların təşkil elədiyi sui-qəsd təşəbbüslərinin hədəfi olmuşdu və baş nazirlərindən üçü eyni qruplar tərəfindən öldürülmüşdü. Kommunist Tudə Partiyası açıqca İranı Kremlin əməllərinə xidmət eləyəcək sovet respublikasına çevirmək istəyir və bu məqsədinə çatmaq üçün də fanatik dindarlara yardım göstərirdi, bu

ağlagəlməz şeyiydi; axırda ölkəni, millətləri nağıla oxşayan fəlakətə sürüklədilər.

SAVAK-ın bəzi agentlərinin çox irəli getdiklərinə, müdafiəsi müükün olmayan maneələr yaratdıqlarına heç şübhə yoxuydu! Görəsən, bunu başa düşürdülərmi? Məlum olan budu ki, əllərindəki gücdən pis istifadə etməklə, bəlkə də istəmədən, həm Şahın mənəvi nüfuzuna, həm də rejimə ziyan vurdular. Amma SAVAK-çıların çoxu ölkədə təhlükəsizliyin təmini üçün əməlli-başlı çalışdılar.

70-ci illər ərzində ərim bu təşkilatın səlahiyyət sahəsini yavaş-yavaş qaydaya salmağa başlamışdı. SAVAK-ın səlahiyyətinin bir hissəsi əlindən alınmış, jandarma və polisə verilmişdi.

Üçüncü hissə

...Şah 1977-ci il noyabrın 22-də saraya baş naziri, parlament nümayəndələrini və ordu komandanlarını dəvət eləmiş, onlara mənim qarşımda bir növ siyasi vəsiyyət ünvanlamış, əsasən bunları söyləmişdi:

«Mən hər an ölə bilərəm. Öldüyüm zaman əgər Vəliəhd Şahzadə yerimə keçmək üçün hələ konstitusiyanın tələb elədiyi yaşa çatmamışsa, səlahiyyət Şahbanuya və Qəyyumlar qurumuna keçəcək. Silahlı

qüvvələr əvvəlcə Şahbanuya, sonra da gənc Şaha bağlı qalacaqlar. Sizə veriləcək əmrlərdən və ya hələ çox gənc bir kişidən gələ bilər. Həmin əmrlərə itaət eləyəcəksiniz. Təhlükəsişliyiniz və həyatınız buna bağlıdır...».

Şahbanu Fərəh övladlarıyla

I.

1977-ci ilin yazında Tehran Milli Universitetinin rektoru olan Abbas Səfəvian mənimlə görüşmək istədiyini bildirdi. O vaxt Parisdəydim. Özü də müəyyən müddət Fransanın paytaxtına gəlmişdi. Bu tələbin diqqəti cəlb eləyəcək heç bir tərəfi yoxuydu, bir-birimizi yaxşı tanıyırdıq, professor universitetin problemləriylə bağlı mənimlə müntəzəm şəkildə görüşürdü. Onu gördüm, amma bu dəfə söylədikləri məni çox böyük çaşqınlığa saldı. Məndən uç dəyərli fransız həkimlə, professor Bernar, professor Mille və professor Flandrinlə görüşməyi xahiş elədi. Həkimlərin mənə söyləyəcəkləri çox vacib işləri olduğunu bildirdi və onlarla səfirliyimizdə görüşməyimizin mümkünsüzlüyünü, heç kəsin bizim görüşümüzdən xəbərdar olmaması lazım gəldiyini ısrarla bildirdi.

Ağayi Səfəvian gedər-getməz qəlbimi qorxu çulğadı. Amma bu qorxunun hər hansı əsası yoxuydu: müntəzəm həkimlərin nəzarətində olan dörd uşağımızın səhhətləri həddən artıq yaxşıydı: Şaha gəlincə, bəzən bir az yorğun

görünsə də, əlli beş yaşındakı kişi kimi, gücü-qüvvəsi adamı heyrətə salacaq qədər yerindəydi.

Xalalarımın birinin Parisdə kiçik mənzili varıydı. Ağayi Səfəviyanın vasitəsiylə fransız həkimlərə onları bu mənzildə gözlədiyimi bildirdim. Oraya getmək üçün İran səfirliyindən çıxanda, jurnalistlər mənim gediş-gəlişlərimi bildiyinə görə maşının içində gizlənməyə səy göstərdim.

Bu görüşdə eşitdiklərimdən məni dəhşət bürüdü, içim buz kimi oldu, aradan keçən vaxt bu duyğunu silə bilmədi. Həkimlərin mənə ərimin «Waldenström» deyilən qan xəstəliyinə tutulduğunu söylədilər. Bu ciddi, amma müalicəsi mümkün olan xəstəlikdi. «Xərçəng» sözü ilk dəfə kim tərəfindən tələffüz edildi, bilmirəm, bəlkə də sual verəndə, özüm dedim bu sözü. Həkimlər məni çox qorxutmaq istəmədilər, həmin xəstəliyi yavaş-yavaş müalicə etmək çarələrinin olduğu barədə mənə təminat verdilər. İlk əlamətlərin 1973-cü ilin axırlarında meydana çıxdığını, xəstəliklə mübarizə aparmağa xeyli müddət əvvəl başladıklarını dedilər.

Bu axırda öyrəndiyim şey keçirdiyim sarsıntıya çaşqınlıq da əlavə eləmişdi: deməli, həkimlər üç ildən bəri ərimi müalicə eləyirdilər və mən onun arzusuyla həmin faciədən kənarda saxlanmışdım. Elə bu addım da son dərəcə cəsuruydu, amma bu qədər qətiyyətli adam olan Şahın ciddi təlimatından kənara lazım gəlmişdi, ona

görə ki, həkimlər mənim xəstə üçün yararlı rol oynaya biləcəyimi qət eləmişdilər.

Tehrana qayıdanda, beynimdə Şah və on səkkiz il əvvəl evlənib, qurduğumuz yuva varıydı, başqa heç bir şey düşünmürdüm. Həkimlərə şübhəm yoxudu, əksinə, mənim də etibarımı qazanmışdılar.

* * *

Bu xəstəliyin bütün hekayətini illər keçəndən sonra axır nəfəsinə qədər Şahın yanında olan professor Jorj Flandrinin məktublarından yerli-yataqlı öyrəndim. Doktor Flandrin öz müəllimi professor Jan Bernara üç uzun məktub yazmışdı («Professor Jan Bernara çap olunmamış məktublar»).

Həmin məktublar məni alt-üst elədi. 1974-cü ilin mayında başlayan və biz sürgünə gedənə qədər hər dəfə gizli edilən səfərlərdə keçirilmiş həyəcanı və vəziyyətin ciddiliyini heç bir xatirə bu cür yaxşı başa sala bilməzdi. Professor Flandrinin icazəsiylə burda həmin məktubların geniş xülasəsini verirəm. Məktublar saray nazirinin həkimlərin Şaha təqdimi barədə oynadığı əhəmiyyətli rolu da ortaya çıxarır. Sədullah Aləmin özü də axırda – 1978-ci ildə ölümünə səbəb olan qan xəstəliyi üzündən müalicə olunurdu.

Professor Jorj Flandrin professor Jan Bernara belə yazır:

«Tehrana ilk gedişimiz 1974-cü il mayın 1-nə təsadüf eləyir. Bir bazar axşamı mənə evimdən axtarmışdınız və xəstəxanadan kənarında apardığımız konsultasiyanı son anda ləğv eləyib, çərşənbə axşamı gününün səhəri yola düşmüşdüm. Bu vəziyyət katibinizin diqqətini cəlb eləyib. «Təəccüblüdü! Doktor Flandrin də bizim professor kimi, çərşənbə axşamı müayinəsini təxirə salır,» – deyib. Ofisinizdə apardığınız görüşdə siz səfərinizin səbəbini mənə başa salandan sonra yalnız bazar ertəsi səhəri lazımlı tədbirlər görə bilmişdim, doktor Abbas siz telefonla axtarıb, Tehrana gəlməyinizi və özünüzlə, onun istifadə elədiyi köhnə terminologiyaya görə, «laboratorya şefinizi» də gətirməyinizi xahişini bildirmişdi. Bundan başqa, «Tehrandə tibb aləmindən heç bir kəslə ünsiyyətiniz olmayacağını, bizə lazım olacağını düşündüyümüz hər cür aləti özümüzlə götürməyimizin lazım gəldiyini» bildirmişdi. Siz mənə bu məlumatı verəndə, mən də eynilə sizin kimi, bunun olduqca geniş proqram olduğunu fikirləşmiş, ancaq bizə öz fəaliyyət sahəmiz olan hematoloji xəstəliklərin hüdudları daxilindəki hansısa xəstəliklə bağlı danışacaqlarına ümid bəsləyirdim.

Bir müddət fikirləşəndən sonra sizə hər şeyin məlum müstəvidə həll edilə biləcəyini, yalnız özümüzlə mikroskop aparmayacağımı, orda mikroskop tapmaq lazım gələcəyini bildirmişdim. Daha sonra başıma gələnələr

məni çətin vəziyyətdə qoyanda, bunun da çox yaxşı mümkün ola biləcəyini göstərdi. Bir neçə ay sonra heç kəsin diqqətini çəkmədən əl çantama qoyduğum mikroskopla İsveçrəyə səfər eləyə bilmişdim... 1974-cü ildə təyyarə limanlarındakı nəzarətin sonrakı illərdə görülən ciddi tədbirlər qədər sərt olmadığını söyləmək lazımdı. O illərdə Tehran təyyarələri Orli təyyarə limanından qalxırdı, biz də çərşənbə axşamı gününün səhəri limanda görüşəndə, bu qədər sirli vəziyyətin səbəblərini təxmin etməyə çalışmışdıq. Bir gün əvvəl bizim üçün alınmış birinci dərəcəli biletlərimizi götürmüşdük. Təyyarəyə minməmişdən qabaq bir az sadələvhlüklə sizə: «Bəs, bu zarafat olsa?» – deyərək sual vermişdim. Siz də çox ağıllı cavab verib: «Mənim qənaətimə görə, pulu ödəyən birinci dərəcəli təyyarə biletiylə zarafat edilməz,» – demişdiniz. Beləcə, sizinlə birlikdə keçirdiyim çoxsaylı Paris-Tehran səfərlərindən birincisinə çıxdım. Mehrabad təyyarə meydanında təyyarənin pilləkəninin altında faraları yanan maşın bizi gözləyirdi. Hələ tanımadığımız bir neçə adamla əl tutduq, sonrakı hər gedişimizdə də bizi eyni adamlar qarşılayacaqdı. Bizi apardıqları, xüsusi salonunun olduğu kiçik binada gözləyən doktor Səfəvianla görüşdük. Səfəvian dosentlik dərəcəsinə fransız universitetlərində almışdı və o dövrdə sonralar rektoru olacağı universitetin tibb fakültələrinin birinin dekanıydı. Səfəvian əlimi sıxanda mənə belə dedi:

«Flandrin, elə güman eləyirəm ki, məni tanımadınız!» Bir neçə kəlməylə xatırlamağıma kömək elədi. Doğrudan da, 1957-ci ildə La Ritie xəstəxanasında, professor Jilber Dreyfusun yanında birlikdə ekstern olaraq işləmişdik. Səfəviyanın yaddaşı mənimkindən yaxşı vəziyyətdəydi, bəlkə də məndən daha az dəyişmişdi. Pasportlarımız bizə geri veriləndən sonra Tehranın ən böyük otellərindən birinə, «Hilton»a getdik, Orda elə bil, hər hansı gizlilik tədbiri yoxuydu. Otağımıza çıxanda, Səfəviyan bizə əlahəzrət Saray naziri Sədullah Aləmi müayinə eləməyimiz lazım gəldiyini söylədi. Siz yəqin onun səhhət problemini bilirdiniz, çünki professor Mille hələ əvvəldən onun haqqında fikrinizi öyrənmişdi. Tək qalanda, gizliliyi təmin eləmək üçün görülən tədbirlərin nazirin məlum olan bu adi səhhət problemiylə çox əlaqəli olmadığına diqqətimi çəkdiniz. Daha sonra cənab Aləmlə görüşdük, o bizə əlahəzrət Şahla görüşəcəyimizi bildirdi. Çox yaxşı xatırladığım bir şey var, Saray naziri bizə «rəhbərin» səhhətinin vəziyyətiylə maraqlanmağımızın lazım gəldiyini demişdi, çox məlahətlə gülə-gülə dediyi söz buydu. Beləcə, onun evindən Niavarın Sarayına aparıldıq və orda Əlahəzrət Şah tərəfindən qəbul edildik.

Mən şəxsən insanın bəzi mənzərələri, məsələn, ilk dəfə Makhu Pikkhu, ya da Çin səddini görəndə, keçirdiyinə oxşar «sanki onu əvvəllər də görmüşdüm» hissini keçirdim... Görkəmi əvvəlcədən təxmin elədiyim

kimiydi. Yalnız səsi bir az heyrətamiziydi, heç ləhcəsi bilinməyən qüsursuz fransız dilində danışdı, azacıq gənizdən gələn səsinin çox özünəməxsus tınısı varıydı. Yanında hərbi formalı, ancaq hərəkətləriylə heç də hərbiyə oxşamayan şəxsi həkimi general Ayadi otururdu. Hamımız masanın ətrafında əyləşdik və Əlahəzrət Şah məsələni özü açdı. Bir neçə ay əvvəl, yəni 1973-cü ilin axırlarında Kiş adasında olduğu vaxt sol tərəfində, böyründə necə əlinə şiş dəydiyini söylədi. Əliylə öz-özünü müayinə eləmiş və qətiyyətlə diaqnozunu qoymuşdu: dalağı böyümüşdü. Daha sonra apardığımız bütün konsultasiyalara görə, bəlkə də bu ən ilkin diaqnozuydu. Sizin suallarınızın birinə cavab kimi, Əlahəzrət Şah öz-özünü müayinə eləyib, qoyduğu diaqnozundan əmin olduğunu göstərmək üçün dediklərini sübuta yetirmək istəyirmiş kimi, köynəyini açmış, alt köynəyini qaldırmış, sonra da barmaqlarını büküb, sol tərəfdəki qabırğalarının altına qoymuş və nəfəs alıb – vermişdi... Apardığı müayinə qaydalara tamamilə uyğunuydu. Əlahəzrətləri daha sonra biz də müayinə eləmək şərəfinə nail olduq: o, bir növ loja kimi çıxıq yerə qoyulmuş və üzərində Renuarın kiçik yağlı boyayla rəsminin asıldığı ensiz yatağın üstünə uzandı. Dalaq doğrudan da, çox böyümüşdü və bununla birlikdə limfa vəziləri böyümələri yoxuydu. Tibb diliylə, söhbət «izolə» dalaq böyüməsindən gedirdi. (Professor Flandrinin tibbi

terminlərini tarix qarşısında həqiqətləri olduğu kimi vermək istədiyimizdən saxladıq.) Qarşımızda hələ cavan bir adam dururdu; Əlahəzrətlər onda əlli beş yaşındaydı, (o vaxt mən qırx yaşındaydım, siz də altmış yeddi yaşındaydınız).

Fiziki cəhətdən atletik bədəni varıydı, nəbzini yoxlamaq üçün alətin qolluğunu keçirəndə, əzələlərini görüb təəcüblənmişdim. Klinik müayinəni bitirib, lazım gələn qan nümunələrini götürəndən sonra olduğumuz otağın yanındakı kiçik iş otağına keçdik. O vaxta qədər hər şey nisbətən asan keçmişdi. Daha sonra texniki vərdişlərimizdən kənarında bir yığın yeni işlər görmək lazım gəldi. [...] Əl çantası kimi istifadə elədiyim arxa çantamdan kiçik alətləri çıxardım, onların yardımıyla trombositləri, leykositləri saymalı və hemoqlobini ölçməliydim, daha sonra alınan ilk qan və ilik nümunələrində birinci boyama işlərini aparmağım mümkün oldu. Əminəm ki, Siz də bu iş üçün bizi qəbul elədikləri Əlahəzrətlərin iş otağını detallarıyla xatırlayırınsınız. Daha sonrakı illərdə, İrana elədiyim otuz beş səfər müddətində bu otaqda işləyəndə, özümü rahat saymış, vərdiş elədiyim kimi, mikroskopu, alətlərimi həmişə çox səliqəli şəkildə öz yerlərində tapmışdım... Bu nisbətən kiçik, işıqlı, Niavaran Sarayının bağına açılan otağıydı; o yaz günlərinin canlı işığını süzən, qədim şərq çinarları bağda demək olar, pərdə kimi sıralanmışdılar.

Bu otaqdakı masadan laboratoriya masası kimi istifadə eləyirdik və üzərinə general Ayadinin verdiyi mikroskopu yerləşdirmişdik. Həmin masanın altında, çox köhnə, çox məşhur Əcəm xalısının o biri qırağında dörd tərəfində məşhur atlar olan Pazirikin xalısının nümunəsi varıydı. Elə belə fərqli tərzdə döşənmiş laboratoriyada işlərimi davam etdirirdim... Araşdırmalarımı bircə damcı maye tökmədən və ən kiçik ləkə salmadan aparmalıydım. Qan və sümük iliyindən aldığım nümunələri boyamaq üçün mənə su lazıymıydı, həyatımda ilk dəfə Giemsa boyamasını hamamda apardım... İkimiz də ayrı-ayrı, boyalı materiyarı mikroskop altında tədqiq elədik. Məlum olduğu kimi, Əlahəzrətlər xroniki limfoid tipli qan xəstəliyinə tutulmuşdu, o gün diaqnoz qoymuşduq. Haqqında danışılan xəstəlik, xroniki limfoid ağ qan xəstəliyinin yalnız dalağın böyüməsiylə özünü göstərən xüsusi növüydü. Hələ ilk tapıntıları aşkara çıxarmaz general Ayadini vəziyyətdən xəbərdar eləmişdik. Onun həmin söhbətdən beynində qalan yeganə söz «leykemiya» olmuşdu və bizə qətiyyənlə bu sözü işlətməməyimiz lazım gəldiyini demişdi: ona görə Əlahəzrətlərə hər şeyin çox yaxşı olduğunu söyləməliydik! Doğrusu, bu bizdən həddən artıq çox şey tələb eləməyi, çünki qoyduğumuz diaqnoz limfoid hemopatiydi, xronik olduğu aydınıydı, amma hər şeyə baxmayaraq, nəticədə bəd xəstəliyi idi! Üstəlik, nəzərdə

tutduğumuz müalicəni aparmaq üçün xəstəyə heç olmasa, bəzi izahatlar verməyimiz lazım gəlirdi. Bu ilk səfərimiz zamanı serumdakı immunoelektrofarez nəticəsini də hələ bilmirdik. Daha sonra bu araşdırma bizə «Waldenström» xəstəliyinin xarakterik xüsusiyyəti olan «IgM monoklonol sivriliyini» göstərdi. Xəstənin başlıca vəziyyəti çox pis deyildi, buna görə də Tehrandakı araşdırmaların nəticələrini Parisə qayıdıandan sonra aparacağımız tədqiqatları tamamlayıb, doğruluğuna əmin olandan sonra bildirmək qərarına gəldik. Beləcə, sonralar aparılan bütün araşdırma nəticələri əlimizə keçəndə, Əlahəzrətlərin xəstəliyini «Waldenström» xəstəliyi kimi adlandırmağı qərara aldığımızla birlikdə xəstədəki IgM sivriliyi yüksək görünmədiyindən, bu xəstəliyin adət elədiyimiz forması olmadığını da bilirdik.

Bizim bu termini istifadə etmək üçün mövcud olan şəxsi səbəblərimizlə general Ayadinin vəziyyəti dramatikləşdirməmə arzusu uyğun gəlirdi; yalnız başqa hər hansı xəstəylə davranacağımız hala uyğun vəziyyətə düşmüşdük.

O gün sarayı tərk eləyəndən sonra müşahidələrimiz olduqca qarışıq idi. «Hilton»a qayıdılanda, mənə bunları dediyinizi xatırlayıram. «Sabah da amerikalı həkimlərə deyəcəklər, onlar burda bizim yerimizi tutacaqlar.» Deməli, hamı yanıla bilər, hadisələr Sizin təxmininizi təsdiqləmədi. Hələ öyrənməli çox şeyimiz varıydı,

xəstənin şəxsiyyətinin miqyasını və psixologiyasını nəzərə almamışdıq. Sizinlə mənə Tehrana gətirəndə bu məsələni əməlli-başlı götür-qoy eləmiş və qəti qərar vermişdi. Ən azı splenomoqalisinin (dalaq böyüməsi) qan xəstəliyi əlaməti olduğunu başa düşmüşdü və cənab Aləmin xəttiylə Sizi gətirtmişdi. Kiş adasında olanda, Əlahəzrətlər dalağındakı anormallıqdan xəbər tutan kimi cənab Aləmdən: «Sənin Parisdəki həkimlərdən İrana gəlmələrini xahiş elə,» – demişdi. Son dərəcə məhdud çevrədən başqa heç kəsin heç bir şey bilməməsi üçün hər şeyin Əlahəzrətlərlə cənab Aləm tərəfindən təşkil olunduğu aydın idi. 1974-cü ildən etibarən Əlahəzrətlər bunları daha başqa heç bir həkimə danışmadı. Yəni beləcə əvvəldən vəziyyəti yalnız beş adam bilirdi: ortada sizinlə mən varıydıq, xəstəliklə bağlı bütün məlumatlarımız varıydı və onun yaratdığı problemləri açıq-aydın bilirdik. General Ayadi üçüncü adamıydı, o da hər şeyi bilirdi, amma nəticələrini qəbul eləməkdə çətinlik çəkirdi; Əlahəzrətlərinə, Ayadi tərəfindən seçilən məlumatlardan ona çatdırdığımız qədər xəstəliyi haqqında məlumatı varıydı. Beşinci adam bu fəaliyyətimizə dirijorluq eləyən cənab Aləmiydi; amma ona tibbi nəticələrlə bağlı açıq məlumat vermirdik.

Parisə qayıdıb qəti nəticələri Tehrana bildirəndən sonra, 1974-cü il mayın 1-dən oktyabr ayına qədər beləcə gözlədik, heç bir səs çıxmadı. Oxşar tibbi vəziyyətlərdə

qayda üzrə nəzarət altında müalicə aparılması məsələsində kənar qalması qərara almışdıq. 1974-cü il sentyabrın 18-də bizdən Tehrana qayıtmaq tələb olunanda, ikimiz də təəccübləndik.»

Bu iki tarix arasında, daha dəqiq desəm, 1974-cü il 24 və 29 iyun tarixləri arasında ərim və mən yeni seçilən Fransa prezidenti cənab Valeri Jiskard Estenin dəvətiylə Fransaya rəsmi səfərə getdik. Fransa prezidenti bizi təntənəli şəkildə qarşılayıb, şərəfimizə Versal sarayının salonlarında son dərəcə əzəmətli ziyafət təşkil elədi. Şah dünyanın bütün böyük ölkələrinin gözündə İranın nəhayət, nüfuz qazandığına görə, xoşbəxt və qürurluydu. Yarım əsrlik müddətdə tamamlanmış əsəri gözlərimizlə görə bilirdik. Bu həyəcan doğuran inkişafın iki ustası Rza Şah və ərimiydi. Ərimin zəfərini böyük minnətdarlıq hissi və sevinclə izləyirdim, onu için-için yeyib-qurtaran xəstəlikdən hələ xəbərim yoxuydu.

Ölkənin vəziyyəti heç zaman həmin 1974-cü ildəki qədər ümidverici olmamışdı. 1963-cü ildə 73 milyon ton olan xam neft istehsalımız 302 milyon tona çıtmışdı, beləcə, Amerika, SSRİ və Səudiyyə Ərəbistanından sonra İran neft istehsal eləyən ölkələr arasında dördüncü yere qalxmışdı. 1973-cü ildə Şahın təlimatı üzrə 1954-cü ildə bağlanmış neft müqavilələrinin hamısı gözdən keçirilmişdi: bundan belə yalnız neft ehtiyatı müəssisələri deyil, eyni zamanda neftlə bağlı çıxarma - istehsal və

ayırma-satış, axtarış prosesləri öz milli şirkətimizin nəzarətindən keçəcəkdi. Əvvəldən konsersiuma daxil olan xarici şirkətlər də İran neftini satın alanlar arasına daxil olmuşdular. Bu yeni müqaviləylə nefti milliləşdirmə qanununun bütün əsas məqsədləri həyata keçirilirdi. Belə vəziyyətdə xam neftin qiymətində dördqat artım olmuşdu – 1973-1974-cü illərdəki qiymətlərdə o məşhur «partlayış» – bu artım bircə qələmlə neft gəlirlərimizdə 64 faiz çoxluğu təmin eləmişdi.

Belə bir irəliləyiş bizə qarşıdakı dörd il üçün ildə 26 faiz artım sürətinə ümid bəsləməyə imkan verirdi – bunlar adamın başını gicəlləndirən rəqəmləriydi, amma bu rəqəmlər 1960-cı illərin əvvəllərində vəd edilən müasirləşmə hədəflərinə uyğunuydu. Bu vəziyyət Tehranda açıqca nəzərə çarpırdı. Dünyanın bütün paytaxtlarından paytaxtımıza axın-axın sərmayəçilər və iş adamları gəlirdi. Otellərimiz ağzınacan doluydu, o qədər doluydu ki, bəzi qonaqlar gecəni keçirmək üçün hamam kirayələməyə belə, razıydılar. Qızıla hücum günlərindəki kimi idi, artıq paytaxtın dərələrindən qızıl axdığı söylənirdi. Bu sürətli inkişafın bir çox nəticələri oldu, qiymətlər, xüsusilə, kirayələr xeyli dərəcədə artdı. Beləcə, bəzi iranlılar varlananda, başqaları ölkədəki iqtisadi inkişafdan ziyan çəkməyə başladı.

Hər sahədə ağlagəlməz irəliləyiş sezmişdik. Qarşımızdakı on-on beş il ərzində inkişaf eləmiş ölkələrin

arasına daxil ola biləcəyimiz ümidi artıq həqiqətə çevriləcəkdi. Təhsil sahəsində oxuyub-yazanların faizi 1962-ci ildə 12 faizdən 70 faizə çatmışdı. Məktəblərin sayı 7900-dən 21900-ə artmışdı, beləcə, 1962-ci ildə məktəbə gedən uşaqların sayı bir milyona yaxın ikən, beş milyon uşağın təhsil alma imkanı təmiş olunmuşdu. Səhradakı iri şəhərlərdə səkkiz universitet, çoxlu ali məktəb və texniki məktəblər açılmışdı.

Bu mədəni inqilabın rəmzi kimi yaddaşımda saxladığım xatirə var, bir nənənin xatirəsi: həyəcan içində gəlib, mənə oxumaq-yazmaq öyrəndiyini, ölkə xaricində olan nəvəsinin gördərdiyi məktubları özünün oxuyub, cavab yazdığını danışmışdı. Savadlı olmaq «möcüzəsini» altmış ildən artıq gözləmişdi!

Sənaye sahəsində 60-cı illərin əvvəllərində aparılan bütün böyük tikintilərdə işlər uğurla nəticələnmişdi. Xüsusilə, İran təbii qaz boru xətti, Kharğda olan dünyanın ən böyük neftsaxlama və neftvurma müəssisələri, İsfahandakı polad zavodu, Şiraz və Abadandakı kimya kompleksləri, Dez və Harundakı bəndlər bunların arasındaydı. Həmin bəndlərin köməyi ilə suvarılan torpaqların çoxalmasıyla aqrar sahədə də böyük sıçrayış baş vermişdi. Bir neçə rəqəm bu sahədəki inkişafın böyüklüyü haqqında fikir yarada bilər: 1957-ci və 1964-cü illər arasında yalnız 1156 traktor satılmışdısa, bu say 1973-cü ildə 3000-ə qalxmışdı və 1973-cü ilə çatanda,

kəndlərimizdəki cəmi traktorların sayı 30000-ə yüksəlmişdi. Bütün bunlarla paralel olaraq, özəl sektor da təşviq edilmiş, həmin sektorda da böyük artım həyata keçirilmişdi. Avtomobil sənayesi, iplik fabrikləri, elektrik ev avadanlığı və daha bir çox sektor yavaş-yavaş rahatlığı, əyləncəni kəşf eləməkdə olan xalqın yeni ehtiyaclarına cavab vermək üçün sürətlə inkişaf eləyirdi.

Bəli, Şahın məmnun və nikbin olması üçün hər cür əsası varıydı. On iki il əvvəl Ağ İnkilaba başlayanda, verdiyi sözü indi-indi yerinə yetirmək üzrəydi. Bu uğuru İran bir-bir öz uşaqlarına, o kişilərə, o qadınlara, fəhlələrə, mühəndislərə, tədqiqatçılara, siyasi xadimlərə, rəhbərlərə, ruh və bədən kimi özlərini bu inkişafa həsr eləyənlərə borclu ydu. Bu adamların uşaqlarına sağlamlıq, təhsil, ailə güzəranı və hər sahədə irəliləyişə açıq, daha yaxşı həyat verməkdən başqa məqsədləri yoxuydu.

Mədəni sahədə ölkə diqqətəlayiq açılışı həyata keçirə bilmişdi. İranlı sənətçilər artıq bütün dünyada özlərini göstərə bilirdilər; rəssamlarımız ölkə xaricində sərgilər açır, şairlərimiz xarici dillərə tərcümə olunur, kino rejissorlarımız daha bütün dünyada qəbul olunur və mükafatlar alırdılar. Bundan başqa, əcnəbi sənətçilər və universitet müəllimləri də fasiləsiz olaraq, İranın böyük şəhərlərinə dəvət edilirdilər. Sənətçilərimizin və ziyalılarımızın dünyada tanındıqlarını xaricə elədiyim səfərlərdə get-gedə daha böyük miqyasda mən də

görürdüm. Universitetlərdə və sənət dairələrində mənə çox isti qarşılayırdılar; adamların mənim şəxsimdə gənc iranlı sənətçiləri və mədəniyyətə verdiyimiz əhəmiyyəti qiymətləndirmək istədiklərini hiss eləyirdim. Bu cəhətdən, Fransa xüsusilə, sənətçilərimizə və başqa mədəniyyətlərə qovuşmaq arzumuza hörmət nümayişi olaraq, 1974-cü il iyunun 25-də mənə Paris Gözəl Sənətlər Akademiyasına dəvət və Akademiyaya xarici üzv kimi qəbul elədi. Akademiya prezidentinin söylədiyi bu təbrik nitqini unuda bilmədim:

«İrənı ziyarət eləyən və hökmdarlarıyla görüşən əcnəbilər öz ölkələrinə qayıdanda, Əlahəzrət Kraliçənin prosesləri ən mükəmməl şəkildə qiymətləndirilib, əri Şaha kömək göstərdiyini bəyan eləyirlər. İrənı çağdaş dövlət halına gətirmək üçün Şahın və Sizin tərəfinizdən əsas qoyulan bu miras üçün də eyni vəziyyət olduğu danışılır.»

Mən də ona bu cavabı vermişdim.

«Əminəm ki, Siz bu sözlərinizlə mənim şəxsimdə birgə çalışdığım bütün adamları və bütün İrən xalqını qiymətləndirmək istəyirsiniz, çünki mənimlə çalışanların köməyi və İrən xalqının iştirakı olmasaydı, mənim kimi yalnız məsuliyyətli mövqedə olan adam çiyinlərinə düşən belə bir ağır vəzifənin altından qətiyyənlə çıxıb bilməzdi.»

İqtisadi inkişafın başladığı illərdə baş nazir Hüveydaya bu fürsətdən istifadə eləyib, sərhədlərimizdən

kənarada olan, mədəni keçmişimizdə şahidlik eləyən, İrana aid tarixi əsərləri satın almasını məsləhət görmüşdüm. Hökumət həmin məsələdə çox böyük səylər göstərdi və beləcə, qısa müddətdən sonra bir çox muzey yarandı: xalı muzeyi, Qacarlar dövrünə aid əsərlərin toplandığı Negarestan Muzeyi, İslamiyyətdən əvvəl və İslam dövrünə aid əsərlərin nümayiş etdirildiyi Rza Abbasi muzeyi, Luristan tunclarını bir yerə yığan Xürrəməbad muzeyi, keramik və cam əsərlərinin olduğu Abgüneh muzeyi bu səylər nəticəsində meydana çıxıb. Yenə eyni dövrdə Çağdaş Sənət Muzeyi və bundan başqa üç mədəniyyət mərkəzi açılmışdı.

Bütün həyatını həsr elədiyi, poqqapoq qaynamaqda olan bu İranın başında duran Şah bəyəm, xəstəliyinin nə qədər ciddi olduğunu bilirdimi? Bu barədə o qədər narahat kimi görünmürdü, çünki 1974-cü ilin yayını eləcə keçirir və yalnız fransız həkimlərinin xəstəliylə bağlı dediklərinə cavab verib, onlardan özünü müayinədən keçirmək üçün sentyabrın 18-də təkrar Tehrana gəlmələrini xahiş eləyirdi. Həmin tarixdən bir gün əvvəl birlikdə Beynəlxalq İkinci Tehran sərgisinin açılışını eləmişdik, sentyabrın 18-də də əvvəllər getmədiyimiz uzun səfərdə olacaqdıq – beş ayrı-ayrı ölkədə, Sinqapur, Avstraliya, Yeni Zelandiya, İndoneziya və Hindistana olan səfər üçün yola çıxacaqdıq. Həmin 18 sentyabr səhəri Şah erkəndən həkimləriylə görüşməliydi; mənə

gəlincə, mən də səfərlə bağlı son hazırlıqları tamamlamağa çalışırdım.

Jorj Flandrin professor Jan Bernara yazdığı məktubu belə davam etdirir:

«İkinci səfərimiz vaxtı artıq iki yox, üç fransız həkim birlikdəydik; xəstəliklə bağlı sirri bölüşən beş yox, bəlkə də səkkiz adamıydıq. Doğrudan da, bu birinci və ikinci konsultasiyalar arasında eyni zamanda cənab Aləmin də həkimi olan professor Abbas Səfəvian xəstəlikdən xəbərdar edilmişdi; bu bizi çox qayğılandırmırdı, çünki özü tibb sahəsində kamil həkim kimi, lazım gələndə, Tehranda bizə ciddi şəkildə kömək eləyə biləcəkdi. Səfəvian özünə görə daxili məntiq irəli sürüb, bəlkə də belə bir sirrin məsuliyyətini təkbaşına öz üzərinə götürməmək üçün müəllimi Pol Milleyə də Şahın xəstəliyini bildirmişdi. Beləcə, yeddi adam olmuşduq, səkkizinci adam bəlkə hər şeydən xəbərdar deyildi, amma səfərlərimizin səbəbini bilirdi. Bu adam Əlahəzrətlərin və cənab Aləmin yaxınıydı, ikinci səyahətimizdən etibarən getdiyimiz hər səfərdə Şəmirandakı son dərəcə gözəl, gözlərdən uzaq malikanəsində bizi qəbul elədi. Saraydakı ikinci konsultasiyadan sonra siz, Pol Mille, Abbas Səfəvian və mən elə bu malikanədə görüşdük. Elə bil, o günəşli bazar günü səhərində bağda birlikdə gəzdiyimizi görürəm, necə davranacağımızı qərara almaq üçün uzun-uzadı mübahisə aparmışdıq. Səfəvian sirrin çox ciddi

şəkildə qorunmasını israr eləyirdi. Xüsusilə də, Əlahəzrətlərin ağzından xəstəliklə bağlı bir söz çıxarmasından narahat olurdu; deyildiyinə görə, Şah səhhət problemlərindən çox rahat danışarmış; buna görə də, ətrafındakıların birinə dalgınlıqla xəstəliyindən söz açma biləcəyindən narahatlıq keçirirdi. Tibbi cəhətdən xəstə fiziki nöqtəyi-nəzərdən mükəmməl görünürdü, amma dalağı böyümüşdü. Daha qəti vaxt itirmədən, ən klassik formada müalicə aparmağı qərara aldıq. Xəstə gündə 6 mq Chorambusil qəbul eləyəcəkdi və hər ay müntəzəm, qan analizi aparılacaqdı. O günlərdə vəzifəmizin bununla məhdudlaşacağını və bu adi müalicənin aparılmasıyla bağlı detallara baş yormaqla lazım gəlmədiyini düşünürdük. Əslində, hadisələr tamamilə başqa cür inkişaf eləmişdi. Biz Tehrandan gedəndən sonra məlum olduğu kimi, xəstə yalnız səkkiz gün müalicə olunmuş, çox qısa olan bu müddətin sonunda general Ayadi yeni qan analizi aparılmasını tələb eləmiş, həmin müayinə leykositlərdə əhəmiyyətli azalma göstərmiş (bu nəticə çox şübhə doğurur!) buna görə də özlərini itirib, müalicəni kəsmişdilər. Beləliklə, biz Əlahəzrətləri ancaq 1975-ci il yanvarın 15-də üçüncü dəfə görə bildik və o zamanın müalicənin kəsildiyini öyrəndik.

Bu üçüncü konsultasiyada da eyni həkimlər iştirak eləyirdilər. Abbas Səfəvian, Mille, Siz və mən, amma bu

dəfə Sürixdə görüşmüşdük. Doğrudan da, Əlahəzrətlər o dövrdə Avropadaydı və müntəzəm getdikləri Sen-Moritzdə xizək sürürdülər. Sürixdə «Baur au Lac» otelinə düşdük və xəstəmizi görməyə «Grand Hotel Dolder»ə getdik. Yola çıxmamışdan qabaq Sürixdə istifadə eləyəcəyim alətlərlə bağlı məlumatlar toplamış və Tehrandakı mikroskopun oxşarı olan kiçik «Carl Zeiss» markalı mikroskopu sökülmüş halda əl çantama qoymuşdum. Xəstəmiz olduqca gümrah görünürdü, ondan gündə neçə dəfə Diavolezza meydançasına endiyini soruşdum; mən özüm də xizək sürdüyüm üçün Şahın idmançı kimi böyük uğurunu çox təqdir eləyirdim, amma dalağı həddən artıq böyüdüynə görə, dəhşətə gəlmişdim. Pisləşmənin hansı bəd nəticələrə səbəb olacağını düşünmək çətin deyildi! Daha sonra xəstəyə edilməsi lazım gələn müalicənin aparılmadığını öyrəndik, splenomaqalisi daha da artmışdı, bu orqan artıq xəstənin sol böyründə şiş kimi gözlə görülürdü. Bunun qəti olaraq, dərmanla müalicəsi lazım gəlirdi. Beləcə, Chlorambucil istifadə olunmasını istədiyimizi təkrar elədik. Xəstənin vəziyyətini izləməli olan iranlı həkimlərlə münasibətlərimiz tamamilə dalana dirənmişdi; Ayadi də, Səfəvian da bizə həm xəstəliyi gizli saxlayıb, həm də müntəzəm və ciddi şəkildə aylıq qan analizinin aparılmasının qəti şəkildə mümkün olmayacağını başa saldılar. Səfəvianı xəyali yaşlı xala, ya da qardaşoğlu

tapıb, nümunə onlara aidiymiş kimi, saxta şəxsiyyətin köməylə qan analizi aparması üçün dilə tutmağa çalışdım; mənə bunun mümkün olmadığını, həqiqətin dərhal öyrəniləcəyini söylədi. Heç şübhəsiz, məsul adam kimi, nə dediyini bilirdi. Xəstəni iki dəfə müayinə eləyəndən, general Ayadinin ixtiyarına verəndən sonra aparılmasını istədiyimiz nəzarətlərdə baş verən qarışıqlıq bizə eyni şeyi təkrar sınaqdan keçirmək barədə heç cəsarət aşılamırdı. Elə düz o vaxt taleyin seçimi mənim üstümə düşdü. Hamı gözlərini mənə çevirdi. Onların baxışlarında «bu işin adamı» kimi görünməyə başladığımı hiss elədim. İş bu qədər sadəymiş ki!... Doğrudan da, ilk səfərimizdə hər şey çox sadəydi və buna görə də mənə olunan təklifi rədd etmək çətin kimi görünürdü; bu nəzarəti aparmaq üçün bir neçə ay sonra bir neçə saatlığa təkrar Sürixə gəlməyim bəs eləyəcəkdi, çünki Əlahəzrətlər hələ bir ay da İsveçrədə qalacaqdı... Bəs, sonra? Sonra götür-qoy ediləcəkdi! Mən də tələb olunanı elədim, sonrasını da hamımız birlikdə gördük: Sürixdə apardığım qan analiziylə, atdığım həmin ilk addımla, bu nəzarət sisteminin tələb elədiyi daxili məntiq məni sonralar müvafiq addım atmağa sövq elədi, beləcə, 1975-ci il 19 fevral, 13 sentyabr, 1 noyabr, 14 dekabr və növbəti Tehran səfərlərim başladı. Bəzən Sizinlə , bəzən də tək, ayda bir dəfə şənbə səfərləri Ruis və Mehrabad təyyarə meydanlarının sərnişini oldum və bu vəziyyət

1978-ci ilin dekabr ayının sonunda Tehrana gəldiyim son səfərimə qədər uzandı. Sanki ibadət eləyirdim, hər dəfə eyni şeyləri yaşayırdım. Şənbə günü səhər saat 9.00-dan 10.30-a qədər San-Lui xəstəxanasında Sizin rəhbərliyinizlə şöbə iclası keçirilir, Siz xəstə üstünə gedəndə, mən də laboratoriyaya gedirdim, daha sonra Sizinlə, ya da təkbaşına günortaya yaxın tələsik ortadan yox olurdum. Maşınla və ya taksiylə Ruis istiqamətində yola çıxır, əsasən Fransa Hava Yollarının Tehranın üzərindən uçan Paris-Manila təyyarəsinə minir, çox diqqəti çəkməmək üçün mümkün olarsa, birinci sırada, İstanbul boğazına və Xalicə tamaşa eləməkdən ötrü yenə mümkün qədər sol tərəfdəki pəncərə qabağında otururdum. Gecə Tehrana çatanda, təyyarədən birinci mən çıxır, pilləkənin altında siqnal işıqları yanılı vəziyyətdə gözləyən eyni maşınları tapır, eyni adamlarla əl tutur, eyni adı olmayan təbəssümlü üzləri görür, pasportuma möhür vurulmasını gözləyəndə, xüsusi salonda fincanlar dolusu eyni çayı içirdim. Ordan sürücüsü qəti danışmayan maşına minir, bəzən yolda maşını dəyişdirir, eyni evə gəlir və İran mətbəxinin ləziz yeməklərini dadırdım. Yemək süfrəsini ağızlarını heç açmayan kişi xidmətçilər hazırlayırdılar, evdə musiqi olmurdu. Təyyarə meydanında içdiyim çaylar üzündən gecə yuxusuzluq keçirir və bazar gününün səhəri, gün doğanda, Saraya yola düşürdüm. Daha sonra cəld

qaldığım yerə qayıdır, bayırda görünməyimin şübhə doğurmaması üçün bazar günümü bəzi şeylər oxumaqla, ya da sıxıntıdan nə eləyəcəyimi bilmədən keçirir, uzun müddət evdən çıxmaq saatımın çatmasını gözləyirdim. Bazar gecəsi Parisə qayıdır və bazar ertəsi səhər Sen-Lui xəstəxanasında yenidən peyda olurdu.

Sarayda görüşlər əsasən qısa çəkirdi. Bioloji tədqiqləri aparandan və nəticələri general Ayadiyə bildirəndən sonra xəstənin də bu nəticəni öyrənməsini gözləyirdik, daha sonra qan analizinin nəticələrini izah etmək üçün xəstəni təkrar görməyə əsasən dəvət olunmurduq. 1975-ci ilin yanvar və dekabr ayları arasında xəstənin qan tablosu nəzərəcarpacaq dərəcədə düzəlmişdi. Dalaq normal anatomik ölçülərinə qayıtmışdı, bundan başqa serumdakı monoklonol pik tamamilə yox olmuşdu. Bu yaxşılaşma vəziyyətinə baxmayaraq, oxşar hallarda həmişə edildiyi kimi, müalicənin eyni formada, eyni dozalarla davam etdirilməsinə qərar verildi. 1976-cı ilin fevral ayındakı nəzarət üçün o zaman Tehranın quzeyindəki xizəkçilik mərkəzində İrandakı qış təttilini keçirən Əlahəzrətləri görməyə tək getmişdim. Otağının pəncərəsindən baxdığımı görə Şah mənə əgər könlüm xizək sürmək istəyirsə, lazım olan ləvazimatla təmin eləyə biləcəyini söylədi. Təklifi çox alicənab təklifiydi, amma bu o qədər təmkinli hərəkət olmazdı, mən də onlara təşəkkürümü bildirib, nəzakətlə boyun qaçırdım.

Şah o gün mənə xüsusilə, sakitləşmiş kimi göründü, həmişə mən tək gedəndə, əsasən belə olurdu. Elə güman eləyirəm ki, əslində, Siz ona təsir göstərirsiniz, ya da o, Sizin kimi böyük həkimdən bir az çəkinir və münasibətini yarırəsmi tərzdə qururdu. Bir müddətdən sonra mənimlə arasında saxladığı məsafəni yavaş-yavaş aradan götürdü. Siz olmayanda, mənimlə bir az zarafatlaşdığı da olurdu. 1975-ci ildə imtahanımı verib, professor-dosent olduğumu Səfəviandan öyrənəndə, məni qəbul elədiyi vaxt bir az zarafatçı tərzdə: «Deməli, indi artıq Sizə «professor» deyə müraciət eləməliyəm!» – demişdi. Mənim protokol qaydalarını yerinə yetirəndə, buraxdığım səhvlər, ya da onunla danışıqda, üçüncü şəxsdən istifadə eləməkdə keçirdiyim çətinliklər böyük ehtimalla onu əyləndirirdi.

Bu aydı ki, 1976-cı ilin həmin fevral günü Şahın dalağının əllə müayinəsini aparanda, yenidən böyüdüyünü gördüm, dərman müalicəsi davam etdirildiyi halda qanında yenidən anormal hüceyrələrin dolaşdığına əmin olanda, həm əhvalım pozuldu, həm də təəccübləndim. Buna görə də xəstəliyin şiddətləndiyini və bu yeni vəziyyətin bizi daha intensiv dərman müalicəsinə keçməyə məcbur eləyəcəyini düşündüm. Sonra bunun səhv diaqnoz olduğu ortaya çıxdı, əsl hekayət buydu: Chlorambucil dərmanından istifadə olunduğunun gizli saxlanmasını qərara almışdıq, çünki dərmanın adı sirrə

xəyanətiydi, yəni xəstəliyin aşkara çıxmasını asanlaşdıracaqdı; təkcə müalicədə bu dərmanın istifadə edilməsi belə, dərhal xəstəliyin adının məlum olmasına, ən azı, xeyli dərəcədə təxmin edilməsinə və dərmanın kimin tərəfindən istifadə olunmasının ortaya çıxmasına imkan yarada bilərdi. Pol Mille zərərsiz dərman olan və ağ həbləri Chlorambucil həblərinə oxşayan Quinercyl istifadə eləyirmiş kimi, göstərməyimizi təklif irəli sürdü. Dərmanın təmin edilməsi məsuliyyəti yalnız mənə aid idi: Parisdə hər iki dərmanı da satın alır, Tehrana Quinercyl qutularının içində Chlorambucil həblərini aparırdım, xəstəliklə bağlı məlumatlarımızda da, Chlorambucil yerinə Quinercyl adından istifadə eləməyimiz barədə razılaşmışdıq. Problemi çözmək üçün qurduğumuz bu inadkar oyun həm faydalı oldu, həm də sonradan pis nəticələrini gördüyümüz böyük səhv buraxılmasına imkan verdi. Əlahəzrətlərin sadıq otaq xidmətçisi ağasının uzaq ölkələrə uzun səfərlərini nəzərə alıb, çox tərifəlayiq hərəkətlə onun hər gün qəbul olunmasına üstünlük verdiyi dərmanları kifayət qədər təmin eləməyə səy göstərmiş. Beləcə, çoxlu miqdarda yanlış dərman, yəni Quinercyl alıb və xəstə bu iki aydan artıq müddətdə həmin həqiqi Quinercyl həblərindən istifadə eləyib, bilavasitə bilmədən xəstəliyin təsirli müalicəsinə ara verib. Təbii ki, bizim bütün bunlardan xəbərimiz olmamışdı. Xəstəliyin bu qədər erkən

mərhlədə belə şiddətlənməsinə təəccüblənməyimizi bildirəndə, Səfəvian ciddi araşdırma aparıb və otaq xidmətçisiylə danışıqdan sonra onun vəziyyətdən xəbəri olmadığı üçün bilmədən buraxdığı səhvi başa düşüb. 1976-cı ilin aprelinde həqiqi müalicə təkrar başlamış və həmin ilin sentyabr ayında qanda yenidən normal göstəricilərə dönüş təmin edilmişdi.

Bilməyərəkdən verilən bu «müalicədəki həb»in hesaba alınanda, sonrası üçün çox yararlı və qabaqcadan təxmin edilməyən təsiri də oldu. Bu dərmanı müntəzəm qəbul eləməsi lazım gəldiyinin, əgər buraxsa, xəstəliyin ciddi fəsadlar törədəcəyinin həmin son vəziyyətlə sınılanmış şəkildə sübut olunmasına qədər Əlahəzrətləri ona təyin elədiyimiz müalicənin doğrudan da, faydalı olduğu barədə dilə tutmamışdıq. Şahın səhhətiylə, xüsusilə də, dalağın böyüklüyü ilə bağlı özünə xas fikirləri varıydı. Öz-özünü müayinəylə qərara gəldiyi yanlış müşahidələrə görə, dalağının böyüdüyünü, kiçildiyini, ya da yenidən əlinə gəlməsini hiss elədiyi gümanındaydı. Şahın mülahizələrinə söykənən həmin dəyişikliklərin bizim müalicəmizlə əlaqəsi yoxuydu, onun bu inamı bəzən aramızda iynəli söhbətlərin baş verməsinə də səbəb olurdu. Bir dəfə ona: «Əlahəzrət, dalaq məsələsində səlahiyyət mənim əlimdədi! demək məcburiyyətində qalmışdım. Bu sözlərimə gülməklə bərabər, Şah fikrini böyük ciddi-cəhdlə eynilə saxlayırdı.

Müalicəmiz zərərli təsiri olmayan üç kiçik həbdən ibarət adi görünüşlü müalicəydi. Şah bu dərmanların xəstəliyi yaxşılaşdıracaq hər hansı təsirə malik olmalarını ağılna yerləşdirə bilmirdi.

Şahın ayrı-ayrı dərmanlarını təmin eləyən ən vacib adam kimi, general Ayadinin danışdığına görə, bütün həyatı boyu, həkim oldu-olmadı, ətrafındakılar tərəfindən məsləhət görülən dərmanı asanca almaq vərdişi varıymış, bu zaman qarşısına mənəfəət götürməyi məqsəd qoymuş şarlatanlar da çıxıb, ona müxtəlif dərmanlar da veriblər. Buna görə də artıq qəbul elədiyi üç kiçik dərmanın faydasına çox əhəmiyyət vermirdi. Şaha dərman barəsində buraxılan səhvlər izah olundu. Əsl dərmanı yenidən içməyə başlayanda, dərmanın həqiqi təsiri özünü göstərdi: yanlış müalicə vaxtı ortaya çıxan böyümə əlamətləri yox oldu, xəstə yenidən dirçəlib, özünü daha yaxşı hiss eləməyə başladı. Məntiqli insan olan Şahın ağılı nəticələrini bilavasitə duyduğu bu sınağı kəsdi və Əlahəzrətlər həmin hadisədən sonra ona verməyə cəsarət elədiyimiz bütün məsləhətləri böyük diqqətlə yerinə yetirdi.»

Şahın xəstəliyi haqqında hələ heç bir şey bilməməyimə baxmayaraq, əslində, 1976-cı ilin əvvəlində ortaya çıxan və məni narahat eləyən bir əlamətin şahidi oldum: bu əlamət Chlorambucil buraxılmasıyla doğrudan da, əlaqəliydi. Sonralar professor Flandrinin məktublarını

oxuyanda, bunu başa düşdüm. Bir səhər ərimin üst dodağının anormal tərzdə şişmiş olduğunu gördüm. General Ayadiyə danışanda, o, bunun çox güman ki, allergiya nəticəsi ola biləcəyini demiş, bu da məni sakitləşdirmişdi. Hökmdar uşaq vaxtı tif və qızdırma keçirmiş, həmin xəstəliklər qara ciyərinin son dərəcə həssas olmasına imkan vermişdi. Şahın bəzi şeylərə, xüsusilə də, balığa qarşı allergiyası varıydı. Bu hadisədən sonra hər şey yoluna düşmüş, mən də narahatlıqlarımı unutmuşdum.

Bu həqiqətdi ki, 70-ci illərin ortalarında başlanan işlərin böyüklüyü və sayı artdığına görə, fəaliyyətimiz ailə həyatımıza da təsir göstərmiş, bizi tək qaldığımız vaxtdan xeyli məhrum eləmişdi. İkimiz də uşaqları lazımı qədər görməməyimizdən əziyyət çəkirdik. Birgə yemək yeyə bildiyimiz vaxtlarda da həyata keçirilməsi gecikmiş hər hansı layihəylə məşğul olur, ya da mənə gələn, hər hansı sahədəki sürətli irəliləyişlərə baxmayaraq, hələ çözülməsini gözləyən problemdən söz açan məktubu müzakirə eləyirdik. Əslində, dolaşmaq kimi görünsə də, həmin 1975-1976-cı illər ərzində bütün ölkədə özünü açıq bildirməyən narazılıq hiss olunmağa başlamışdı. Şahın bir qrup universitet müəllimindən istədiyi ölkədəki sosial və iqtisadi vəziyyətlə bağlı arayış məlumatının nəticələrinin köməyiylə mən də bu narazılıqların miqyasını görə bilmişdim.

O dövrdə Tehran universitetinin rektoru olan, sonra mənim şəxsi katibliyimi də aparan Huşəng Nəhavəndinin başçılığıyla çalışan həmin ziyalılar iranlıların qarmaqarışq ruhi vəziyyətini açıqlayan arayış hazırlamışdılar. Ziyalılara görə, bu adamlar müəyyən vaxt ərzində həyat şəraitində yaxşılaşma olduğunu əlbəttə, bildiklərini söyləməklə bərabər, ölkənin belə sıçrayışından çox, həmin həmlə üzündən keçirdikləri ümitsizliklərdən, məhrum olduqları şeylərdən söz açırdılar.

Yeni idarəçi nəslini əxlaqdan pozğun sayır, onları rüşvət almaqda günahlandırır, ümitsizliklərinin və əzablarının səbəbi kimi görürdülər. Bizim yaxın ətrafımızın da çürümədən payını aldığı irəli sürülürdü. Doğrudan da, ətrafımızdakı bəzi adamların hərəkətləriylə bağlı, məni çox narahat eləyən müxtəlif şeylər eşidir və bunları müntəzəm Şaha bildirirdim. Bu şaiyələrin bizə çox ziyan vurduğunu hiss eləyirdim. Nə ərimin, nə də mənim pulla hər hansı bağlılığımız varıydı. Şahın rüşvət alış-verişindən xəbəri olanda, problemi ədalətli şəkildə çözmək üçün mümkün şeyləri elədiyini bilirəm. Sarayın mükəmməl düzlük nümunəsi olmasının lazım gəldiyini düşünürdük: Nazir, ya da Şahın yaxını olduğu bəhanəsiylə heç kəs gömrük nəzarətindən qaça bilməzdi, hər hansı sadə vətəndaş kimi, qadağalara hörmət göstərməliydi. Rüşvət şübhəsi yeni şey deyildi; hələ

1958-ci ildə həqiqət, ya da şaiyə olsun, insanları rüşvətdən əl çəkdirmək üçün qanun gücündə qərar çıxarılmış, beləcə, ara sakitləşmişdi.

Şahın tələbiylə Huşəng Nəvahəndi tərəfindən hazırlanan analitik məlumat bunlardan başqa, aparılan hər islahatın yeni təzyiqlərə səbəb olduğunu, bu və ya digər sosial sinfi şahlıq rejiminə qarşı təhrik elədiyini göstərirdi. Aqrar islahatı çoxlu iri torpaq sahiblərini qəzəbləndirmişdi. O vaxtdan bəri bu ağalar Şahın əleyhinə daha geniş fəaliyyətə başlamış, hətta xırda kəndliləri öyrətmiş, torpaq islahatı həyata keçiriləndə, onlarla daha artıq ədalətli davranılması lazım gəldiyinə inandırmışdılar. Din adamlarının sahib olduqları torpaqların bir hissəsini torpaqsız kəndlilərə paylayıb, ruhani sinfinin böyük qismini öz əleyhimizə çevirmişdik. Qadına azadlıq verilməsi və başqa mədəniyyətlərə qovuşmaq üçün göstərilən fəaliyyət yalnız mollaların rejimə qarşı bəslədiyi düşmənçiliyi artırmağa yaramışdı. Bu qovuşmadan ən böyük faydanı götürən gənclər daha çox fikir və söz azadlığı istəyirdilər – bu da mühafizəkar din adamlarımızı qəzəbləndirirdi – qeyd olunan irəliləyişlərdən yararlanıb Amerikaya, Avropaya təhsil almağa gedən həmin gənclər rejimə qarşı ən sərt, ən qəzəbli müxalifəti təşkil eləyirdilər. Nəticədə ölkə daxilində və xaricində əlaltından fəaliyyət göstərən Kommunist Partiyası, ifrat solçular və dini təməlçilər

əfsanəvi cənnətə çatmaqdan ötrü rejimi devirməyi düşünən idealist gəncləri, ya da boşboğazları yanlarına çəkirdilər. Arayış bundan başqa ziyalılarla rejim arasında uçurum yarandığını göstərir və din adamlarına yaxınlıq göstərilməsini, onlarla daha yaxşı davranılmasını məsləhət görürdü.

Bu arayış şübhəsiz, hökumətin diqqətini çəkməli sənədiydi, qəbul olunacaq qərarlarda kömək göstərə bilərdi. Şah arayışı məmurlara çatdırdı, onlar da bəlkə kifayət qədər ciddi qəbul eləmədilər. Məsələylə bağlı nazirlərin masalarının üstünə çoxlu arayış gəldiyi də həqiqətiydi.

Bununla birlikdə mən də müəyyən qədər narahatlıq keçirirdim. Elədiyim səfərlər, ya da hər hansı quruma baş çəkən zaman həmişə eyni isti münasibət nümayişləriylə qarşılaşardım, amma insanlar gəlib, mənə onları məmnun eləyən şeylərdən çox, problemlərini danışdılar! Eşitdiklərimi Şaha çatdırırdım və bir müddət sonra fikirləşəndə, gördüm ki, ərimə artıq yalnız narazılığa və qəzəbə imkan verən şeyləri danışırım. O, həddən çox işləyirdi, axşam bir yerdə olanda, yorğun görünürdü, üstəlik, mən ona yalnız pis xəbərlər verirdim... Duyduğum narahatlığı Şahın ətrafı da, hökumət də bölüşmürdü. Axırda mən də hər şeyi həddən artıq şişirtdiyimi, çox idealist olduğumu fikirləşmişdim. Xeyr, işlər o qədər də pis getmirdi, ənciq dövlətin çarxları çox

qarıışığıydı. Bəzən səhv buraxılacağını qəbul eləmək lazım gəlirdi.

On ildən bəri baş nazir olan Əmir Abbas Hüseyna (1965-ci ildə təyin edilmişdi) Şahın mütləq etibarını və dostluğunu qazanmışdı. Mənə gəlincə, mənim də eyni tərzdə onunla böyük etibara və dostluğa söykənən əlaqəm vardı. Sosial və mədəni fəaliyyət üçün rəhbərlik elədiyim təşkilatlara hökumətin köməyini qəti əsirgəməirdi. Bunun əvəzində mən də, həyata keçirdiyimiz hər təşəbbüs haqqında ona məlumat verirdim. İllər ərzində ağayi Hüseyna və arvadı beləcə, bizim çox yaxın dost çevrəmizə daxil olmuşdular. Biz də böyük məmnuniyyətlə onlara evlərində baş çəkirdik. Xəzər dənizi sahilindəki villalarına baş çəkdiyimiz, ya da axşam yeməyi üçün evlərinə getdiyimiz də olurdu. Zəkali və çox mədəni adam olan ağayi Hüseyna şöhrətdən və özünü göstərməkdən qaçır (yerli istehsal olan maşını özü sürürdü), mükəmməl baş nazir olmaq üçün lazım gələn bütün cəhətlərə malikiydi: həm iqtisadi, həm siyasi sahədə çox yetkin insaniydi. Buna xalqla çox təbii şəkildə yaxınlıq qurduğunu və son dərəcə namuslu adam kimi tanındığını da əlavə eləmək lazımdı. Ağayi Aləmlə birlikdə Şahın qulağı olmaq xüsusiyyətinə malik qabaqcıl insanlardan biri idi. Bəlkə də bu xüsusiyyətinin köməyilə ərimin, hökmdarların və dövlət adamlarının çoxu kimi, düşdüyü təklidən xilas olması üçün faydalı iş görürdü,

kim bilir? Belə vəziyyətə bəzi sürprizli hadisələri görməməsindən gəlib çıxdığını, Şaha müntəzəm ölkədə hər şeyin qaydasında getdiyini göstərən sakitləşdirici faktları təqdim eləməyi bacardı. Bəlkə də insanların narazılıqlarına əhəmiyyət vermədi.

Yenə bu qədər vaxtdan sonra geri dönüb baxanda, 1974-cü ildə xam neftin qiymətindəki artımın səbəb olduğu xoşbəxt və xeyirxah havadan sonra göstərilən təzyiqin gücünü başa düşmək mümkündür. 1975-ci ildən etibarən vəziyyət xarablaşdı və bu qədər cəsarət verən neft istehsalımızı yavaşıtmaq qərarı qəbul elədik. Neft satışındakı meylin tərsinə dönməsini açıqlayan ən azı iki ünsür var. Bir tərəfdən, Qərb dövlətləri və Yaponiya kimi, nefti tükədən ölkələr daha qənaətcil enerji qaynaqlarına yönəlib, neft idxalını azaltdılar. Digər tərəfdən, İranın Qərbdən idxal elədiyi qida maddələrinin və sənaye məhsullarının qiyməti yüksələn inflyasiya üzündən çox artdı. Gəlirlərimiz azalanda, çıxarlarımız durmadan çoxaldı. Bu şəraitdə hökumətin başladığı, ya da həyata keçirməyə söz verdiyi bir çox iş təxirə salındı, hətta ləğv edildi və cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrində yavaş-yavaş ruh düşgünlüyü hakim oldu.

O vaxt bu vəziyyəti açıqca görə bilmədik. Ona görə də orda-burda xalqın narazılığının ifadəsi olan hadisələrin üzə çıxması lazım idi, çünki 1976-cı il ərzində səhraya getdiyimi zaman ətrafımızda görünən təhlükəsizlik təd-

birlərinin miqyası məni təəccübləndirmişdi. Təhlükəsizlik əməkdaşları müntəzəm mənim adamlarla birbaşa ünsiyyətinə mane olurdular, bunu bir az əvvəl demişdim, amma vaxt keçdikcə mühafizəçilərim müəyyən vərdiş qazanmışdılar. Artıq bu yanaşmaları da dəyişmişdi.

II.

Həmin 1976-cı ilin 21 martında Pəhləvi xanədanının əllinci ildönümünü bayram elədik. Xüsusilə, o gün xalqla rejim arasında bəzi şeylərin dəyişdiyini sezdim; bu soyuqluğu adamı qəfildən buz kimi kəsən əsinti sayaq dərində hiss elədim. Elə bil, xalqla aramızda mövcud olan inam və etibarın üzərinə gözlə görünməsi mümkün olmayan ləkələr düşmüşdü. Rza şahın məqbərəsi önündə ərim həmin gün İran xalqına bağlılığını təkrar elədi, sonra indi də məni ifadə edilməyi mümkünsüz kədərə salan aşağıdakı sözləri söylədi: «Biz bu xalqın arasından çıxdıq, müqəddəs torpağın üstündə doğulduq və bu torpağa gömüləcəyik.»

O gün qəfildən ölümü xatırlamasının məndən gizlədiyi həmin xəstəliklə bağlılığı varıydımı, görəsən? Ertəsi gün bir müddət dincəlmək üçün Kiş adasına getdik və elə güman eləyirəm, orda üst dodağında peyda olan anormal şiş qısa müddət ərzində məni narahat elədi.

Sonrakı aylarda ərim yeni bir işə girişdi; bu cəhdinin onu için-için yeyən narahatlığı üzə vurduğunu indi başa düşə bilirəm: böyük oğlunun yanında məni də yavaş-

yavaş ölkənin problemlərini öyrənməyə təşviq elədi. Beləcə, həftədə bir neçə dəfə Rzayla birlikdə gündəlikdəki məsələlərlə bağlı olaraq, əvvəlcə baş nazirlə, sonra bir-bir nazirlərlə görüşməyə başladıq. Bundan başqa, ordu komandanlarını, müxtəlif qurumların nümayəndələrini, xüsusilə, məclisin nümayəndələrini qəbul elədik. Bu mənim üçün olduqca çətin və incə vəziyyətiydi, çünki bir gün onun yerinə keçməyə məcbur olacağımı bir saniyə belə düşünməmişdim, amma yenə də bu «dərsi» çox ciddi qəbul eləməyim və sanki bir gün artıq o, olmayacaqmış kimi, özünə suallar verməyim lazım gəlirdi.

Bu sətirləri yazdığım vaxt, Şahın həmin hadisədən üç il əvvəl eyni məqsədlə ilk addımı atdığını xatırlayıram. Arxivimdəki qeydlərə görə, 1979-cu il noyabrın 22-də saraya baş naziri, parlament nümayəndələrini və ordu komandanlarını dəvət eləmiş, onlara mənim qarşımda bir növ siyasi vəsiyyət ünvanlamış, əsasən bunları söyləmişdi:

«Mən hər an ölə bilərəm. Öldüyüm zaman əgər Vəli-əhd Şahzadə yerimə keçmək üçün hələ konstitusiyanın tələb elədiyi yaşa çatmamışsa, səlahiyyət Şahbanuya və Qəyyumlar qurumuna keçəcək. Silahlı qüvvələr əvvəlcə Şahbanuya, sonra da gənc Şaha bağlı qalacaqlar. Sizə veriləcək əmrlər qadından və ya hələ çox gənc bir kişidən gələ bilər: həmin əmrlərə itaət eləyəcəksiniz.

Təhlükəsizliyimiz və həyatımız buna bağlıdır.» Bu gün professor Flandrin Şahın bu ilk cəhdinə yeni və əhəmiyyətli işıq salır: Şah böyük ehtimalla Valdenström xəstəliyinə tutulduğunu bu sözlü vəsiyyətdən lap əvvəl öyrənmişdi.

Bəzən narahatlıqla soruşurdum:

«Arzulayıram, Allahım mənə belə bir şey göstərməsin, amma əgər sənə bir şey olarsa, nə eləməliyəm, ilk görməli olduğum iş nədi?»

O da aşkar-gizli təbəssümlə:

«Bu işin altından həddən artıq yaxşı çıxacaqsan...» – deyirdi. Qəti belə bir şey olmayacağından elə əminiydim ki! Özü hələ cavanıydı, Rzanın taxta çıxması üçün iyirmi yaşına çatması lazım gəlirdi, ona da bir o qədər çox vaxt qalmamışdı.

* * *

Həkimlər mənə Şahın xəstəliyini bildirmək barədə öz aralarında uzun-uzadı mübahisələr eləyiblər, axırda bunun yalnız xəstənin xeyrinə olacağına qərar veriblər. Bu da professor Flandrinin həmin mövzuyla bağlı xatırladıqları:

«O dövrdə ağayi Aləm və general Ayadidən başqa, Şahın xəstəliyini gizli saxlamağın gətirdiyi bütün problemləri götür-qoy eləyə bildiyimiz yeganə iranlı Səfəviyanıydı. Onun üçün belə bir sirri gözləmək, bizdən ötrü olduğundan daha ağırıydı. Baş verəcək siyasi

nəticələrini hesabladığına görə, vəziyyəti heç kimsəyə açıqlamadığı qətiydi. Ancaq ən azı, xəstənin ailəsindən gələcək sitəmlərə məruz qalacağı da açıqca bəlliydi. Bu mövzunu öz aramızda dəfələrlə götür-qoy eləyəndən sonra məntiqin xəstənin arvadına məlumat verməyi lazım bildiyi nəticəsinə gəldik. Ehtimal ki, buna qarşı çıxanlar olacaqdı, amma biz bu qərarı verdik. Heç bir şeydən xəbəri olmayan Kraliçə həzrətləriylə danışmamışdan əvvəl səhhətinin vəziyyətindən arvadına söz açması üçün Əlahəzrətlərinin hərəkətinə nəzarət eləmək məqsədiylə bir neçə dəfə cəhd göstərmişdik, amma Əlahəzrətlər hər dəfə böyük ustalıqla mövzunu keçirmişdi. Bu səbəbdən, qəbul elədiyimiz qərar bəlkə də mübahisə yaradır, ona görə ki, əqidə sirri xəstənin ən yaxınlarına münasibətdə - hətta arvadı da olsa – qorunmalıdır. Bizi buna məcbur eləyən şey gəldiyimiz qərarın xəstənin sağlamlığına yararlı olacağına inanmağımızdı. Daha sonra inkişaf eləyən hadisələr Kraliçə həzrətlərinin, xüsusilə, sürgün dövründə ərinin sağlamlıq problemləriylə bağlı əlindən gələn hər şeyi eləyib, necə səlahiyyət aldığı və bu məsələdə nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığını göstərdi. Xəstəliyin ağırlaşacağını təxmin eləyib, qorxurduq və ərinin vəziyyəti haqqında məlumat əldə eləməsinə, qaçılmaz olaraq bir gün başına gələn hadisəyə həm mənəvi, həm də psixoloji cəhətdən hazır olmasını istəyirdik. Buna görə də, ona verəcəyimiz xəbər çox

üzücüydü; üstəlik, həmin xəbəri bu kəlməni işlətməyə icazə verirsinizsə, xəstənin ətrafından, xəstədən, onun gizli xidmətlərindən, bizim gizli xidmətlərimizdən, dostlarımızdan, hətta bəlkə də dostumuz olmayanlardan gizləyib, qıyası, bütün maraqlı olanlardan uzaqda mütləq mənada, gizlilik içində vermək lazım gəlirdi. Xəstəliyin ciddiliyini artıran başqa bir xüsusiyyət də vardı: görəcəyimiz iş barədə nə Əlahəzrətlərə, nə də Saray naziri ağayı Aləmə heç bir şey söyləməyəcəkdik. Həmişə bizim qarşımızdakı bütün qapıların açılmasını istəməyəcəkdik.

Abbas Səfəvianla birlikdə çox fəvqəladə və çox gizli görüş təyin etmək üçün ssenari hazırlamaq məcburiyyətində qaldıq. Bu görüş üçün mümkün ola biləcək yer kimi, Parisi seçdik. Tehranı siyahıdan çıxarmışdıq. Doğrudan da, orda ağayı Aləmin təşkil elədiyi şeylərdən başqa heç bir gizlilik şansı yoxuydu. Bu görüşün məsələləriylə bağlı detallara baş vurmayaçağam, duyğu dolu görüş olduğu üçün Siz də yaxşı xatırlayırınsınız. Dördümüz də ordaydıq: Siz, cənab Mille, Səfəvian və mən. Bu görüş üçün tələb olunan məsələlər çox vərmiş edilmiş şey deyildi və Əlahəzrət Kraliçə niyə onunla israrla bu qədər xüsusi vəziyyətdə görüşmək istədiyimizi tamamilə bilmirdi. O dövrdə Tehrandə rektor olan Səfəvianın universitetlə bağlı problemlər üzündən Kraliçəylə görüş planı vardı və onu bu yığıncağın

əhəmiyyəti barədə inandırmağı bacarmışdı. Şübhəsiz, əlahəzrət Kraliçəylə keçirdiyimiz bu ilk görüşü məndən yaxşı xatırlamalısınız, çünki ona vermək istədiyimiz məlumatları öncə Siz, sonra cənab Mills çatdırdınız, Sizin istədiyinizə görə, mən yalnız tibbi nəzarətlə bağlı bəzi mövzularda müəyyən mülahizələr söylədim. Kraliçənin öyrəndiklərini qəbul eləməsi çox çətiniydi. Görkəmcə bu qədər sağlam olan əri ciddi şəkildə xəstəydi, qan xəstəliyinə tutulmuşdu, xəstəlik xroniki hal aldığından, vəziyyət ciddi idi. Üstəlik, özü xəstəliyini bildiyindən, heç kimsəylə bölüşmək istəməmişdi. Kraliçə bunların hamısını qısa müddət içində anlamalı, hətta qəbul eləməli, sonra da hər şeyi öz içində dəfn eləməli idi. Daha qarmaqarışq bir şey də varıydı: artıq xəstəliyindən xəbəri olduğunu ərinə necə söyləyəcəkdi? Bunun yeganə çarəsi fransız həkimlərlə gizli görüşdüyünü söyləməyə məcbur olmamaq üçün onlarla «rəsmən» görüşməyə icazə almasıydı. Axırda Kraliçə icazəni aldı və Tehrana elədiyimiz sonrakı səfər zamanı Əlahəzrətlərin bilgisi daxilində Kraliçəylə görüşə dəvət edildik. İndi sırımizi bir nəfər də bilirdi və xəstəliyin klinik tablosunun Baham adalarında və xüsusilə, Nyu-Yorka getməmişdən əvvəl Mexikoda ağırlaşmasına qədər xəstəliyi bilənlərin sayı dəyişməmişdi.»

1977-ci ilin o aprel ayında Tehrana qayıdandan sonra hansı şəraitdə Şahın mənə xəstəliyini açıqlamasını təmin

eləyə bildiyimi bu gün artıq xatırlamıram, ancaq axırda həqiqətən bacarmışdım. Ərim mənə xəstəliyindən əhəmiyyətsiz bir şeymiş kimi, söhbət açdı, qanında trombosit və leykositlərlə bağlı problem olduğunu və leykositlərlə aparılan müalicənin bu anormal vəziyyəti düzəltdiyini söylədi. Aramızda artıq sirr olmadığından, daha sonrakı aylarda xəstəliyini yada salmaqda tərəddüd keçirmədi. Amma bunu elə incə tərzdə eləyirdi, məndə belə bir hiss yaranırdı ki, ərim ya xəstəliyinin ciddiliyini dəqiq bilmir, ya da bilir, amma məni üzmək istəmir. Mənim yanımda əliylə dalağını yoxlayır və: «Mənə elə gəlir, dalağım bu gün bir az böyüyüb, bax, görək, sən nə deyəcəksən?» – soruşurdu. Mən də özüm müayinə eləyib, vəziyyəti anlamağa çalışır: «Hə, doğrudan da, elədi, bir az böyümüş kimidi... » və ya «Yox, canım, dünənkinə nisbətən, yaxşıdı,» – cavab verirdim. Ancaq söhbətlərimiz qəti bir neçə əhəmiyyətsiz cümlədən o tərəfə keçmirdi, çünki elə davranırdım ki, ərimin xəstəliylə bağlı mənə söylədiklərindən başqa heç bir şey bilmirəm. Onun mənə dediyi də qan tablosunda əhəmiyyətsiz pozğunluq barədəydi. Bu mənim üçün daşınması çox ağır olan yüküydü, çox kədər gətirən vəziyyətiydi; ürəyimi əzən belə könül sıxıntısına təkbaşına dözmək məcburiyyətindəydim, ona kömək eləyə bilməmək qorxunc duyğuydu. «Kaş ki, hər şeyi bilməyimə izin verə, birlikdə rahatca xəstəliyindən söz açardıq, bu yükü

təkbaşına daşımazdı, ona kömək eləyə, enerjimin bir qismini ona verə bilərdim,» – öz-özümə düşünürdüm.

İndi bunları yazıram, ancaq 1977-ci ilin ikinci yarısında və 1978-ci il ərzində ərimin xəstəliyi haqqında tam nə qədər məlumatım olduğunu hələ bilmirdim. O dövrdə fransız həkimlər mənimlə bu dəfə Niavaran Sarayında yeni görüş keçirməyi tələb elədilər. Həmin görüş vaxtı ərimi xəstəliyinin ciddiliyi barədə məlumatlandırmağın lazım olduğunu söylədilər; mən Şahın bütün həqiqəti bildiyini güman elədiyim üçün təəccüblənmişdim. Buna görə də həkimlər Şahın yanında qətiyyənlə «xərçəng» kəlməsini tələffüz eləmədiklərini, onun xəstəliyini həkim olmayan adam üçün bir elə mənə daşımayan «Waldenström» xəstəliyi, ya da lenfoma kimi adlandırmaqla kifayətləndirdiklərini etiraf elədilər.

Əgər həkimləri düzgün başa düşmüşdümsə, xəstəlik haqqında ərimin bildiyindən artıq bilirdim. Bu mənə çox böyük mənəvi yük və siyasi məsuliyyət yükləmək deməyi idi. Onlara hökmdara xəstəliylə bağlı həqiqəti qəti gecikmədən, olduğu kimi açıqlamaq lazım gəldiyini söylədim. «Şahın bu həqiqəti dərk eləmək üçün yetərinə gücü və cəsarəti var, bundan başqa onun üstünə götürdüyü səlahiyyətlər sağlamlığıyla bağlı düzgün məlumat almasını da çətinləşdirir,» – deyər vurğuladım. Sonra bu şoku bu gün, hələ sağlamlığı nisbətən yerində olanda, keçirməsi başa düşdüyümə görə, daha asan,

sonralar gücü azalanda, şoka tab gətirməsinin daha çətin olacağını söylədim. Bu görüşdən çıxanda, həkimlər mənə Şahla söhbəti sınaqdan keçirəcəkləri barədə təminat verdilər, ancaq bir neçə saat sonra onun yanında «xərçəng» kəlməsini işlətməkdən təkrar vaz keçdiklərini bildirdilər.

Görəsən, Şah vəziyyətini özü başa düşməmişdimi? 1975-ci ilin qışında Sen-Moritzdə prezident Jiskar d'Estenlə görüşəndə, ona söylədikləri mənim Şahın hər şeyi bildiyinə olan inancımı alt-üst eləyir.

Fransa prezidenti İrandakı başgicəlləndirici inkişaf sürətinin onu heyrətləndirdiyini deyəndə, ərim başqa heç bir açıqlama vermədən, cavabında belə vermişdi:

«Mənim problemim vaxtın çatışmamasıdır. İqtidarda artıq uzun zaman qalmayacağam. Yeddi-səkkiz il sonra istefa vermək niyyətim var. O zaman altmış yaşını çoxdan keçmiş olacağam. Daha tez getmək istəyirdim, amma oğlum hələ çox gənçdir. Onun hazır olmasını gözləyəcəyəm. Həm də oğlumun iqtidara keçməindən əvvəl ən vacib islahatları həyata keçirmək istəyirəm. Oğlum əvvəlcə çox çətinlik çəkəcək. İranın dəyişməsini gerçəkləşdirmək mənim üzərimə düşür. Bunu bacarmaqda qərarlıyam.»

Bununla bərabər, ərim mənə xəstəliyinin nə olduğunu bildiyinə ipucu verməmək üçün əlindən gələni elədi, o

qədər elədi ki, bu barədə hələ öz-özümdən onun nəyi nə qədər bildiyini soruş-soruşa dururam.

Professor Flandrinin professor Jan Bernara yazdığı uzun məktublarda açıqladığı kimi, həkimlər də eyni şəkildə tərəddüd eləyə-eləyə gözləməyə başladılar. Cənab Flandrinin Şaha həqiqi vəziyyətini söyləmək niyyətində olduqları görüşü xatırlayanda, müəlliminə bunları yazır:

«O səhər Siz xəstələrlə görüşəndə, həmişə elədiyiniz kimi, sözləri bir-bir seçə-seçə və böyük diqqətlə Şaha xəstəliyindən və baş verəcək ağırlaşmalardan söz açıb, söhbəti davam etdirməyi bacardınız. Onda Şah bizə bir düşüncəsini söylədi; fikrimcə, bu düşüncə bizim başa salmaq istədiyimiz şeyi deyəsən, həddən artıq yaxşı başa düşdüyünü göstərirdi. Böyük oğlu o zaman Amerikada Hərbi Hava məktəbindəydi, Şah bizə: «Sizdən yalnız iki il ərzində sağlamlığımı qorumağıma kömək eləməyinizi istəyirəm. Şahzadənin Amerikadakı son ilini tamamlamasına və Tehranda bir il keçirməsinə imkan verəcək vaxt.»

Aradan xeyli keçəndən sonra əyanları Aləmlə İrənin şərqindəki dağlarda, Bircəndəki malikanəsində olanda, mənə uzun-uzadı özündən və Şahdan söz açdı. Şahın şəxsiyyətindən danışanda, doğruluğuna şübhə olmayan, müxtəlif xüsusiyyətlərindən bəhs elədi. Nümunə kimi, bir gün mənə bunu danışdı: «Bu qədər böyük gücə çatan insanın qarşısındakı adamların hər söylədiyinə inanması,

bu qədər saf qalması ağla sığası iş deyil.» Başqa bir dəfə bunun tamamilə əksini də söylədi. Uşaqlığından bəri hökmdar olmağa alışdığı üçün Şahın insanı heyrətləndirən özünənəzarət qabiliyyəti var. Nə düşündüyünü, nəyi bildiyini heç üzə vurmaz. Ağayi Aləm dəfələrlə bu həqiqəti sınaqdan keçirdiyini söylədi. Şahın daha əvvəldən xəbər tutduğundan əmin olduğu bir mövzuyla bağlı ona məlumat verməyə gedəndə, Şah sanki heç bir hey bilmirmiş kimi, davranmağı bacarmış. Buna görə də ona sağlamlığıyla bağlı verdiyimiz məlumatlar barədə Şahın həqiqətdə nəyi nə qədər bildiyini anlamaq üçün həmişə müşahidəlimizə güvənməyimizin yanlış olacağını düşündüm.»

Beləliklə, ərim artıq ömrünün axırının çatdığını bildiyi üçün ölkəni özündən sonrakı dövrə hazırlamağa girişdi. Oğlunun hökmdarlığının özününkü kimi olmayacağını dəfələrlə təkrarlamışdı; gerilikdən nəhayət, qurtulmuş ölkəyə çevriləcəyi üçün Rza İranın artıq demokratiyayla idarə edilməsinə cəhd göstərəcəkdi. 1977-ci ilin baharında rejimin liberallaşması tələbi siyasi müxalifət yaradan ziyalılar, ən çox da daha sonra Xomeynini və mollaları dəstəkləyən bir jurnalist tərəfindən ısrarla dilə gətirilməyə başlamışdı.

O jurnalist Şaha xitabən çap etdirdiyi açıq məktubda ondan xüsusilə, konstitusiyaya uyğun hökmdarlıq eləməsini, ölkədə Qərbi Avropa ökləri və Amerikada

olduğu qədər ifadə azadlığını həyata keçirməsi tələbini qoyurdu. Şahpur Bəxtiyar və Mehdi Bəzircan da məclisdə söz alıb, eyni fikirdə olduqlarını bildirdilər.

Şah demokratiyaya qədəm qoymaq cəhdlərini sürətləndirməyi düşündü. Ölkədə dəyişiklik vaxtının gəldiyini açıqca göstərmək üçün 1977-ci ilin yayının ortalarında ağayi Hüveydanın yerinə hökumətin rəhbərliyinə son dərəcə dürüst, zəkali, mədəni bir adamı – Cəmşid Amuzəgarı gətirdi.

Bu da ərimin xatirələrindən onun haqqında yazdıqları:

«Cəmşid Amuzəgar son dərəcə namuslu adam kimi tanınan və bu şöhrətə doğrudan da, haqqı olan insanıydı. Bundan başqa, Yenidən Doğuluş Partiyasının baş katibiydi. Bu, həmin partiyanın tərəfdarlarının dəstəyinə güvənə biləcəyini göstərirdi. Mənim baş naziri dəyişdirmək qərarım qətiyyənlə ağayi Hüveydanın hər hansı səhv buraxdığı mənasını vermirdi. Tamamilə əksinə, bu incə və mədəni adam on üç il ərzində ölkəsinə çox faydalı xidmətlər eləmişdi, ancaq iqtidar başqa şeydi; elə o da dövlət işlərindən bir az əlini çəkməsinin münasib olacağını düşünürdü. Duyduğum inamı eynilə qoruduğumu göstərmək üçün onu Saray naziri təyin elədim, beləcə, mənim yanımda qalacaqdı və onunla hər gün görüşə biləcəkdim. Yeni hökumət qurular-qurulmaz, ölkənin bütövlüyünün pozulmamasına diqqət yetirilməsi

şertiylə, əvvəlcədən liberallaşma tərəfdarı olduğumu elan elədim.»

Yeni baş nazirin vəzifəsinin həssas olduğuna heç şübhə yoxuydu, çünki bir tərəfdən, xüsusilə, neftin qiymətlərindəki artımın nəticəsi kimi ortaya çıxan narazılıqların çoxalmasının qarşısını almağa çalışmaq, digər tərəfdən, demokratik inkişafı istiqamətləndirmək məcburiyyətindəydi. Bu qədər ümidlər verən 6-cı plandan (İranda inkişaf planı – tər.) vaz keçmək lazım gəlirdi, amma həyata keçiriləcək sərt iqtisadi tədbirlər də güman ki, başlıca bədbəxtliyi daha da yayacaqdı. Rejimin liberallaşması və demokratik islahatların həyata keçirilməsi yeni deyildi, ancaq Ağ Evə 1976-cı ilin noyabrında demokratik prezident olan Cimmi Karterin gəlişiyə bu tələblər daha da güclənmişdi. Şah Karterdən əvvəl gələn respublikaçı prezidentlərlə, xüsusilə, daim dostumuz kimi qalan Riçard Niksonla çox yaxın münasibətlər qurmuşdu. Şaha elə gəlirdi ki, respublikaçıların idarə elədiyi Amerika onun İranda gerilikdən qurtarmaq üçün çalışan vaxt qarşılaşdığı çox böyük çətinlikləri anlayır və bu mübarizənin müəyyən nüfuz olmadan aparılmayacağını bilirdi. Amerika diplomatiyasının İranda yaxşı tanıyan respublikaçı rəhbəri Henri Kissincer on ildə görülən işlərə böyük heyranlıq duyurdu. Cimmi Karterə gəlincə, o, bütün kampaniyası boyunca insan haqları, xalqların azadlığı kimi, hər

ölkənin özünəməxsus iqtisadi və mədəni əsas vəziyyəti hesaba alınmadığı təqdirdə çəkişmə yarada biləcək məsələləri işləmişdi. Amma İrandakı müxaliflərə görə, bu məsələlərin faydalı tərəfinin olması heç də əhəmiyyətli deyildi. Onlar Karterin şəxsində gələcəkdə aparacaqları mübarizə üçün müttəfiq tapmışdılar. Əgər Ağ Evdə başqa prezident otursaydı, heç şübhə yoxdu ki, müxalifətin tələblərinin yaratdığı fırtına bu qədər böyük olmayacaqdı.

Yeni baş nazirin təyin edilməsi ölkədəki sərbəstləşmə tələblərini sakitləşdirmədi və 1977-ci ilin oktyabrında İran Yazıçılar Birliyi Tehrandakı Almaniya səfirliyinə bağlı Höte İnstitutunda şer gecələri keçirdilər. Bu şer gecələrində , nümayişlərin ən qızgın günlərində on beş min adam yığılırdı. Verilən mesaj çox açıqıydı. Sözü ehtiyac yoxuydu: ziyalılar yeni dövrə keçməyi səbirsizliklə gözləyirdilər. Noyabr ayında rəsmi səfər məqsədiylə Amerikaya getdik; ərim seçilən yeni prezidentlə ilk dəfə görüşəcəyi üçün bu əhəmiyyətli səfəriydi. Bu iki adam görəsən, ortaq nöqtələr tapa biləcəkdilərmisən? Biri vəzifəsinə yeni başlayırdı, digəri otuz yeddi ildən bəri hökmdarlıq eləyirdi.

Ağ Evə gələndə, qanqaraldan hadisəylə qarşılaşdıq. Mühafizə kordonunun arxasında nümayişçilər toplaşmışdı; bəziləri alqışlayır, digərləri təhqirlər yağdırırdı. İki dövlət başçısı bağda, çəmənlikdə, jurnalistlərin və yüksək vəzifəli məmurların qarşısında

bir-birinə müraciətlə ilk sözlərini söylədikləri vaxt nümayişçilər arasında çox şiddətli dava başladı, dava elə qızğın idi ki, polis müdaxilə etmək məcburiyyətində qaldı və gözyaşardıcı bombadan istifadə olundu. Qaz bizə qədər gəldi, bütün dünyada televiziya ilə mərasimi izləyənlər belə bir səhnənin şahidi oldular: Amerika prezidenti və İran hökmdarı bir tərəfdən öskürür, gözlərini silir, digər tərəfdən, bəyanat verməyi davam etdirməyə çalışırdılar.

Daha sonra içəri, salona keçdik. Prezident Buş və arvadı bu qanqaraldıcı əhvalatı unutmamızı rica elədilər, doğrudan da, pərişan olmuşdular, ancaq mən öz-özümə: «Riçard Niksonun vaxtında olsaydı, nümayişçilərin bu qədər yaxınımıza gəlmələrinə icazə verilməzdi,» – deyə düşünürdüm. Bu baş verənlərdə yeni rəhbərliyin bizi sıxıntılı vəziyyətə salma, bundan belə İrandakı müxalifəti öz himayəsində alacağını açıqca göstərmə niyyəti yoxuydumu? Ərimlə Karter arasında keçirilən ilk görüşlər baş verən həmin qanqaraldıcı hadisəni yumşaltdı. O gün yaxşı formada olan Şah dünyada gücə bağlı münasibətlər haqqındakı fikirlərini uzun-uzadı danışdı, sonra da İranın bu meydanda oynamaq istədiyini roldan söz açdı. Prezident və məsləhətçiləri sonralar hökmdarın apardığı təhlillərlə razılıb, etiraf etmək məcburiyyətində qaldılar. Elə həmin axşam Cimmi Karter həyəcanlı tərzdə ərimə təriflə

yağdırdı, doğrusu, Şah belə bir danışıqı gözləmədiyi üçün təsirlənməkdən özünü saxlaya bilmədi. Ertəsi gün jurnalistlərlə danışıqda, onlara ilk gündəki görüşlərində «səhər də, axşam da gözlərinin yaşardığını» söylədi.

Yenə də bayırda pəncərələrimizin altına qədər gələn-lərin düşməncəsinə nümayişləri davam elədi. Məmurların bizi bu cür nümayişlərdən qorumaq üçün təlimat almadıqları bəsbəlliydi. Hətta daha da pis şey baş vermişdi: nümayişçilərin bizim şəxsi proqramlarımızı əldə elədikləri məlum olurdu. Minnesota ştatında tibbi nəzarətdən keçmək üçün klinikaya gedəndə, pis sürprizlə qarşılaşdım. İyirmiyyə qədər müxalifətçi əllərində rejim əleyhinə yazılar yazılmış plakatlarıyla xəstəxananın qabağında gözləyirdi. İllər keçəndən sonra o zaman rejimin əleyhdarlarından olan bir yurddaşım doğrudan da, Amerika rəhbərliyinin gizli qalmalı məlumatları onlara verdiyini təsdiqlədi. Bu rəsmi səfər vaxtı bir qrup tələbənin əllərində din adamlarımızdan birinin protretini coşğunluqla yellədiyini görəndə, çox heyrətləndim. Tələbələr daha çox azadlıq istəyirdilər, bunu başa düşə bilərdim, amma necə olurdu, onların gözündə hansısa molla azadlığı, çağdaşlığı təmsil eləyirdi, bu ağılıma yerləşmirdi. Əgər cəmiyyətdə Şahın göstərdiyi islahat cəhdlərinin qarşısını kəsmək üçün var gücüylə çalışan bir sinif vardsa, o da ruhani sinfinin ən mühafizəkar hissəsiydi! Qadınların səsvərmə hüququnun tanınması,

islahatlardan cəhaləti aradan qaldırmaq cəhdlərinə qədər məsələlərdə ərim daim bəzi din adamlarının müqavimətiylə qarşılaşmışdı (amma xüsusilə, Ayətullah Bəhbəhani və Ayətullah Kunsari kimi bəzi başqa din adamlarıyla son dərəcədə yaxşı münasibətlər saxlayırdı.) Bu din adamları yüz illər boyu insanların beyinlərinə hakim olmuşdular, xarici aləmə açılma və tərəqqi cəhdlərini öz hegemonluqlarına təhdid kimi qəbul eləyirdilər.

Əleyhimizə nümayiş keçirən gənclərin göylərə qaldırdıqları bu mollanın kim olduğunu soruşdum, onun tutqun baxışları mənə heç bir şey ifadə eləmirdi. «Ayətullah Ruhulla Xomeyni» cavabını verdilər. Adı yaddaşımda uzaq xatirəni candandırırırdı. Qadınları azadlığa çıxarma cəhdləri əleyhinə odlu çıxışlar eləyib, özünə sadıq adamları Ağ inqilaba qarşı qaldırandan sonra həbs edilmiş, daha sonra Şah tərəfindən bağışlanıb, sürgünə göndərilmişdi. On ildən artıq vaxtdan bəri İranda deyildi. Əgər belə gənclərin əllərində apardıqları plakatlardakı portretiylə Nyu-York küçələrində təkrar meydana çıxdığını görməsəydim, onu özüm unutduğum kimi, ölkənin də unutduğunu qətiyyətlə söyləyərdim.

Bir neçə həftə sonra Yeni Dehliyə getmək üçün yola çıxan prezident Karter və arvadı 1978-ci ilin gəlişini bizimlə bayram eləməkdən ötrü Tehrana gəldilər. Yalnız bu qısa ziyarət belə, Şahın Amerikanın yeni prezidenti

üzərində nə qədər böyük təsir buraxdığını göstərməyə bəs eləyirdi. Ərim Amerika prezidentliyinə demokratın seçilməsini soyuq qarşılasa da, cənab Karterin özünə göstərdiyi münasibəti yaxşılığa doğru əlamət kimi gördü.

Budu, beləcə, 1977-ci ilin 31 dekabr günü amerikalı cütlüyü Niavaran Sarayında axşam yeməyinə dəvət elədik. Bu qədər dramatik hadisələrin yaşandığı 1978-ci il ərəfəsində, Həmin gecə ərimin gələcəyə olan inamını ifadə elədiyi söhbətini unuda bilmirəm:

«Bizim ölkəmizdə qədim ənənələrə görə, yeni ilin ilk qonağının ziyarəti bütün il üçün keçərli olan uğur əlamətidir. Yeni ilin gəlişi başlıca olaraq, baharın gəlişiylə birgə bayram edildiyinə görə, bu axşam qonağımızın təsiri və xoş niyyəti o qədər böyükdü ki, biz onların səfərini həddən artıq böyük uğur əlaməti kimi qəbul eləyirik.»

III.

Həmin məclisdə Cimmi Karter ayağa qalxdı və şahlıq rejimiylə bağlı çox böyük təriflərlə dolu aşağıdakı sözləri söylədi. O vaxta qədər heç bir amerikalı prezident hökmdara belə iltifat göstərməmişdi:

«Şahın diqqətəlayiq şəkildə taleyinə hökm elədiyi İran dünyanın ən məsuliyyətli bölgələrinin birində sabitlik və əmin-amanlıq ünsürüdü. Əlahəzrətlər, burda Sizi, İranda gördüyünüz böyük işi və xalqınızın Sizə

duyduğu hörməti, heyranlığı və sevgini böyük ehtiramla salamlayırıq...

Bu gün Şahla Tehranın gözəl küçələrində dolaşanda, mənə dostluqlarını bildirmək üçün küçələr boyunca toplaşmış, sayı həqiqətən minlərlə olan İran vətəndaşı gördük. Bundan başqa da, prezidentlərini qarşılamağa gəlmiş yüzlərlə, bəlkə də minlərlə Amerika vətəndaşı da gördüm, onlar özlərini bu ölkənin içində heç də yad kimi hiss eləmədilər.

İran xalqı və iki xalqın rəhbərləri insan haqları mübarizəsinə eyni şəkildə dərin bağlılıq duyurlar.

Dünyada başqa heç bir ölkə hərbi təhlükəsizliyimizin qarşılıqlı olaraq təşkil edilməsində, bizə sizin qədər yaxın deyil. İki ölkəni də birləşdirən bölgəyə aid problemlərlə bağlı, başqa heç bir ölkə bizimlə sizin qədər sıx fikir mübadiləsi aparmır. Özünə münasibətdə daha çox dostluq hiss elədiyim, daha böyük minnət duyduğum başqa heç bir dövlət başçısı yoxdu”.

İordaniya kralı Hüseyin ərimlə görüşmək üçün iki gün əvvəl Tehrana gəlmiş və prezident Karterlə söhbət etməkdən ötrü qalacağı müddəti uzatmışdı. Yeni ili bizimlə birlikdə, daha səmimi şəraitdə qarşılamaqları üçün rəsmi axşam yeməyindən sonra Karter cütlüyünü kitabxanaya dəvət eləmişdik, kral Hüseyin də gəlib, orda bizə qoşuldu. O axşamkı rahat, dostcasına və ilıq mühitin məndə qalan xatirəsi çox gözəldi. Kral Hüseyin, prezident Karter və

ərim yalnız söhbət elədilər və söhbət zamanı bir-birini tanımağı öyrəndilər; o zaman Rza da bizə dinlədəcəyi musiqiyə məşğul olurdu.

Bir il sonra biz İrani tərk eləyəcəkdik və 1979-cu il noyabrın 4-də, yəni Karterin bu səfərinin üstündən iki il belə keçməmiş İslam İnqilabı Keşikçiləri Amerikanın Tehrandakı səfirliyini Amerika torpağı kimi qəbul eləyən ölkələrarası hüquq qaydalarını ayaqlayıb, ordakı altmış altı Amerika vətəndaşını girov götürəcəkdik.

İlk nümayişlər 1978-ci il yanvarın 7-də müqəddəs Qum şəhərində üzə çıxdı. O gün ilahiyyat fakültəsi tələbələri “ETTELAAT” (xəbər vermə, məlumatlandırma mənasındadır) adlı gündəlik qəzetdə çap olunan bir məqalədə Ayətullah Xomeyninin ələ salındığı bəhanəsiylə küçələrə töküldülər. Qum Ayətullahın 1963-cü ilə qədər müəllimlik elədiyi şəhərdir. Həmin il onun təhrikiylə adamlar referendum nəticəsində həyata keçirilən islahatlara etiraz eləmək üçün ayağa qalxmışdılar. Xomeyninin sürgünə göndərilməsindən sonra köhnə tələbələrindən bəzilərinin onu əfsanəvi qəhrəmana döndərdiklərini çox sonralar öyrəndik. Xomeynini alçaldan bu məqalə tamamilə müridlərinin axtardığı bəhanəydi: artıq dinə küfr edildiyi iddiasıyla onun adından xalqı ayağa qalxmağa çağıra bilərdi.

Bu hərəkət sürətlə məcrasından çıxdı və yanvarın 9-da nümayişçilər dövlət binalarına hücum elədilər. Onların

gözündə çağdaşlığı təmsil eləyən nə varıydısa, hamısını taladılar: kino-teatrlar, kafe-restoranlar, qız məktəbləri talandı. Vəziyyətə polisin müdaxilə eləməsi gərəyi idi və səkkiz adam öldəndən sonra hadisələr sakitləşdi: ölənlərdən dörd adam nümayişçilərdəniydi, mühafizə qüvvələri də iki nəfərini itirmişdi. Bu hadisələrlə bağlı Şah xatirələrində bunları yazacaqdı:

“O andan etibarən “matəm taktikası” ilə xalq kütlələrini aldadıb, bu üzücü hadisəni öz məqsədləri üçün istifadə eləyənlər, qırx gündən bir yeni nümayişlər keçirməkdən ötrü adamları səfərbərliyə almağa imkan tapdılar: şiddətlənən bu nümayişlərin yeni həyəcanlara çevrilməsi və yeni qurbanlar verilməsi çox böyük narahatlıq yaratdı. Beləcə, həm onlara hər söylənənə sadələvhəsine inananların, həm də getdikcə coşan xalqın qəzəbi böhran həddinə çatacaqdı. Doğrudan da, müsəlman ənənələrinə görə, ölən şəxsin yaxınları və dostları ölümdən qırx gün sonra onun məzarının üstündə toplaşırlar. Dünyanın başqa heç bir yerində insanın ölümünün siyasi məqsədlərlə belə utanmaz şəkildə istismar edildiyini ağılıma gətirmirəm”.

18 və 19 fevral günləri, yəni Qum şəhərindəki hadisələrdən qırx gün sonra hadisələrdə ölənləri anmaq bəhanəsiylə Azərbaycanın paytaxtı Təbrizdə çox böyük nümayişlər təşkil olundu. İlk dəfə müxalifət partiyaları, tələbələr və ticarətçilər dindar nümayişçilərə qoşulub,

daha çox söz azadlığı və əqidə sərbəstliyi tələblərini dilə gətirdilər. Bizim nəzərimizdə onların bu cür birliyi alqışlanmağa layiq deyildi: necə olurdu ki, cəmiyyətin və rejimin sürətlə “qərbləşməsinə” istəyən həmin adamlar tamamilə əksini, yəni qatı din qaydalarına qayıdılmasını, qadınların çarşab örtməsinin məcburi edilməsini istəyən bu mollaların və əlaltılarının yanında yürüşə qoşula bilirdilər? Etiraz nümayişləri yenə həyəcanlara çevrildi. Nümayişçilər onlara görə, “əxlaq pozğunluğunu” təbliğ eləyən hər şeyi - kinoteatrları, içki satılan yerləri, lüks salonları talayıb-yandırdılar. Rəstəgiz (“Qiyamət günü”, yaxud “dirilmə” mənasında) partiyasının binası və gənclik sarayı kimi, dövlətə aid binalar həmin talandan payını götürdü. Sel kimi axan bu kin və coşğunluq nümayişiylə bacara bilməyən polis ordudan kömək istədi və növbəti dəfə çarpışmalar hər iki tərəfdən insan tələfatına səbəb oldu. Ordu ölkənin müdafiəsi üçün mükəmməl şəkildə təlim görmüşdü, amma şəhər polisinin vəzifəsinə daxil olan işlərlə əlaqədar təlimi yoxuydu. Bu mövzuyla bağlı başqa xatırladığım bir şey var: Amerika rəhbərliyi bizə plastik mərmə və gözyaşardıcı bomba verməyi qəbul eləməmiş və işimizi çətinləşdirmişdilər.

O vaxtlar İraqda mühacir kimi yaşayan Xomeyni ilk dəfə gizlindən çıxıb, həmin faciəni təqdir elədi və həyasız ifadəylə qəlbimi qorxuyla dolduran bu sözləri söylədi: “Bizim hərəkətimiz hələ zəif fidandı, onun güclü ağaca

dönməsi üçün qurbanların qanına ehtiyacı var”. Bu adam öz yurddaşlarının qanına susamaq üçün qəlbində necə duyğular bəsləyirdi.

1978-ci il martın 28-də, Təbrizdəki hadisələrdə qurban gedənləri anım mərasimində bir çox şəhərdə, xüsusilə, Tehranda yeni nümayişlər oldu. Ərim nəyin bahasına olursa-olsun, üçüncü kərə qan tökülməsinin qabağını almaq üçün həm orduda, həm polisdə nizam-intizamı saxlamaqda məsuliyyəti olanlara çox tez-tez göstəriş verdi. Amma “qurbanlar” lazımıydı və tapıldı da.

“Təhrikçilərin utanmazlığının həddi-hüdudu yoxdu”, – Şah sonralar deyəcəkdi. Əcəliylə və ya xəstəlik nəticəsində ölən, ya da qəzada həyatını itirən adamların cənazələri qəbiristanlığa gətiriləndə, üsyançıların əlaltılarının nəşləri çiyinlərinə alıb: “Bu da rejimin daha bir qurbanı! “SAVAK”ın daha bir cinayəti!” – deyə bağıra-bağıra şəhərdə dolaşdıqlarını mənə danışdılar.

İslam İnqilabının Keşikçiləri Korpusunun komandanı Möhsüm Rezainin bütün həmin 1978-ci il boyunca üsyançıların istifadə elədikləri strategiyaları aşkara çıxaran aşağıdakı sözləri Şaha çatdırılan məlumatların doğruluğuna şübhə yeri qoymur.

“Mətbuatda görüntü yaratmaq üçün saxta cənazələr düzəldilməli, tabutların içinə təhlükəsizlik qüvvələrinin müdaxiləsi vaxtı dərhal istifadə edilə biləcək, əvvəllər hələ istifadə olunmamış təmiz silahlar qoyulmalıdı.

İnqilabın qələbəylə başa çatması üçün siyasi və dini silah kimi, qəbiristanlıqlarda daim professional kişi - qadın ağçıları yerləşdirilməli idi. Xalqı təhrik etmək və kütlələrinin diqqətini cəkmək məqsədiylə psixoloji, siyasi və təbliğat silahı kimi, qırmızı ləkəli paltarlardan istifadə etmək lazımdı”.

Hadisənin şahidləri mənə danışdılar: bir universitetdə bəzi tələbələr “qurban verildiyini göstərmək” üçün aralarından bir nəfəri xərəyin üstünə yıxıb, küçələrə çıxmış, səsləri gəldiyi qədər: “Onlar öldürdülər! Onlar öldürdülər!” – deyər qışqıra-qışqıra gəziblər. Əsasən, bu nümayişləri keçirənlərin kifayət qədər yaxşı təşkil olunduqlarını və maliyyə cəhətdən çox yaxşı dəstəkləndiklərini hiss eləyirdik; nümayişlər mükəmməl hazırlanır, hüdudları aydın məlum olurdu; səsgücləndirici, maska və daha sonralar silah baxımından ən kiçik əksiklikləri belə yoxudu.

Həftələr keçdikcə, böyük kütlələrə çatmaq məqsədiylə “liberallar”ın və solçuların mollalarla heç bir ortaq nöqtələri olmadığı halda, onların nümayişlərində tez-tez iştirak elədikləri gün kimi ortaya çıxdı. Deyəsən, beləcə, iqtidara gəldikləri təqdirdə məqsədlərindən biri də dinin üstünlüyünə qadağan qoymaq olan kommunistlər xalqı ayağa qaldırmaq üçün utanmadan dindən istifadə eləyirdilər. Bu qaydadan xaric inqilab koalisiyasının hər bir üzvünün - dinçilər, liberallar, marksistlər - o dövrdə

başqalarıyla ittifaq yaratmaq üçün müvəqqəti məqsədləri varıydı, ancaq hansı ölkənin rəhbərliyini əlinə keçirsə, köhnə şəriklərini aradan qaldırincaya qədər çalışacağı da bəsbəlliydi. Elə belə də oldu!

Ən azı hələlik koalisiya davam eləyirdi, bir müddət sonra kəndlərdə çox böyük təsirləri olan orta sinfə mənsub, dinçi burjua, varlı bazar tacirləri də mütəşəkkil şəkildə koalisiyaya qoşuldular. Bu tacir qrupu neftin qiymətindəki artımdan çox xeyir götürmüş və sərvət sahibi olmuşdu. Amuzəgar hökumətinin yeritdiyi sərt siyasət onların durumlarını pozmuşdu, bundan başqa, rüşvətin qarşısını almaq üçün görülən tədbirlərdən işlərinə mane olduğu üçün heç məmnun olmamışdılar; buna görə də Ayətullah Xomeyninin tərəfinə keçdilər, bəzilərinin ona çox böyük maliyyə dəstəyi göstərdikləri də sonradan ortaya çıxdı.

Məqsədləri fərqlənən bu strategiya biliciləri tərəfindən istifadə olunan gənclər güclərini və enerjilərini utanc duyğuları olmayan belə adamlara səmimiyyətlə sərf elədilər. “Onlara insan kütlələri lazımıydı”, – Şah yazırdı, həmin qrupları əvvəlcə universitetlərdə tapdılar, daha sonra məktəblərə qədər getdilər. Canla-başla ələ aldıkları gənclərimiz doğrudan da, nə qədər təəssüf doğururdu! Əlbəttə ki, gənclərdən mühafizəkar davranmalarını gözləməyirdim, gənclik bütün ölkələrdə özünün ən cəlbedici görünən ideallarına doğru yönəlir. Ədalət

naminə onlarla çox böyük işlər gördürmək mümkündür. Ancaq ən böyük yamanlıqlara da alət ola bilirlər”.

Hər dəfə daha da şiddətlənə-şiddətlənə daim təkrarlanan bu nümayişlərin şahidi olanda, şübhələnməklə narahat olmaq arasında vurnuxurdum. Mənim üçün anlaşılması ən çətin olan şahlıq rejiminin İran üçün elədiyi müsbət hər şeyin Qərb mətbuatı tərəfindən qələmlə qaralanmasıydı. 1970-ci ilin əvvəllərində Şahı göylərə qaldıranlar belə, indi onun elədiklərini açıqca qınayırdılar. Azadlığa hörmət barəsində çox vasvası olan həmin jurnalistlər Ayətullah Xomeyninin şəxsində elə bil, ruhun maddəyə qalib gəlməsinin nadir nümunəsini görürdülər. Bir iranlı filosof da onun yeni Qandi olduğunu söyləyirdi! Bu adama hakim olan duyğuları və ehtiraslarının böyüklüyünü bildiyimiz üçün dəyərləndirmələr beynimizə yerləşmirdi.

Şah daha sonra “Müntəzəm davam eləyən bu gəncləri zəhərləmə cəhdləriylə mübarizə aparmaq üçün öz mətbuat orqanlarımızı işə salmamaqda səhv buraxdım”, – deyəcəkdə.

Ölkənin seçilmiş ziyalıları və siyasətçiləri mənimlə görüşmək istədilər. Qəlbimdə ərimə kömək göstərməyə ümid eləyə-eləyə bütün bu adamlarla görüşdüm. Universitetdə çalışanlar, sabiq siyasi liderlər, sosioloqlar, din adamları, jurnalistlər bir-birinin arxasınca iş otağına gəldilər.

Hadisələrin çatdığı nöqtə onları da çaşdırmışdı. Onlardan adamları sakitləşdirmək və təşəbbüsü ələ almaq üçün başlıca olaraq, nə eləmək lazım gəldiyini soruşanda, cavabları tamam eyni olurdu. “Şah yanına adı heç kəsin etirazına səbəb olmayacaq bir adamı çağırmalıdı. Xalqın tanıdığı, namuslu, zəkali, hamının səs verəcəyi adam baş nazir olmalıdı”. Dediklərini qəbul eləyir, soruşurdum: “Siz kimi nəzərdə tutursunuz?” Hər dəfə eyni şey baş verir, danışdığım adamlar mənə artıq həyatda olmayan böyük insanların adlarını deyirdilər. “Başa düşürəm, amma bu gün yaşayanlar arasında kimi düşünürsünüz?” Onda uzun sükut çökürdü. Müxalifət illər boyu bəzi insanları çirkəbə bulaşmaqda, bəzilərini də Amerikanın və ya İngiltərənin casusu olmaqda suçlamış, bütün siyasət adamlarının hörmətinin üzərinə ləkə salmışdı.

Bu görüşlər vaxtı sabiq bir nazir qorxu və əzab dolu səsle qəlbindəki təcavüzkarlığı üzə vurub, mənə Şirazla bağlı ittihamlar irəli sürdü: ona görə mən mədəni şəhər olan Şirazi bataqlığa çevirib, din adamlarının özlərindən çıxmalarına şərait yaratmışdım. “Ağayı nazir, iyirmi il ərzində mənim bütün gördüyüm iş bundanmı ibarətdi?”, – soruşdum, onda nə cavab verəcəyini bilmədi, üzr istədi, sonra da ertəsi gün mənə Quran göndərdi. Adamlar inamlarını itirmişdilər, beyinlərini oynatmağa başlamışdılar.

Xəstəxanaları, məktəbləri və kitabxanaları ziyarət eləyəndə də, artıq ab-havanın pozulduğunu duyurdum. Mühafizəmə cavab verənlərdən qaçıb, coşğun kütlələrin qarşısına çıxdığım günlər artıq çox uzaqda qalmışdı. İndi vəziyyətin heç də yaxşı olmadığını açıqca sezirdim. Adamlardan bəziləri məni ürəkləndirici sözlərlə qarşılayanda, digərləri uzaq dururdular. Mən də, onların düşməncəsinə münasibət bəslədiklərini duyurdum. Buna görə də adamlarla dialoqum alınmırdı, bu da son dərəcə narahatlıq doğuran vəziyyətiydi. Onlarla aramızdakı etibarlı əlaqələri yenidən qurmaq üçün ümitsiz şəkildə çarələr axtara-axtara Saraya qayıdırdım.

Şah danışırmırdı, düşüncəliydi, amma səhərdən-axşam qədər çalışmaqından geri qalmırdı. Arıqlamışdı, zəifləmiş kimi görünürdü, bu da məni hər şeydən çox narahat eləyirdi. Səhhətindəki belə pozğunluğu xəstəliyin irəliləməsiyləmi əlaqələndirmək lazım gəlirdi, yoxsa ölkə üçün keçirdiyi narahatlıqları? Hər yeni şiddət nümayişi onu dərinlən yaralayır. Bu qədər uzun vaxt ərzində yaxşı dil tapdığını düşündüyü xalqı necə olmuşdu ki, qəfildən qara fikirli din adamının nə istədiyini bəlli olmayan qənaətlərinə boyun əyə bilmişdi, başa düşmürdü.

Böyük Ayətullah Kazım Şəriət-Mədari də ərim kimi, hadisələrdən çaş-baş qalmışdı. Xomeyninin özbaşınalığına tərəf çıxmırdı və Şaha yazdığı məktublarda adlarını çəkdiyi ən ifrat din adamlarının həbs

edilməsini istəyirdi. Bu adamların səslərinin kəsildiyi təqdirdə xalqın ayağa qalxmasının da başa çatacağını düşünürdü. Mən də həmin din adamlarının siyahısını görmüşdüm. Sadıq Xalxali adının da orda olduğunu xatırlayıram. Şah onların həbsinə razı olmadı, təkrar dialoq qurulmasına imkan verəcək siyasi çözümləri hazırlayırdı.

Apreldə Millətçi Cəbhədən üç nəfər - Şahpur Bəxtiyar, Dariuş Foruhar və bir universitetdə müəllim olan professor Kərim Səncabi Şaha xitabən çap etdirdikləri açıq məktubda yenə də konstitusiyaya uyğun hökmdarlıq tələbini irəli sürdülər. Tək partiya idarəçiliyinin bitməsini, mətbuata azadlıq verilməsini, siyasi məhbusların sərbəst buraxılmasını və xalqın çoxluğunun səsini almış partiyanın millət vəkiliyi içindən seçiləcək adamların hökumət qurmasını tələb eləyirdilər. Belə xalqa eşitdirilən açıq məktub vasitəsilə hökmdara müraciət etmək İranda əvvəllər görünən iş deyildi, bu yeni idarə formasıydı. Onda açıqca hiss elədim ki, həmin adamların belə davranmalarının səbəbi Amerikanın, Karterin yeni hakimiyyətinin dəstəyini almalarıdır. Ona görə ki, ölkə hər sahədə ağlagəlməz addımlar atmış, irəli getmişdi. Şahpur Bəxtiyar Şah tərəfindən təyin olunan son baş nazir olacaqdı. Bu açıq məktubdakı digər iki imzanın sahiblərinin həyatı Xomeyninin tərəfinə keçəndən sonra çox acı şəkildə sona yetəcəkdi. Dariuş Foruhar İslam İnqilabı dövründə bir müddət nazir işləyəndən sonra

müxalifətə keçmiş və sonra da arvadıyla birlikdə tükürpədicə vəziyyətdə öldürülmüşdü. Kərim Səncabi isə sürgündə öldü.

Mayda Qum şəhərində, daha sonra isə iyulda müqəddəs Məşhəd şəhərində “qurbanlar” üçün təşkil edilən yas mərasimində baş verən yeni toqquşmalardan sonra Şah sərbəstləşdirmə cəhdlərini sürətləndirməyə qərar verdi və 1978-ci il avqustun 5-də Konstitusiya günü münasibətiylə 1980-ci ilin yazında parlament seçkilərinə açıq şəkildə hər cür siyasi görüşləri olan adamların qatılacağını elan elədi. Şahın bu qərarı onların bütün arzularını boşa çıxaracaqdı; amma bu addım hökmdarın zəiflik nişanəsi kimi yozuldu və inqilabın rəhbərləri tərəfindən dərhal istismar edildi.

Avqustda İsfahanda yeni hadisələr baş verdi və şəhərdə fəvqəladə vəziyyət elan edildi.

Abadandakı “Reks” kinoteatrı fəlakəti elə o dövrdə ortaya çıxdı. Bu fəlakətə səbəb olanların məqsədinin xalqın qəzəbini kükrətmək, kinini artırmaq və bu sürətlə ölkənin parçalanmasında dönməz nöqtəyə gəlməsini təmin eləmək olduğuna ən kiçik şübhə yoxuydu. 19 avqust günü Abadanın ən böyük kinoteatrında yanğın baş verəndə, film təzəcə başlamışdı. Dörd yüz adam orada diri-diri yanıb öldülər... Bu hadisənin siyasi cəhətdən necə fırıldaq mövzusu olacağına heç şübhəm yoxuydu. Dərhal baş nazir Amuzəgarı axtardım, ondan Abadana

gedib, qurbanların ailələrilə bərabər olmaq istədiyimi bildirdim. O, məni fikrimdən daşındırdı. Onu dinləyəndə, Amuzəgarın da birdən-birə bizə bəslədiyi inamı itirdiyini sezdim, Şahın və mənim ölkənin gücünü və ictimai quruluşunu təmsil elədiyimizə olan etibarını itirmişdi. Baş nazirin mənə artıq başqa gözlə baxdığını hiss elədim, daha iyirmi il ərzində bütün iranlılarla səmimiyyətlə danışan adam deyildim. Bu səfəri eləmək fikrindən məni daşındırmaqda əsasən haqlıydı, çünki hadisədən bir neçə ay sonra Ayətullah Xomeyni ağlagəlməz bir şey söylədi, ağılın hüdudlarını aşıb, hökuməti bu qəddarlığa səbəb olmaqda suçladı.

* * *

Hadisələrin başlanğıcından bu yana islamçılar təxminən əlliyyə qədər kinoteatrı atəşə tutmuşdular. Əgər “Reks” kinoteatrı qısa qapanma nəticəsində yanmışdısa, bu yanğının da eyni ara qarışdıranların işi olduğunu düşünmək üçün səbəb varıydı. Aparılan araşdırma həmin mülahizəni təsdiqlədi. Həmin yanğının təxribat-sabotaj məsələlərində ustalaşmış qrupun komanda üzvü, on doqquz yaşlı Cəmsid adlı bir gənc İraqa sığındı, daha sonra İslam İnqilabı rəhbərləri tərəfindən xilas edildi. Bu arada həmin qorxunc hadisənin rejimin üzərinə atılması adamları şahlıq rejiminə qarşı qaldırdı.

Ərim “Xatirələr” adlı kitabında bunları yazır:

“Avqust ayının axırında Milli Əmniyyət rəhbəri general Moqhadam təbii ki, burada adını çəkə bilməyəcəyim görkəmli din adamıyla görüşəndən sonra gəlib məni tapdı və söhbət elədiyi adamın sözlərini söylədi. Din adamı ona xüsusi olaraq, bunları söyləmişdi. “Hörmətli generalım, sizdən xahiş eləyirəm, xalqı həyəcanlandıracaq bir iş görün!” General Moqhadam görüşdüyü din adamının istifadə elədiyi sifəti bir neçə dəfə təkrarladı: xalqı həyəcanlandıracaq iş! Belə mesajla qala bilməzdim, ancaq o vaxt düşdüyümüz mühitdə böyük həyəcan yaradacaq nə eləyə bilərdik? Mənə elə gəlirdi ki, yalnız hökumət dəyişikliyi bu cür intizarı təmin eləyə bilərdi. Gördüyü işlərdə tamamilə sərbəst olacaq hökumət”.

Yeni baş nazirin müəyyənləşdirilməsi mövzusu Şahın fikrini daim məşğul eləyirdi, axırda niyyətini mənə açdı. Hökumətin dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün müasir, görkəmli, əxlaqlı, kimsənin qüsurları tapa bilməyəcəyi mətanətli bir şəxs tapmaq lazım gəlirdi, mən də sabiq mətbuat katibim Huşəng Nəhavəndini təklif elədim. Təhsilini Fransada alan ağayi Nəhavəndi Tehran Universitetinin rektoru da olmuşdu, qətiyyətli adamıydı, ziyalılar arasında çoxlu dostu varıydı. Bundan başqa, mənə əvvəllər dediyinə görə, həmişə baş nazir olmağı arzu eləmişdi.

Şah Cəfər Şərif-İmamini ona qarşı qoydu. Ağayi Şərif-İmamini bir müddət əvvəl hökumətə rəhbərlik elədiyi və on beş il ərzində parlamentin başında durduğu üçün siyasi həyatda böyük təcrübəyə malikiydi. Bundan başqa, ruhani sinfi içində təmasda olduğu çoxlu adam varıydı. Bununla bərabər, baş nazir olandan sonra verdiyi ilk bəyanatda ölkəyə artıq “keçmişdəki Şərif-İmamini” olmadığını söylədi, bu çox ustalıqla verilmiş bəyanat sayıla bilməzdi.

Hökumət dəyişikliyi gözlənilən elektroşok təsirini göstərmədi və 7 sentyabr, cümə axşamı Ramazan bayramının başa çatması Tehran küçələrində yeni nümayişin keçirilməsi üçün bəhanə oldu. Ayağa qalxanlar ilk dəfə olaraq Şahın getməsini və Ayətullah Xomeyninin ölkəyə qayıtmasını tələb elədilər. Ertəsi gün ölkənin bütün böyük şəhərlərində yeni nümayişlər təşkil olunması üçün elan verdiklərindən, təzəcə qurulan hökumət o gecə aralarında Tehranın da olduğu on bir şəhərdə general Üveysinin komandanlığıyla fəvqəladə vəziyyət tətbiq etməyi qərara aldı.

Bunu öyrənər-öyrənməz narahat oldum və Şahdan adamların fəvqəladə vəziyyət elan olunmasından necə xəbərdar ediləcəklərini öyrənməyə çalışdım. Fəvqəladə vəziyyət qanunu nümayiş keçirməyə və küçəyə çıxmağa qadağa qoyduğu üçün qəbul olunan qərarın xalqa çatdırılması çox zəruri bir problem ortaya çıxarırdı. Əgər

hökumət xalqı başa salmağa imkan tapmazsa, fəvqəladə vəziyyət elanından xəbəri olmayan adamlar ertəsi gün qanunlara zidd formada küçələrə çıxacaqdılar və general Üveysinin qoşunlarıyla üz-üzə gələcəkdilər. General Üveysinin də həddən artıq mülayim adam şöhrəti yoxuydu. Mənim sualıma cavab olaraq, fəvqəladə vəziyyət qərarının radioyla hər yarım saatdan bir, xüsusi qısa xəbər kimi yayımlanacağı bildirildi.

Əslində, adamların məlumatdan yalnız cümə günü səhər, erkən saatlardan xəbərləri oldu, ona görə də yüzlərlə nümayişçi çoxdan yollara tökülmüşdü və çoxu da bir gün əvvəldən bəri küçələrdə olduqlarından, xəbərdar edilmələrinə imkan tapılmamışdı. Yollarda olanlar, ya da küçələrdə gecələyənlər əgər fəvqəladə vəziyyət qərarını öyrənə bilsəydi, görəsən, evlərində qalacaq və ya evlərinə dönəcəkdilermi? Aralarından çox azı bəlkə belə eləyəcəkdi, amma heç olmasa, onlar inamlarını saxlayacaqdılar. Çünki həmin 8 sentyabr cümə günü, inqilabçıların sonradan verdikləri adla “qara cümə” ölkəmiz üçün fəlakət günü oldu. Nümayişçiləri Tehranın cənub-şərqindəki Jalə Meydanında gözləyən ordu birlikləri general Üveysidən qəti göstəriş almışdılar. Tərəflərin ikisi də silahlı olduğundan, çarpışmanın baş verməsi qaçılmazıydı; cildini dəyişdirib, kütlələrin arasına soxulan fələstinli könüllülər damlarda gizlənib, əsgərlərimizə atəş açdılar, onlar da atəşə atəşlə cavab

verdiklər. İqtidarı yıxmaq üçün ayağa qalxanlar yüz iyirmi bir adam itirdi, təhlükəsizlik qüvvələrindən də yetmiş adam öldürüldü.

Eyni axşam sanki İranın öz tarixinin ən dəhşətli dövrünə qədəm qoyduğunu təsdiq eləyən kimi, ölkənin şərqi qərbində, Xorasan əyalətində, Təbasda iki min yeddi yüz adamın ölümünə səbəb olan şiddətli zəlzələ baş verdi. Tarixi əsər kimi dəyərləndirilən bu kiçik şəhəri yaxşı tanıyırdım, ordakı bərpa işlərini müşahidə eləmişdim.

Özümü bir-birinin arxasınca gələn bu zərbələrdən qismən sərsəmləmiş kimi hiss elədim. Uca Tanrım, bütün bunlar nə vaxt sona çatacaqdı? Ərimin çəkdiyi dərin əzab üzündən oxunurdu. Şərait çox gərgin olduğundan Tehranı tərk eləməməsi lazım gəlirdi, ona görə də, Təbasda fəlakətə uğrayanların yanına təkbaşına getməyi qərara aldım. Bu qərarımdan baş nazirə söz açanda, o, məndən bir az gözləməyimi xahiş elədi. Əvvəllər onu dinləyəndə, heç vaxt iqtidarın bu qədər gücsüzləşəcəyi, bu qədər inamını itirəcəyini fikirləşməmişdim: Ağayi Şərif-İmami məni necə qarşılayacağını bilmir, camaatın etirazından çəkinirdi. Başlıcası, iqtidar məlumat qaynaqlarını itirmişdi, siyasətçilərdən, əsgərlərdən və din adamlarından gələn fərqli məlumatlar arasında çaşmış kimi görünürdü.

Təbasa getmək üçün təyyarəyə minəndə, az qalırdım, üzüntüdən boğulam. Hədsiz yaxşı təşkil olunan dinçilər

oraya çoxdan çatmışdılar. Bölgəyə Şir və Qızıl Günəşin tələsik çatdırdığı yardımlardan başqa, onlar da yardım gətirmişdilər. Böyük kədər içində olan bədbəxtlərin hiddətlərinə, hətta qəzəblərinə sinə gərməyə məcbur oldum. Başdan-ayağa yalan olan şayiə buraxılmış, Şahın amerikalılara Təbas yaxınlığında yeraltı nüvə bazaları yaratmaq üçün icazə verdiyi iddia edilmişdi, guya zəlzələnin səbəbi bununla izah olunur. Bəzi adamlar da fələkətin Allahın qəzəbi nəticəsində meydana gəldiyini söyləyirdilər. Zəlzələ bölgəsində bir gün qaldım, adamlara əlimdən gəldiyi qədər yardım göstərüb onları sakitləşdirməyə çalışdım. Orda olmağımdan istifadə eləyən şəhərin qabaqcıl adamları mənə əxlaqi cəhətdən tamam çökdüklərini etiraf elədilər.

Şahbanu Fərəh 60-cı illərdə

IV.

O qorxunc cüməni müşahidə eləyən günlərdə nümayişlər hələ də keçirilirdi. Şah dəyişiklik tələblərinə lap əvvəldən müsbət cavablar vermişdi, indi rejimin demokratikləşməsinin əsasını qoyacaq ciddi addımlar atması üçün ölkədə sakitliyin bərpa olunması lazım gəlirdi. Bu qarışıq mühitdə qəbul edilən heç bir qərar yerinə yetirilmirdi. Vəziyyət belə olanda, çaxnaşmalara rəhbərlik eləyənlər gerçəkləşən islahat qanunlarının yerinə yetirilməsini qəti istəmədikləri kimi, xüsusilə, vəd edilən seçkilərin keçirilməsinə qarşı da çıxırdılar.

Daha sonra Şah bunları yazacaqdı:

«Əgər fəvqəladə vəziyyət qanunları lazım gələndə sərbəstliklə həyata keçirilseydi, məhkəmələr fasiləsiz işləyəcəkdilər. Əslində, fəvqəladə vəziyyət hadisələri hazırlayanları çox narahat eləməyən bir cəhd olmaqdan o tərəfə getmədi. Əsgərlərimiz yalnız başıpozuqların, talançıların, ya da silahlı dəstələrin üzərinə atəş açdılar.

Bu dəstələrə əmrlər məscidlərdən verilir, əlaqələr də məscidlərdə qurulurdu. Sonra da təhrikçilərin qatı islamla sovet tipli sosializmin çox yaxşı münasibətdə olduqlarını bəyan elədikləri meydana çıxdı. Bu heyrətamiz ideya bizim ölkəmizə Livan və Liviyada öyrədilmiş xalqın mücahidləri tərəfindən gətirilmişdi.

Qərbi ölkələrindəki solçu mətbuat qorxunc rejimin heç də terrorçu rejim olmadığını, əsl yırtıcı rejimin onlara görə, polis və SAVAK tərəfindən qurulan rejim olduğunu dilə gətirirdi. Bunu iddia eləyən eyni qəzetlərə görə, Şahın həbsxana-larında hələ yüz mindən artıq müxalifətçi varıydı. Həqiqət budur: siyasi müxalifətçilərin sayı 3164-ü qəti keçmədi. 1978-ci ilin noyabrında həbsxanalarda olan üç yüz məhbusun hər birinin də günahı varıydı.

İçində olduğumuz inqilabdan əvvəl şəraitin diqqətlə düşünülməmiş, təşkil olunmuşuna heç şübhə yoxuydu. Fəvqəladə vəziyyət qanunlarının qüvvədə qaldığı ən başlıca şəhərlərdə vəzifələri hadisə törətmək olan xüsusi hücum dəstələri təşkil edilmişdi. Bu dəstələr şəhər

döyüşləri üçün istifadə edilən avtomatik silahlar, partlayıcılar və bu kimi, bir yığın silahla təchiz olunmuşdu.

Bir müddət sonra onlara səfirliklərə və dövlət idarələrinə hücum eləmələri üçün əmr verildi. Məqsədləri ölkəni ən qısa müddətdə xaosun astanasına gətirməyiydi.»

Ərim ölkənin müxtəlif qrupları arasındakı bağları yenidən gücləndirmək məqsədiylə həmişə elədiyi kimi, bəziləriylə söhbət aparırdı. Danışdığı adamların çoxu ona güc tətbiqi barədə məsləhət verirdilər, o da hökmdarın öz xalqına atəş açdırdığı təqdirdə rəhbərlik haqqını itirəcəyini xatırladıb, məsləhətlərini rədd eləyirdi.

Elə buna görə də Şah ölkəyə müraciətlə çıxış eləməyi qərara aldı; çıxışında ağlının səsini yox, qəlbinin səsini dinləyəcəkdi, çünki nümayişçilər ağlın səsinə qulaqlarını qapamışdılar. Şah son dərəcə təmkinli və təsirli çıxış elədi, hətta bəzi səhvlər buraxdığını da boynuna aldı. Bu çıxışdan sonra məndə xalqın başa düşəcəyinə və vəziyyəti anlayacağına inam oyanmışdı. Həqiqətdəsə, onun xalqa müraciəti dərhal gücsüzlük etirafı kimi yozuldu. Aylardan bəri davam eləyən gərginlikdən süst düşmüşdük, artıq tədbirlərimizin nə qədər qətiyyətli və təsirli alındığını ölçəcək vəziyyətdə olmadığımıza şübhə yoxuydu. Bizi çoxdan ölümə məhkum eləmiş olan adamlara əl uzatmağa davam eləyirdik.

Oktyabr ayında şəxsi dəftərlərimdən birində bu bir neçə sətiri yazmışdım:

«Artıq ümid qalmadığını düşünürəm. Hər cəbhədə döyüşmək lazım gəlir. Bu gün vəziyyət o qədər də pis deyil, amma mən bədbin və son dərəcə yorğunam. Əlimdən gələni eləməyə cəhd göstərirəm. Gücümü qorumalıyam. Duruş gətirməyin yeganə yolu budu.

Uşaqlar üçün narahatlıq keçirirəm.»

Bir az irəlidə belə davam eləmişəm:

«Adamlarla danışmağı bacarmaq məcburiyyətidəydik, başqa çözüm yolu yoxdu. Sanki hamımız, bütün iranlılar aqlımızı itirmişik, sanki odumuz sönüb, aqlımıza gələni sayıqlayırıq. Səhərdən axşama qədər telefonun yanında yam; danışdığım adamlardan məlumat alıram, onların bildiklərini saf-çürük eləyirəm, planlar qururuq. Od düşəndə, bu kabusdan qurtulmaq üçün bir yol tapılmayacaqmı?»

Noyabrın 5-də, bazar günü minlərlə nümayişçi axın-axın Tehrana gəldi. İki ay əvvəl Jalə Meydanında ölənlərə görə mənəvi cəhətdən çox pis hala düşən Şah bu dəfə asayışı təmin eləmək vəzifəsini yerinə yetirənlərə üsyançılara mane olmaq, ancaq həqiqətən çətin olduğu təqdirdə atəş açmaq əmri vermişdi. Əsgərlər və polislər hadisələri cilovlaya bilmədilər və asilər qabaqlarına çıxan hər şeyi taladılar: kino-teatrları, bankları, dövlət təşkilatlarını. İnformasiya Nazirliyi də talandan qurtula

bilmədi və İngiltərə səfirliyi başlayan yangında qismən zərər çəkdi. Ordu tərəfindən qorunan Amerika səfirliyi eyni taleyi bölüşməkdən güclə qurtuldu.

Həmin günün axşamı Cəfər İmami-Şərif Şaha istefa ərizəsini verdi, Şah bu istefanı qəbul elədi.

Oktyabr ayının ortalarında Abadan müəssisələrində işləyənlər tətillə başlamışdılar və o gündən etibarən sığındığı Neauphle – Chatean adlı Paris qərargahından Ayətullah Xomeyni artıq xalqı mülki itaətsizliyə və başlıca tətillərə çağırmağa başladı. Bu çağırış fransız mətbuat orqanları və BBC tərəfindən farsca yayımlanırdı. (Fransa hökuməti Xomeyninin sığınma tələbini qəbul eləməzdən əvvəl ərimlə danışmış və o da bu din adamının Fransada, Liviyada və Əlcəzairdəkindən daha az zərərli olacağını düşünüb – müsbət cavab vermişdi.) İngilis radiosu onun bütün xəbərdarlıqlarını yayımlamaq üçün böyük cəhd göstərirdi. Elə Neauphle – le – Chatean qonağı da «BBC mənim səsimdi» deyib, bu həqiqəti qəbul eləyirdi. 1941-ci ildə eyni radio Şahın ölkədən getməsi üçün səkkiz ay kampaniya aparmışdı. Hökmdar da doğrudan, ölkəni tərk eləməyə məcbur olmuşdu, belə ki, bunu xatırlayan iranlılar 1978-ci ilin axırlarında belə deyirdilər: «Əgər BBC Şaha qarşı kampaniya başlayırsa, rejimin sonu yaxınlaşır.» Tətil təhdidinin ölkəni xaosə çatdırdığını düşünən Şah hərbi hökumət qurmağa məcbur oldu. Hər nəyin bahasına olursa-olsun, iqtisadiyyatın

çökməsinin qarşısını almaq və ölkədə çarxların yenidən işləməsinə təmin eləmək lazım gəlirdi.

* * *

Təhlükəli gedişin qarşısını ala biləcək bir generalın seçilməsi üçün ərim danışıqlarını davam etdirirdi. Bəziləri onu sərtliyilə tanınan və üsyançıların «Jale Meydanının qəssabı» adı verdikləri general Üveysini çağırmağa təhrik eləyirdilər. Mən bu fikrə qarışmırdım. Qərar ancaq generallarını tanıyan və həmişə yalnız ölkənin xeyrini düşünən Şaha aid idi. Ərim axırda Baş Qərargah rəisi general Qulam Rza Əzhari seçdi. Keçid hökumətinin rəhbər təyin olunan general Şaha siyasi çözümlə hazırlamaq üçün lazım olan vaxtı təmin eləyəcəkdi. Böyük mədəniyyət və düşüncə sahibi olan general Əzhari elmi və dialoq aparmağa hazır adam kimi tanınırdı. Vəzifəsinə başlayanda, ilk gördüyü işlərdən biri orduya çatana qədər hər təbəqədən çoxlu adamın ısrarla istefaya göndərilməsini istədikləri sabiq baş nazir Ağayi Hüveydanı həbs eləmək oldu. (Daha əvvəl Şərif-İmaminin rəhbərliyi dövründə bir çox nazir tutulmuşdu, digərləri də ağayi Hüveydayla eyni zamanda həbs olundular.) General Əzhari ağayi Hüveydanın mühakimə edilməsinin ölkədəki qarışıqlığı artıran yanlış anlamaların qarşısını alacağını düşünürdü.

«Bu təhlilin həqiqəti təhrif elədiyinə çox fikir verməmişdim, – deyə ərim yazacaqdı, – ancaq mən ağayi

Hüveydanı hələ eyni qədər təqdir eləsəm də, o müxalifətin əsas hədəflərindən biri idi. Əslində, onun şəxsində əsl vurmaq istədikləri hədəf məniydim.»

Əlbəttə, ərim ağayı Hüveydanın həbs edilməsini istə-mirdi, bu məcburiyyət onu səmimi şəkildə yaralayır. Bir çox mülki və hərbi adamın iştirak elədiyi yığıncaqda qərara alındı, hamı ağayı Hüveydanın istintaqa çəkilməsinə tərəfdarıydı, axırda Şah da ortaq qərara qoşuldu. Aradan bir müddət keçəndən sonra mənə bu yığıncaq zamanı telefonla danışdığı adamın Milli Asayiş naziri general Moqhadam olduğunu və onun qənaətinə görə, «Ağayı Hüveydanın həbs edilməsinin axşam süfrəyə qoyulacaq çörəkdən daha vacib olduğunu söyləmişdi.»

Bu yığıncaqda mən də iştirak eləmişdim. Ağayı Hüveydanın həbs olunmasına qarşı söz almadım, amma həmin qərar ürəyimi sızıldadırdı. Ölkəni kökündən qoparıb, başqa yerlərə sovuracaq bu qasırğadan qorunmaq üçün mümkün olmayanı belə sınaqdan keçirməyi düşünürdük. Siyasi və hərbi vəzifəlilər də ağayı Hüveydanın belə döyüşdən alınacağı çıxacağı qənaətindəydilər.

Əmir Abbas Hüveydanın həbsxanada İslam İnqilabı tərəfdarları tərəfindən faciəli şəkildə öldürülməsi mənə bu gün də faciə kimi görünür, amma yalnız siyasi səbəblərlə

həbs olunmasının belə nəticə verəcəyini heç kim ağına gətirə bilməzdi.

Tarixin zalım olduğu əvvəlcədən təxmin edilməyəcək həqiqət olsa da, bu mənim əzabımı heç cür azaltmır.

General Əzharinin hökumət başçısı təyin edilməsinin dərhal xeyirli təsiri də oldu. Abadandakı müəssisələr yenidən işləməyə başladılar, nümayişlər möcüzəli şəkildə başa çatdı və Tehran küçələri az-çox yenə əvvəlki görünüşünə qayıtdı. Ayətullah Xomeyninin noyabrın 12-də keçirilməsini əmr elədiyi başlıca tətil uğursuzluğa düşər oldu.

Buna baxmayaraq, o qorxunc həftələrdə bu din adamının adamlar üzərində təsirinin nə qədər təhlükəli olduğunu ölçə bildim. (1978-ci il noyabrın 18-də yanımda qızım Fərhənaz və oğlum Əli Rza böyük Ayətullah Xoi ilə görüşmək üçün İraqa, şiələr tərəfindən müqəddəs sayılan iki şəhərə – Kərbəla və Nəcəfə səfərə çıxdım. Ayətullah Xoinin şiə kütləsi üzərində təsiri böyük idi. Mənimlə çox təvazökarlıqla yaşadığı kiçik otağında görüşdü və üzərində dualar yazılmış qırmızı əqiq daşlı üzüyü Şaha çatdırmaq üçün mənə verdi. Şah üçün, onun İslama və İrana xidmətində uğur qazanması üçün dua eləyəcəyini ərimə söyləməyimi istədi.) Mollaların mübarizəsinə qoşulan iki gənc əsgər – çavuş Abidi və Salamatbaxış bir gün yeməxanada olan bir qrup zabıtə atəş açdılar. Mənə aralarından çoxunun ağır yaralı olduğu

bildirildi (on üç ölü və otuz altı yaralı varıydı.) Kömək eləmək üçün dərhal hadisə yerinə getdim və əlimdən gəldiyi qədər yaralılara cəsərət verməyə çalışdım. Mənzərə insanı alt-üst eləyirdi. Xüsusilə, yaralılardan soyuyan əlindən tutduğum və bir neçə saat sonra ölən zabitin baxışındakı nəcibliyi unuda bilmirəm... Atəş açanlar öldürüldülər. Sonralar mənə Salamatbaxışın sui-qəsdən əvvəl arvadına müraciətlə yazdığı məktubun surətini gətirdilər. «Bunu Ayətullah Xomeyninin əmrini yerinə yetirmək üçün elədim və düz cənnətə gedəcəyəm, – yazırdı və əlavə eləyirdi: – Amma sən fikir eləmə, hurilərə baxmayacağam, səni o biri dünyada gözləyəcəyəm.»

Yenə eyni dövrdə müxalifətin Şah üsul-idarəsinə tərəfdar olan (yüksək rütbəli zabit, iş adamı, siyasətçi) yüzə qədər adamın adının və hər birinin ölkədən xaricə çıxardıqlarını iddia elədikləri pul miqdarının yazıldığı siyahını dərc eləyib, sadə və sadələvh vətəndaşları öz sıralarına çəkdikləri qətiydi. Siyahıda göstərilən rəqəmlərin hamısı heç bir əsası olmayan, xəyali rəqəmləriydi, amma ehtirasları alovlandırmağa bəs elədi. Adamları zəhərləmək üçün üçün uydurulan bu yeni böhtanın təsirinin qarşısını vaxt itirmədən almaq məqsədiylə yeni baş nazir siyahıda adı olan şəxslərin ölkədən çıxmalarına qadağa qoydu. Amma bu qadağa küyə getmək, tamam yalandan ibarət olan dedi-qodulara

etibar eləmək deməyi idi və axırını təbii ki, yıxıcı oldu. (Eyni yalan zənciri içərisində bir gün kaset ortaya çıxdı; bu kasetdə Şah hərbi məsləhətçiləriylə apardığı yığıncaq vaxtı xalqa atəş açmaq və bundan başqa İsrail üçün əlavə neft ayırmaq əmrini verirdi. Bu kaseti mən özüm dinlədim: Şahın səsini mükəmməl şəkildə təqlid eləyən bir nəfər həmin cümlələri deyirdi, gerisi ərimin həqiqətən verdiyi rəsmi göstərişlərdən ibarətiydi. Kaseti ekspertizadan keçirilməsi üçün Amerikadakı laboratoriyaya göndərdik, montaj olduğu sübutları ilə ortaya çıxanda, iş-işdən keçmişdi.)

General Əzharinin vəzifə başına keçməsindən sonra yaranan sakitlik dövrü qısa sürdü. Matəm ayı olan Məhərrəm ayının əvvəlində, dekabrın 3-də ölkədə hadisələr yenidən alovlandı. Ayətullah Xomeyni sığındığı Neauphle – le – Chateau-dan kasetlərə yazdırdığı alovlu nitqləriylə bütün İrana sel kimi yayılmışdı. (Xomeyninin ixtiyarında bir çox telefon xətti varıydı. Parisdə lentə alınan nitqləri ya Air Franse yoluyla, ya da Şərqi Almaniyaya üzərindən Tehrana çatırdı.) Artıq minlərlə evdə bu inadkar adamın yeni islami quruluş qurulana qədər hər şeyi yandırır-yaxmaq barədə çağırışları həqiqətən, ilahi səs kimi, böyük diqqətlə dillənirdi. Ayətullahın müəyyən elədiyi axşamlar, saat düz iyirmidə adamlar evlərinin damlarına çıxıb, hamısı bir ağızdan «Allahü-əkbər!» bağırmağa başladılar. Bu duanın çox kiçik yaşlarımdan

bəri mənim qəlbimi rahatlayan təsiri varıydı, ona görə də indi savaşa çağırın, narahatlıq doğuran məna ilə yükləndiyini düşünürdüm və eşidəndə, qanım donurdu. Öz-özümə «bunu bacaran adamlar, duanı kin çılğınına döndərən bu adamlar dinə haqsızlıq eləyirlər,» – düşündüm.

İmam Hüseyin qətlə yetirilməsinin ildönümü olan 10 və 11 dekabrda Tasua və Aşura günləri münasibətiylə Ayətullah Xomeyni hamını bütün ölkədə nümayişlər keçirməyə çağırırdı. Yenə də bu çağırışın qarşısının necə alınması məsələsi ortaya çıxdı. Fövqəladə vəziyyət rejimi qüvvədə olduğundan, general Üveysi üsyançıların küçələrdə nümayiş keçirilmələrinə qadağa qoymağı israr elədi. Lazım gəldiyi təqdirdə zor işlətməyə hazır olduğunu söylədi. Bunu öz etik anlayışına uyğun saymayan ərim generalın təklifini rədd elədi. Beləcə, ordu Tehranın mərkəzindən tanklarını çəkdi, yalnız inzibati binaların ətrafında az qüvvələr qoydu. Kütləvi nümayişçilər qrupu şəhəri tutub, iki gün ərzində hamısı bir ağızdan Şah üsul-idarəsinin devrilməsi barədə şüarlar söylədi. İlk dəfə üsyançıların İslam Respublikası qurulmasını tələb elədikləri eşidildi. «Elə onda ölkənin çökməsinə səbəb olan tətillər başladı,» – Şah yazırdı.

«Hər gün saatlarla sürən elektrik elektrik kəsilmələri olurdu, nəqliyyatçılar, su və neft paylama idarələrində çalışanlar tətil elədilər; sonra banklarda, nazirliklərdə,

bütün vacib sahələrdə işləyənlər bir-birinin ardınca, ya da hamısı birlikdə işləri ləngidir, yaxud tamam dayandırır və ölkə miqyasında xalqın güzəranının pisləşməsinə yol açırdılar. Fəhlələr və digər tətillilər tətilləri təşkil eləyən əlaltılar tərəfindən ya həqiqətən özlərini, ya da ailələrini hədəfə alan təhdidlərlə qarşılaşırdılar. Tamamilə aydındı ki, elektriki kəsmək üçün elektrik stansiyalarına beş-altı adamın yerləşdirilməsi kifayətədi. Neftçixarma idarələrində də eyni vəziyyətin yarandığı çox aydın məsələdi. Azacıq sayda əlaltılarla üsyançıların bu tətilləri həyata keçirmələri onların necə mükəmməl planla hərəkət elədiklərinin sübutudu.»

Dekabr ayının axırında, yalnız altı həftədən bəri baş nazir olan general Əzhari infarkt keçirib, vəzifədən getməyə məcbur oldu. Ölkə o vaxt tamamilə iflic olmuş və nəfəs almaz hala gəlmişdi: dekabrın 26-dan artıq neft ixracatımız dayanmışdı, İrandan xaricə bir barrel belə, neft çıxmırdı.

Buna görə də Şah hökumətin rəhbərliyinə kütlələrin bütün təbəqələrinin hörmətini qazanmış və Məhəmməd Müsəddiq hökumətində daxili işlər naziri olmuş Qulam Hüseyn Sadiqini gətirməyi düşünürdü. Ağayi Sadiqi baş nazir olmağı qəbul elədi, amma hökuməti qurmaq üçün bir həftəlik vaxt istədi. Ölkənin düşdüyü faciəvi vəziyyətdə bu bir az uzun müddətiydi.

Elə həmin vaxtlarda general Üveysi və Milli Asayiş Təşkilatının rəhbəri general Moqhadam mənimlə görüşmək istədilər. Bu görüşdə vəziyyətin çox vahiməli olduğunu, əgər iki-üç gün içində Şah yeni baş nazir təyin eləməsə, inqilabçıların saraya hücum çəkib, oranı ələ keçirə biləcəklərindən qorxmaq lazım gəldiyini fikirləşdiklərini söylədilər. Baş nazirlik üçün Şahpur Bəxtiyarın adını çəkdilər və onun bu vəzifəni qəbul eləyəcəyi gümanında olduqlarını dilə gətirdilər. Mənə söylədiklərini Şaha çatdırdım. Millətçi Cəbhənin lideri olan Şahpur Bəxtiyar müxalifətin konstitusiyaya sadıq hissəsinin təmsilçisi olduğu üçün ərim bu seçimə qarşı çıxmadı. Bəzi şəxslər daha əvvəldən ağayi Bəxtiyarla təmasda olmuşdular; onun ilk görüş üçün Saraya gəlmək istəmədiyi ortaya çıxdı. Buna görə də ərimə onunla yenə Bəxtiyar ailəsindən olan yengəm Luiza Qütbinin evində şəxsən özüm görüşməyi təklif elədim. Ərim mənə icazə verdi və beləcə, görüş baş tutdu. Mən ağayi Bəxtiyarı tanımırdım; elə görüşün əvvəlində dərhal sərbəstliklərin olmadığından və korrupsiyadan danışdı. Mən də ölkənin düşdüyü çox ağır vəziyyəti qiymətləndirməsini istədim. Hökumətin başına keçmək üçün şərtlərindən birinin Millətçi Cəbhənin rəhbərlərindən yaxın dostu Kərim Səncabinin azadlığa buraxılması olduğunu bildirdi. Söhbətimizi Şaha çatdırdım, o da ağayi Səncabinin azad edilməsinə təminat verdi. Ağayi Səncabinin ilk gördüyü

iş Xomeyniyə təriflər yağdırmaq, dərhal sonra da Neauphle-le-Chatean-ya getmək üçün təyyarəyə minmək oldu.

Ağayi Bəxtiyar birinci şərti yerinə yetirildikdən sonra saraya gəldi. Ərim onunla ilk görüşünü belə danışır:

«Beləcə, onunla görüşdüm. Elə güman eləyirəm ki, onu Niavaran Sarayına verdiş elədiyimiz görüş saatlarından kənar bir axşam general Moqhadam gətirdi. Uzun söhbət elədik. Ağayi Bəxtiyar Şahlıq rejiminin mübarizəsinə nə qədər sadıq olduğunu göstərməyə çalışdı və düşdüyümüz böhranlı dövrdə yalnız özünün hökumət qura biləcəyini sübuta yetirməyə girişdi. Konstitusiyanın əsaslarına hörmətini bildirdiyi üçün namizədliyini qəbul eləmək fikrinə düşdüm».

Bu vaxt aralarında Amerika və İngiltərə səfirlərinin də olduğu bəzi adamlar aranın sakitləşməsinə köməyi dəyəcəyini irəli sürüb, Şahın bir müddətə İrani tərk eləməsi üçün təzyiq göstərirdilər. Ağayi Bəxtiyar da eyni fikirdəydi. Bu vəziyyət xüsusilə, Şahın baş komandanı olduğu ordu komandanları tərəfindən dərhal öyrənildi. Aylardan bəri ayaq üstə qalan zabitlərimiz və əsgərlərimiz çoxlu sayda yüksək vəzifəli adamın ölkədən çıxmasına şahid olmuşdular. Onların nəzərində Şahın vəzifə başında qalması çətin idi. Xüsusilə, Baş Qərargah rəisi general Abbas Qarabani mənə: «Əgər əlahəzrətlər

ölkədən gedərlərsə, ordunun duruş gətirəcək gücü qalmayacaq», – dedi.

Aralarında general Bədri və general Xosrovdadın da olduğu bəzi zabitlər onlar yenidən asayişə bərpa eləyəne qədər hökmdarın Kiş adasına getməsi təklifini irəli sürdülər. Məsuliyyəti öz üstlərinə götürməyə, özlərini qurban verməyə hazır olduqlarını söylədilər. Görüşdüyüm parlament heyəti də eyni fikri müdafiə elədi. Hətta Şahın ölkədən gedəcəyi fikrindən qorxuya düşən bəzi deputatlardan öz seçki bölgələrindəki xalqı ayağa qaldırıb, silahlandırmağı, sonra da üsyançıların üzərinə hücumu göndərməyi təklif eləyənlər belə oldu... Son həftələr ərzində bu zabitlərin və deputatların böyük bir qismi arvadlarıyla və uşaqlarıyla birlikdə ölümlə təhdid edilmişdilər. Bəziləri İslam İncilabının ilk aylarında qətlə yetirildi.

Mən Şahın ölkəni tərk eləməsinin özlərini hər gün daha çox göstərən, kindən gözləri tutulmuş bu adamların təhlükəli hücumlarının qabağını alacaq tədbir olacağını hesab eləmədim. Ərimə gəldikdə, o, əgər yenidən qan tökülməsinin qabağını ala biləcəksə, buna razı olduğuna söz vermişdi. Otuz yeddi ildən bəri həyatının hər anını ölkəsinə və xalqına həsr eləyən, onu gerilikdən qurtarmaq üçün bu qədər çox iş görən, indi də haqsız yerə daşlanan insanın ağılından görəsən, nələr keçirdi?

Bundan başqa, o qorxulu 1978-ci il boyu aparmağa məcbur olduğu savaşı üzündən taqətdən düşmüşdü; birincisi, həqiqi məqsədini gizlədiyi üçün dil tapmaq mümkün olmayan düşməne – Ayətullah Xomeyniyə qarşı apardığı savaşı; ikincisi, gizlicə xəstəliyinə qarşı apardığı savaşı.

Artan çətinliklərə baxmayaraq, professor Jorj Flandrin Tehrana elədiyi səfərlərinə ara verməmişdi. Bu gün onun professor Jan Bernara yazdığı məktublarını təkrar oxumaq məni yenidən İrandakı o son ayların mühitinə aparır:

«Tarixi ardıcılığa görə, vəziyyət 1978-ci ildə ağayi Aləmin vəfatından sonra ən azı, bizim üçün çətinləşməyə başladı. İrana elədiyimiz son səfərimizdə Saraya girmək üçün keçirdiyimiz sıxıntıları, dostumuz Səfəviani gözlədiyimiz yığıncağı, general Ayadinin göndərəcəyini güman elədiyimiz maşınla növbətçi əsgərlərdən keçə biləcəyimizə ümid eləyib, küçələri ölçməyimizi, əminəm, Siz də xatırlayırsınız.

1978-ci ilin sonuna qədər, daha sonra elədiyim səfərlərdə bu cür və oxşar problemlər artdı. Əvvəlcə ağayi Aləmin ölümü, sonra da general Ayadinin aradan yoxa çıxması nəticəsində o zamana qədər böyük gizliliklə hazırlanıb işimizi asanlaşdıran təşkilat yavaş-yavaş darmadağın oldu. Guya təməl mexanizm eynilə dururdu, təyyarə meydanına girəndə və çıxanda görməyə vardı.

elədiyimiz adamlar həmişə avtomatik olaraq yerlərindəydilər. Amma İranda qalmağım get-gedə daha da çətinləşirdi, çünki əvvəldən bizə təhkim edilən malikanəyə artıq gedə bilmirdim, oteldə qalmaq məcburiyyətindəydim və otaqdan çıxmağa çox can atmamağım lazım gəlirdi. Hadisələr böyüdükcə, məndə bayıra çıxmaq istəyi qalmırdı, çünki aranın qarışmağı, elektrikin kəsilməsi bəzən ayaq altında qalmağa gəlib çatan küçə nümayişləri, bazar səhəri saraya eləmli olduğum səfərləri belə, çətinləşdirirdi.

Xəstəyə gəlincə, o, həmişə eyni nəzakətini qoruyub-saxlayırdı, ancaq ziyarətlər qısalmışdı, xüsusilə, son görüşlərimizdə onun çox gərgin və narahat olduğu hiss edilirdi. Tibbi cəhətdən mübahisələrimiz hansı növ sakitləşdirici dərmanı verib-verməyəcəyimiz mövzusu ətrafında olurdu. İranda verdiyim bu son məsləhətlərdə dostumuz Səfəvian həmişə olmasa da, əsasən mənim yanımdaydı. 1978-ci ilin dekabrında elədiyim son səfərim (otuz beşini İrana eləmişdim) Əlahəzrətlərin yanına otuz doqquzuncu səfər olurdu.

Bu son ziyarətlərdə xəstə adəti xilafına tanınmaz hala düşmüşdü, qorxunc gərginliyin təzyiqi altında əzildiyini gözlə görmək olurdu; o bazar səhəri Şahı radionun verdiyi xəbərləri dinləyə-dinləyə müayinə eləmək məcburiyyətində qalmışdım.»

Bəli, Şah tükənmişdi. Artıq qəti olaraq, getməyi qərara almışdı. Müəyyən müddətə ölkəni tərk eləyəcəkdi. Amma ona sadıq olan adamlardakı xüsusilə, ordu rəhbərliyindəki mənəvi çöküntü məni çox üzürdü. Bu həssas vəziyyət məni İranda qalmaq üçün Şahdan icazə istəməyə sövq elədi.

«Heç bir şeyə qarışmayacağam, – dedim ona, – heç kəslə görüşməyəcəyəm, burda, sarayda sizin varlığınızın bir parçası kimi yaşayacağam.»

«Janna d'Ark olmağın lazım gəlmir,» – ərim üzüntüylə dedi və onun yanında qalmağı rica elədi.

Yanvar ayı gəlmişdi. Tehranda möhkəm qar yağmağa başlamışdı. Ərim o günləri belə xatırlayır:

«Son günlər həddən artıq kədərlə doluydu, gecələr yatmaq olmurdu. Ayrılıq gününün yaxınlaşdığını bildiyim halda, işləməyə davam eləməyim lazım gəlirdi.»

Yavaş-yavaş Saraydakı bütün adamlara böyük mənəvi çöküntü hakim olmağa başladı. Adamlar gəlib-getməyə davam eləyirdilər, amma robot kimiydilər. Bəzən aralarından bir nəfəri səssizcə ağlayanda görürdüm. Onlara geri qayıdacağımızı söyləyirdim, buna onlar kimi biz də inanmaq istəyirdik, ancaq əslində, eyni soyuq hava ürəyimizi dondururdu. Tarix bizi hansı aqibətə sürükləyirdi?

Dördüncü hissə

«...Şah iki qısa nəfəs aldı, sonra uzun nəfəs verdi və donub qaldı. Hər şey bitmişdi. Uzun müddət sərsəmləmiş kimi, eləcə qaldıq. Onda yatağın aşağı ucunda gözləyən Şahzadə Əşrəf qulağıma pıçıldadı: «Onun gözlərini sığa». Dediyni elədim, sonra...yastığının altına qoyduğumuz içi İran torpağıyla dolu kisəni və duaları götürdüm. Bu duaları ərim başqa kisə içində üstündə gəzdirmişdi. Daha sonra doktor Luiza Pirnia Şahın üzüyünü çıxarıb, mənə verdi. O gündən bəri bu üzüyü öz üzüyümlə eyni barmağımda gəzdirirəm...».

I.

Tehranı dondurucu havada tərkləmişdik. O 1979-cu il yanvarın 16-da axşamüstü təyyarəmiz Asuana enəndəsə, şəhərdə gözləmədiyimiz bahar havası varıydı. Prezident Sədat, arvadı və qızları təyyarə meydanında bizi gözləyirdilər. Şahın xəstəliyindən xəbərləri yoxuydu, amma bizim hansı vəziyyətdə olduğumuzu bildikləri üçün çox məhrəm sevgi göstərərək qarşıladılar. Ərim yavaş-yavaş pilləkandan enəndə, Misir prezidenti irəlilədi və onu qucaqlayıb: “Bu ölkə - sizin ölkənizdi, biz sizin qardaşlarınızıq. Xalqlarımız da qardaşdı, bundan əmin olmağınızı xahiş eləyirəm”, - dedi. Şahın halsız olduğu görünürdü. Prezident Sədatın bu sözlərindən çox

təsirləndiyini müşahidə elədik. İki kişi qısa müddət birbirlərinin gözlərinin 7içinə baxa-baxa eləcə yerlərində qaldılar. Sonra Cahan Sədat hərarətli xoşgəldin sözləriylə mənə sevgiylə qucaqladı, ardınca qızı Cahan da boynuma atılanda, gərginlik və böyük əzablarla dolu aylardan sonra özümü əsl ailənin rahat və şəfqət dolu mühitində gördüm.

Ərimin Ənvər Sədatla olan dostluğu 70-ci illərdə başlamışdı. Sələfi Nasirin apardığı siyasətdən vaz keçib, Amerikayla olan əlaqələri inkişaf etdirməyə çalışan prezident Sədatın cəhdləri nəticəsində Kemp-Devid müqaviləsi imzalanmışdı. Bu müqavilədən əvvəl, 1977-ci ilin noyabrında Qüdsə getməyi qərara alan Sədatın həmin tarixi səfəri böyük rəğbətlə qarşılanmışdı. Şah ərəb ölkələriylə İsrail arasında möhkəm sülh yaranmasını arzuladığı üçün 70-ci illər ərzində Ənvər Sədatla çoxlu görüşlər keçirmişdi və 1975-ci ilin baharında İsrailin Sina neftini Misirə geri verməsini təqdir eləmişdi. Bundan sonra İran Misirin inkişaf cəhdlərini daim dəstəkləmiş, fəaliyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə qarışmış, xüsusilə də, böyük oğlumuz Rzanı da yenidən açılışına dəvət elədiyi Süveyş kanalıyla bağlı yardım göstərmişdi. Mən də Cahan Sədatı bu rəsmi səfərlər zamanı tanımağa başlamışdım, vaxt keçdikcə, diplomatik hüdudları aşmış, həqiqi dost olmuşduq. 1978-ci ilin payızı ərzində daim telefonla əlaqə saxlamışdıq və Asuana dəvət edildiyimizi məhz Cahanın ağzından eşitmişdim. “Gəlin, Fərəh, -

demışdi böyük səmimiyyətlə, -biz burdayıq, sizi gözləyirik”. Onun adımı ərəb ləhcəsiylə boğuq tərzdə söyləməsindən xoşum gəlirdi, səsində səmimi hərarət və sevgi hiss eləyirdim.

Prezident Sədat böyük həssaslıq göstərib, Misirə gedişimizin tamamilə “normal” rəsmi ziyarət formasında olmasını istədiyindən, misirlilərin də bizi qarşılamasını təqdir eləmişdi. Beləcə, kortejin keçdiyi küçələr boyunca böyük qələbəlik tərəfindən salamlandıq. Hər yerdə iki ölkənin bayraqları dalğalanırdı və adamlar əvvəlki səfərimizdə olduğu kimi, Şahın portreti olan plakatları aparırdılar. Həmin axşam Sədatlar bizim şərəfimizə ziyafət verdilər.

Biz hara gedirdik? İlk dayanacağımız olan Asuanda neçə müddət qalacaqdıq? Prezident Sədat istəyirdi ki, vəziyyətimiz düzələnə qədər Misirdə qalaq. Onun qatı dindar və radikal müxalifətiylə başına bəla açmadan bunu eləyə bilərdikmi? Mən Amerikada və ya İngiltərədə qalmaq istəmirdim. İrənlilərin bunu səhv başa düşəcəklərini düşünür, üstəlik, Amerikada nümayişçilərin pəncərələrimizin altına qədər gəlib, bizə həqarət yağdıracağılarından qorxurdum. Heç olmasa, burda bizi dostcasına qarşılamişdılar. Bəli, mən Misirdə qalacağımıza ümid eləyirdim. Orda qaldığımız ilk gecə dəftərimə yazdığım bu cümləni oxuyuram:

“Proqram olmaması, hara gedəcəyimizi bilməməyimiz qorxunc bir şeydi. Nə qədər belə dolaşb-duracağıq? Bir aymı? İki aymı? Əgər İrana qayıtmasaq, haraya gedəcəyik? Uşaqlar nə olacaq?”

O vaxt uşaqların dördü də Amerikadaydılar. Axırını iki uşağımız Leylayla Əli Rza Tehrandan 15 yanvarda, bizdən yalnız bir gün əvvəl çıxmışdılar. Yanlarında anam, Leylanın mürəbbiyəsi xanım Gülruh və bir zabit-zabit Hüseyin Həmraz olduğu halda “S-130” tipli hərbi nəqliyyat təyyarəsiylə getmişdilər. Təyyarədə sərnəşinlərə yer olmadığı üçün kabinədə, pilotların arxasında oturmuşdular. Sarayda onlar üçün hazırlanmış bir qazan plovu qəhvə fincanlarının nəlbəkilərində yemişdilər.

“S-130” tipli təyyarə üçün məsafə kimi, bu həddən artıq uzun səfəriydi. Təyyarə əvvəlcə Madriddə enmiş, zabit düşüb, təyyarə meydanında yeməyə bəzi şeylər almış, daha sonra Nyu-Yorka doğru yollarına davam eləmişdilər. Ordan Texasa, Lübbokda yaşayan Rzanın yanına getmişdilər. Rza neçə aydan bəri tutucu pilot təhsili alırdı. Bir ay əvvəl Yeni il tətlini keçirməkdən ötrü Fərəhnaz da Rzanın yanına getmişdi. Tehranı tərk elədiyimizdən xəbər tutanda, ikisi də səfirimizlə birlikdə Havay adalarında idi. Bizi tapmaq, xəbər tutmaq üçün dərhal otellərinə qayıtmışdılar, sonra Leylayla Əli Rzanı qarşılamaq üçün Lübboka getmişdilər. Orda Rzanın yaşadığı ev jurnalistlər, fotoqraflar və operatorlar

tərəfindən elə mühasirəyə alınmışdı ki, Amerikanın dövlət məmurları düşməncəsinə nümayişlər keçirilməsindən qorxub, dörd uşağımızı müvəqqəti olaraq, Rzanın oxuduğu hərbi litseydə yerləşdirmişdilər.

Bizi də Nilin ortasındakı adada inşa edilmiş «Oberoi» otelində yerləşdirmişdilər, nəhayət, ordan uşaqlarımızla danışa bildik. Biz onlar üçün narahatlıq keçirirdik, onlarsa çox cəsurcasına davranıb, bizi sakitləşdirməyə çalışdılar. Rza və Fərəhnaz bizim üçün vurnuxurdular. Amerikada əleyhimizə təşkil edilən nümayişlərdəki düşmənçiliyi görmüşdülər. “Buraya gəlməyin, – Fərəhnaz təkrarlayıb dururdu, – sizə pislik eləyəcəklər!”

Son dəqiqəyə qədər bütün ömrü boyu çalışmış Şah indi sanki çaşqınlıqdan donub qalmış kimiydi; danışmır, dərin düşüncələrə dalıb gedirdi. Aralarında Amerikanın sabiq prezidenti Cerald Fordun da olduğu bir neçə qonağına ciddi şəkildə elə eyni sualı verirdi: “Niyə?” Yunanıstan kralı Konstantin və kraliçə Anna-Mariya da gəldilər, hərarətli dostluq nümayiş etdirib, bizi sakitləşdirməyə çalışdılar. Mənə gələndə, təyyarədə başladığım işə davam eləyirdim: bütün dünyadakı dövlət başçılarına məktub yazıb, hamını xalqımızın yardımına çağırırdım. Sonra da telefonla Tehrandə qalan yaxınlarımızla əlaqə yaratmağa can atırdım. Amma ölkədə hər şey qarışmışdı, telefonla adam tapmaq çox çətiniydi, saatlarla gözləmək lazım gəlirdi, bir otaqdan o

birinə keçəndə, əlimdə apardığım uzun xəttin ucundakı qırmızı telefonu hələ də xatırlayıram.

Bir neçə gün ərzində sərsəmləmiş kimiydik. Həqiqətən həddən artıq sadıq adam olan professor Flandrin ərimi müayinə eləməyə gəldi. Onun bu səfərini unutmuşdum, professor Jan Bernara yazdığı xüsusi məktubu oxuyanda xatırladım.

«Əlahəzrətlər ölkələrini tərk eləmişdilər. Yanvarın 20-siydi, yəni İrani tərk eləmələrindən yalnız dörd gün keçmişdi. Olduqca təhlükəli şəraitdə Sizinlə Qahirəyə getdik. Bir-birinə oxşamayan, xeyli qəribə, macərəyə oxşayan səfərimiz yeni başlayırdı. Ziyarətimizi daha gizli saxlaya bilmək üçün Səfəvian məndən ötrü heç bir hazırlıq görməmişdi. Gecə Qahirəyə daxil olanda, taksilə otel-otel dolaşib, yatacaq bir yer tapmağa çalışdım. “Meridian” otelinin qeydiyyat şöbəsində inzibatçıya müəyyən miqdarda pul verib, bir gecəliyinə Nil sahilində yerləşən bu otelin üzgüçülük hovuzunu dövrələmiş kabinələrdən birini kirayələyə bildim. Ertəsi gün Səfəvianın qaldığı oteldə tapdım və birlikdə təyyarəylə Asuana getdik. Ora çatanda, əlahəzrətlərin qaldığı yerə – “Oberoi” otelinə getmək üçün Nil çayının bir qolunu keçməyimiz lazım gəlirdi. Hamıdan gizli otele qədər gedə bilməyimizdən ötrü əvvəlcədən heç bir hazırlıq görülməmişdi. Ziyarətimizdən kimsənin

xəbərinin olmamasıyla əlaqədar görülən tədbirlərin uğurlu alınması söylənə bilməzdi.

Nil boyunca çox sayda Misir əsgəri yerləşdirilmişdi. Otelin girişində mərasim uniformalarını geyinmiş, iri qırmızı çalmalı əsgərlər Prezident Sədatın gəlməsini gözləyirdilər; sonra sabiq Amerika Prezidenti Fordun da gələcəyini öyrəndik! Görkəmimizə görə, ya kimliyimizi bildirəcək, ya da geri dönəcəkdik. İngiliscə danışığımın özününkündən daha yaxşı olduğunu söyləyib, bir az yanlış nəzakət göstərən dostumuz Səfəvian zəng eləmək vəzifəsinin mənim boynuma düşdüyünü söylədi. Yeganə çarənin Kraliçə həzrətləriylə telefon əlaqəsi yaratmaq olduğu nəticəsinə gəlmişdik.

Orda olmağımızın qulaqdan-qulağa yayılmasının qarşısını alıb, problemimizi məntiqlə çözə biləcək yeganə adam Kraliçəydi. Elə beləcə, Misirdəki xüsusi kiçik qəhvəxanadakı kabinədən otel inzibatçısını aradım: “May I speak to queen Farah?” (“Kraliçə Fərəhlə danışa bilərəmmi?-ing.) İnzibatçını tapmağım heç də çətin olmamışdı. Qısa müddətdən sonra Kraliçənin çox xarakterik olan səsini eşitdim, o da məni dərhal tanıdı və: “Ah, gəldinizmi?” dedi. Mən də ona: “Bəli, amma qarşı sahiləyik və çayı necə keçəcəyimizi bilmirik”... – cavab verdim.

“Gəmiyə minməyiniz lazım gəlir!” – dərhal başa saldı. Onda qapıdakı əsgəri kordonu bəzi açıqlamalar

vermədən aşmaq imkanımızın çox olmadığı məsələsinə diqqəti çəkdim. Əlahəzrət vəziyyəti başa düşdü, gülə-gülə bizi aparmaq üçün adam göndərəcəyini söylədi. Misirli zabit gəldi və qapıdakı qırmızı çalmalı növbətçi əsgərin baxışları altında otelin demək olar, bomboş olan holluna qədər bizi müşaiyət elədi. Səfəviyan dərhal ordakı iranlılarla görüşdü və məni girişdə əlimdəki kiçik çamadanla təkbaşına qoyub qaça-qaça yuxarı çıxdı. Orda eləcə, uzun müddət, bəlkə bir saat gözlədim. (...) Nəhayət, bir nəfər gəlib qalacağım otağın nömrəsini dedi. Otel başdan-başa boşuydu. Məni otağıma apardı... Sonra bir nəfər hara gedəcəyimizi söyləmədən məni apardı və özümü Əlahəzrətlərin otağında gördüm: dostumuz Səfəviyan ordaydı. İndi xatirələrimdən söz açanda, tərəddüd keçirdiyim anlardan birini yaşayıram, çünki bu xatirələr o gün qarşımda duran insanın xüsusi şəxsiyyətilə bağlıdır. Həqiqətən məni çox təəccübləndirən fəvqəladə müşahidə apardım o gün.

Otağına girdiyimi görəndə, üzündə həqiqi sevinc ifadəsi yaranan adamın görkəmi mənə bu müşahidəni verdi. Şahın çağırışına cavab verib, səfərə gəlməyimdən böyük sevinc duyduğunu anladım, sonralar Səfəviyan Əlahəzrətlərin həkimlərinin də onu tərk etmələrindən qorxdığını söylədi. Mənə danışıldığına görə, Şahın ətrafında boşluğun yarandığının hiss edilməsi üçün bir neçə gün bəs eləyib. Mənim texniki cəhətdən görəcəyim

artıq bir şey yoxuydu, müalicəyə əlavə olaraq, deyəcəyim söz də qalmamışdı. Özüylə danışdıq, Əlahəzrətlərə beş il əvvəl başladığımız həkimlik vəzifəmizi davam etdirəcəyimizdən əmin olmasını istədiyimizi sezdirdim. Bir neçə həftə əvvəl bu insanda gördüyüm gərgin və dalğın ifadə yox olmuşdu. Bəlkə də əvvəllər heç vaxt olmadığı qədər uzun müddət mənimlə söhbət elədi”.

1979-cu il yanvarın 22-də Misirə daxil olmağımızdan yalnız altı gün sonra Mərakeşə getdik. Kral II Həsənin dəvəti Prezident Sədatın qonaqpərvərliyindən sui-istifadə eləmək istəməyən ərimi sakitləşdirmişdi. Ona görə ki, Şahın müqavimət hərəkətinə başlayacağını düşünən Prezident Sədat Misirin İrana daha yaxın olmasına diqqəti çəkib Misirdə qalmağımız barədə israr eləmişdi. Hələ o zamandan Xomeynini ikiüzlü adam kimi qəbul eləyən Sədat həqiqəti dərhal görən bir neçə dövlət başçısından biri oldu. (1979-cu il yanvarın 4-də Amerika Prezidenti Cimmi Karter, Almaniya kansleri Helmut Şmidt, İngiltərənin baş naziri Ceyms Kallagen və Fransa prezidenti Valeri Jiskar d’Esten Qvadelupada toplaşmışdılar və İranda baş verəcək rejim dəyişikliyi qəbul eləməyi qərara almışdılar). Kral II Həsən və yaxınlarıyla çox isti, səmimi əlaqələrimiz varıydı. Rəsmi səfərlərindən başqa, Ələud xanədanı hökmdarının uşaqlarını Xəzər dənizi kənarında qonaq eləmişdik. Uşaqlar bizim uşaqlarımızı yaxşı tanıyır və bir-birilərinə

rəğbət bəsləyirdilər; kral II Həsənin bizə göstərdiyi yaxınlıq da tamamilə eyni cürüdü.

Əslində, Mərakeş dövlət protokolunda istisna edib, kral arvadı Lolla Lətifəylə birlikdə bizi Mərakeş təyyarə meydanında sevgiyə qarşıladı. Mərakeşə gedişimizi təşkil eləyən səfirimiz Fərhad Sepahbudi də onunla bir yerdəydi. II Həsən Sakit okean sahilində, şəhər kənarındakı vahədə inşa edilmiş, böyük bağı olan gözəl villanı bizə təhkim elədi. Hökmdarın anası, iki bacısı və bir qardaşı “xoşgəldiniz” demək üçün bizi orda gözləyirdi. Pəncərəmdən palmaları, portağal və zeytun ağaclarını, uzaqda da qarlı təpələri görə bilirdim. Yeni səfərdən zəifləyən ərimə bu sakit mühit xoş gəlirdi və hadisələrin ağırlığına baxmayaraq, onun bir qədər rahatlandığını görməkdən şad oldum. Həyatın bizə bəxş elədiyi belə anlardan yararlanmalı, dibi görünməyən uçurumlara düşməyimə səbəb olan narahatlıqlara boyun əyməməliydim.

Yenidən İrana məktub yazmağa, zəng eləməyə başladım. Bəxtiyar hökuməti hansı tədbirlər görmüşdü? Küçədəki adamlar nə düşünürdülər? Nümayişlər davam eləyirdimi? İndi Şahdan necə danışırdılar? Bir gün Tehrandə sahliq rejimi lehinə böyük nümayiş keçirildiyini öyrəndim. Bu xəbər qəlbimi sevinclə doldurdu. Xəbəri ərimə söyləyəndə, xəfifcə gülümsədi. Beynindən nələr keçirdi? Başladığı əsərini tamamlamaq, İrani qəti olaraq,

müasirləşdirmək üçün ölkəyə qayıtmasının hələ mümkün olacağını düşünə bilərdimi? Onun bizim döyüş təyyarələrimizi Misirə gətirməyi təklif eləyən Prezident Sədata bu bircə cümləlik açıqlamayla qəti olaraq, “Xeyr, – demişdi. –Hava qüvvələri İrana məxsusdu”. İqtidarı güc istifadə eləyib, geri almaq üçün heç bir tədbir görməyəcəyi, ölkələrinə sadıq qalıb, xalqının onu geri çağırmasını gözləyəcəyi aydın idi.

İndi artıq Ayətullah Xomeyninin yaxınlarda geri qayıdacağından bəhs olunurdu. Bizi müşaiyət eləyən zabidlərdən biri gəlib, Şaha ölkəni zülmətə sürükləyəcək fanatik liderin təyyarəsini İrana çatmadan vurub salmaq təklifi verdi. Ərim bunu qəti şəkildə rədd elədi. Həmin fikir təzə deyildi, hava qüvvələrindəki zabitlər biz hələ Tehranda olanda, Şaha eyni planı təklif vermişdilər, ərim də hələ onda bunu qəbul eləməmişdi.

Fevralın 1-də radiodan inqilabın “rəhbəri”nin Tehrana daxil olduğunu öyrəndik. Dərhal İranda bir neçə adamı tapmaq istədim, ancaq kral II Həsən mənə müdaxilə eləməmək, iki gün ərzində sakitliyimi qorumaq xahişini bildirdi; bu da mənə olduqca böyük kədər verdi. Şahpur Bəxtiyarın vəzifəsinin başında olduğuna, ona baş komandanlığını əmanət elədiyi ordunun hökumətə sadıq qaldığına diqqətimi çəkdi. Ayətullah adamların ruhuna rəhbərlik eləməyi bacaracaqdımı? Cavabın mənfi olduğu çox tez ortaya çıxdı. Din adamı Bəxtiyarın islahat

təklifini qulaqardına vurdu, öz hökumətini qurdu, rəhbərliyinə Bəxtiyarın köhnə dostu Mehdi Bəzirganı gətirdi.

Fevralın 7-də bu ilk İslam Hökumətinə dəstək nümayişləri başladı. Şahpur Bəxtiyar Xomeyninin proqramını “qarğaşa yaradan və ortaçağa meylli” proqram olmaqda suçladı. Ancaq fevralın 11-də ordunun qərargah heyəti neytrallığını elan eləyəndə, asilər heç çətinlik çəkmədən kazarmalara girdilər, bütün silahları ələ keçirdilər və bir il ərzində çox ağır sınağa tab gətirən əsgərlər axırda hər şeyi qoyub qaçdılar. Ertəsi gün ordunun neytrallıq bəyanatına qarşı çıxan general Əbdül Əli Bədri və general Əmin Bəyləri qətlə yetirildi. Asilərin davamlı təhdidlərindən qorxan Şahpur Bəxtiyar İrandan qaça bildi. Böyük cəsarətlə Fransada İran İslam Respublikasına qarşı fasiləsiz mübarizə apardı, amma 1991-ci il avqustun 6-da faciəvi şəkildə öldürüldü.

O 11 fevral 1979-cu il günü Şah və ətrafımızdakı bütün iranlılar, Mərakeşdəki villada Tehran radiosunu həyəcanla dinləyirdik. Girişdəki hollu keçəndə, bunları eşitdim: “İnqilab baş tutdu, diktatorun qalası yıxıldı”. Bir neçə saniyə qalib gəldiyimizi güman elədim. Mənə görə, yaxşılar biziydik, onlar da əlbəttə, pisliyin qalasıydılar. Təəssüf ki, onlar qalib gəlmiş, ərimin qurduğu son hökuməti devirmişdilər.

Küçənin ortasında qətlə yetirilən zabitlər və fanatik dinçilərin əmrləriylə olan edamlara aid ilk xəbərlər ertəsi gündən etibarən bizə çatmağa başladı. Ruhdan düşən Şah otağına çəkilib heç kəslə danışmadı. Bir müddət sonra öldürülən aviasiya generalı Nadir Cahanbaninin arvadına, çox sevimli dostuma zəng eləyə bildim. İnqilab keşikçisinin həqarətinə məruz qalanda, general ona sille vurmağa cəsarət eləmiş və öldürülmüşdü. Dostum telefonda hıçqıra-hıçqıra ağlayırdı, mənə lazımı sözlər tapıb, təsəlli verməli olsam da, əlimdən onunla birlikdə ağlamaqdan başqa heç bir şey gəlmədi. O axşam dərin ümitsizliyə qapılıb bu bir neçə sətiri yazdım:

“Artıq mübarizə aparacaq gücüm qalmadı. Qəlbimi bürüyən ümitsizliklə yavaş-yavaş ölümə sürüklənməkdənsə, cəsarətlə ölkəm üçün dərhal ölmək istərdim. Allahım, məni eşidirsən, mənə yoluma davam eləmək gücünü ver”.

Şah artıq səhifənin çevrildiyini, uzun müddət keçmədən İrana geri dönməyə ümid eləyə bilməyəcəyimizi tamam anlayanda, bizi Tehrandan gətirən “Boinq-707”nin əsgərlərdən ibarət heyətini topladı və onlara istədikləri qərarı qəbul eləməkdə sərbəst olduqlarını söylədi. Ölkəyə qayıtmaq istəyən mühafizəçiləri də eyni şəkildə sərbəst buraxdı. Təyyarənin İrana geri verilməsini istəyirdi, üstəlik, bu adamlar ailələrini orda qoymuşdular. Şah onlara belə dedi: “Biz nə vaxt geri qayıdacağımızı

bilmirik, ancaq siz artıq ailələrinizin yanına qayıtmalısınız. Qayıdanda, hər hansı sorğu aparılırsa, sizi təhdid altında bizi müşaiyət etmək məcburiyyətində qoyduğumuzu deməyə icazə verirəm”. Məyyətimizdəki adamlarla da eyni söhbəti apardı, bəziləri İrana qayıtmağı qərara aldılar, digərləri Avropaya, ya da Amerikaya sığındılar. Tehrana gedəndə, heyət bizi İrandan çıxardığı üçün cəzalandırılmadı. General oğlu olan pilot sonradan “xalqın mücahidləri”nə qoşuldu, amma ondan əvvəl tarixin istehzasına bax ki, Xomeyninin iki köhnə ortağını - Əbu Həsən Bəni Sədr və Məsud Rəcəvini İrandan çıxaran da eyni pilotuydu.

İranda kəskin mübahisələr nəticəsində istintaqsız həyata keçirilən edamların sayı artdı. Qısa müddətdən sonra Şahın istintaqa cəlb olunmasına görə, İrana qayıtmağımız tələbini qoymağa başladılar. Bu vəziyyətdə Mərakeşdə qalmağa davam eləyə biləcəkdikmi? Fevralın 14-də inqilab keşikçilərinin Tehrandakı Amerika səfirliyinə hücumu qalxıb səfirliyi ələ keçirdiklərini və bir neçə saat ərzində oranı əllərində saxladıqlarını, daha sonra Ağayi Bəzirganın tələbinə görə, səfirliyi tərk elədiklərini eşidəndə, bizim üçün sürgün qapılarının getdikcə daralmağa başladığını açıqca anladıq. O zaman uşaqlarımızın yaşadığı Amerika hələ bizi qonaq saxlamağı düşünəcəkdimi? İrandakı yeni iqtidar bizi qəbul eləyə biləcək ölkələrin vətəndaşlarını həm

Tehranda, həm də o ölkələrin öz sərhədləri içində belə, təhdidə məruz qoyanda, hansı ölkə bu cəsarəti göstərə bilərdi?

Vaxtını mütləq eləməklə, radio dinləməklə və bəzi görüşlər keçirməklə yola verən Şah mənim yanımda gələcəyimizdən danışmaqdan qaçır. Öz qayğılarımızı və sıxıntılarımızı üzə vurmamağa çalışıb, bir-birimizi sakitləşdirməyə cəhd eləyirdik. Şahın göstərdiyi cəsarət məni son dərəcə duyğulandırır; xəstəliklər onu için-için gəmirir, tükədir; yaşadığımız bu faciə bitmək bilmirdi və onun ağzından qəti, bircə bezkinlik kəlməsi eşitmirdim. Uzun-uzadı bir-birimizə baxır, gözlərimlə səssizcə öpür, onu nə qədər çox sevdiyimi, belə görməkdən nə qədər əzab çəkdiyimi düşünürdüm. İyirmi il müddətində daim qasırğa içində yaşamışdıq, əgər tale bizi birdən-birə mütləq anlamda baş-başa buraxmışdısa, bu fəvqəladə sınağı birlikdə sinəmizlə qarşılamağa imkan vermişdi. Belə düşüncə mənim yeni həyatımızı olduğu kimi qəbul eləməyimə və bundan sonra necə davranacağımız lazım gəldiyini aydınlaşdırmağıma yardım göstərirdi. Hər nə olursa-olsun, müvazinətimi saxlayacaq və sevgisi mənim üçün çox dəyərli olan bu insana bütün gücümle dəstək olacaqdım.

O çox çətin günlərdə Şah İtaliya kralı Umberto və Paris Kontunun ziyarətlərindən çox məmnun oldu... Bizə

baş çəkməyə gəlmək istəyən Nelson Rokfeller əvvəlcədən müəyyənləşdirilən tarixdən bir neçə gün qabaq vəfat elədi

Bizim üçün bu qədər qaranlıq görünən yeni il ərəfəsində uşaqların Mərakeşə gəlişləri ümid eləyə bilməyəcəyimiz xoşbəxtliyə səbəb oldu. Bir-birimizə təkrar qovuşduğumuz an xariqüladəydi. Mərakeş təyyarə meydanına getmək üçün yola çıxan konvoyumuz bir az gecikmişdi, ona görə də yarı yolda uşaqları gətirən konvoyla qarşılaşdıq! Maşınlar dayandı və yolun ortasında bir-birimizə sarılıb, həsrətlə ağladıq.

İki ay əvvəl anamla Tehranı tərk elədiklərindən bəri iki kiçik uşağım Leyla və Əli Rzanı qucaqlaya bilməmişdim. Fərəhnaza və Rzaya gəlincə, onları daha uzun müddətiydi görməmişdim.

Dərhal Mərakeşi tərk eləyib, Rabatda Kral II Həsənin bizim sərəncamımıza verdiyi saraya köçdük. Ailəliklə keçirdiyimiz o bir neçə gün təhlükənin çoxaldığı həmin dövrdə bir növ hamımızın ovqatımıza fəvqəladə təsir göstərdi. Şahın gərgin üz cizgiləri yumşaldı, onun yenidən güldüyünü, danışdığını, hətta sarayın bağçasının xiyabanlarında Leylayla oynadıqlarını gördüm. Fərəhnazın on altıncı doğum günüylə Yeni ili eyni vaxtda bayram elədik.

Ələud hökmdarlarının uşaqları da bizə qoşuldu və bir axşam Kral II Həsənin qardaşı bizə Lui de Fünəsin oynadığı filmi göstərəndə, ərimin yenidən qəhqəhə çəkə-

çəkə güldüyünü görüb sevindim, bir ildən artıqıydı ki, gülməyi unutmuşdu!

Bunlar ürəyimizi bürüyən üzüntülərdən qaça bildiyimiz anlarıydı. Bağda, kiçik heyvanat guşəsi varıydı, ordakı boynu qırılmış, bədəni yara-xora içində olan zavallı vəhşi qoyunu xatırlayıram. Təbiətdən və sərbəstlikdən uzaqda ayaq dırnaqları elə uzanmışdı ki, axırda içəriyə doğru qıvrılıb qalmışdı. Özümü qoyunla müqayisə eləyir, onun yerində təsəvvürümə gətirirdim, artıq hər gün bir az da daralan və barmaqlıqları məni yaralayan qəfəs içində əsir kimi idim.

Fransa məxfi xidmətinin rəhbəri Aleksandr de Marenşe ərimlə Mərakeşdə görüşüb, ona ev sahibimiz Kral II Həsənin bizə görə necə təhlükə içində olduğunu başa salmışdı. Kral təkcə diplomatiya meydanında risqə getməklə qalmırdı, şəxsi həyatı da təhdid altındaydı, çünki cənab de Marenşeyə görə, Ayətullah Xomeyninin müridlərinə daha sonra bizimlə dəyişdirmək məqsədiylə kral ailəsinin ayrı-ayrı üzvlərini qaçırmaq əmri vermişdi. Cənab de Marenşe bu barədə Kral II Həsənə məlumat çatdırmış, o da cəsur cavab vermişdi: “Bu iyrənc təhdiddi, amma qərarımı dəyişdirə bilməz. Fəciəvi dövr yaşayan bir adamı evimdə qonaq saxlamağı rədd eləyə bilmərəm”.

Artıq sığınacaq üçün başqa yer tapmağımız lazım gəlirdi: vəziyyət gərgin idi. Fransa cənab de Marenşeyə görə, təhlükəsizliyimizə təminat verə bilməmək bəhanə-

siylə bizi qəbul eləməkdən vaz keçmişdi. “İndi yox, amma gələcəkdə ola bilər”, – deyən İsveçrədən və oğlumuz Rzanın getdiyi Monako knyazlığından da eyni rədd cavablarını aldıq. Monako əvvəlcə qəbul eləmiş, sonra Fransanın təzyiqlə vaz keçmişdi. Amerika qısaca “Sonralar bəlkə...” cavabını verdi. Sürgünümüzün əvvəlində İngiltərədə Marqaret Tetçerin qalib gəlsə, bizi qəbul eləyəcəkləri mesajını almışdım. Amma biz Baham adalarında olanda, baş nazir seçilmiş xanım Tetçer sözünün üstündə durmadı. Mənə deyildiyinə görə, xarici işlər naziri lord Karrinqton və İngiltərənin İran səfiri Entoni Parson xanım Tetçeri bizi qəbul eləməsinin ölkə maraqlarına zərər verəcəyilə əlaqədar dilə tutublar.

Bəziləriylə daha sıx və dostyana olmaqla dünyadakı ölkələrin çoxuyla yaxşı əlaqələr qurmuşduq, indi hamısı bizə arxa çevirirdi. O qorxunc günlər ərzində gələn məktublarla təsəlli tapdıq. Məktublarnın bəziləri qorxu üzündən imza atmaqdan çəkinən iranlılardan gəlirdi; digərləri İrani sevən və iyirmi ildə təmin edilən irəliləməni görmüş əcnəbilərin göndərdikləri məktublarıydı; bəzi hökmdarlar və dövlət başçıları da yazırdılar, bunların hamısı hərarətli duyğularla dolu, bizi dərinləndirən, ancaq kişiyana məktublarıydı.

Kral II Həsən öz təyyarəsini bizim ixtiyarımıza vermişdi və havaya qalxmaq üçün hansı tərəfə gedəcəyimizin bəlli olmasını gözləyirdi. Baham

adalarının yalnız üç aylığa bizi qəbul eləyəcəyini elə o zaman öyrəndik. Ərimin dostu olan Henri Kissincerin söyləri nəticəsində son dəqiqədə bu sığınacağı tapmışdıq. Prezident Karterin xahişiyə Devid Rokfeller də bəzi köməkliklər göstərmişdi. Ərim, biz Mərakeşdə olduğumuz vaxt onun qəfildən ölə qardaşı, Amerikanın sabiq respublikaçı vitse-prezidenti Nelsonun dostuydu. Henri Kissincer və Devid Rokfeller Baham adalarının prezidentini Paradize İslanddakı tələsik tapdıqları bir villada bizi müvəqqəti qonaq eləmək üçün dilə tutmuşdular.

Beləcə, 1979-cu il martın 30-da yanımızda anam, uşaqların həkimi Luiza Pirmia, Şahın təhlükəsizliyinə cavabdeh olan polkovnik Cahanbini, digər beş polkovnik-Nəvisi, Nasiri, Həmraz, Məhəmmədi, Kambiz, Leylanın dayəsi xanım Gülruh və nəhayət, Şahın otaq xidmətçisi Mahmud Eliassiyə Baham adalarının paytaxtı Nassauya getmək üçün hərəkət elədik.

II.

Fəyyarə meydanında bizi zərif geyimli bir şəxs – Robert Armao gözləyirdi. Onu tanıyırdıq. Nelson Rokfellerin köhnə iş yoldaşı olan cənab Armao ictimaiyyətlə əlaqələr mütəxəssisi kimi, 1978-ci ilin axırında Şahzadə Əşrəf tərəfindən Tehrana, iranlıların nəzərində hökmdarın imicini düzəltmək üçün göndərilmişdi. Şahın hökmranlığının ölkə üçün nə qədər

yararlı olduğunu başa salacaq və müxalifətin dağıdıcı təbliğatının təsirini azaltmağa çalışacaqdı. Əslində, cənab Armao, hər hansı kampaniya başlatmaq üçün çox gec gəlib çıxmışdı, ərimin yanında bir neçə gün qalandan sonra Nyu-Yorka dönmüşdü.

İndi də Şahzadə Əşrəf və Rokfeller ailəsinin istəyilə yenidən bizə yardım eləməyə gəlmişdi və amma, bu dəfə vəzifəsi Baham adalarının dövlət məmurlarıyla diplomatik sahədə çıxış biləcək sürprizləri, gündəlik həyatda qarşılaşa biləcəyimiz təhlükəsizlik və başqa problemləri çözmək olacaqdı. Bundan başqa, Amerika hökumətiylə əlaqələr qurmağımızı təmin eləyəcəkdi. Köməkçilərindən Mark Morze də onunla birlikdəydi.

Bizim üçün ona olduqca baha qiymətə kirayələməyi iltifatla qəbul elədikləri villada ancaq bir salon və iki yataq otağı varıydı. Artıq yalnız adımız çəkiləndə, bütün qiymətlər beş, hətta on qat çox olurdu. Bu villada yaxşı-pis yerləşdik. Çox kiçik olduğu üçün əşyalarımız evin içinə sığmamışdı. Ailəyə aid on beşə qədər çamadanı həyətdəki anbara oxşar yerə qoymuşduq. Məiyyətimizdəki adamlar üçün yaxınlıqda kotteclər, ya da otel otaqları tapmağımız lazım gəlmişdi.

Baham adalarında keçirdiyimiz iki ay on günlük müddət həyatımın ən tutqun dövrləri arasında özünə yer tutur. Hələ ora çatalı səkkiz gün keçməmişdi ki, Əmir Abbas Hüveydanın güllələndiyini öyrəndik. Səthi

keçirilən məhkəmə nəticəsində sabiq baş nazir sürüklənib, həbsxana həyətinə çıxarılmış, boynuna və başına vurulan çoxlu gülləylə öldürülmüşdü. Bu xəbərlə təsvirəgəlməz kədər içərisində qalmışdıq. Şah ağlamaq üçün təkbaşına otağına çəkildi; mən kədərdən az qala boğulurdum. Allahım!... bu dəhşət nə zaman sona yetəcəkdi? Ağayi Hüveydanın Nyu-Yorkda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatında nümayəndə olmuş qardaşı Firudini tapıb, ona bütün qəlbimizlə kədərini bölüşdüyümüzü, çox böyük üzüntü içində olduğumuzu söyləyə bildik.

Baham adalarının səlahiyyətli adamları bizi hər hansı mövzuda siyasi mövqe bildirməməyimiz şərtiylə qəbul eləmişdilər. Bundan təəccüblənmişdim, çünki Baham adalarının İranla heç bir əlaqəsi yoxuydu. Ancaq belə cinayətlər qarşısında necə susa bilərdik? Ağayi Hüveydanı çox sevmişdik. İndi iyərənc vəziyyətə salınmış ölkəmiz üçün bu qədər çox iş gördüyündən necə sakit qala bilərdik? Əlimdən hiddətlənməkdən başqa bir iş gəlmirdi, ümitsiziydim. Ərimə gəmi kirayələməyi və beynəlxalq sulara çıxıb, bütün dünyaya mesaj göndərərək, guya Allahın buyruqlarını yerinə yetirdiyini iddia eləyən bu əlləri qanlı qəssabdan qurulan rejimi qınamalı olduğumuzu söylədim.

Bizim məcbur edildiyimiz sükutun nə qədər əzab gətirəcəyini «Pari-Matç»ın səkkiz gün sonra xüsusi əhəmiyyət verib, çap elədiyi iki fotoda gördük: birinci

fotoda Əmir Abbas Hüveydanın əlləri silahlı qatilləriylə çevrilmiş cansız bədəni, yanındakı səhifədə də Şahın «Paradize İsland» çimərliyində çəkilmiş fotosu. Bu fotolarda şübhəsiz, sabiq silahdaşları qətlə yetiriləndə, əylənə biləcəyini vurğulamaq istəyirdilər. Çox adamlar buna inandılar, qısa müddətdən sonra aldığım məktublardan biri sözün əsl mənasında, məni öldürdü.

Məktub bir müddət əvvəl edam edilən general Pakravanın qızı Səidədən gəlmişdi. Kədərdən qəlbi parçalanan qadın mənə «Siz günün altında kef çəkəndə, mənim atam güləllənirdi,» – yazırdı. Daha sonra Şahın ölümündən bir müddət əvvəl Səidə Qahirəyə gəlib, onu ziyarət elədi. Yazdığı məktuba baxmayaraq, hərəkətindən təsirlənmişdim, onunla görüşdüm.

Uşaqlar Mərakeşdən bəri yanımızdan ayrılmamışdılar. Onlara evdə yer olmadığı üçün kotteclər kirayələmişdik. Əli Rzanın o günə təsadüf eləyən doğum gününü bütün gücümü toplayıb, hər şeyə qarşı keçirməyə qərar verdim. Bu əhvalatları danışiram, çünki düşdüyümüz ruh halını çox yaxşı xatırladır. Lazım olanları satın aldırtdım. O kiçik evi əlimdən gələn qədər qaydaya saldı, sonra da oğünkü bayram üçün xüsusi olaraq geyindim. Anam mənə kömək eləməyə çalışırdı. Otağımdan çıxanda, həmişəkindən daha zərif geyindiymi görüb, sözlərinin nə nəticə verəcəyini düşünmədən, qulağıma pıçıldadı: «Çox gülməməyə, çox xoşbəxt

görünməməyə diqqət verin, yaxşı olduğunuz barədə təəssürat yaratmayın.» Bu mənim üçün öldürücü zərbə oldu. Kiçik oğlumun doğum gününü qeyd eləməyi mən istəmişdim, belə iş tutmamalıydım, belə iş! Necə olurdu ki, öz anam belə, bu kabus içində hər hansı xoşbəxtlik duymağımdan ötrü mənə sitəm eləyə bilirdi? Elə incimişdim ki, dərhal qayıdıb, otağıma qapandım və sakitləşdirici dərman içdim. Uşaqlar gəlib qapımı döyəndə, eşiyə çıxmağa özümdə güc tapmadım.

Yaşamaq dözülməz yük olmağa başlamışdı. Üzüntüdən gecə-gündüz ürəyim sıxılırdı, qəti üzə vurmamasına baxmayaraq, Şahın da eyni cəhənnəm əzabı yaşadığını hiss eləyirdim. Bütün həyatı boyu bu qədər zəhmətkeş olan insanın boğucu rütubətlə dolu sakit mühidə, doktor Pirnia və anamın yanında günlərini keçirməyə çalışması qəlbimə kədər gətirirdi.

Xəstəliyi onu yeyib-bitirməkdə davam eləyirdi. Gecə yuxuya gedə bilməsi üçün dua eləyirdim və ahəngdar nəfəs aldığını eşidəndə, qalxırdım. Onda mənim yuxum qaçırdı, siqaret çəkmək üçün bayıra çıxır, çamadanlarımızın yığıldığı o kiçik həyətdə ora-bura vurnuxurdum.

Sonra səhərin açılmasını gözləyib, özümü hovuzə atır, dayanmadan üzürdüm; bitmək bilməyən bu kabusa baxmayaraq, dözməli və Şahın göstərdiyi mətanətə cavab

kimi, ona ayaq üstündə dimdik duran qadın görüntüsü verməliydim.

Radioda elə hey Qloriya Geynor «Jwill suirvive» adlı mahnını oxuyurdu, mən də hər şeyə qarşı ruhdan düşməmək üçün mahnının sözlərindən yarışırdım.

Şahzadə Əşrəf prezident Karterə məktub yazıb, Şahla görüşməsinə xahiş eləyibmiş. Armao fikrini öyrənmək üçün bu məktubu ərimə çatdırdı, Allaha şükür ki, ərim məktubun göndərilməsinə qarşı çıxdı. Prezident Karterdən kömək istəməyə qədər alçalmayacaqdıq.

O zaman dəftərimə yazdığım bu bir neçə sətiri təkrar oxuyuram:

«Yurdumuzu itirdik, okeanın ortasında qeyb olduq! Burda nə axtarıyıq? Dəniz kənarında qumun üzərində oturdum, dəniz çox sərin, çox gözəldi, günəş də bir azdan batacaq, qağayaların fəryadı eşidilir. Üzüntümü ifadə eləyə biləcək sözləri tapmaq istərdim, bundan başqa, burda olmaqdan da utanıram, məni qorumaq vəzifəsi tapşılırmış, arxamda ayaq üstündə gözləyən iki amerikalı növbətçini düşünürəm, onların canlarının sıxılmasından qorxuram. İranı düşünəndə, dərin hüzn içində boğuluram. Bu vəziyyətə necə düşdük? Ölüm, qan, qorxu... Və bu səssizlik! Belə dəhşəti qınamaq üçün ən kiçik bir səs belə, eşidilmir. İrandakı insan haqlarını özlərinə bu qədər dərd eləyən jurnalistlər, universitet mənsuqları, sənətçilər, bütün dünyadakı cürbəcür təşkilatlar haradadı? Söz

azadlığı və demokratiya üçün yürüşlər keçirən tələbələr nə oldu? Zavallı uşaqlar! Elə bir gənclərimizin üzərinə qara kəfən örtülüb.

Bu səhər amerikalıların bizi qəbul etmək istəmədiklərini öyrəndik. Meksika hələ cavab verməyib. Əsasən, Meksika uşaqlar üçün heç münasib olmayacaq... İspanca bilmirlər... Kanadadan da cavab gəlmədi: qəti qərar qəbul eləyə bilmirlər. Yerdə İngiltərə qalır; seçkilər yaxınlaşır, vəziyyətimiz bir neçə həftə içində aydın olacaq... Tanrım, bəs, hamı «yox» desə, nə eləyəcəyik?

Radionu dinləməli, qəzetləri oxumalıyam. Vəziyyət elə qorxuludu ki... Ən yaxşı adamlarımızı öldürürlər, ölkənin ümumi xeyri üçün həyatını verənlər, əsgərlər, ziyalılar, dövlət məmurları... Əvvəllər hər fürsət düşəndə, dərhal ərimi tərifləməkdə bir-biriylə yarışa girən ölkələr bu gün susurlar. Yalnız İsveçrə qınama bəyanatı verdi.»

İngiltərə də Baham adalarına qədər gələn sabiq Tehran səfiri Denis Vriqt vasitəsiylə bizi ölkəsində görməyi arzu etmədiyini bildirdi. Mənə danışdıqlarına görə, ser Denis Vriqt tanınacaq görkəmdə deyilmiş. Hər halda, qəzetçilər tərəfindən yaxalanıb, gəlişinin məqsədini açıqlamaq məcburiyyətində qalmaqdan qorxduğu görəymiş, deyəsən – bığ taxıb, şapka qoymuşdu – qiyafəsini dəyişdiribmiş. Paytaxtlar bir-birinin ardınca arxa çevirəndə, hər yerdən bizi çox duyğulandıran məktublar gəlirdi. Heç tanış olmadığımız adamlar

Kanadada, Meksikada, Almaniyada bizi qonaq eləmək istəyirdilər... Sadə adamlar bizə evlərinin qapısını açmağı təklif eləyirdilər. Bu məktublar yeganə təsəllimiyyədi.

Belə dərin bədbəxtliyin lap dibində olan vaxt Hüveydanın öldürülməsi əmrini verən din adamı Sadıq Xalxalının bizi ölümə məhkum elədiyini öyrənəndə, acı-acı gülümsəməkdən özümüzü saxlaya bilmədik. Bizi öldürülə biləcəyimiz ehtimalı hər gün sevdiyimiz adamların qətlə yetirildiklərini eşidəndə, zaman hiss elədiyimiz kədərdən daha az üzürdü.

1979-cu il ərzində sevincini gizlədə bilməyib: «Bəzi gecələr yük maşınları həbsxanadan otuz, hətta daha artıq cəsəd çıxarırdı!» – deyə danışan əliqanlı Xalxalının kini elə həmin kinyədi, İslam İnqilabının həqiqi sifətini üzə çıxarırdı. Xalxali öldürmək üçün bizim arxamızca qatillər salacağını elan elədi, həmin vaxt ərimi öldürəcək adama yetmiş min dollar mükafat boyun oldu. Sonra da bu cümləni əlavə eləyəcəkdi: «Əgər Şahı Fərəh öldürərsə, puldan başqa əfvdən də yararlanacaq və İrana qayıda biləcək.»

Bu uzun, qaranlıq günlərdə yenə də bir neçə dost ortaya çıxdı. İordaniya kralı Hüseyin general Kamaş vasitəsilə bizə dostluq və təsəlli mesajı göndərmiş, nəzakətini göstərmişdi. Kral Beduin və Kraliçə Fabiola, Tailand kraliçəsi Sirikit və Bolqarıstan kralı Simeon telefonla tapdılar. Sadıq dostlarım içində ürək dostlarım

olan sabiq uşaqlıq yoldaşlarım hər şəraitdə, həmişə yanımızda olacaqlarını göstərmək üçün bizə baş çəkməyə gəldilər.

* * *

Sonra Şahın xəstəliyi ciddiləşdi və onu Mərakeşdə iki dəfə müayinə eləyən professor Flandrin «Paradize İslanda» gəlməyə razı oldu...

Yenə də onun professor Jan Bernara yazdığı məktubdan sitatlar gətirirəm:

«İlk səfərim vaxtı elə bil, xəstənin səhhətində dəyişiklik yoxuydu, amma bir neçə həftə sonra Şah körpücük sümüyünün üstündə fir əmələ gəldiyini bildirdi... Telefonda dedikləriylə diaqnoz qoymaq heç də çətin deyildi. Mən də lazım gəldiyi təqdirdə hemoterapiya aparmaq üçün yarayacaq hər şeyi hazırlayıb, yola çıxdım. Limfa vəzi tədqiqində böyük hücrəli lenfoma diaqnozu qoydum. Buna görə də telefonla Sizi tapdığımı, vəziyyəti danışib, fikrinizi soruşduğumu, müalicədə hansı yolu tutmağımın lazım gəldiyini müzakirə elədiyimizi yəqin ki, xatırlayırınsınız.

Daha sonra söylənəcəklərin əksinə, xəstənin səhhətini tamamilə bildiyinə əminiydim. Əslində, hər şeyi olduğu kimi, çılpaqlığıyla Şaha açmağa məcburuydum; ona tətbiq ediləcək yeni müalicənin nəticələrindən söz açmağım xəstəliyin şiddətlənməsi səbəblərini və mənim hərəkətlərimi başa düşməsi üçünüydü. Əslində, tibb

məntiqində limfa vəzindən şprislə çəkib – apardığım analizin yaxşı təchizatlı ixtisaslı mərkəzdə, limfa vəzi biopsisi, radioloji təsvirlər, hətta böyük yəqinliklə laparotomi (qarın boşluğunun cərrahi yolla açılıb tədqiq edilməsi) və dalağın çıxarılmasıyla tamamlanması lazım gəlirdi. Bütün bunlardan sonra da çoxdərmanlı hemoterapiya və işıq müalicəsinə başlanmalıydı. Başqa çıxış yolu da varıydı: tədqiqlərə vaxt itirmədən üç kurs çoxdərmanlı müalicə tətbiq etmək və üç ay tamam olandan sonra vəziyyəti qiymətləndirmək; bu təqdirdə də böyük ehtimalla yenə dalağın çıxarılması və lenfoma dəyişməsinin (Rixter sindromu – xəstə başlantıda səssiz gedişli xronik limfoid leykemiya) keçirirdi. İndi xəstəlik bəd gedişli lenfomaya çevrilməyə başlayırdı. Buna «Rixter sindromu» deyilir) başladığı boyun hissəsinə də işıq vermək lazım gələcəkdi.

Apardığımız mübahisələrdə xəstə öz fikrini də ortaya qoyduğu üçün vəziyyətə nəzarət etməyim get-gedə çətinləşirdi. Əlahəzrətlər məndən israrla təhlükələri nəzərə alıb, ikinci müalicə üsulunu tətbiq etməyimi istəyirdi. Bunu deyəndə, xəstəliyinin nə olduğunu çox yaxşı bilirdi və hər şeyi başa düşürdü. Onu bu qərara gəlməyə məcbur eləyən səbəb xəstəliyilə heç əlaqəsi olmayan məsələydi, mənə açıq-açığına bu cümləni demişdi: «Ölkəmdə mənə sadıq olan əsgərlər öldürülən vaxt səhhət problemimi ortaya çıxarıb, onları tamamilə

ümidsiz vəziyyətə salmaram.» Beləcə, Şah üç ay da gözləməyimizi, ona ayda bir dəfə tətbiq eləyəcəyim hemoterapiyadan sonra xəstəliyin gizlədilməsinə artıq lüzum qalmayacağını, nəhayət, tibbin normal müalicə uğurlarından istifadə eləyə biləcəyimizi söylədi. Əlahəzrət Kraliçənin ərinin bu qərarını qəbul eləməsi çox çətin oldu, ruhi cəhətdən son dərəcə düşkünüydü. Mən də onun belə qəti iradəsinə həddən artıq müqavimət göstərmədiyimi etiraf eləməliyəm, çünki həyata keçirəcəyimiz strategiya üçün bəzi müsbət həqiqətlər və üstünlüklər də varıydı. (...)

Apardığımız uzun mübahisələrdən sonra Əlahəzrət Kraliçə qorxusuna üstün gəlməyi bacardı və son təqdirdə qərar verməli adamın mən olduğumu xatırlatdı. Özü üçün qəbulu bilavasitə çətin olan cəhət də xəstəliyin bundan sonra da gizli saxlanması qərarıydı; bu qərar Kraliçəyə yalnız mənə müraciət eləməkdən, mənim vicdanıma və məsələ barədə bilik sahibi olduğuma inanmaqdan başqa bir çıxış yolu qoymurdu. Başqa şəraitdə dünyanın ən böyük alimlərinə danışıla biləcək adamların şəraitin məcbur etməsiylə qatlandıqları bu vəziyyətin nə qədər çətin olduğunu asanca təxmin edilə bilər.

Beləcə, yanımda mənə kömək eləyəcək həmkar yerinə yalnız Əlahəzrət Kraliçə olduğu halda alət-filan cəhətdən son dərəcə çətin şəraitdə damarın içinə çoxdərmanlı hemoterapiya kursu vurmağa başladım.

Bioloji laboratoriya tədqiqlərini həmişə olduğu kimi, Tehrandan bəri Əlahəzrətlərin gətirdiyi hər yerə aparılan alətlər və mikroskopla davam etdirdim. Xəstənin güclü bədəni müalicənin başlanğıcında dərmanların yaxşı həll olunmasına imkan verdi. Aylıq müalicənin birinci və səkkizinci gün kurslarını tətbiq etmək üçün iki həftə dalbadal Nassauya getmək məcburiyyətində qaldım. Aradakı günlərdə də sakit görünməyə və Parisi tərk elədiyimi bildirməməyə çalışdım.»

Vizalarımızın vaxtının qurtarmasına üç həftə qalmış Baham adalarının vəzifəli şəxsləri bizi vizalarımızı təzələməyəcəkləri barədə xəbərdar elədilər. Bundan sonra haraya gedəcəkdik? Konsulluqlar bir-birinin ardınca «yox» cavabı verirdilər. Təkcə Ənvər Sədat böyük cəsarətlə dəvətini xatırladanda, «bizim sığınma haqqımızı tanımayacaq qədər qorxan» bu adamlara çox acıdığını, onları çox zavallı saydığını söyləməkdən çəkinmədi. Amma Prezident Sədat Kemp-Devid müqaviləsini yenidən imzalamışdı və ərəb dünyasının böyük bir qismini özünə qarşı qoymuşdu. Ərim Sədatın buna görə başının bərk ağrıyacağını düşündü.

Henri Kissincerin işə qarışmasıyla meksikalı dövlət adamları bizi qonaq kimi qəbul etməyə razı oldular. Şah prezident Joze Lopes Portilyo ilə maliyyə naziri çalışdığı vaxt tanış olmuşdu və ona rəğbət bəsləyirdi, heç şübhəsiz ki, həmin köhnə əlaqə də verilən qərara təsir göstərmişdi.

Bundan başqa, bu münasibətlə Meksikanın Amerikaya əxlaq dərsi verməkdən də məmnun olduğunu sezdik.

Baham adalarında qaldığımız müddətdə var gücüylə bizim problemlərimizi çözməyə çalışan Robert Armao qala biləcəyimiz ev axtarmaq üçün dərhal Meksikaya uçdu. Armao daha sonra bunları söyləyəcəkdi: «İki il ərzində yalnız Şah üçün yaşadım. Ona qalacağı yer tapmaqdan ötrü bütün dünyanı dolaşdım. Axşam yeməyini yemək üçün «Konkord»a oturub, Parisə uçur, ertəsi gün səhər geri qayıdır, dərhal başqa təyyarəyə əyləşib, onun yanına gedirdim. Onu görmədiyim bir saat yoxuydu. Səhər oyananda, yanında olurdum, axşam yatanda, yenə ordaydım.» Şaha yönəlmiş ölüm təhdidlərindən get-gedə daha çox qorxmağa başlayan polkovnik Cahanbini bu dəfə Armao ilə getdi; bundan sonra qalacağımız evin təhlükəsizlik məsələlərindən əmin olmaq istəyirdi.

İkisi birlikdə Meksikanın cənubunda, Quernavaçada, bəxtimizdən çıxılmaz küçənin axırında olan villada qərar tutdular, villanın yeri asanlıqla qorunmasına şərait yaradacaqdı.

Baham adalarında qaldığımız kiçik evin daracaq mühitində çox sıxıntı çəkmiş, buna görə də bir-birimizi incitmiş, hətta darılmışdıq. Yeni malikanəmiz bizim üçün xoş sürpriz oldu. Tropikal görünüşlü bağ içində yerləşən gözlərdən uzaq bu ev, məiyyətimizdəki bir neçə adamın

da qala biləcəyi qədər böyüyüdü. Yalnız uzun zamandan bəri yaşayan bir kimsə olmadığı üçün rütubətli və kifliydi. Hətta divarlarında əqrəblər görüb qorxmışdım. Bu ərimin kefini heç pozmadı, evi gəzəndə: «Nəhayət! Axırda yenidən yaşamağa başlaya biləcəyik,» – elan elədi.

Evdə yerləşər-yerləşməz, Şah düşüncələrini həyata keçirmək üçün oturub, canla-başla «Xatirələr»ini yazmağa başladı. Onun səhhətinin belə vəziyyətində bu cəsəət tələb eləyən işiydi; olduqca zəifləmişdi və əlinin altında xatirələrərinə dayaq ola biləcək bir şey yoxuydu. Əli çatacaq sabiq iş yoldaşlarına gələndə, hələ azadlıqda olan, çoxdan birgə işlədiyi adamları tapması, onlarla danışması imkansızıydı; deyəsən, bir neçə adamdan başqa heç biri qəti bizimlə əlaqə qurmaq istəmirdilər. Tehrandakı qatillərin, dünyanın harasında olurlarsa-olsunlar, onları öldürə biləcəklərini düşündükləri üçün bizdən ölümdən qaçan kimi qaçırdılar.

Mən də ispanca öyrənməyə başladım. Doktor Pirnia da eyni qərarı verdi və müəllim tutduq. «Donde esta la embaja da amerikana?» («Amerika səfirliyi haradadı?») əl kitabımızın ilk cümləsi buydu. Bu çox adi təsadüfüydü, tarixin doğurdan da, bizimlə zarafat elədiyi qərarına gəldik... Xeyli zamandan bəri bu dili öyrənmək istəyirdim. Meksika da bizi uzun müddət qonaq eləməyə hazır görünürdü. Beləcə, ərimlə birlikdə gündəlik həyatın

çalxantılarından uzaq şəraitdə yenidən bəzi mədəni fəaliyyətə başladıq. Bunun sayəsində müvəqqəti olaraq, təkrar yaşadığımızı hiss elədik.

Dəfələrlə Quernavaçadakı kübar adamların evinə axşam yeməyinə dəvət edildik; bu dəvətlərin də həyatımızın qismən normal hala qayıtmasına təsiri oldu. Özümüzə bəzi turist gəzintiləri keçirmək cəsəətini belə, tapdıq. Bir neçə il əvvəl rəsmi səfər üçün gəldiyimiz bu ölkəylə maraqlanırdıq. Tələdən oğurlanmış anlar kimi, birlikdə keçirdiyimiz belə gəzintilərdən ötəri zövq də alırdıq. Ərimin yenidən gülümsədiyini, ılıq havanı içinə çəkdiyini görmək mənə çox sevindirirdi. Xüsusilə, Qaxaça və Mexiko-Siti yaxınlığında Teotihuacan ehramlarına elədiyimiz gəzintiləri xatırlayıram.

Şah iztirabını və xəstəliyin səbəb olduğu düşkünlüyü üzə vurmamağa çalışırdı. O, çiməndə, mən də bir küncdə oturdum, söhbət eləyirdik. Hadisələrdən və əlbəttə, uşaqların gələcəyindən söz açırdıq. Olan olub-keçmişdi, güclü qalmağa, gələcəkdə daha gözəl günlər yaşayacağımıza səmimiyyətlə inandığımızı göstərməyə çalışırdım. O vaxta qədər aramızda əməliyyat kəlməsi qəti səslənməmişdi, çünki ikimiz də bir-birimizə qarşı bir müddət sonra yaxşılaşacağı ehtimalını üstün tutmağa çalışırdıq. Amma bir axşam söhbət eləyəndə, cümlənin içində bu yasaq sözü ağızından qaçırdı. İstəmədən, ağızındanmı qaçırdı, yoxsa hər şeyi bildiyini, artıq heç bir

ümidi qalmadığını mənə göstərmək üçün bilərəkdənmi dedi? Şoka tab gətirəndən sonra ona əməliyyat olunsa belə, xəstəliyə üstün gələcəyinə inandığımı söylədim. O da alicənablıq göstərmiş, sözlərimi təsdiqlədi.

Zahirən Meksika Tehrandakı din adamlarının bəzi məhkəmə təhdidlərinə fikir vermirdi, belə vəziyyətdə daha uzun müddət burada qalacağımızı fikirləşib, uyğun ev axtarmağa başladıq. Birlikdə ev-ev gəzirdik. Bu ərimin gələcəyə inandığının, yaşama arzusunu hələ qoruduğunun sübutuydu, ona görə də məni sakitləşdirirdi. Qırx ilə yaxın İrənin taleyinə hökm eləyən insanın indi birdən-birə mətbəxləri dolaşmış, dolablara baxması qəlbimi ağlagəlməz şəkildə ağrıdırdı. Bundan başqa, onu gözləyəndə, qəti qəzəblənmədən, həmişəki kimi, soyuqqanlı, dimdik durur, bu vəziyyət də məni üzüntüdən xəstə eləyirdi.

Uşaqlar bir neçə günlüyə yanımıza gəldikləri üçün çox xoşbəxtiydik. Onlar atalarının xəstəliyi haqqında heç nə bilmirdilər. Beləcə, hər barədə bəzi təhdid eləyən şeylərə üzülməyi buraxıb, sevgi dolu ailə mühitində gözəl günlər keçirdik – bunlar axıracan bir yerdə olduğumuz son günləriydi. Çünki Şahın səhhətində qəfildən ortaya çıxan vəziyyət məni uşaqlara atalarının xəstə olduğunu söyləməyə məcbur eləyəcəkdi. Sentyabrda Fərəhnaz, Əli Rza və Leyla Amerikada məktəbə gedəcəkdilər (Rza da Massaçusetsdəki bir universitetdə, Uilyams Kollecinə

siyasi biliklər və ingilis ədəbiyyatı öyrənməyə başlayacaqdı.) Onların yeni dərslərinə hazırlaşmalarını təmin etmək asan olmamışdı. May ayında yanlarında anam və bir neçə zabıt olduğu halda Baham adalarından çıxıb, Nyu-Yorka getmiş, Şahzadə Əşrəfə məxsus evdə yerləşmişdilər. İngiliscə dərslərini öyrənmələri üçün onlara dərhal bir ingilis müəllimi, bir də fars müəllimi tutulmuşdu.

O müddətdə Robert Armao uşaqlara məktəb axtarmağa girişmişdi, bu da onlar üçün ayrı sınaq oldu. Məktəblər əvvəlcə özlərininkini qəbul eləyir, daha sonra digər ata-anaların öz uşaqlarının təhlükəsizliyi üçün narahat olduqlarını söyləyib, qəbul etməkdən vaz keçirdilər. Bu üç kiçik uşağımız üçün çox ürək ağrından vəziyyətiydi. Məktəbləri gəzir, ora qeyd olunacaqları üçün sevinir, sonra qəbul edilmədiklərini, onlardan xəstəlikdən qaçan kimi, qaçdıqlarını görürdülər. Bütün bunlara baxmayaraq, axırda hərəsini bir məktəbə yazdırmağı bacardıq.

Riçard Nikson da Quernavaçaya gəldi. Saatlarla ərimlə söhbət eləyirdilər. Yeni-yeni bütün dünyanın bizə arxa çevirdiyi bir vaxtda sabiq prezidentin göstərdiyi sədaqət hökmdarı sözə sığmayacaq dərəcədə rıqqətləndirdi. Henri Kissincer və arvadı Nensi də Meksikaya, bizi görməyə gəldilər.

Şahpur Bəxtiyar Parisdən zəng elədi. Deməli, sağ-salamat İrani tərک eləməyi bacarmışdı. O, bizi tapanda, yemək yeyirdik. Şah onunla danışmaq istəmədi. «Mənim danışmağımı istəyirsənmi?» – soruşdum. «İstəyirsənsə, danış,» – dedi. Səbiq baş nazir artıq ölkəni ələ keçirən dinçilərlə mübarizə aparacağını söylədi və Şaha hörmətini çətdirəməği xahiş elədi.

Yayın əvvəlində Sadiq Xalxali qatillərin bizi öldürmək üçün Quernavaraya doğru yola çıxdıqlarını eşitdirmişdi. Buna görə də hansısa formada üzə çıxacaqlarını gözləyirdik və bu gözləmə yanlış başa düşmə üzündən, az qala fəlakət baş verməsinə səbəb olacaqdı. Bir gün Rzanın könlü uçmaq istəmişdi və Robert Armaonun köməkçisi Mark Morzeylə uçuş klubuna getmişdi. Bir saat sonra vertolyotun gurultusu eşidiləndə, villanın ətrafında həyəcan işarəsi verildi: biz o vaxt bağda günorta yeməyi yeyirdik. Kommandosun havadan hücum eləyə biləcəyi ehtimalı da açıq-aydın göz önünə gətirilmişdi. Buna görə də vertolyot görünərgörünməz, təhlükəsizlik əməkdaşları dərhal atəş açmağa başladılar. Gələnsə vertolyotun içində olan qatil yox, bizi salamlamaq üçün sakit halda enən böyük oğlumuzuydu. Səhv başa düşdüklərini biləndə, dərhal təhlükəsizlik xidmətindəki adamlara doğru qaçıb, qışqıra-qışqıra onlara atəşi kəsməyi söylədim.

Bu zaman güllələrdən biri vertolyota dəymişdi. Mark Morze gurultunu eşitmişdi, amma bu səsin təhlükəsizlik kəmərinin açılmasından çıxdığını güman eləmişdi. Aman Allahım, düşünürdüm, güllə hədəfə dəysəydi, hansı faciəyə düçar olacaqdıq? Bu hadisə haqqında səhv məlumat alan Sadıq Xalxali yenə də özünün vertolyota komanda göndərdiyini iddia elədi.

* * *

Şah özünü yenidən çox pis hiss eləyəndə, üç aya yaxınıydı «Xatirələr»i üzərində çalışırdı. Ondan əvvəl ikinci hemoterapiya üçün Quernavaçaya gələn professor Flandrin bir müddət sonra üçüncüsünü keçirməyə gələcəkdi. Onun gəlməsini gözləyə-gözləyə yaxındakı həkimlərdən kömək istədim. Gələn həkimlər Şahın xəstəliyi haqqında heç nə bilmədiklərindən, bunun qızdırma böhranı olduğu qənaətinə gəlib, buna görə müalicə təyin elədilər, amma ərimin vəziyyəti yaxşılaşmadı, o vəziyyətə çatdı ki, Şahın xəstəliyi haqqında heç nə bilməyən Robert Armao da özünü onun səhhətinə məsul sayıb, tropikal xəstəliklər sahəsində mütəxəssis olan amerikalı həkim Benjamin Keanı Quernavaçaya gətirməyə qərar verdi. Cənab Kean böyük bir yaxşı niyyətlə gəlsə də, ərimin xəstəliyini sağaltmaq barədə lətifələrin yaranmasına səbəb oldu. Hər ağızdan bir avaz gəlirdi. Bu vəziyyətin axırında, professor

Flandrinin sonralar «fəlakətlər zənciri» kimi qiymətləndirəcəyi hadisələri yaşayacaqdıq.

Amerikalı həkim qızdırma ehtimalını rədd eləyib, mədəaltı vəzdən qaynaqlanan narahatlıq olduğunu fikirləşdiyini söylədi – Şahın böyründə çox şiddətli ağrılar varıydı – və hökmdardan qan almaq lazım gəldiyini bildirdi; ərim bunu qəti şəkildə rədd elədi. Cənab Flandrinə tam inanırdı və əsl xəstəliyilə bağlı sirri açmağa hələ qərar verməmişdi. Beləcə, doktor Kean xəstənin tərəddüdləri haqqında fikri qarışmış vəziyyətdə, qeyri-məmnun halda Nyu-Yorka qayıtdı.

Dərhal Flandrini axtardım. Ərim və mən Mexikoda bir xəstəxanaya girməyi seçdiyimiz halda, hansı şəraitdə Nyu-York xəstəxanasına getməyə məcbur olduğumuzu danışması üçün burda sözü ona verirəm. Cənab Flandrin sonralar yazdığı məktublarda bunları qeyd eləyirdi:

«Quernavaçaya gedəndə, məndən qabaq xəstəni doktor Keanın müayinə elədiyindən xəbərim olmadı, bunu sonralar öyrəndim! Səhhətindəki dəyişikliklərlə əlaqədar mən xəstəyə və Əlahəzrət Kraliçəyə lazımı izahatları verəndən sonra qəti vaxt itirmədən lazımı tədqiqlərin və müalicənin aparılması üçün Əlahəzrətin xəstəxanaya yerləşdirilməsinin şərt olduğu fikri qətiləşdi. Güman ki, bu söhbət bazar və ya bazar ertəsi günü oldu. Sonrakı cümə axşamı günü (ya da cümə) Əlahəzrət Nyu-Yorka gedəcəkdi. Həmin iki tarixi ayıran qısa həftədə bir

çox hadisə baş verdi. Həmin çox əhəmiyyətli həftəylə bağlı yazılan tarix o zaman Amerikada baş verən siyasi çarpışmaları göz önünə gətirir. O vaxt mənim xəstəliklə bağlı güman elədiyim mübahisənin altında əslində, siyasi müharibə aparıldığı qətiləşir. Bizim mübahisə elədiyimiz ilk mövzu xəstənin hansı xəstəxanada yerləşdiriləcəyiylə bağlıydı. Əlahəzrət Amerikadakı xəstəxanada yerləşdirilmə ehtimalını xatırladıb mənə dəqiqliklə bunları demişdi: «O adamların mənim başıma gətirdiklərindən sonra – diz üstə çöküb, yalvarsalar belə, getməyəcəyəm.» Bunu deyəndə, bazar ertəsiydi; üç gün sonra cümə axşamı Amerikaya gedəcəyi qərara alınmışdı! Elə güman eləyirəm, bu qərarla bağlı bütün həqiqətlərin artıq Şahın əlində olmadığını, əvvəlki iradəsinə baxmayaraq, ona üstün gələn həqiqətlərə boyun əyməyə məcbur olduğunu deyə bilərəm.

Bazar ertəsi günü Mexikoda lazım gələn tibbi ehtimallarımızın olub-olmayacağını öyrənməyim qərara alındı, özümlə evdəkilərdən birini götürüb, Mexikoya getdim. O gecə Mexikoda qaldım və xəstəxanadakı şöbə müdirlərindən biriylə, doktor Qarsiayla tanış oldum. Məndən əvvəlcədən xəstənin kimliyiylə bağlı məlumat istəməməsini xahiş eləyib, məsələni danışdım. Xəstəliyi böhranlı dövrdə olan, özü üçün xüsusi təhlükəsizlik tədbirləri lazım gələn bu xəstənin xəstəxanaya qəbul edilməsinin mümkün olub-olmadığını öyrənmək

istəyirdim. Radioloji tədqiqlərə, əməliyyata və sonra da radioterapiya üçün modern tibbin verdiyi bütün imkanlara ehtiyacımız varıydı. Olduqca xüsusi olan şərtlərimizin qəbul edilməsini asanlaşdırmaq üçün haqqımda məlumat verəcək adam kimi Sizi göstərdim. Doktor Qarsia məni günortadan sonra müayinəxanasında qəbul eləmişdi. Nə təəccübləndi, nə də yetik suallar verdi; məni rədd eləmədi və ertəsi gün xəstəxanadakı ofisində görüş vaxtı müəyyənləşdirdi. Xəstəni yatırımaqdan ötrü əsas binadan ayrı olan kiçik bir binanı məsləhət gördü. Bu bina tamamilə boş olduğu üçün təhlükəsizlik baxımından mənə məqbul göründü. Yeganə maneəsi zahiri görünüşünün çox təzə olmamasıydı. Xəstəxananın texniki xidmət otaqlarını gəzdim, xüsusilə, sonralar çox böyük əhəmiyyətə malik olacaq radioterapik müalicə avadanlığı sarıdan vasvası hərəkət elədim. Meksikalı radioterapiya mütəxəssisiylə doğrudan, şəxsən görüşdüm, təhsilini Kanadadakı ən yaxşı mərkəzlərdə almış bu həkim məndə çox yaxşı yetişdiyi təəssüratını buraxdı.

Sonra Quernavaçaya qayıdıb, Mexikodakı xəstəxananın verdiyi imkanlarla bağlı müsbət fikrimi bildirdim. Şahın yanında olan bir neçə adam xəstəxananın təhlükəsizlik şəraitini yoxlamağa getdilər; mənə sonradan deyildiyinə görə, şəraiti əlverişli saymayıblar. Buna görə də Şahın icazəsiylə doktor Qarsianı tapıb, xəstənin şəxsiyyətini açıqladım və ondan konsultasiya üçün

Quernavaçaya gəlməsini xahiş elədim. Xəstəni birlikdə müayinədən keçirdik, o da mənimlə eyni fikirdəydi: qızdırmalı tıxanma sarılığı diaqnozu qoyduq, səbəblərinin mümkün qədər tez araşdırılması lazım gəlirdi, çünki bunun nəticəsi mütləq cərrahi müdaxilə olacaqdı.

O vaxt xəstəlik hələ adi tibbi məsələ kimi görünürdü, amma get-gedə artıq heç də adi olmayan hala çevriləcəyi ortaya çıxdı.

Amerikalı heyətin Meksikada qalmaq fikrinə müsbət baxmadıqlarını dərhal başa düşdüm. Bob Armaoya Meksikadakı xəstəxananın imkan verdiyi şəraiti əlverişli və yetərli hesab elədiyimi söyləyib, ona bütün dəlil-sübutlarımı danışdım. Mən şəxsən Amerikaya qarşı Meksikonu müdafiə elədim, yalnız: « Xəstənin müalicəsi Meksikoda aparıla bilərmi?» sualına verdim «Bəli, bu tamamilə mümkündür» cavabının səbəblərini söylədim. Armao mənə qısaca belə cavab verdi: «Belə bir xəstə üçün müalicənin mümkün olması bəs eləməz, ən yaxşı müalicənin aparılması lazımdı, bu ən yaxşını da yalnız Amerika təmin eləyə bilər».

Bir neçə gün əvvəl mənə çox qətiyyətli şəkildə Amerikaya getməyi birdəfəlik rədd elədiyini bildirən Əlahəzrətin oraya yola düşməklə bağlı dilə tutulması üçün kifayət qədər sübutların toplandığı dərhal ortaya çıxdı. Mənə Amerikaya getməyə qərar vermək üzrə olduqlarını bildirdilər. Qəbul ediləcək tibbi qərarlarla

bağlı özümü hələ səlahiyyətli hesab elədiyimə görə, xəstəmizin hansı həkimlərin sərəncamına veriləcəyi barədə məlumat toplamaq istəyirdim. (Doktor Keanın ilk səfəri məndən gizlədildiyi üçün hələ əvvəlcədən seçim edildiyini düşünməzdim.) O andakı akut komplikasiyasının qəti səbəbi nə olursa-olsun, bu ciddi lenfomanın müalicəsində qəti şəkildə təcrübəli, dünyada məşhur olan bir heyətə ehtiyac olduğunu düşünürdüm. Bir neçə ad xatırlayırdım: Qərb tərəf üçün (S. Rozenberq,) şərq tərəf üçün (E.Frey). Sizin fikrinizi öyrənmək üçün zəng eləyəndə, mənə əgər Nyu-Yorka getmək qərara alınarsa, doktor Burxhealla əlaqə yaratmağa cəhd göstərməyi məsləhət vermişdiniz. Qalan bir neçə saat ərzində Armaodan müstəqil hərəkət eləməyi sınaqdan keçirib, yuxarıda adı çəkilən bütün o həkimlərlə əlaqə yaratmağa çalışdım. Düzü, özləriylə söhbət eləmək mümkün olmadı, vəziyyəti açıqlayan mesaj qoya bilmədiyim üçün məni axtarmalarını xahiş eləməklə kifayətləndim. Əslində, hər şey çox sürətlə gedirdi, mənə Nyu-Yorkdan bir həkimin gəldiyini bildirdilər: bu doktor Benjamin Keanın ikinci gəlişiydi, amma bizi tanış eləyəndə, ilk dəfə gəldiyini dedilər.

Doktor Keanla görüşəndə, bir az təəccübləndiyimi bildirdim, onun ixtisas sahəsini öyrənəndə, mənə tropikal xəstəliklər mütəxəssisi lazım olmadığını və məsuliyyətimi onun sərəncamına verməyi məntiqli hesab

eləməyib, əleyhinə çıxdım. Mənə xəstəni əmanət eləmək istədiyim Nyu-Yorkdakı həkimlərin gələ bilməyəcəklərini, amma assistentlərindən birinin gələcəyini demişdilər; halbuki, qarşımda Keanı gördüm. Etirazlarım müqabilində məni sakitləşdirmək üçün dərhal Nyu-Yorkdakı mütəxəssisləri tapacaqlarına söz verdilər. Keanla tibbi mövzulardakı mübahisələrimi davam etdirdikcə, heyrət içində qalırdım: vəziyyətə nəzarəti ələ alacaq bu adam mənim nəzərimdə qan xəstəlikləri və onkologiyada istifadə edilən modern üsullar məsələsində kifayət qədər məlumata malik deyildi. Bütün bunların müqabilində əsəbiləşir, bədbinliyə qapılırdım.

Tibbi olaraq, lenfomanın körpücük sümüyünün üstündə peyda olduğunu görürdüm. O andakı fikrimə görə, xəstəlik diafraqmanın altında da özünü göstərirdi və işin pis tərəfi buydu ki, hemoterapiyanı çətinləşdirəcək dairəvi qan hüceyrələrinin azalması dövrünə qədəm qoyulmuşdu. Təəssüf ki, gələcəkdə nələr olacağını təxmin eləyə bilirdim. Artıq Armao-Kean cütlüyünün həyata keçirdikləri siyasətlə mənim əlimdən hər cür müdaxilə haqqını aldıqlarını başa düşmüşdüm. Buna Amerikaya getmək qərarının Əlahəzrətlərin ilk (və şübhəsiz, həqiqi) iradəsi olmadığını bilməyimdən doğan əzab da əlavə olunurdu. Axırda onun Nyu-York xəstəxanasına göndəriləcəyini öyrənəndə, bədbinliyim artdı. Cənab Aləmi bu xəstəxanada işləyən bəzi həkimlərə aparmaq

məcburiyyətində qalanda, onlarla necə çətin şəraitdə mübarizə aparmalı olduğumu hələ xatırlayıram.

Mənə Nyu-York xəstəxanasına gediləcəyi deyiləndə, Əlahəzrətlərin yatağının ətrafındaydıq. Fikirləşdiklərimi Əlahəzrət Kraliçənin qulağına pıçıldadım. O da dərhal söhbətə qarışıb: «Doktor Flandrin düşünür ki... və s.» dedi və mənim sözlərimi təkrarladı. Buna görə də otaqda olan Keyn və Armao hər cür sözlü təminatı verdilər; daha açığı, mümkün qədər gizliliyi həyata keçirmək qayğısıyla bu xəstəxananın seçildiyini dedilər və mənim tələb elədiyim həkimlər qrupunun xəstənin məsuliyyətini üstlərinə götürəcəklərini söylədilər. Artıq mübahisə vaxtı keçmişdi. Sonradan öyrəndiklərimiz hər şeyin əvvəlcədən qərara alındığını sübut eləyir. Deyildiyinə görə, Əlahəzrətləri Meksikada qalmağa inandaran dəlil-sübutlardan biri də bəzi yüksək səviyyəli meksikalıların ölkələrinin təbabətiylə bağlı mənfi fikirləriymiş. Əlbəttə, bütün bunlardan xəbərim olmamışdı, rolumun sona çatdığını başa düşmüşdüm, bundan sonra göstərməli olduğum tibbi etika və nəzakət məcburiyyəti xəstənin həkimlərə olan inamını zədələməyi idi. Mexikodakı doktor Qarsiyaya təşəkkür məktubu yazıb, şəraitin bizim nəzərdə tutduğumuzdan fərqli qərar çıxarılmasını lazım bildiyini söylədim, ondan üzr istədim. Əlavə məlumat yazdım, Şahın son altı illik anketinə qoyub, Keana verdim.

Amerikadakı xəstəxanaların iş tərzini və ənənələrini bildiyim üçün Əlahəzrətlərə Nyu-Yorkda onların yanında fəal rol oynayacağımın çox şübhəli olduğunu, amma arzuladıqları təqdirdə yoldaşlıq eləyə biləcəyimi söylədim. Şah əvvəlki səfərlərimdə də həmişə olduğu kimi, mənə nəzakətlə təşəkkür elədi və onlar üçün bu vaxta qədər çox işlər gördüyümü, Parisdə xəstəxanadakı məsul işimin məni gözlədiyinə əmin olduğunu və sonralar mütləq görüşəcəyimizi sözlərinə əlavə elədi. Bu qədər yaşlı və xəstə olmasına baxmayaraq, professor Millenin ona kömək göstərmək üçün zəhmət çəkib Parisdən Tehrana gəlməsinin heyranlıq doğuran hərəkət olduğunu bildirdi. Daha sonra Əlahəzrət Kraliçə məni xüsusi qəbul elədi; Şah və öz adından həqiqi Pers hədiyyəsi verə bilmədiyi üçün üzr istəyib, Pəhləvilərin gerbi işlənmiş Meksika gümüşündən tas formalı rəmzi hədiyyə bağışladı. Sonra çəkingən təbəssümlə bu sözləri əlavə elədi: «Bunu iş masasının üstünə qoyub, içinə qələmlərinizi yığa bilərsiniz!» Mən də ona Şaha çatdırması xahişiylə. Amerika təbabətinə və onu müalicə eləyəcək həmkarlarımla böyük bacarığına olan mütləq inamımı dilə gətirdiyim və yaxşılıq arzularımı bildirdiyim məktub verdim. Sonra özümü birdən-birə çox tənha hiss elədim.

Qaldığım «Las Quintas» otelinə geri qayıtdım, sonra Quernavaçadan Mexikoya gedən o gözəl yol boyunca

Sizin bir bazar axşamı mənə zəng eləməyinizlə başlanan bu uzun macəranı yenidən xatırladım... Bir səfərdən digərinə elədiyim hər ziyarətdə (səfərlərimin sayı gərək ki, əlliyə çatmışdı) həmişə bu və ya digər səbəbdən, daha sonrakı səfərin olmayacağını düşünürdüm. Budu, bu dəfə müddət bitmişdi. Həm vəzifəmin sona çatdığını düşünüb, bir növ rahatlıq hiss eləyirdim, həm də bir az ürəyim sıxılırdı, bütün mənliliklə həyatımı həsr elədiyim və artıq əlimdən onun üçün bir iş görmək imkanı alınan bu xəstə üçün narahatlıq duymaqdan özümü saxlaya bilmirdim».

Şahın və mənim Meksikadakı xəstəxanada yatmağa dilə tutulduğumuz tamamilə doğrudu. Amerikanın qonaq saxlamağı rədd eləməsində bizi yaralayan bir şey varıydı. Mənə gəlincə, oraya gedişimizin səbəb olacağı düşməncilik nümayişlərindən, başlıcası, Amerikadakı siyasətçilərin bizə bəslədikləri kindən qorxurdum. Bizi Amerikaya getməyə məcbur eləyən yalnız Armao və Kean deyildilər; Şahın ailəsi, xüsusilə, bacısı Nyu-Yorkda Mexikodan daha yaxşı müalicə olunacağına inanan Şahzadə Əşrəf bütün güclərini buna sərf eləmişdilər. Bu mübahisə məni vicdan problemiylə qarşı-qarşıya qoymuşdu. Şəxsən mənim fikrim professor Flandrinin mövqeyinə qatılmağın tərəfindəydi. Digər tərəfdən, bu məsuliyyəti təkbaşına üzərimə götürmək istəmirdim. Şaha bir şey olsa, özümü qəti bağışlamayacağımı

bilirdim. Buna görə də Amerikaya getmə qərarına qarşı çıxmağım mümkün olmadı.

III.

Tehrandakı səfirliyinin təhlükəsizliyi üçün qorxan Amerika hansı maneələrdən keçib axırda bizə sərhədlərini açmışdı? Amerika dövlətinin ən ali hakimiyyət orqanlarında o zaman gedən mübahisələri araşdırmış Pyer Selincer Ağ evdə bu qərarın necə qəbul edildiyini açıqlayır:

“Xarici İşlər Nazirliyi Şahın xəstəliyinin ciddiliyini və ona lazım olan müalicənin Mexikoda aparılmayacağını təsdiqləyəndə, xarici işlər naziri (dövlət katibi-tərc.) Prezident Karterə Şahı Amerikaya qəbul eləməsi təklifini verdi. Sayrus Vens ciddi xəstəlik məsələsi barədə söhbət getdiyini vurğulayıb, bunun yaşayışa icazə kimi yozulmayacağını söylədi.

Qərar Ağ evdə 1979-cu il oktyabrın 19-da Cimmi Karterin xarici işlər məsələlərinə ayırdığı həftəlik cümə səhəri yeməyi vaxtı qəbul edildi. Əlbəttə ki, həmin qərar risq istəyirdi, amma Şah Amerikada yerləşmək istəyəndə, ona arzu olunmadığı bildirilib, aylardan bəri bu qədər iyrenc alver edildikdən sonra indi ona bu cür iltifat göstərmək borcumuzuydu.

Karter də Şahın lehinə belə iltifat göstərməsinin lazım gəldiyi fikrindəydi. Çəkinəcəkləri Tehrandakı Amerika səfirliyində xoşagəlməz hadisələr ola

biləcəyindən qorxmasından qaynaqlanırdı. Bu qərarı qəbul eləməzdən qabaq məclisin daimi üzvlərindən fikirlərini soruşdu: vitse-prezident Uolter Mondale, Sayrus Vens, Zbiqnev Bzejnski, müdafiə naziri Harold Braun və Ağ evin baş katibi Hamilton Cordan. Hamısı yekdilliklə ona Şahın Amerikaya gəlməsinə izin verməsini təklif elədilər.

Karter həmin fikrə qoşulduğunu deyib, bu sözləri söylədi: “İranlılar bizim səfirliyimizi işğal edib, orda çalışanları girov götürəndə, mənə nə təklif edəcəksiniz?” (Pyer Selincer. “Əsir alınanlar, Tehrandakı gizli sövdələşmələr”, Paris, Buchet-Kastel nəşriyyatı. 1981).

İki həftədən sonra, 1979-cu il noyabrın 4-də Karterin qorxduğu şey oldu: həm islamçı, həm də kommunist tələbələr Amerika səfirliyinə hücum edib, oranı ələ keçirdilər.

Hücum vaxtı orda olan altmışa yaxın diplomatı dörd yüz gün ərzində girov kimi saxlayacaqdılar.

Sayrus Vens sonralar: “Nəzakətli və insanpərvər davranmaqla, bunun nəticəsində Tehrandakı səfirliyimizdə çalışanların başına gələ biləcəyi ehtimal olunan pislik arasında seçim eləməyimiz lazım gəlirdi”, - yazacaqdı...

İslam İnqilabı Respublikası dövləti ərimin həqiqətən xəstə olduğuna inanmırdı və onun Amerikaya gedib, bu ölkənin köməyi ilə Tehranda iqtidarı yenidən ələ alacağını iddia eləyirdi...

* * *

Nyu-Yorka yola düşməyimizdən bir az əvvəl, 1979-cu il oktyabrın 21-də dəftərimə yazdığım bu sətirləri tapdım:

“Ərimin səhhəti məni çox narahat eləyir. Əvvəlcə ümidimi saxlayır, ona cəsərət verməyə çalışırdım, amma ürəyimin sıxıldığı da həqiqətiydi. O, çox zəifləyib, bəzən dözülməsi çətin ağrılar çəkir. Əlimdən onun üçün heç bir şey gəlmir, heç bir dərman ağrılarını sakitləşdirmir, həkimlər də bu böhranların səbəbini açıqlamırlar.

Nyu-Yorka getmək qərarı qəbul eləməyim məndən ötrü heç asan olmadı. Amerikalılar ərimin həqiqətən xəstə olduğundan, bu xəstəliyin viza almaq xətrinə uydurulmuş nağıl olmadığından əminlik üçün az qala öz həkimlərindən birini göndərəcəkdilər. Ərimin də, mənim də ora getməyi qəti istəmədiyimizi kaş ki, biləydilər!”

Oktyabrın 22-dən 23-nə keçən gecə kiçik bir təyyarələ Nyu-Yorka getmək üçün havaya qalxdıq. Meksika prezidenti Xose Lopes Portilyo əməliyyatdan dərhal sonra Quernavaçadakı villamıza qayıda biləcəyimiz barədə təminat verdiyinə görə, özümüzlə yalnız lazım olan şeyləri götürmüşdük. Təyyarəmizin Amerikaya giriş formallıqlarının tamamlanması üçün Floridada Fort Lauderdaleya enməsi lazım gəlirdi; həmin andan etibarən işlər tərsinə döndü. Pilot Lauderdaleyə endi, ancaq hava meydanını səhv seçdiyindən, orda bizi gözləyən kimsə

yoxuydu. Təyyarənin içi çox istiydi, qadağan olunmasına baxmayaraq, platformada bir az gəzirmək məqsədilə aşağı endim. Bu vaxt Robert Armao başqa təyyarə meydanına endiyimizi bildirmək üçün adamlara zəng vururdu. Deyəsən, Karantin idarəsindən bir müfəttiş təyyarəyə qalxıb, özümüzlə bitki gətirib-gətirmədiyimizi soruşdu və müsadirə edə biləcəyi nə vardısı, aldı.

Nəhayət, bir saat çəkən intizardan sonra o biri təyyarə meydanında bizi gözləyən rəsmi vəzifəli adamlar gəldilər və Nyu-Yorka getmək üçün yenidən havaya qalxdıq. Səhərin ilk şəfəqləriylə Nyu-Yorka çatdıq. Allaha şükür, televiziya kanallarından kimsə yoxuydu. Bizi Şahzadə Əşrəfin, uşaqlarımızın qaldığı Şərq yamacındaki evinə aparmalarını xahiş elədik. Amma küçənin başlanğıcında Robert Armaoya işləyən amerikalılardan biri yaxınlaşmamağımızı işarə elədi: Şahzadə Əşrəfin evinin pəncərələri altında böyük jurnalist qrupu gözləyirdi. Sürücü geri dönüb, bizi doğrudan da, Nyu-York xəstəxanasına apardı.

On yeddinci qatda bizə iki otaq ayrılmışdı: biri Şaha, o biri ona baş çəkəcək adamların gözləyə bilmələri üçün. Otaqlar dəhlizin axırındaydı, beləcə, girişlər rahatca nəzarət altına alınır və dəhlizin bu hissəsi bağlana bilərdi.

Ərim yatıb, xəstəxana başçıları ona baxılmasını üstlərinə götürər-götürməz, Şahzadə Əşrəfin evinə getdim. Quernavaçadan Nyu-Yorka uçanda yol boyu uşaqlara

atalarının ciddi xəstə olduğunu hansı sözlərlə başa salacağımı fikirləşmişdim. Ərimi xəstəxanaya aparmazdan əvvəl onlarla rahatca danışa biləcəyimi güman eləyirdim, amma orda gözləyən jurnalistlər buna mane olmuşdular.

İndi çıxılmaz vəziyyət varıydı: Şahın 1974-cü ildən bəri çox yaxşı gizlədilən xəstəliyi Nyu-York xəstəxanasındaki həkimlər tərəfindən hər an ifşa edilə biləcəkdi. Radiolar və televiziyalar xəbəri dərhal yayacaqdılar, ona görə də uşaqların xəbəri jurnalistlərin ağzından eşitmək riski çox böyüyüdü, bu onlar üçün təsəvvür olunacaq ən əzabverici, ən ağır zərbə olacaqdı. Onlarla vaxtında danışa bildim və güman ki, atalarının yaxşılaşacağına olan ümidimi ifadə eləməyi bacardım.

Cərrahi müdaxilənin gəlişimizin ertəsi günü, oktyabrın 24-də aparılması qərara alındı. Əməliyyat otağının qapısına qədər ərimin yanında olmağıma icazə verdilər, tamam içəri girən vaxt hər halda, ən pis ehtimalı düşündüyümdən, Şah biləyimdən bərk-bərk tutub, bu sözləri söylədi: “Uşaqlara yaxşı bax və adamların səni əzməsinə yol vermə”.

Cərrah ərimin öd kisəsini götürdü, amma dalağın da götürülməsinin lazım gəldiyi açıq ortadaydı. Bunu niyə eləmədi? Sonrakı açıqlamasında əvvəlcə iki orqanı birdən götürməyin çətin olacağını düşündüyünü söylədi, sonra

da öd kisəsini götürmək məqsədilə elədiyi kəsiyin dalağa çatmasına yol vermədiyini aydınlaşdırdı.

Əməliyyat qurtaranda cərrah əməliyyatın uğurlu keçdiyini, gələcək üçün yaxşı olacağını dedi. Dəftərimin 25 oktyabr tarixli səhifəsini təkrar oxuyanda, vəziyyətin qəfildən yüz səksən dərəcə dəyişəcəyinin izlərini tapıram:

“Bu səhər ümidim və inamım varıydı, özümü güclü hiss eləyirdim. Ərimdən xəbər tutmaq üçün zəng vuran adamlara cəsaret verməyə çalışmışdım, amma bir az əvvəl həkimlərin mənə söylədikləri ürəyimə bıçaq kimi saplandı: bu xəstəliyə tutulan xəstələrin əlli faizi on iki aydan on səkkiz ayadək yaşaya bilərdilər; əlli faizi üçün yaxşılaşma ümidi varıydı. Mən suallarım ilə həkimləri sıxışdıranda, sözlərini geri götürüb, bunun qəti olmadığını, hər şeyin tamamilə xəstənin göstərəcəyi müqavimətə bağlı olduğunu söylədilər.

Ərimin müsbət müqavimət göstərməyi bəs eləyər! Bir az əvvəl özünü daha yaxşı hiss elədiyini söyləyirdi, həkimlər də onun yaxşılaşacağına inanırlar”.

Bu əməliyyatın nə qədər primitiv aparıldığını çox sonra öyrəndim. Əməliyyatı aparən cərrahın həddən artıq pul istədiyini eşitdim. (Burda adi xəstənin məşhur adamdan daha yaxşı müalicə olunduğu söylənirdi.) Qısa müddətdən sonra yenidən çağırmağa məcbur olduğum professor Flandrin illər keçəndən sonra professor Jan

Bernara yazdığı məktubda bu ürəkəğrından nəticəni çıxarırdı:

«Xatırlayırsınızsa, Şah üçün ondan kömək istənən amerikalı onkoloq (xərçəng mütəxəssisi) doktor Morton Koleman məni Parisdən telefonla tapdı. Doktor Keana Şahın xəstəliyilə bağlı müfəssəl anket qoyduğuma görə, başlanğıc olaraq vəziyyəti bilməsi lazım gəlirdi, mən də əlimdən gəldiyi qədər bütün əhvalatı danışdım.

Doktor Kean verdiyi sözlərə əməl eləməmişdi. Sonralar məlum olduğuna görə, Morton Koleman da (o, üstəlik, Keanın seçdiyi onkoloquydu) Əlahəzrətlərin ondan xəbərsiz, tövsiyələrini söyləməsinə belə, imkan verilmədən əməliyyata aparılmasına çox təəccüblənmişdi. Kean ona köməkçi kimi, daxili xəstəliklər şöbəindən hormon mütəxəssisi olan doktor Uillyamsı aparmışdı, öd daşı diaqnozu qoyulandan sonra əməliyyat heç də yaxşı seçilməmiş cərraha verilmişdi. O da hələ lap əvvəldən dalağı çıxarmaqdan vaz keçib, sağ qabırğanın altından kiçik yarıqla qarın boşluğuna girmişdi. Bundan daha ciddi şəkildə uyğun klinik şərtlərlə aparılan öd kisəsi daşı əməliyyatında əsas öd yolunu kəsən bir daşı gözdən qaçırılmışdı. Bu son dərəcə əhəmiyyətli və bağışlanmaz xətaydı, çünki əməliyyatı başa vurmamışdan qabaq görüntüləmə texnikası tətbiq edilməmişdi. Amerikada və digər ölkələrdə tibb aləmi baş verənlərə inanmamış, hətta bu vəziyyət lağlağı mövzusu belə, olmuşdu. Dünyanın

bütün ölkələrində olduğu kimi, Amerikan təbabəti əslində, «ən yaxşı» olanı təmin eləməmiş, «ən pis» olanı həyata keçirmişdi. Doğrudan da, belə təəccüblənməyimiz üçün bir çox səbəb varıydı. Sonralar baş verən hadisələr zəncirinə də elə bu uğursuzluq səbəb oldu.»

Ərim əməliyyatdan dərhal sanra yenidən dəhşətli ağrılar çəkməyə başladı. Yalnız o zaman həkimlər öd yollarındakı bütün daşların götürülmədiyini başa düşdülər. Bu dəfə qarın boşluğunu yenidən açmaq əvəzinə, daşın endoskopiya ilə çıxarılması qərara alındı.

Ancaq endoskopiya üçün çağrılan gənc həkim bu dəfə müdaxilədən imtina elədi, çünki həmin axşam operaya gedəcəkdi! Heyrətdən qanım donmuşdu. Ərim ömrünün son anlarındaydı, özünü xəstələrini müalicəyə, sakitləşdirməyə həsr eləməli olan bu gənc həkimin yeganə düşündüyü şeysə operadakı kreslosuydu.

Əməliyyatla paralel olaraq, doktor Morton Koleman da hökmdarın xərçəngiylə mübarizə aparmağa başladı. Memorial Sloan-Kettering adlı xərçənglə mübarizə mərkəzi Nyu-York xəstəxanasıyla üzbəüzdə yerləşir. Bu iki bina bir-birinə yeraltı dəhlizlərlə bağlanıb. Bizdən xəstəxananın xidmət personalının istifadə elədiyi bu dəhlizlərdən keçib, şüa müalicəsinə getməyimiz xahiş olundu.

Qorxduğumuz başımıza gəlmişdi. Xəstəxanada qaldığımız ortaya çıxar-çıxmaz iranlı nümayişçilər

pəncərələrin altına yığışmışdılar, hər gün gəlirdilər. Ərim ölümlə mübarizə aparanda, həmin nümayişçilərin onun ölməsi üçün dua elədiklərini, səsləri gəldiyi qədər “Şaha ölüm! Rədd olsun, Şah!”, - bağırdıqlarını eşidirdimi, görəsən? Bilmirəm, Tanrının onu heç olmasa, bu barədə qoruduğuna inanmaq istəyirəm. Hər nə olursa-olsun, məni çox duyğulandıran hadisə baş verdi: yaxındakı tikintidə işləyən amerikalı fəhlələr nümayiş keçirən iranlıların davranışından çox sarsılıb, onlara etiraz bildirdilər.

Şah bu olub-keçəni eşitməmiş olsa belə, ətrafımızdakı böyük gərginliyi hiss eləməmiş olmazdı. Xərçənglə mübarizə mərkəzinin personalı Tehranın terrorunun qurbanı olmaqdan qorxub, bizi qəbul eləməkdən çəkinmişdi. Ona görə də irəli sürdükləri təhlükəsizlik şərtləriylə bizi çətin vəziyyətdə qoyurdular. Mənə: “Sabah səhər saat beşdə gəlin”, – deyirdilər. Saat dördə qalxıb, xəstəxanaya gedirdim, orda görüşün axşam saat ona təxirə salındığını, yaxud həkimin gəlmədiyini və ya şəhərdən kənardə olduğunu öyrənirdim.

Mənə arzu olunmadığımızı çox açıq şəkildə hiss etdirirdilər. Təkərli kreslodə oturan Şahı hadisələrdən mümkün qədər qorumağa çalışıb, hər dəfə yerin altındakı adamın qəlbini qaraldan, kirli paltar torbalarıyla dolu həmin dəhlizlərdən keçmək məcburiyyətindəydik.

Atamın ölümündən sonra məndə xəstəxananın çox hükrüdücü xatirəsi qalmışdı, burda keçirdiyimiz dəhşət çox həzin şəkildə onu xatırladırdı.

Bəli, bu dəhşətiydi. Oktyabrın axırında dəftərimə yazdığım səhifəni oxuyuram.

«Allahım, ərim artıq bir gün olmayacaqsa, nolar, əzab çəkməsin! Başqalarına həsr olunmuş xidmətin mükafatı budumu? Ərimin ağzından ən kiçik təəssüf kəlməsi çıxmır, hələ özündə gülümsəməyə güc tapır. Dünyanın dörd tərəfindən çiçəklər, açıqcalar, teleqramlar yağır. Yaxın dostlarımız, ailəmiz, hökmdarlar, dövlət başçıları və tələbələr axtarırlar. Onlara cavab verməli, təşəkkür eləməyə qüvvə tapmalıyam. Bu dünyanın artıq məndən ötrü heç bir mənası yoxdu. Özümü qəlbim boşalmış kimi hiss eləyirəm. Tehrandan Xalxali Şahı xəstəxana otağında öldürmək üçün adam göndərəcəyini söylədi. Xomeynisə, Şahın doğrudanmı xəstə olduğunu, yoxsa yalanmı dediyini öyrənmək məqsədilə həkim göndərmək istəyir. FTB-nin (Amerika Federal Təhlükəsizlik Bürosu – tərc.) ərimi qoruduğunu iddia eləyir.

Hər səhər xəstəxanaya gedirəm. Bəzən ön tərəfdəki giriş qapısından girirəm, amma çox zaman zibil qutularıyla, əyilmiş stullarla və sınıq masalarla dolu xidmət mərtəbəsindən keçmək məcburiyyətindəyəm. Xidmət mərtəbəsindəki zavallı işçilərin hamısı zəncidi,

aralarında bircə nəfər ağ yoxdu. Ərimin yanında otururam, yalnız onun yanında özümü yaxşı hiss eləyirəm. Bayırda adamlar çox əsəbi, həyəcanlıdılar, mənim canım da onların qorxularını, ya da məsləhətlərini eşitmək istəmir. Bununla belə, kiçik şeylərlə də məşğul olmaq lazım gəlir, telefona baxmalı, məktublara cavab verməliyəm. Uşaqlarımı istədiyim qədər görə bilmirəm, dərslərinə nəzər salmağa belə vaxtım yoxdu.

Ərimin yanında yəm, günortaüstü saat üçdü. O, yatır, mən narahatam, ürəyim darıxır. Pəncərədəki pərdələrin arasından işıq sızır. Ətraf sakitdi, yalnız ara-sıra aşağıdakı maşınların uğultusu, polis maşınlarının və ya «təcili yardım»ın siqnalı, ya da vertolyotun gurultusu eşidilir. Ərim gəzişməli idi, amma onu gəzişən görməyə dözə bilmirəm, nazik ayaqlarının görkəmi qəlbimi çox yaman ağrıdır. Artıq cəmi altmış dörd kilodu. Ona ümid verməli, cəsarət aşılmalı, gülümsəməliyəm. Fikirləşirəm ki, bu insan saçlarını ölkəsi üçün ağartdı. Prezident Sədat zəng vurdu: «Qardaşım, təyyarəm sənə üçün hazır durub. Nə vaxt istəsən, gözümün üstündə yerin var,» – dedi. Cahan Sədat da dəfələrlə zəng elədi. «Qəzetlərdə yazılanlara fikir vermə, – deyə təkrarlayıb dururdu və əlavə elədi: – Biz burdayıq, Fərəh. Biz burdayıq.»

O qorxunc günlərdə Şah oğlumuz Rzanın sevgi və hörmət dolu məktubunu alıb, təsəlli tapdı:

«Çox sevgili atacığım!

Hər şeyə qadir olan Allahdan sənin ən qısa müddətdə yaxşılaşmağını arzulayıram. Onun diləyimi yerinə yetirəcəyinə əminəm, çünki fikirləşdikcə, sənin heç bir səhv eləmədiyini daha yaxşı başa düşürəm. Bütün həyatını xalqına xidmətə və Allahın iradəsini yerinə yetirməyə həsr elədin. Onun səni yaxşı insan kimi sevdiyindən və həmişə qoruyacağından əmin ol! Qətiyyən yalnız olmayacağını və milyonlarla adamın dualarıyla sənin yanında olduğunu bil! Doğulduğumuz əziz torpaqlara göstərdiyin dəyərli xidmətlər qəti unudulmayacaq.

Allahdan sənin əbədi qorumasını diləyirəm, sən mənim yeganə yaşamaq səbəbimsən.

Dərin sevgilərimlə,

Rza.»

Çox sonralar, böyük oğlum mənə bu qədər uzun illər ərzində atasının gördüyü işləri tərifiylən mətbuatın ondan söz açanda, birdən-birə istifadə elədiyi sözləri görəndə, çox heyrətlənib, narahat olduğunu söyləmişdi. «Dərk ediləsi deyildi, səhərdən-axşama qədər atam «despot», «qəddar» olmuşdu. Daxilimdə eyni adamdan bəhs olunmadığını düşünürdüm. Mənim tanıdığım insan həmişə xalqına hörmət eləyən, ölkəsinə sadıq adamıydı. İndi qəfildən bütün dünyanı onun İrani diktator kimi idarə elədiyinə inandırmaq istəyirlər, amma biz bunun yalnız olduğunu yaxşı bilirdik.»

Bəli, ətrafımızda qorxunc gərginlik varıydı, adamların kinlə dolu bağırtıları da məni təqib eləyirdi. Özümü sanki nifrətdən gözləri heç bir şey görməyən kütlələr tərəfindən qovalanan kimi sayırdım. Cangüdənlərim olan iri cüssəli amerikalı polislər məni bu adamlardan ciddi-cəhdlə qoruyurdular. Bir cangüdənin məni sığınacağa sürükləyəndə, danlamasını hələ də xatırlayıram: “Biri rahatca yanınızdan keçə bilər və taq! Başınıza atəş açar bilər”. Bunu deyəndə, şəhadət və orta barmaqlarını gicgahıma dayamışdı. Mən də “Nə nəzakətsiz adamdı!”, – düşünmüşdüm. Şahın ətrafındakı təhlüksizlik kordonuna baxmayaraq, istisna da olsa, bir neçə adam ona yaxınlaşıb, dəstək verə bildilər. Bu adamlar arasında xüsusilə, sabiq maliyyə naziri Huşəng Ənsəri, Elm və Tədqiqat naziri olmuş doktor Əbdül Hüseyn Saminin səfərlərini xatırlayıram. İranda konsert vermiş Frenk Sinatra da gəlib, səfərdəkilərin mühafizi olan müqəddəs Kristofun medalyonunu verdi, yaşadığımız sürgündə onun bu mənalı hərəkəti məni çox rıqqətləndirdi. Şah mənim son şəxsi mətbuat katibim olan Seyid Hüseyn Nadirlə də görüşdü. Danışdığına görə, xəstəxanaya gələndə, sürəti artırdığı üçün amerikalı polislər maşını saxlamışdılar, amma onlara kimi ziyarətə getdiyini söyləyəndə, ürəkləri yanıb, maşınını sərbəst buraxıblar.

Bu qarışıqlıqda mənim zavallı iki kiçik uşağım Leyla və Əli Rza başlarını itirmişdilər. Bir-iki dəfə qaçıb, onları heyvanat parkına apara bildim. Uşaqlar heç olmasa, getdikləri məktəbdə çox bədbəxt deyildilər, Leyla Marimountda, qardaşı st. Daviddə oxuyurdular. Bu qorxulu mühitdən qorumaq üçün yaxşı bir məktəbə - Ethel Wolker pansionuna yerləşdirdiyimiz Fərəhnaza gəlincə, o, sevinmirdi. Özünü bizdən çox uzaqda hiss eləyir, bizi gözləyirdi. Bu ondan ötrü çox ani dəyişiklik olmuşdu, sonradan onu da iki kiçik qardaş-bacısıyla bir yerə qoymadığım üçün çox peşimançılıq keçirmişdim. Xüsusilə, məktəbində qorumaq bir yana dursun, tərsi olan münasibət bəslədiklərini eşidəndə, hiss elədim bu peşmanlığı. Öyrəndiyimə görə, Fərəhnazın xəstə olduğu gün müəllimlərindən biri ona belə qabarmışdı: “Nə olub, şah qızısı deyəmi, bu qədər naz satırsan?” Atasını öldürdü, uşaq hər şeyini itirmişdi, hətta buna görə belə azacıq mərhəmət göstərmirdilər.

Bir gün yanımda yoldaşım olduğu halda, normal qadın kimi mağazada bir-iki saat dolaşmağı qərara aldım. Fransız sayaq hərəkət eləməyə razılaşmış, bu münasibətlə özümüzə Mişel və Jaklin ləqəblərini vermişdik. Bir ara qarşımızdakı satıcı qız özümə uzun-uzadı baxdı və:

“Bağışlayın, xanım, sizi bir nəfərə çox oxşatdım”, - dedi.

“Bəs, eləmi? Kimə oxşatdınız?”

“Şahın arvadına!”

Gülümsədim:

“Bunu mənə əvvəllər də deyiblər”.

“Eləsə, işiniz çətin olacaq. Bu vaxt o xanıma oxşamaq asan olmasın gərək”.

Bəli, doğrudan da, asan deyildi. Noyabrın 4-də səhər amerikalılar bizim Amerikaya gəlməyimizə cavab olaraq, Tehrandakı səfirliklərinin işğal edildiyini və diplomatlarının islamçılar tərəfindən girov götürüldüyünü eşidəndə, gərginlik son həddə çatmışdı.

Ayətullah Xomeyni bizim on iki gün əvvəl Nyu-Yorka gəldiyimizdən xəbər tutanda, bunu “amerikalıların Şahı yenidən iqtidara gətirmək üçün təşkil elədiyi fırıldaq” kimi mənalandırıb, təhqir yağdırmışdı. Sonra da tələbələri, xüsusilə də, ilahiyyat tələbələrini “Amerikanı, günahkarı, yeni taxtdan salınan hökmdarı geri göndərməyə məcbur eləmək məqsədilə Amerikaya və İsrailə qarşı şiddətli şəkildə hücumla keçməyə” çağırmışdı. Bu girov götürmə hadisəsində işğalçıların hökmdarın Tehrana qaytarılması məqsədini güdən İnkilab rəhbərinin himayəsində olduqları açıqca görünürdü.

Bununla belə, baş nazir Mehdi Bəzirganın bu hadisəylə bağlılığı yoxuydu. O və xarici işlər naziri İbrahim Yəzdi istefa verdilər. Həmin adamların istefasıyla Amerika İrandakı yeni hökumət içində dialoq qura bildikləri yeganə iki tərəfdarını da itirdi. Azadlıq

Hərəkətinin sabiq rəhbəri olan Mehdi Bəzirgan ərimin dövründə İrana xidmət göstərmiş yüzlərlə qadın və kişinin məhkəmə keçirilmədən edam edilmələrinə səsini çıxarmamışdı.

İbrahim Yezdiyə gəlincə, o, cəsərləriylə, nüfuzlarıyla, dürüstlükləriylə tanınan general Mehdi Rəhimi (Şahın adı gələndə salamlamağa cəsəret elədiyi üçün əvvəlcə sağ qolu kəsilmiş, sonra edam edilmişdi) və Nemətullah Nəsinin edam olunmasına qərar verən məhkəmədəki hakimlər və işgəncə verənlər arasında yer tutmuşdu. Amma bu dəfə Amerika səfirliyinə edilən hücumu heç şübhəsiz, öz şəxsi “əxlaq” anlayışına sığışdıra bilməmişdi.

Səfirlikdə yaşanan faciə haqlı olaraq, Amerika xalqını çox sarsıtmışdı, mətbuat da həmin adamların qəzəbini dilə gətirməyə başlamışdı. Olduğum yerdən hadisələrin gerçək tərəfini görməyim çox çətiniydi. Əsasən, Amerika xalqı əlbəttə, Tehrandakı “ortaçağ düşüncəli fanatiklər”ə qarşı qəzəb duymağdaydı, amma ətrafda bütün bunların ərimə görə olduğu da söylənirdi, bu vaxt sarsıntıdan məhv olurdum. O insanın hər gün yaşadığı cəhənnəm əzabına şahid olan adam kimi, dilə gətirilən bu mənfi duyğular, ondan “qurtulmaq” üçün az qala açıq-açığına səsələnən çağırışlar qarşısında bəzən bütün gücümü itirirdim.

1979-cu ilin noyabr ayının həmin qorxulu günlərində dəftərimə yazdığım və mənim o zamankı daxili aləmiyə çox yaxşı ifadə elədiyini düşündüyüm bu qeydləri tapdım.

“8 noyabr. FAT-ın (Fələstin Azadlıq Təşkilatı) xəstəxanaya hücum eləyə biləcəyi qorxusuyla bütün gecəni radioterapiya seansını təxirə saldılar. Bu qorxulu şeydi, çünki başqa xəstəxanaya da gedə bilmirik. Artıq həyatımızın sonunacan heç yerdə bizim üçün rahatlıq olmayacağını bilirəm. Ərimin xəstəliyi bəlkə də üçüncü dünya müharibəsinə yol açmaq üzrədi. Küçədə amerikalı gənclər bizim müdafiəmizə qalxıb, ölkədən çıxarılmışımızı tələb eləyən iranlı tələbələrle davaya girdilər. “Siz Karteri aparın, Şahı vermirik”, - qışqırırdılar. Onların dedikləri məni sakitləşdirməliydi, ancaq Xomeyni tərəfdarı olsalar belə, iranlıları döydüklərini eşitmək qəlbimi dərindən yaralamışdı. Heç istəmədən, bütün bu sarsıntılara, bu gərginliyə biz səbəb olmuşduq.

9 noyabr. Axırda bu gecə müalicə aparılacaq. Təhlükəsizlik səbəbindən xəstəxanaya getməməyim xahiş edildi. Evdə qaldım, amma heç cür yuxuya gedə bilmirdim. Hər şeyin qaydasınca gedib-getmədiyini öyrənmək üçün səhər saat 4-də zəng elədim. Mənə “Hər şey qaydasındadır”, dedilər, ərimin yaşayış qatındakı boş dəhlizlərlə aparıldığını görürdüm... Bu görüntüyə dözə bilmədim, qalxdım, polis maşınlarının birindən məni

Nyu-Yorkun səssiz küçələrində dolaşdırmasını xahiş elədim. Qayıdanda xəstəxanaya, ərimi görməyə getdim və sakitləşdim.

11 noyabr. Fərəhnazın şəhər kənarında yerləşən məktəbinə getmək üçün səhər erkəndən oyandım. Bu yol məni sakitləşdirir, mənzərə gözəldi, ağacları seyr edirəm. Vivaldi və ya Motsartdan kaset qoyuram. Fərəhnazın məktəbi yaxşı kimi görünür, amma zavallı uşaq orda heç xoşbəxt deyil. Onun yalnız olduğunu görmək məni də çox sarsıtdı. Bunlar uşaqlar üçün nə qədər ağır problemlərdir!

14 noyabr. Mənəvi tarazlığımı pozmamaya çalışıram, televizora baxmıram, radio dinləmirəm, qəzetləri oxumuram. Xüsusilə, televiziyanın xəbərləri çatdırmaq forması məni çox narahat eləyir. Cimmi Karter artıq İrandan neft almayacağı barədə bəyanat verdi, iranlılar da nefti başqa ölkələrə və daha baha satacaqlarını dedilər. İndi yavaş-yavaş bizim xəyali sərvətimizdən də bəhs eləməyə başladılar. Əvvəlcə iyirmi üç milyarddan başlayıb, otuza çıxdılar, bu tamamilə gülünc iddiadi. Xomeyni “özləriylə ölkənin birillik neft hasilatına bərabər olan pulu apardılar, bu pulu bizə geri verməli və mühakimə olunmalıdırlar”, - dedi. Bəni Sədr tarixdə ərimdən daha pis insan olmadığını söylədi. Zavallı amerikalılar çox çətin vəziyyətdədilər: insanın qarşısında çılğın adamlar varsa, nə qərar verəcəyini bilmir və gələcəyi görmək imkansızlaşır.

15 noyabr. Vəziyyət həddən artıq pisdi, ancaq mən ümidimi saxlamağa məcburam. Günlərin bir günü məndən danışılarda: “Zavallı, bütün o sıxıntılara dözə bilmədi”, - deyilməsini istəmirəm. Elə güman eləyirəm ki, artıq burdan getməliyik. Xomeyni və tərəfdarları malik olduğumuzu iddia elədikləri sərvətimizlə bağlı yalanlarıyla Amerika xalqını bizə qarşı qaldırmaqdadılar. İndi də Şahın beynəlxalq cani kimi mühakimə olunmasının lazım gəldiyini söyləyirlər. Xomeyni bütöv bir xalqı aradan götürməyə davam eləyir, amma mühakimə olunmalı mənim ərimdi! Əgər Tanrı varsa, niyə ortaya çıxmır?

16 noyabr. Bu sətirləri yataq otağında yazıram. Daim eyvanıma gələn çox sevimli, kiçik sincab var, ona fıstıq verirəm, dost olmuşuq. Şahın “Xatirələr”inin əlyazması üzərində X-lə işlədim. Bu gün günortadan sonra xəstəxanada çox qayğılıydım. Amerikanın ərimi İrana geri verməsindən və ya onu mühakimə eləyəcək beynəlxalq məhkəmə qurulması fikrini dəstəkləməsindən çox qorxuram.

20 noyabr. Tehrandakı tələbələr qaradərili amerikalıları azadlığa buraxdılar, amma aralarından biri çox doğru söz söylədi: “Biz də digərləri kimi, amerikalıyıq, dərimizin rənginin belə istismar edilməsini istəmirik!” Cimmi Karter İrani girovlarla pis davranıldığı təqdirdə

hərbi müdaxiləylə təhdid elədi. Bir atom sualtı qayığının Filippindən yola çıxdığını söyləyirlər.

Rahat olduğum bir an belə yoxdu. Öz-özümə “əgər Amerikanı tərک eləsək və Tehrandakılar girovları öldürsələr, qəzetlərin: “Getməsəydilər, amerikalılar öldürülməyəcəkdi”, - yazacaqlarını düşünürdüm. Ancaq burda qalsaq, bəlkə də beynəlxalq məhkəmə quracaqlar... Fikrim zavallı uşaqlarımdaydı. Onların əzab çəkməməsini nə qədər çox istərdim.

Məni İrana geri vermələrinə hazırım, tək, heç şübhəsiz, İranın ən yaxşı hökmdarlarından biri olan ərimin adı və xidməti ləkələnməsin, tək, bircə amerikalı əsgər də İran torpağını tapdumasın və dünya çılğın din adamının xatası üzündən qarışıqlıq yaşamamasın.

27 noyabr. Bu axşam saat onda Şah yenidən əməliyyat ediləndə, cərrahın qoyduğu daş götürüləcək. Kanadadan alman həkim gəldi. Əməliyyat sabah olacaqdı, amma təhlükəsizlik səbəbindən gecə aparacaqlar.

Bu beynəlxalq məhkəmə nağılı qanıma dondurur, sanki ölüm dəhlizlərində məhkum kimi yaşadığımı hiss eləyirəm. Əgər Şah məhkəməyə çıxarsa, illərlə onun İran lehinə gördüyü işləri tərifləyən bütün o dövlət başçıları nə deyəcəklər? Onlar da məhkum ediləcəklərmi? Əgər dünya belədisə, mən artıq bu dünyada olmamağı üstün tuturam.

Əməliyyat otağına getdim, ərim çox sakitiydi, boğazına cihaz qoyulmuşdu, amma buna baxmayaraq, gülümsəyə bilməsi ürəyimə işlədi. Bu vaxt Tehran: “Şahın xəstə olmadığına dair əlimizdə sübutlar var”, – deyə iddia eləyir, mənə onu burada-çarpayıda, qan ləkələriylə dolu örtüyün altında görürəm. Onun bu halı ürəyimi parçalayır. Yalnız cismən, duyduğu əzabdan deyil, bəlkə daha çox ruhən çəkdiklərindən ötrü.

28 noyabr. Prezident Karter jurnalistlərlə brifinq keçirdi və “Şantajə boyun əyməyəcəyik”, – deyə bəyanat verdi, bəlkə bu ərimi İrana geri verməcəyini ifadə eləyir. İlk dəfə Amerika prezidenti gözümə cəsür göründü. “İran hökumətini girov götürmə hadisəsində məsuliyyətli bilirik”, - əlavə elədi. “Şah burya gələndə, heç kəs mənə təzyiq göstərmədi. Bu mənim öz qərarımda, və düzgün iş tutduğumu düşünürəm. Heç bir şeydən peşiman deyiləm və kimsədən üzr istəmirəm. Şah azaddı, səhhəti əl verdiyi zaman gedə bilər”.

8 noyabr günü Şah dərhal prezidentə hadisədən çox sarsıldığını bildirmiş və çətin keçəcəyi bəlli olan sövdələşmələrini daha da çətinləşdirməmək üçün səhhəti əl verir-verməz Amerikanı tərək eləcəyini demişdi. Ayrı-ayrı yerlərdə ortaya atılan beynəlxalq məhkəmə qurma fikri onun geri verilməsini tələb eləyən Tehranı yumşaltmağa, ortaq fikrə gəlməyə meyllilik kimi görünürdü. Dəftərimi təzədən oxuyanda, görürəm ki, mətbuatın da həmin

mövzuya çox yer verməsi üzündən mənim beynimdə çox əhəmiyyətli yer tutub. Sonra bu məhkəmədən söz açmadılar. Prezident Karterin verdiyi təminata baxmayaraq, yalnız İrana geri qaytarılma təhdidi qaldı. Bu təhdid biz 1980-ci ilin martında Misirə dönənə qədər ərimin başının üstündən asılı qaldı. Ərim Misirə gedəndən dörd ay sonra vəfat eləyəcəkdi.

Noyabrın sonuna doğru həkimlər hökmdarın tezliklə xəstəxananı tərk eləyəcəyi barədə danışdılar, bir müddət dincliyə ehtiyacı olduğunu dedilər; biz də rahatlanıb, Quernavaçaya qayıtmağı düşünməyə başladıq. Robert Armao köməkçisi Mark Morzeni hər şeyin qaydasınca getdiyindən əmin olması və villanın ətrafında yenidən təhlükəsizlik tədbirləri görülməsi üçün Quernavaçaya göndərirdi. Oraya dekabrın 2-də qayıtmağımız qərarlaşdırılmışdı. Ona görə də noyabrın 30-da aldığımız xəbər bizi çaş-baş qoydu: “Meksika da sığınma tələbimizi rədd eləyirdi!”

Prezident Joze Lopes Portilyonun belə ani üz döndərməsi başa düşülən deyildi. Əgər Meksika hökuməti, o zaman irəli sürüldüyü kimi, ərəb ölkələrindəki səfirlikləri üçün narahat olurdusa, 4 noyabrdakı girov götürmə hadisəsindən sonra niyə bizi ölkəsinə təkrar dəvət eləmişdi? Sonra mənə bu mövzuyla bağlı başqa izahat çatdırıldı: Fidel Kastro Meksika prezidentinə bizə sığınacaq verməkdən vaz keçmək şərtiylə ölkəsinin Meksikanın

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasına girməsi lehinə səs verəcəyini bildirib...

Pyer Selincerin söylədiyinə görə, Meksikanın bizdən imtina elədiyini bu ölkənin Nyu-York konsulunun ağzından öyrənəndə, Robert Armao çaşqınlıqdan nə deyəcəyini bilməyib. Pyer Selincer kitabının həmin hadisədən söz açdığı bölümündə bunları yazır:

“Sizə inanmıram, deyib Armao, hələ bu səhər Meksika prezidentinin sarayından mənə qayıtmaq üçün heç bir problem olmadığını təsdiq elədilər. Onda konsul Armaodan özünün səfir cənab Huqo Marqainə zəng eləməsini istəyib. Səfir konsulun dediklərini bu sözlərlə təsdiqləyib: “Şah artıq Meksikada rersona non qrata” (“arzuolunmaz şəxs”) sayılır. Onun Meksikada olması beynəlxalq maraqlarımız üçün təhdid yaradır”.

IV.

Pyer Selincer söhbətinə davam eləyir:

“Armao ruhdan düşmüş halda xəstəxanaya qayıtdı. Şahın otağına bitişik otaqda ona vəziyyəti necə xəbər verəcəyini düşünə-düşünə qaldı. Sonra təhlükəsizlik əməkdaşlarından biri içəri girib: “Televiziyada xəbərlər bülleteni var, onun televizoru da işləyir, o xəbəri televiziyanı eşitməmiş sizdən eşitməsi daha yaxşı olar”, - dedi.

Şahın baxdığı kanal bu xəbəri vermədi, buna görə də Armao axırda Meksikanın qərarını söyləməyə məcbur

oldu. Şah bir an gözlərini ona dikib, eşitdiklərinə inanmadı. Sonra yalnız: “Amma niyə?” - dedi”.

Vəziyyətdən dərhal xəbər tutan Ağ Ev müvəqqəti çıxış yolu axtardı və alınan qərarı hökmdara bildirməsi üçün prezidentin hüquq məsləhətçisi Lloyd Kutteri göndərirdi. Hər şey çox sürətlə baş vermişdi. Mən hadisələri öyrənəndə, yeni sürgün yerimiz belə, bəlli olmuşdu: Texasa, San-Antoniodakı Lakland təyyarə meydanına aparılacaqdıq.

Ərim zəng vurub məni xəbərdar elədi:

“Texasa yola düşəcəyik. Amerika hökuməti gedəcəyimiz yeri tamamilə gizli saxlamağımızı istəyir. Heç kəsə demə, hətta uşaqlara belə”.

Necə? Uşaqlara xəbər vermədən, onlara harada olacağımızı belə demədən çıxıb gedəcəkdikmi? O zaman bunu ağlagəlməz qəddarlıq saydıq, bu həddən artıq xoşagəlməz şeyiydi, amma dinməzəcə qəbul elədim. Ertəsi gün səhər tezdən yola çıxmağımız qərara alınmışdı.

O axşam Şahzadə Əşrəfin evindəydim, bir yoldaşım zəng vurub, ertəsi gün günorta yeməyinə dəvət eləyəndə, şübhə oyandırmamaq üçün boyun qaçırmadım. Yoldaşım məndən hansı İran yeməklərini istədiyimi soruşdu, bacara bildiyim qədər yalan söylədim. O gecə yata bilmədim, saatlarla Kambiz Atabəylə söhbət elədim. Şah xəstəxanadaydı. Uşaqlarla mən bir yerdəydik. Onları düşünürdüm, xüsusilə də, hələ vur-tut doqquz yaşında

olan Leylanın ona bircə sevgi sözü söyləmədən ortadan yox olduğumu görüb, keçirəcəyi çaşqınlığı düşünəndə, ürəyimə bıçaq saplanırdı elə bil. Hadisələr eynilə qorxduğum kimi inkişaf elədi. Leyla oyanar-oyanmaz “Anam hardadı?” deyə məni soruşub və ağayi Atabəy getdiyimi deyəndə, inanmayıb. Onun uşaq zehində anasının qızını qucaqlamadan getməsi ağlagəlməz şeyiydi. Dərhal mənim otağıma qaçıb, bu gün belə, həmin səhnəni boğazım düyünlənmədən danışa bilmirəm. Mənim otaqda olmadığımı görəndə, Leylanın getdiyimə inanmaması, duyduğu kədər məni hüzn içində boğur.

Günün ilk saatlarında bir neçə ədəd əşyamı topladım və küçəyə çıxdım: elə o anda yanan televiziya kameralarının projektorları gözümü qamaşdırdı, yəqin ki, kim bilir, hansı kanaldansa sızan xəbəri bütün mətbuat eşidib, gəlmişdi. Mənə öz uşaqlarımı öpməyi yasaq eləmişdilər, amma özləri jurnalistlərə xəbər vermişdilər.

Məni polis maşınına mindirdilər və sürətlə ordan uzaqlaşdıq. Vəziyyətim həm qorxulu, həm də gülüncüydü; sanki Ceyms Bond filmindəki kimiydik. Mindiyim maşında CIA və FTB-dən adamlar vardı və içi təhlükəsizlik polisləriylə dolu camaşır yuma şirkətlərinin maşınları ətrafımızı dövrələmişdi. Mənim konvoyuma oxşayan konvoyla gələn Şahla təyyarə meydanında tapışdıq. Orda gülləkeçirməz gödəkçələr geyinmiş, əllərində dəzgahlı tüfənglər olan dəbilqəli adamların

qoruduğu təyyarə bizi gözləyirdi. Təyyarəyə minməyimizi xahiş elədilər. Bu böyüklükdə təhlükəsizlik tədbirləri lazım olacaq qədərmi təhdid altındaydıq? Mən o gecə öz-özümə həmin inanılmaz səhnənin yeganə məqsədinin bizi dəli eləmək olduğunu düşündüm.

Lakland təyyarə meydanında təyyarəmizi qarşılayanların adamı çaşdıran görkəmləri bu düşüncəmi qətiləşdirdi. Təyyarədən enər-enməz heç bir açıqlama vermədən, hətta “sabahınız xeyir” belə demədən, bizi itələyib, ambulansa mindirdilər, maşın ildırım sürətiylə uzaqlaşdı: sürücü döngələrdə və əyləci basanda, elə sərt hərəkət eləyirdi ki, dəfələrlə bir-birimizin üstünə yığıldıq, bizimlə birlikdə gələn zavallı doktor Pirnia da başını bərkdən kabinənin tavanına çırpdı. Nəhayət, dayandıq, bir nəfər gəlib qapıları açdı və yeni sığınacağımızı kəşf elədik - hərbi xəstəxananın psixatriya binası!

Şah pəncərələrinə divar hörülmüş otağa yerləşdirildi, məni də onun yanındakı, içəridə rəzəsi olmayan və tavanına mikrofon qoyulmuş otağa qoydular. İçimdə çox dərin yara açılmışdı sanki. Gözlərimə inana bilmirdim, burda bizə baxmaq üçün gələn ağ xalatlılar heç şey izah eləmədilər. Mənim otağımda bir pəncərə olduğu üçün (o da dəmir barmaqlıqla örtülmüşdü) dərhal qaçıb açdım, sözün tam mənasında, boğulan kimi idim; amma tibb bacısı başıyla mənə işarə edib, pəncərəyə əlimi

vurmamağı bildirdi: Allahdan bu vaxt doktor Pirnia yanıma gəlmişdi.

“Bu adama deyin, zəhmət olmasa, əgər pəncərəni açmasa, ağılımı itirəcəyəm”.

Tibb bacısı pəncərəni aralamağa razı oldu, sonra o on santimetrlik aralıqdan gələn təzə hava məni xeyli sakitləşdirdi. Ağılımı itirməmək üçün bu otağı ən incə detallarına qədər təsvir elədim, hətta planını belə cızdım.

Mark Morze gələndə, özümdə deyildim, mənə elə gəlir, qışqırmağa başladım: “Həbsdəyikmi? Karter bizi həbsəmi aldıldı? Tutulduqmu?” Zəng eləməyimə izin verildi, dərhal Nyu-Yorka, Kambiz Atabəyə və bir neçə dostuma zəng vurdum. Hamısına da bunları söylədim:

“Bizdən bundan sonra xəbər almasanız, bilin ki, Lanklandda göz altındayıq”. O qədər sarsılmışdım ki, həqiqətən göz altında olsaydıq, zəng eləməyə izin verilməyəcəyini ağılıma gətirə bilmirdim.

Özü də bizim kimi pərt olan Robert Armao bu zaman hərbi vəzifəlilərlə görüşməyə getmişdi. Bir neçə saat sonra yüksək vəzifəli personala ayrılan binalardan birində bizə kiçik mənzil hazırlanmasını gözlədiklərindən, tələm-tələsik bu otaqlara yerləşdirildiyimiz məlum oldu. Nəhayət, əməlli-başlı döşənmiş o bir neçə kiçik otağa köçəndə, rahat nəfəs aldığımızı.

* * *

Laklandda vur-tut, iki həftə qaldıq, başlanğıcda qorxduğumuz kimi olmadı, bizimlə olduqca isti davrandılar. Baş komandan general Akker dərhal gəlib, bizim üçün kifayət qədər rahatlığın yaradılıb-yaradılmadığını yoxladı. İranlı pilotların çoxu Amerikada təhsil almışdılar, buna görə də general və yoldaşları təyyarəçilərimiz vasitəsiylə İrani tanıyıb, sevməyi öyrənmişdilər və Şaha hörmət bəsləyirdilər. Ərim belə səmimi mühitdə olmaqdan, hətta bir neçə zabitlə aviasiyayla bağlı müşahidələrini bölüşməkdən məmnunuydu, əməlli-başlı rahatlanmışdı.

General Akker sürgündə bizi sakitləşdirmək üçün əlindən gələni elədi. Bir neçə dəfə axşam yeməyinə çağırdı, zabitlərlə tanışlığa şərait yaratdı, hətta tennis oynamaq istədiyimi öyrənəndə, ətrafında mənimlə tennis oynamağı bacaran adamları axtardı. Tennis, daha doğrusu, sözün böyük mənasında, idman mənim üçün bir növ müalicə, fiziki və ruhi cəhətdən müvazinətimi saxlamağımın yoludur. Hətta bu gün belə, ən çətin anlarda tennis mənim ruhdan düşməməyimə kömək göstərir. Laklandda olanda, tennis oynamağa getmək üçün özümü çox məcbur eləməyim lazım gəlirdi, ancaq sonradan müsbət təsirini duyurdum. Elə mənim üçün azadlıq meydanıydı tennis, bundan başqa general bizim təhlükəsizliyimiz üçün duyduğu narahatlığa görə, nəzakətlə qaldığımız binadan uzaqlaşmağımızı yasaq

eləmişdi. Yanımızda amerikalı təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən dövrəyə alınmış iki zabitimiz - polkovnik Cahanbini və polkovnik Nəvisi olduğu halda yalnız qaldığımız binanın ətrafında gəzməyimizə icazə varıydı. Bizim iranlı polkovniklər bu təhlükəsizlik dairəsindən sıxılırdılar, mən də onlara sataşmadan keçinmirdim:

“Elə yaxşı olur. İnsanın yanında həmişə çoxlu mühafizəçilərinin dolaşmasının nə qədər əsəbpozucu olduğunu öyrənərsiniz beləcə. Əvvəldən bunu sizə tez-tez söyləyirdim, amma siz mənə çox inanmırdınız”.

Beləcə, azadlığımızdan məhrum olduğumuz o günlərdə eyni duyğuları bölüşüb, bir az gülməyi bacarırdıq. Amerikalı zabitlər bizə rəğbətlərini bildirmək üçün Xomeynini ələ salan kasetlər, ya da üzərində onun karikaturu çap olunmuş əşyalar gətirirdilər.

Bu arada, 1979-cu ilin 7 dekabr günü aldığımız xəbərlə can evimizdən vurulduq. Şahzadə Əşrəfin oğlu Şəhriyar Şefik Parisdə öldürülmüşdü. Bacısının 16-cı mərtəbədə yaşadığı “Villa Duront” adlı evinə girən vaxt başında motosiklet kaskası olan bir adam boynunun ardına gülləylə vurub, ikinci gülləylə onu öldürüb və gözdən itib.

Dəniz zabiti olan otuz dörd yaşlı Şəhriyarı Şah da, mən də çox bəyənir və sevirdik. İslam İnqilabı baş verən vaxt hələ İrandaydı, kiçik motorlu qayığa minib, Bəsrə körfəzini keçib, ölkəni tərk etməyi bacarmışdı. Çıxar-

çıxmaz müqavimət hərəkəti yaratmağa girişmişdi. Dəniz qüvvələrində təvazökarlığıyla tanınır, malik olduğu məziyyətlərə görə, sevilib, rəğbət bəslənirdi. İranda qalan zabit yoldaşlarının bir çoxuyla münasibəti davam eləyirdi. Ərim Baham adalarında üç-dörd ay əvvəl onunla uzun-uzadı görüşmüşdü və Şəhriyar dayısına mübarizəni davam etdirəcəyini söyləmişdi. O, özünə güvənə biləcək nadir insanlardan biriydi.

Bacısı oğlunun ölümüylə Şah dərin ümitsizliyə qapıldı, ağzını belə açmırdı. Şahzadə Əşrəf pərişan vəziyyətdə Laklanda, yanımıza gəldi: onunla birlikdə ağlamaqdan başqa əlimizdən bir iş gəlmirdi. Tanrım, bu ölüm çarxı nə vaxt dayanacaqdı. İranı böyük ölkə halına gətirən bütün o kişilər və qadınlar bir-birinin ardınca yox olub gedirdilər.

Gözlənilmədiyi kimi, Tehrandakı qəddar din adamı Sadiq Xalxali bu yeni cinayəti öz üstünə götürdü və “dağılmaqda olan rejimin bütün o pis əlaltılarının hamısı aradan götürülənə qədər” insanları öldürməyə davam eləyəcəkləri barədə bəyanat verdi.

Şahın səhhətinin daha da pozulmasında bəlkə duyduğu o dərin kədərin təsiri oldu. Ərim artıq heç bir həkimin nəzarətində deyildi, ona görə də dalağı yenidən böyüməyə başlamışdı. Telefonla məlumat verdiyim professor Flandrin narahat oldu, xəstəyə yenidən

Chlorambucil verilməsinə təəccüblənmişdi. Sonralar bunu “yeni bir zarafat” kimi dəyərləndirəcəkdik.

Həm Şahın səhhətinin vəziyyəti, həm də mümkün qədər tez Amerikadan getməyimizi təmənna eləyən Ağ Evə görə, Laklandda artıq qala bilməzdik. Amma hara gedə bilərdik? Bir ara bizi qəbul eləyəcəyini deyən Cənubi Afrika artıq bunu istəmirdi. Çox alçaldıcı vəziyyətiydi bu, bütün dünyanın gözündə özümüzü didərginlər kimi hiss eləyirdik. Buna Cənubi Afrika kimi hələ irqi ayrı-seçkiliyi yaşadan və mənim əslində, getmək istəməyəcəyim, utanc gətirən rejimlər də daxiliydi.

Nəhayət, dekabrın 12-də Ağ evin baş katibi Hamilton Cordan gəlib, hökmdara Panamanın bizi qəbul eləməyə hazır olduğunu söylədi. Cənab Cordan Panamadan gəlirdi və bizə general Omar Torrixosun dəvətini gətirirdi. Bu dəvəti qəbul eləməkdən başqa seçimimiz yoxuydu. İndi ərimlə bağlı tibbi qərar almaq lazım gəlirdi. Nyu-Yorkdakı əməliyyatı hazırlayan doktor Benjamin Kean ona köməkçi kimi seçdiyi və əməliyyat heyətində də olan doktor Uilyamsla birlikdə gəlib, Şahı müayinə elədi. İkisi də bu dəfə dalağın götürülməsinin qaçılmaz olduğu nəticəsinə gəldilər. Əgər vəziyyət çıxılmazıydısa, Amerika rəhbərliyi elə bil, əməliyyatın Amerikada aparılmasına hazırıydı. Hamilton Cordana gəlincə, o bizim ölkədən mümkün qədər tez çıxıb getməyimizi

istəyirdi. Ərim birdən-birə söhbəti bitirdi: “Gedək, əməliyyat sonralar Panamada aparıla bilər”.

* * *

Orda bizə ayrılan ev Pearles arxipelaqında Kontadora adasında, Panama şəhərinə təyyarəylə və ya vertolyotla yarım saatlıq məsafədəydi. Evin sahibi olan panamalı səfir Qabriel Levis alicənablıqla onu bizim sərəncamımıza vermişdi. Təyyarədən enəndə, hiss elədiyimiz həddən artıq isti hava bizi çaşdırdı, üstəlik, qış paltarlarımızla gəlmişdik.

Villada birinci qatda eyvanı olanı böyük dörd yataq otağı varıydı, ərimi böyük otağa şəraitlər imkan verdiyi qədər yerləşdirdik. Bu qədər böyük yorğunluq hiss elədiyindən, onun dincəlməyə, bir az rahatlığa ehtiyacı varıydı, amma ona belə rahatlığı heç təmin eləyə bilmədim. Əgər pəncərəni örtəsən, bürkü olurdu, açanda da, yelçəkərin ortasında qalırdı, bu da səhhəti üçün heç yaxşı deyildi. Gözlərimi ondan ayırmırdım, narahatçılıqdan az qala aqlımı itirəcəkdim. Bu ölkədə, heç kəsi tanımadığımız bukiçicik adada onun üçün neyləyə biləcəkdim.

Panamada keçən həmin ilk günlərdən məndə qalan, sözlə ifadə edilə bilməyən kədər xatirəsi... Dəftərimə yazılmış qayğı dolu bu bir neçə sətir buna şahidlik eləyir:

“16 dekabr. Şah heç yaxşılaşmır, nə olursa-olsun, halsız və arıqdı. Yaşamağa nə qədər möhləti qaldı? Bunu

bilmirəm. Atlantik okeanın ortasında itib-batmış bu kiçik adada, rütubətli və isti şəraitdə elə narahatdı ki... Zavallı ərim mənim. Çox gözəl olsalar belə, adamları çox xoş olsalar belə, adalar məni boğur. Bu axşam yaman qərubsədim, bezdim. Hıçqırıqlarım belə, dəyişdi. Uşaqlarımın xətrinə, ərimin xətrinə sağ qalmaqdan başqa qarə yoxdu. Sürgündəki bütün iranlılar bədbəxtidilər.

18 dekabr. Panamalı gənclər Amerika səfirliyi qarşısında nümayiş keçirdilər; general Tarrixos narahat olmamağımızı söylədi. Burda problem yaratmayacaqlarına ümid eləyirəm. Əks təqdirdə hara gedəcəyik? Geridə təkçə Misir qalır. Amerikalıların bizim oraya getməyimizə izin verəcəyi də qəti deyil.

19 dekabr. On gündən bəridi ki, Şah özünü yaxşı hiss eləmir. Dalaq əməliyyatı aparmağı qərara aldılar, amma nə vaxt? Harda? Çox narahat oluram. Əvvəlcə bəzi şeylərə ümid eləyir, sonra ümitsizliyə qapılıram, günlər böyük qeyri-müəyyənlik içində axıb gedir. Ağrısına baxmayaraq, təbəssümünü qoruyub-saxlayan bu insana heyranlıq duyuram. Daha da zəifləyib, gözləri böyüyüb. Bəzən baxışlarında qorxu görürəm. Tanrım, nolar, onu yaşat!

Çox şükür ki, uşaqlar Yeni il təttilində anamla gələ bildilər. Artıq bizdən uzaqda yaşayırdılar, amma heç olmasa, bu qorxunc, alçaldıcı, bezdirici köçəri həyatını bölüşmürdülər. Burda da ev hamımızın bir yerdə

yaşayacağımız qədər böyük deyil, onlara yaxınlarda villa kirayələdik. Bu bir neçə günlük tətillik, bitmək bilməyən belə cəhənnəm əzabı içində kiçik hədiyyə kimi oldu. Ailəliklə gəzintilər keçirdik, çox-çox əvvəllər Kiş adasına getdiyimiz vaxtlarda olduğu kimi, hamımız birlikdə üzdük. Tennisə təkrar başladım, partnyorum qonşu oteldə işləyən və nəzakətiylə məni ruhlandırان gənc uruqvaylıydı, adı Mariellaydı. Şah bu gün özünü bir az daha yaxşı hiss elədi və kortun kənarında oturub, bizim oyunumuza baxdı. Hətta qısa bir müddət oynadı!”

Ürəyimizə işləyən ruh düşkünlüylə dolu o tutqun günlərdən oğurlanmış həmin anlar bu gün yaddaşımda sevgiylə dolu xatirələr kimi qalıb. Bir gün ayağıma su üzgəcləri keçirmək arzusuna qarşı dura bilmədim, uzun vaxtdan bəri belə arzu duymamışdım. Üzgəcləri ayağıma keçirəndə, təhlükəsizlik əməkdaşlarının fit çaldıqlarını eşidib, sağa-sola qaçırdıqlarını, əlləriylə mənə işarələr elədiklərini görüb çaşdım: körfəz köpək balıqlarıyla doluydu, biz buna fikir verməmişdik.

Bu bir neçə gün ərzində Şah ingilis jurnalisti Devid Frosta televiziya müsahibəsi verdi. Ona din adamlarının çağdaş dünyanı başa düşmədiklərini və İrana çox pislilər eləyəcəklərini söylədi. Düşüncələrindən heç bir şeyi gizlətmədən, hər sualı səmimiyyətlə cavablandırmağa çalışdı. Jurnalist İslam çevrilişinin səbəblərini soruşanda, hökmdar ona bu cavabı verdi: “Sizə deyirəm, cənab Frost,

nə olub-keçdiyini hələ başa düşməmişəm”. Onun “böyüklük kompleksi” olduğunu iddia eləyənlərə bu cavabı verməkdə haqlıydı: “Hind okeanı bölgəsində əmin-amanlığın hakim olmasına qarışmağa çalışmaq böyüklük kompleksinə malik olmaqla deməkdir?” Nəhayət, oynadığı rol və qazandığı imiclə rejimə müəyyən zərər vurmuş olan “SAVAK”la bağlı suala Şah bu şərhı verdi: “Ölkə üçün yaxşı olduğuna inandıqları şeyi zorla qəbul etdirməyə imkanları vardı, səhv buraxa bilərlər”.

* * *

Panamanın səlahiyyətli şəxsləri Şahın xəstəliyini müşahidə eləməyi doktor Adam Riosa tapşırıdılar. Cənab Rios təhsilini Amerikada almışdı, ciddi, zahirən savadlı cərrahi xəstəliklər mütəxəssisiydi. 1980-ci ilin yanvar ayı ərzində bir neçə dəfə gəlib, ərimi müayinə elədi və lazım olan qan nümunələri götürdü.

Sonralar öyrəndim ki, bu səfərlərdən başqa çoxdan diplomatik mübarizə belə, başlayıb: Şah hələ amerikalıların idarəsi altında olan kanalın keçmiş Amerika sahəsində yerləşən Gordas xəstəxanasındamı əməliyyat olunacaqdı, yoxsa panamalıların işlətdiyi Paitilla Tibb Mərkəzindəmi? Doktor Kean və doktor Uilyams Gorges xəstəxanasını istəyirdilər; doktor Riosun mövqeyisə Paitillanın tərəfindəydi. Deyəsən, fevral ayında, dalağın götürülməsinin daha artıq təxirə salınmayacağını

gözləməyib, ərimi qısa müddət xəstəxanaya qoymuş və əməliyyata hazırlıq üçün lazımı təhqiqat aparmışdı.

Elə o vaxt amerikalı həkimlərlə panamalı həkimlər arasında həqiqətən şiddətli mübahisələr oldu və çəkişmələr nəticəsində ərimin ölümünün sürətləndirmə bahasına əməliyyatı mənasız mübahisələrlə heçə endirdilər.

Bu arada çox narahat olmuş və professor Flandrindən Panamaya gəlməsini xahiş eləmişdim...

O, hələ ilk günlərindən etibarən, ərimin və mənim nəticələrinə dözməyə məcbur olduğumuz, qarşılıqlı ittihamların şərait yaratdığı həmin mübarizəni ən yaxşə müşahidə eləyən adam oldu. Burda onun professor Jan Bernara yazdıqlarından sitat gətirmək istəyirəm, sürgündə başımıza gələnlərin bu hüznü hekayəti ibrətamiz məlumatlarla doludu:

«Əlahəzrət Kraliçə mənə yenə zəng vurub vəziyyəti qiymətləndirməyim üçün Panamaya, onları görməyə getməyimi xahiş elədi. Ora çatmağım çox asan olmadı. Fransa Hava Yollarının «Konkord» təyyarəsiylə Nyu-Yorka getmişdim və Braniff Hava Yollarıyla tranzit kimi Panama şəhərinə uçacaqdım. Kennedi təyyarə meydanında «Konkord»dan düşəndə, bir adamın gəzdirdiyi plakatda xəbərdarlığı görüb təəccübləndim: «Mr. Flandrin, please contact information desk» (Cənab Flandrin, zəhmət olmasa, məlumat bürosuna gəlin – ing.)

İlk ağılıma gələn fikir xəstənin başına ciddi bir iş gəlməsiydi. Məndən Robert Armaonu Nyu-Yorkdakı evindən tapmağım tələb olunurdu. Armaonun mənə hansısa məlumat verəcəyini güman eləyirdim. Telefona cavab verən arvadı oldu və mənə Bobun səfərimi davam etdirməyib, evində onunla görüşməyi tapşırıldığını dedi. Buna görə də təyyarəmə minmədim, taksiyə oturub, bildirilən yerə getdim. Bütün bunlar təbii, ağılımdan keçən bəd ehtimalı gücləndirirdi. Taksi Nyu-Yorkun mərkəzinə olduqca yaxın, məni bir az heyrətə salan evin qarşısında dayandı. [...] Armaoya dilimin ucuna gələn sualı dərhal vermədim, amma Əlahəzrətlərin səhhətində dəyişiklik olmadığını başa düşməyim o qədər də uzun çəkmədi. Çox təəccüblənmişdim, ona dərhal Panamaya zəng vurub, Nyu-Yorka xəbər verməyim lazım gəldiyini söylədim. Bunun problem olmadığını söyləyib, məni sakitləşdirdi. Sakitliyimi qorumağa çalışıb, dərhal izahat verməsini tələb elədim. [...]

Artıq onun mənə təklif elədiyi tünd içkiləri içməkdən və yeganə izahat kimi, ertəsi səhər «müzakirə eləmək» üçün «hamımızın» görüşməli olduğu fikriylə kifayətlənməkdən başqa görəcək bir işim yoxuydu. Səfərim zamanı «saxlanmışdım», məni burda «yubandırmağa» çalışıb-çalışmayacaqlarını görəcəkdim. Bu ağıllı dost məni oteldə yerləşdirdi, ertəsi gün gəlib götürdü və doktor Keanın şəxsi ofisinə apardı! Hirsimdən

əsib-coşurdum. Benjamin Kean məni gülürüzlə, həmişəki kimi, ağzında yoğun siqarla qarşıladı. Köməkçisi doktor Uillyams da ordaydı, ağsaçlı, cavan üzlü, yerli-yersiz gülən adamıydı. Şən-şaqraq Armaodan başqa tanımadığım üç-dörd adam da varıydı. Hamının diqqəti mənim üzərimdə cəmləşmişdi. Özümü dostlar arasında bir şey içəcək adam kimi yox, jürinin, yaxud məhkəmənin qarşısındakı sayaq hiss elədim. Dərhal mətləb üstünə gəlindi. Kraliçə həzrətlərinin məndən tələsməyimi xahiş elədiyini, o, başqa əmr vermədiyi təqdirdə yoluma davam eləmək fikrində olduğumu qətiyyətlə xatırladıb, onlardan mənə izahat vermələrini istədim. Məni yolumdan döndərmələrininmi, yoxsa həbsə almalarınınmi səbəblərini açıqlamalarını tələb elədim. Əlbəttə, məni sakitləşdirməyə çalışdılar, Kean həmişəki yekəxana ədasiyla özünün «Əlahəzrətlərin şəxsi həkimi» kimi, onun məsuliyyətini daşdığını və s. bildirdi. Nəticədə Panamaya qədər əziyyət çəkməyim lazım gəlmirdi. Mənə gəldikdəsə, ora getməyi qəti qərara almışdım. Təmizqəlbli adam kimi, sadəhövlük dövrüm keçmişdi. Məhz xəstə tərəfindən çağrıldığımı yenə də xatırladıb, yalnız onun məni bundan çəkindirəcəyini, bütün hallarda həmin gün günortadan sonra bir gün qabaq minməli olduğum Braniff təyyarəsinə minəcəyimi söylədim... Təbii ki, əgər orda olanların heç birinin etirazı yoxdusa! Qətiyyətli görkəmə təsirini göstərdi. Arvadıma xəbər

vermədən Panamada bir ay qalacaqdım, o, televiziya baxıb, nəticə çıxara biləcəkdı. Artıq doktor Keanın dediklərini nəzərə almaq niyyətində deyildim və mənə xəstəm üçün faydalı görünən nəydisə, onu da eləyəcəkdım.

Hekayətin Nyu-York hissəsi çox səviyyəsiz ağılsızlıqdan başqa bir şey deyildi. Panama hissəsi də – eynilə Meksikada qəbul edilən qərarlar kimi – tibbi problemlərə adi politikanın iyrənc hesablarının bağlanmasıdan ibarətiydi. Panamaya çatanda, doktor Adan Riosla görüşüm təmin olundu. Qarşımda nəhayət, ondan tələb olunan işə uyğun həkim vardı. Bir-birimizi başa düşməkdə heç bir problem olmadı. Birlikdə qərar qəbul eləmək üçün qarşılaşdığımız çətinliklərin siyahısını hazırladıq. Cordas xəstəxanasının amerikalı həkimləriylə də ilk görüşlərimizdə heç bir mübahisə yaranmadı. Xəstəni Kontadora adasında, yerləşdiyi malikanədə müayinə elədikdən sonra aşağıdakı müşahidələri qeyd apardım:

Nyu-Yorkda aparılan şüa müalicəsi normal müddətini tamamlamamış olsa da, biopsis tapıntıları bəd prosesli lenfomaya məruz qalan sol boyun hissəsindəki kütlələri əritmişdi. Artıq terapiya tətbiqinin əksinə olaraq, xəstənin qan göstəriciləri aşağıydı. Trombositlər və leykositlər xeyli dərəcədə azalmışdı, amma xəstə yaxşı görünürdü. Bununla belə, hələ ciddi olmasa da, müəyyən

vaxtlarda nəfəs yolu infeksiyası keçirə bilərdi. Xüsusilə, dalaq 1974-cü ildəki müayinəmizdə müəyyən elədiyimizdən fərqlənirdi. Xeyli dərəcədə böyümüşdü. Bu sürətli inkişaf xəstəliyin başlanğıcındakı cədvəlin təkrarının çox pis gedişli lenfomanın dalağa yerləşdiyi fikrini yaradırdı. Məsələ açıq-aşkar ortadaydı: qan dövranındakı hüceyrə azalmaları dalağın ifrat işləməsiylə bağlı ola biləcəyi kimi, xəstəliyin sümük iliynə yayılmasının göstəricisi də ola bilərdi. Adan Rios mənimlə eyni fikri bölüşürdü. Kean və Uilyams hələ Nyu-Yorkda olduqları üçün həkim kimi müstəqil son müdaxiləmi eləyib, sümük iliindən nümunə götürə bildim. Xəstə həmişəki dözümlüylə buna tab gətirdi.

Bunlar mənim Panamaya gedişimin dərhal ertəsi gün baş verirdi. Vaxt itirmək üçün bir səbəb görmürdüm. Adan Riosla pərli kiçik təyyarəyə minib qayıtdıq və Gordas xəstəxanasında sümük ili analizlərini aparıb, yayılmaları araşdırdıq. Heç ümid eləmədiyimiz gözəl sürprizlə qarşılaşdıq: sümük ili hüceyrədən çox zənginiydi, heç bir anormal xərçəng əlaməti görünmürdü. Leykosit avanqardında artımdan söhbət gedə bilərdi. Buna görə də immunitet sisteminin xəbərdarlığıyla əlaqədar leykosit fəsadını tədqiq elədim. Bu mərhələdə dalaqdakı yayılmanın hələ məhdud olması və qan dövranındakı hüceyrə azalmasının dalağın ifrat böyüməsindən qaynaqlanması ehtimalı varıydı. [...]

Dalağın götürülməsindən sonra CHOP tipli (və ya CHOP-a oxşayan daha yüksək dozalı) hemoterapiya tətbiq eləməyi nəzərdə tuturdum. Hemoterapiya sahəsində çox təcrübəli olan Adan Rios da eyni nəticəyə gəlmişdi.

Müalicəylə bağlı təkliflərimizi Əlahəzrətlərə bildirdik, sonra da müdaxilənin hansı şəraitdə aparılacağını araşdırdıq. Əməliyyatla bağlı xüsusi problemlə qarşılaşacağımızı düşünmürdük, bizi narahat eləyən əməliyyat deyildi. Bunun əvəzində leykosit və trombosit kimi, əksilmiş qan hüceyrələrinin yerinə qayıtması müddətində xəstəyə verilməli olan qanla əlaqədar, daha ciddi problemlər ortaya çıxma biləcəkdi. Adan Rios cənab D.Andersonla təmasa keçdi və doktor Con Hesterə zəng vurdu. Qan köçürülməsi, xüsusilə, leykosit köçürülməsində mütəxəssis olan Con Hesterin öz sahəsində fəvqəladə şöhrəti varıydı. İBM cihazlarıyla qan hüceyrələrini bir-bir ayırma məsələsindəki təcrübəsinə görə, ondan vaz keçə bilməzdik, o da heyətə daxil olmalıydı. Adan Rios onu tanıyırdı, gəlmək üçün dilə tutdu. Doktor Hester İBM-dən bir mühəndislə birlikdə gələcəkdi, Panamada İBM hüceyrə ayırıcısı tapılmadığı üçün onu da gətirməliydı.

Biz beləcə, əməliyyatla bağlı hazırlıqlarımızı aparmağa başladıq. Bu vaxt Kean zəng vurub, şəraitin burda qalacağımı labüd elədiyini bildirdi. Buna görə də Panama səfərinə o getdi. Kontadoraya gələndə, doktor Uillyams

da yanındaydı. Onlara vəziyyəti başa salıb, ən qısa müddətdə dalağın götürülməsini istədiyimi söylədim. Sonra Keanla mənim aramda çox sərt mübahisə baş verdi. Kean dalağın götürülməsinə qarşı çıxdı, bunu strateji səbəblərdən eləseydi, mübahisə apara bilərdik, amma o, dalağın götürülməsinin təhlükəli olduğunu, əməliyyatların çoxunun ölümə nəticələndiyini fikirləşirdi. Mən də ona ölüm faizinin 0,1-dən aşağı olduğunu söylədim.

Əlahəzrətlər mənə inandığını bildirəndə, Kean da qərarlarıma şərik olmaq məcburiyyətində qaldı. Zahirən əsl qorxduğu şey bu işdən əlini çəkmək zorunda qalmasıydı. Daha sonra həddən artıq sevinə-sevinə geri gəlib, «dünyanın ən böyük cərrahını» gətirəcəyini xəbər verdi. Hamı kimin adını deyəcəyini gözləyə-gözləyə nəfəsini içinə çəkəndə, Maykl de Bakeyin adını bildirdi. Bu adı şübhəsiz, tanıyırdım, qan-damar cərrahiyyəsi sahəsində böyük mütəxəssisiydi, amma mən həmin seçimin münasib, ya da doğru olub-olmadığı barədə fikir bildirə bilməzdim. Əlahəzrətlər adı eşitdiyi anda qəti etiraz eləmədi; ya bu ad ona heç bir şey demirdi, ya da tanıyırdı, amma heç üzə vurmadı. Kean çox ruhdan düşmüş kimi görünürdü, hər halda, yalnız həkimin adının belə, xəstə üzərində möcüzəli təsiri olacağını fikirləşməliydi. Adan Rios və Con Hesterə gəlincə, onlar da Bakey adından çox təəccübləndiklərini bildirib,

əleyhinə çıxdılar. Con Hester Əlahəzrətlərə fikrini deyəndə, mən də ordaydım. Heç nala-mıxa vurmadan, çox kəskin ifadəylə de Bakeyin qarın nahiyəsində aparılacaq xərçəng əməliyyatında oynayacağı heç bir rol olmadığını, bütün bunların cəfəngiyyat olduğunu bildirdi... Mən bu mübahisədə araya girə bilməzdim, yalnız çox yaxşı tanımadığım amerikalı həkimlər arasında seçim aparmaqda özümü səlahiyyətli hesab eləmədiyimi söyləməklə kifayətləndim. Kean mənim bu mövzuda tərəf saxlamadığımı yaxşı başa düşdü, artıq Adan Rios və Con Hesterin fikirlərini hesaba almaya bilərdi, elə də elədi.

Amma bu strategiya baş tutmadı, çünki amerikalılar panamalıları hesaba almamışdılar. Doğrudan da, Adan Riosun üzərində tibbi ierarxiya vardı və bu adamlar hər şey Panama torpağında baş versə də, onlardan icazə alınmamasını, ya da bu müalicədə yer tutmalarının təmin olunmamasını başa düşmürdülər. Bu işdə barmağı olan bəzi adamların, xüsusilə də, Paitella klinikasının cərrahı doktor Qarsianın (Mexikodakı doktor Qarsia deyildi, başqa adamıydı) oynadığı bir qədər qaranlıq rol və Amerika hökumətiylə general Torrixos arasındakı siyasi təsirlər artıq açıqca bilinir, bunlardan söz açmaq mənim işim deyil. Yalnız bunu söyləmək istəyirəm: bizim tibbi mübarizəmiz əslində, girovları qurtarmaq üçün Karter administrasiyasıyla Tehran arasında aparılan müzaki-

rələrin əsasında dururdu, bu həqiqət mənim üçün belə, açıq-aydın ortadaydı.

Əbəs yerə vaxt itirirdik. Əməliyyatın aparılacağı yer barədə amerikalılarla panamalıların arasında problem baş verirdi: əməliyyat Gordas xəstəxanasındakı, yoxsa Paitelladamı aparılacaqdı. Münasibətlər gərginləşirdi. De Bakey hətta Hyustondan yola düşməzdən qabaq mətbuatda müsahibə vermiş, sonra da yanında assistenti, anesteziya mütəxəssisi və tibb bacısı şəxsi təyyarəsiylə gəlmişdi. Əvvəllər Şahın yanına getmək üçün gizlicə divarlardan aşdığım dövrdən bu gün aşkarlıq və televiziya ilə canlı veriliş dövrünə keçmişdik. Baş verən hadisələrin nümayişkaranə hal olması və mətbuatda işıqlandırılması zahirən panamalı həkimlərin heç xoşuna gəlmirdi. Kean də amerikalı jurnalistə verdiyi yersiz bəyanatla odun üstünə benzin tökdü. Kean həmin bəyanatla «panamalı həkimlərin» bu cərrahi problemi yoluna qoymağa qadir olmadıqlarını iddia eləyirdi, buna görə də amerikalı cərrah peyğəmbər Xızır kimi özünü yetirmişdi və s.

O andan Panama və Amerika dəstələri arasında açıq savaş başladı. Əlahəzrətlər nəfəs yolu infeksiyası keçirdiyi üçün Panama Şəhərinə aparılmış və Paitella xəstəxanasına qoyulmuşdu. O günlərdə heç bir kompaniyaya qoşulmadığıma görə, zərbə almayan yeganə adam məniydim; hamı məni öz tərəfinə çəkib qarşı tərəfin

əleyhinə bəzi işlər gördürmək istəyirdi. De Bakey mənə qarşı çox mülayim və dostyana davranırdı. Panamalı cərrah doktor Qarsia öz nəzər nöqtəsini başa salırdı. Hətta bir gün bunları söylədi: «Bu De Bakey adlı ulduza nə ehtiyacımız var? Dalaq əməliyyatı mənim üçün uşaq oyuncağıdı, sağ əlimi belimə qoyub, sol əlimlə belə, apara bilərəm.» Bəd qalan xəstəliyi zamanı böyüyən dalağın xüsusi tədbirlər tələb elədiyini deyib, etirazımı bildirdim. Əlahəzrətlər baş verən savaştan tamamilə xəbərdarıydı, sübut kimi o günlərdə mənə dediyi qənaətini sitat gətirirəm: «Professor Flandrin, isveçrəlilər kimisiniz, savaştan tərəflər arasında bitərəf qalırınsınız!»

Başlanğıcdakı gərgin mühit tamamilə çarpışmaya çevrilmişdi, bizim o zaman qaldığımız «Holiday İnn» otelinin lap yanındakı Raitella klinikası panamalı əsgərlər tərəfindən mühasirəyə alınmışdı. Heç kəs içəri girə bilmirdi, bu vəziyyət amerikalı həkimlər üçün olduğu qədər məndən ötrü də əlverişliyi. Panama polisi otaqlarımızda axtarış apardı və bizə dəhral elə ordaca çəkdiyələri şəkillərimiz vurulmuş plastik giriş kartları hazırladılar; elə bil, suçluyduq, barmaq izi və s. üçün polis idarəsində antropometrik (Ədliyyə sahəsində günahkarların tapılması üçün və antropologiyada insan orqanizminin ölçülməsi üçün istifadə edilən ölçmə proseslərinin cəmi) xidmətə keçirdik... Nəhayət, əlimizdə bu giriş kartlarıyla televiziya kameraları qarşısında

otelimizdən çıxıb, piyada Paitellaya gedə bildik. Panamalı və amerikalı tibb məmurlarıyla bir növ dəyirmi masa yığıncağı keçirildi. Onların irəli sürdükləri dəlillərin mənasını heç cür başa düşə bilmədim, amma anlaşıldığına görə, De Bakey əməliyyata rəhbərlik eləməsə də, kömək göstərə biləcəkdə. Daha sonra xəstəyə baş çəkməyə getdik. Əlahəzrətlər geyinmişdi və əynindəki yun köynəyə baxmayaraq, bizi buz kimi soyuq halda qarşıladı. Amerikalıların irəli sürdükləri dəlilləri dinlədi; səhv eləmirəmsə, ağ ciyərindəki narahatlığa görə, tələsməməyi, əməliyyatı bir neçə gün təxirə salmağı qərara almışdılar. Mən artıq bu mübahisəyə qoşulmurdu, qətiyyətlə susdum. Oranı tərk elədiyimiz vaxt həkimlər çıxanda, qəti yerimdən tərpənmədim. Əlahəzrətlər gözləriylə mənə razılığını çatdırdı və onunla tək qaldım; gözucu bir-birini süzən panamalı və amerikalılar etirazlarını bildirə bilmədilər. Əlahəzrətlər mənə açıqca bu sualı verdi: «Professor Flandrin, nə deyirsiniz, sizcə burda əməliyyat olunmalıyam?» Ona bu izahı verdim: «Qətiyyətlə yox, baş verəcək şeylərə heç inanmıram.» – O da əlavə elədi: «Mənim də qənaətim budu.» Daha bir neçə söz deyəndən sonra otaqdan çıxdım.

O zaman bu cərrahi heyətlərə qarşı duyduğum inamsızlıq texniki səbəblərdən qaynaqlanmırdı, çünki heç birini sınaqdan keçirməmişdim. Mənim inamsızlığımın

səbəbi görməli olduğumuz işlə qəti uyğun gəlmədiyini düşündüyüm o qorxunc havaydı. Məsələ bircə adi dalaq əməliyyatında deyildi, bu uzun müddətə aparılacaq və bir-birinə bağlı şəkildə qəbul edilməli olan tibbi qərarların birinci həlqəsiydi. Məsələnin üstündən sükutla keçmək çətiniydi; halbuki, adamlar soyuqqanlılıqlarını qorumağı bacarmalıdılar.

Mən Panamaya gələli təxminən bir ay olurdu, gəlişimin dərhal ertəsi günü Şahın müalicəsiylə bağlı Adan Riosla qəbul elədiyimiz qərar hələ təsdiq olunmamışdı. Müalicəsiz qalan xəstə getdikcə pisləşirdi, xəstəliyin meydanı boş gördüyü üçün qarşısızalmaz şəkildə anatomik yayılmasını davam etdirdiyini düşünürdüm. Əlimizdə qalan son şans Panamanı tərk eləyib, bəzi şeyləri sınaqdan çıxarmaq ola bilərdi. Hal-hazırdakı vəziyyətdə məsuliyyət payları nə olursa-olsun, amerikalı heyət də şübhəsiz, eyni nəticələrə gəlməliydi. Etiraf edilməyən və gizlədilən siyasi həqiqətlərin olub-keçən hər şeyə necə təsir göstərdiyini artıq bilirsiniz. Təbii ki, mənim heç bir şeydən xəbərim yoxuydu, amma tibbi olmayan mülahizələrin də hesaba alındığını hiss eləyirdim. Bir gün De Bakeyin otağında onunla söhbət eləyəndə, Amerikadan zəng vurdular, telefonla danışdığı adam o anda belə (Panamadakı son günlərdə) cərrahi müdaxilə qərarının həqiqətən, faydalı olub-olmadığını soruşdu. De Bakey cavabında özünün yalnız cərrah

olduğunu, dalaq əməliyyatı qərarının mənə aid olduğunu, ancaq bu əməliyyatın məcburi kimi göründüyünü söylədi və əlavə elədi: «Professor Flandrin yanımdadı, dəstəyi ona verirəm, o, sizə həqiqətlərini söyləyə bilər.» Güman ki, telefonda Hamilton Cordanıydı. Həmişə dediyim şeyi ona təkrarladım, gecikdiyimizi, bir müddət əvvəl fəaliyyətə başlamaq lazım gəldiyini bildirdim. Başa düşdüyüm qədər, həmin vaxt xəstənin Panamada əməliyyat olunması ehtimalı onu narahat eləyirdi.

Paitella klinikasındakı görüşdən sonra gözgörəti «barış» mühiti yaranmışdı. Bu vaxt kimsənin inanmadığı yalan həqiqət kimi ortaya atıldı: «Şahın tənəffüs yolundakı infeksiya əməliyyatı başqa bir vaxta təxirə salmağa məcbur eləyirdi, bu müddətdə hamı evinə qayıda bilərdi...»

Heç şübhəsiz, professor Flandrinin diqqətli ifadəylə dilə gətirdiyi Hamilton Cordanın sıxıntısı Panamanın girov böhranını çözməyi sübut eləmək üçün apardığı strategiyayla izah oluna bilər. Bu strategiya ərimin həbsə alınmasını lazım bilirdi, Ağ Ev həmin qərarı dəstəkləyirdimi? Bunu bilmirəm. Amma burası aydındı ki, əgər əməliyyat edilsəydi, Şah əməlli-başlı göz altına alınmayacaqdı.

İlk gündən etibarən general Torrixos İrandakı girovların azadlığa buraxılmasında rol oynamaq və beləcə, Karteri gəlib çıxdığı dramatik dalandan qurtarmaq

istəyirdi. General 1978-ci ilin əvvəlində kanalı Panama dövlətinə geri verən Amerika prezidentinə təşəkkür eləmək fürsəti tapdığını düşünürdü. Omar Torrixosun bizə qarşı göstərdiyi qonaqsevərlik böyük ehtimalla generalın əvvəlcə prezident Karterə yardım göstərmək arzusuyla izah oluna bilərdi.

O vaxt bizim bütün bunlardan xəbərimiz yoxuydu, amma Panamada təhlükəsiz olmadığımızı tez hiss elədik, “xoşgəldiniz” təbəssümünün arxasında etiraf edilməsi çətin məqsədlər gizlənirdi. Belə ki, evin qarşısındakı istifadəsiz əşyaların qoyulduğu otaqda bizim telefon danışqlarımızı qeyd eləməyə yaradığını dərhal başa düşdüyüm cihazlar tapdım. Görəsən, general bizi girovlarla dəyiş-düyüş eləməyimi düşünürdü? Xeyr, şübhəsiz, amerikalılar buna qarşıydılar, ən azı, elə görünürdülər. Amma generalın Tehranı yumşaldacaq və çözümlü asanlaşdıracaq ikibaşlı oyun axtardığı anlaşılırdı.

İranın əllərinə bizim geri qaytarılmağımız tələb eləyən rəsmi sənəd verib, Panamaya göndərdiyi iki vəkil generala axtardığı bəhanəni verdi. Fransız əsilli vəkil Kristian Borge və argentinəli Hektor Villalon Yeni il tətili vaxtı, biz Kontadora adasında bütün ailəylə bir yerdə olanda gəlibmişlər. Çox təbii ki, bunu bizdən gizlətdilər, amma 1980-ci ilin yanvar ayı ərzində Panama prezidenti Aristides Roya bizə məlumat verdi və çox nəzakətli tərzdə Tehrandan gələ biləcək təhdidə qarşı bizi müdafiə

eləyəcək vəkil tapmaq təklifini irəli sürdü. Ondan nə olduğunu soruşduq. İki vəkilin “Şahın işlətdiyi iddia olunan suçlarla” bağlı dosye hazırladıqlarını söylədi. Bu kimi ittihamlara qarşı bizi müdafiə etmək üçün panamalı vəkil seçməyin o qədər də münasib olmadığını düşündük. Bu vəkil nə ərimin gördüyü işin böyüklüyünü ölçə, nə də İslam Respublikası rəhbərlərinin başladığı davanın nə qədər normal ağıldan uzaq olduğunu göstərə bilərdi. Tehranın göndərdiyi vəkillərlə əlaqədar öyrəndiklərimiz panamalı məmurların həqiqi niyyətləriylə bağlı qayğılarımızın artmasına səbəb oldu.

Hər fürsət düşdükcə, bizi sakitləşdirməyə çalışan general Torrixos əslində, Tehranın geri göndərmə tələbindən istifadə eləyib, rəhbərlikdəkilərə təminat vermək istəyirdi. Bunu sonralar öyrəndik. Panama qanunları ekstradisiya qaydalarıyla bağlı məhkəmə qurmadan rəhbərlikdəkilərin əlinə geri vermə tələbi keçər-keçməz sözügedən adamı həbsə almaqda məsul sayırdı. Belə başa düşülürdü ki, general Şahın həbsə alınmasının simvolik olaraq, islamçı tələbələri girovları geri verməyə məcbur etməyə yetəcək təsirə malik olacağına inanırdı. Elə tarixçilərə görə, o zaman İslam Respublikasının prezidenti olmağa can atan və iki vəkili Panamaya göndərən Sadıq Qütbizadə (Tehran səfirliyində amerikalıların girov götürüldüyü dövrdə xarici işlər naziri olan Sadıq Qütbizadə Xomeyniyə qarşı gizli zərbə

hazırlamaqda suçlandı və xəyanət hökmü çıxarılıb, 1982-ci ilin sentyabrında edam edildi) də yalnız ərimin evində göz altına alındığı xəbərinin belə, tələbələrini yumşalda biləcəyini hesab eləyirdi.

İki vəkil ekstradisiya dosyesini hazırlayanda, tibb sahəsində iki heyət professor Flandrinin başladığı mübarizəni davam etdirirdi. Başımızın üzərində dolaşan təhdidlərin həqiqi ölçüləri haqqında məlumatımız olmasa da, ətrafımızdakı hürküdücü havanı və ordakı mövcudluğumuzun səbəb olduğu gərginliyi hiss eləyirdik. Bir az da yaxından tanıdığımız jurnalistlər bizə: “Panamadan çıxıb gedin, burada qalmağınız təhlükəlidir”, – deyirdilər. Adada gündəlik həyatda qarşılaşdığımız problemlərlə məşğul olan Armaonun köməkçisi Mark Morze bir gün səbəbsiz-filansız ortadan itdi. Sonra Panama təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən həbs olunduğunu öyrəndik. Onun azadlığa buraxılmasını təmin etmək üçün Armao Ağ evə xəbər verməli oldu. Adadakı son günlərimizə doğru telefonumuzun işləmədiyini öyrəndik. Vəziyyəti bildirəndə, həqiqətən də telefonumuzun kəsildiyini təsdiq elədilər... Çünki borcu ödənməmişdi! Telefon yenidən bağlandı, amma qərribədi, bir neçə gün ərzində general Torrixosla cəlaşmağımız mümkün olmadığı kimi, evində yaşadığımız səfir Qabriel Levislə də danışa bilmədik.

Elə adamı dəli eləyə biləcək bu şəraitdə müntəzəm olaraq bizi axtarır, xəbər tutan Cahan Sədata zəng elədim. Panamada heç bir həkimin ərimi qətiyyən, əməliyyat eləməyəcəyini və vəziyyətimizin ümitsiz olduğunu başa salmışdım. Amma telefonumuzu dinlədiklərindən əminiydim, içində olduğum qarmaqarışq ruhi vəziyyətdə Cahan Sədata, ətrafımızda gizlicə baş verən hadisələr haqqında xəbər çatdırmaq üçün Nyu-Yorkda baldızımı tapmasını xahiş elədim. Şahzadə Əşrəfin də dinlənildiyi ağıma belə gəlməmişdi. Cahan Sədat vəziyyəti başa düşdü. “Gəlin, – dedi mənə, – Misirdə sizi gözləyirik”.

V.

Misir prezidentinin arvadı sonralar yazdığı xatirələrində hadisəni belə dilə gətirəcəkdi:

“Fərəh 1980-cı ilin martında Panamadan zəng vurub, bunları söylədi: “Ümitsiz vəziyyətdəyik, Cahan. Ərimin xəstəliyi dalağa keçib, dərhal əməliyyat olunmasa, öləcək. Ancaq mən heç kəsə etibar eləmirəm.

“Niyə, Fərəh, niyə?”

Ağlamamaq üçün özünü saxlayırdı.

“Telefonda izah eləməyim çətindi”, – işarə verib, mənə telefonlarının dinlənildiyini başa saldı.

“Panamadan dərhal çıxmaq məcburiyyətindəyik. Raporlar təhlükə siqnalı verir”.

Nəyə işarə elədiyini çox yaxşı bilirdim, çünki Panamanın Şahı İrana, mütləq ölümə geri göndərmək üçün Xomeyniylə sövdələşmə apara biləcəyi şayiələrini mən də eşitmişdim.

“Bəs, əməliyyat, Fərəh? O necə olacaq?”

“Neyləyəcəyimi bilmirəm, Cahan! Onu bu xəstəxanadan çıxarmalıyam”.

Fərəhin söyləmədiyi şeyi inanmaq istəməsəm də, çox yaxşı bilirdim. Xomeyni Şahı əməliyyat masası üzərində öldürtməyi bacarardımı?

“Onu əməliyyat etdirmək üçün amerikalı həkimlər gətirə bilmirsənmi?”

“Panama hökuməti onlara əməliyyat icazəsi verməyi rədd elədi”, – doluxsunmuş səslə aydınlaşdırdı.

“Ancaq Amerikanın rəhbərliyi sizin lehinizə cəhdlər göstərə bilər!”

“Amerika rəhbərliyimi?” – Fərəh acı-acı dedi. “Onlardan həyatımızın sonuna qədər bəs eləyəcək yardımını aldıq”. (...)

“Fərəh, qəti vaxt itirmədən Misirə gəlməlisiniz!”

Başqa hansı yeni cəzaya rast gələcəkdi? Fərəh ölkəsini itirmişdi. Bu gün ərini də itirə bilərdi. Ənvəri həmin an tapıb, vəziyyətin ciddiliyini başa saldım.

“Bir az əvvəl Fərəhə Şahla birlikdə dərhal Misirə gəlmələrini təklif elədim. Səhv işmi gördüm?”

“Ən kiçik tərəddüdün olmasın, Cahan. Fərəhi tapıb, ona dərhal Prezident təyyarəsini göndərəcəyimi söylə”.

“Əminsənmi? Bu əməlli-başlı gurultu qopacaq!..”

Ancaq ərim əminiydi. “Bu Allahın xoşuna gedəcək”, – inandırdı məni. Həmin xoş xəbərləri vermək üçün Fərəhi təkrar axtaranda, vaxt eşitdiklərinə inanmadı. “Amerikalı həkimlərin əməliyyat aparmalarına icazə verəcəksinizmi?” – şübhəylə soruşdu.

“Əminsənmi?”

Bu qədər vaxt ərzində elə bərk qorxmuşdu ki, artıq kimə güvənəcəyini bilmirdi

“Bəli, Fərəh, əlbəttə”, – deyə təsdiqimi bir neçə dəfə təkrarladım (Cahan Sədat. Misirli qadın. Nyu-York, “Simon and Shuter” nəşriyyatı, 1987).

Panamanı tərk eləmək qərarımızdan dərhal narahatlıq keçirən Karter xüsusi tapşırıq verdiyi hüquq məsləhətçisi Lloyd Kutler və Dövlət katibliyi əməkdaşlarından İranda işləmiş Arni Rapheli yanımıza göndərdi. Onları Kontadorada qəbul elədik və mən bütün görüş ərzində ərimin yanında qalmaq istədim. Amerikalı tapşırıqçılar Armaonun və polkovnik Cahanbininin bu söhbətlərdə iştirak eləmələrini istəməmişdilər. Cənab Raphel söhbətə bizim üçün çox böyük nəsihət dolu sözlərlə, İsfahanda keçirdiyi beş ilini danışib başladı, Şahın xalqını nə qədər çox düşündüyündən, mənim də yoxsulluq içində yaşayan insanların rifahı üçün nə qədər böyük səylər

göstərdiyimdən xəbəri olduğunu söylədi. Lap başlanğıcından söhbətinin tonu xoşuma gəlmədi, bizim elədiyimiz fədakarlıqlar üzərində belə israrla durub, oğünkü siyasi böhranı çözmək xətrinə ərimi özünü qurban verməyə sövq eləmək istədiyini duyurdum. O, söhbətini davam etdirdikcə, qəlbimdə hiddətin artdığını hiss eləyirdim. “Şahın özünü qurban verməsi normaldı, - düşündüm, - amma öz torpaqları üzərində xarici diplomatları girov götürməyə cəsərət eləyən günahkar dövləti yumşaltmaq üçün ondan özünü qurban verməsini istəmək əxlaqi cəhətdən qəbul oluna bilməz”.

Sonra Lloyd Kutler bizim Misirə getməyimiz məcburiyyətindən Amerikanın keçirdiyi narahatlığı dilə gətirdi. Qahirəyə gedişimizin deyəsən, olduqca çətin vəziyyətdə olan Prezident Sədət siyasi cəhətdən daha da zəiflədəcəyini, beləcə, Orta Şərqdəki sülh cəhdlərinə zərər verəcəyini söylədi. Mən də cavabında hirsle bizə dəvətini təkrarlayan Misir Prezidentinin necə hərəkət edəcəyini bilmək üçün heç kiməsə ehtiyacı olmadığını söylədim. Cənab Kutler yenə də Panamada qalmağımızı arzuladığını bildirməkdən geri qalmadı. Ərim çox sakit halda bu cavabı verdi: “Əməliyyat vaxtı buraxılacaq xəta üzündən, ya da heyətdə olan və başqalarından pul alan bir adama görə masanın üzərində ölməkdənsə, şərəflə ölməyi üstün tuturam”.

O vaxt bacarıqlı diplomat olan cənab Kutler son kozırını oynadı: Amerika Şahın Hyustonda əməliyyat edilməsi üçün bizə yenidən sərhədlərini açmağa hazırdı, amma bu təqdirdə Tehranda işləri daha vahiməli vəziyyətə gətirməmək üçün onun taxtdan əl çəkməsi ələ bil, qaçılmaz kimi görünürdü. Mən son dərəcə ciddi şəkildə “Xalq belə qərarı başa düşməkdə çətinlik çəkər”, – dedim. Qısa sükutdan sonra bu məntiqlə taxtın oğlumuz Rzaya keçəcəyini söylədim. “Böyük oğlumuz bir şey olarsa, ikincisi taxtın varisi olacaq. Əgər kiçik oğlumuz da mane olarlarsa, ailədən başqa biri taxtın sahibi olacaq”.

Hökmdar Qahirədə tamamladığı “Xatirələr”inin son versiyasında bu görüşlə bağlı bunları yazacaqdı:

“Amerikalıların təklifini ciddi olaraq eynimə almadım. Təxminən bir il ərzində verdikləri sözlərin ələ bir dəyəri olmamışdı”.

Amerikalı iki tapşırıqçıyla 1980-ci il martın 21-də görüşdük. Ertəsi gün, yəni cümə ertəsi Prezident Karter bizi qəbul eləməkdən vaz keçmək məcburiyyətində qoymaq üçün prezident Sədatı arayıb. Bunu bacarmayıb. Misir dövlət başçısının ondan sərt şəkildə bu tələbi elədiyini öyrəndim: “Jimmi I want the Shah here, and alive” (“Cimmi, Şahı burada və sağ-salamat istəyirəm”).

O şənbə günü ərim Lloyd Kutlərə mümkün olan ən qısa müddətdə Misirə gedəcəyimizi təsdiqlədi. Prezident

Sədat bizə Misir Prezidentinin təyyarəsini göndərməyi təklif eləmişdi, amma amerikalılar Amerika qitəsindəki hər hansı firmadan təyyarə kirayələməyimizi qərara aldıklarını bildirdilər, bu da eyni gün mümkün oldu. O zaman öz-özümüzdən Misir təyyarəsini niyə istəmədiklərini soruşduq: cavabı Azor adalarında dayananda başa düşdük, buraxdığımız cüzi səhv az qala girov götürülməyimizə səbəb olacaqdı. Kontodora adasına gəlişimizdən üç ay sonra nəhayət, martın 23-ü, bazar günü saat 14-də Evergreen Hava Yollarına məxsus “DS-8” təyyarəsinə mindik. Başlıca olaraq, çarter uçuşları üçün istifadə edilən təyyarədə qızdırması qalxan ərimin uzana biləcəyi heç bir yer yoxuydu. Nyu-Yorkdan Kontadoraya bizi görməyə gələn uşaqlıq yoldaşım Elli Antoniodesdən bizimlə Qahirəyə qədər getməsini xahiş eləmişdim. Mənəvi köməyə ehtiyacım varıydı, yoldaşım bir saniyə belə tərəddüd keçirmədi. Təyyarədə yan-yanı oturmuşduq, amma bu təyyarənin gizli mikrofonlarla dolu olduğuna o qədər inanmışdım ki, yoldaşım ilə danışmağa cəsarət edə bilmirdim.

Təyyarə havaya qalxar-qalxmaz dəftərimə bu sətirləri yazmışdım:

“23 mart. Ərimin gözləri hərərətdən par-par yanır. Onu belə halda görmək məni öldürür. Əlbəttə, Cahanın yanında, dostlarımızın arasında olacağıq, amma yenə də rahatsızam: tək, Müsəlman Qardaşlar Təşkilatı həddən

artıq problem yaratmasın... Zavallı uşaqlarım, onlar üçün elə üzülürəm ki. Əvvəlki gün Novruz bayram eləmək üçün yanımıza gələ bilmədilər. Telefonda onlara hansı vəziyyətdə olduğumuzu və niyə bütün o həkimlərin atalarını əməliyyat eləyə bilmədiklərini söyləmədim. Güman ki, bunu bilirdilər, çünki səsləri hər vaxtkından daha kədərliydi. Pilot Panama hava sərhədini keçdiyimizi bildirəndə, hamımız dərin nəfəs aldığımızı. Amma Misirə qədər daha uzun yolumuz var, ərimin özünü pis hiss eləməsindən qorxuram”.

Gecə Azorlarda dayandıq, rəsmi məcburiyyət yanacaq götürməyi idi. Bu barədə xəbərdar olunduğumuzdan yola çıxmamışdan qabaq Azor adalarının yerini yaxşıca öyrənmək üçün xəritəyə baxmışdım. Başlanğıcda hər şey həddən artıq normalıydı: təyyarəyə lazım olan yanacaq vuruldu, bu vaxt bir neçə zabit gəlib, böyük hörmətlə Şahı salamladılar. Ərim səndələsə də, onları əsgəri tərzdə salamlamaq və təşəkkür eləmək üçün ayağa qalxmağa özündə güc tapdı. Az sonra təkrar havaya qalxmaq üzrə olduğumuzu düşünüb, bir az hava almağa çıxdım. Platformada gəzişəndə, mənə yoldaşlıq eləyən kabinə nəzarətçisinə İranın hansı şəraitdə çırpındığını başa saldım. Hava soyuqdu və bir ara bu adam öz yun köynəyini çıxarıb, çiyinə atdı. On beş dəqiqə də keçdi. Niyə havaya qalxmırdıq?

Küləyin şiddətlə çırpıldığı təyyarəyə qayıdanda, orada temperaturun düşdüyünü gördüm. Ərim üsüdəcəkdi, ona isti paltar gətirdim. Qəfildən qəlbimi narahatlıq bürüdü: bir saatdı burdaydıq! Bu gözləmənin mənası nəydi? Bunun arxasında Misirə getməyimizə mane olmaq üçün son cəhd dura bilərdimi? Amerika nəzarətində və Amerika təyyarəsindəydik, ona görə də hər şey mümkünüdü. Vəziyyəti araşdırmağa gedən Robert Armaoya səlahiyyətli bir şəxs təyyarənin bəzi hava sahələrindən keçməyə icazə verilməsinin gözləndiyi söyləmişdi, bu izahat o qədər də inandırıcı deyildi. Artan narahatlıqla beləcə – dörd saat keçdi. Axırda ən pis nəticəni düşünüb, Parisdə bir dostumu telefonla tapdım, vəziyyətimiz haqqında məlumat verdim. Şahın ağır xəstə olduğunu, Azor adalarında təyyarəmizin havaya qalxmasına icazə verilmədiyini söylədim. Başımıza fəlakət gəldiyi təqdirdə bütün dünyaya xəbər verməsi üçün ona güvənirdim. O biri tərəfdən, Armao da əbəs yerə Hamilton Cordanla əlaqə yaratmağa çalışırdı.

Axırda təyyarə yenidən havaya qalxmaq üçün icazə aldı. Bu müddətdə nələr olmuşdu? Sonralar jurnalistlər və tarixçilər bu bitmək bilməyən tamaşanın pərdə arxasını başa saldılar. Rəsmən İrana qaytarılmağımızı tələb eləyən sənədi vermək üzrə olan Tehran vəkili Kristian Borge Hamilton Cordandan təyyarəmizi Panamaya geri qaytarmaq üçün Azorlarda yolumuzu kəsməsini rica

eləyib, Sadıq Qütbizadə Şahın tutulduğu bildirilər-bildirilməz girovların azad buraxılacağından əmin olduğunu söyləyib. Hamilton Cordan da prezident Kartera bu barədə heç bir məlumat vermədən, təyyarəmizi müəyyən müddət gözləyib.

Sonra saatlar keçdiyi halda Tehrandan cəsarətverici işarə gəlməyəndə, Qütbizadənin və onun vasitəçisinin sözlərinə bundan artıq güvənməkdən vaz keçib.

Bununla belə, 24 mart bazar ertəsi günü, biz Qahirəyə çatdığımız müddətdə İrana geri verilməyimiz tələbi panamalı dövlət adamlarına çatdırılıb. Əgər bu tələb vaxtında gəlsəydi, general Torrixos neyləyərdi, görəsən? Ərimi evdə göz altına almaqda tərəddüd eləməyəcəyinə inanmaq üçün yetərli səbəblərim var.

Aradan uzun illər keçəndən sonra Azorlarda başımıza gələn bu hadisə vaxtı Portuqaliya xarici işlər naziri olan şəxs mənə təyyarəmizin yenidən havaya qalxmadığını görəndə Xarici İşlər Nazirliyi rəhbərliyinin amerikalılara zəng elədiklərini danışdı. “Bizə məntiqli heç bir izahat vermədən, dolaşmaq sözlər söylədilər”, – dedi. Bu vəziyyətdən inciyən Portuqaliya hökuməti ertəsi gün dərhal Amerikadakı səfirini Xarici İşlər Nazirliyinə göndərmişdi. Nazirlikdən ona həmin əhvalatın yalnız Amerikaya aid olduğu, nəticədə ona heç bir izahat verilməyəcəyi cavabını çatdırılıb.

Misirdən ayrılandan bəri cürbəcür əzab-əziyyətlərlə, təhqirlərlə dolu, o ölkədən-bu ölkəyə atıldığımız on dörd ay ötüb-keçmişdi. Sanki bütün bu yaşadığımız ağrıları silmək istəyən kimi, prezident Sədat və arvadı bizi təyyarənin pilləkanının altında, ənənəvi qırmızı xalça üzərində qarşıladılar. Mərasim dəstəsi də ordaydı. Şah o qədər təsirləndi ki, gözləri doldu. On dörd ay əvvəl elədiyi kimi, Ənvər Sədat onu sevgiyə qucaqladı. Şah çox zəifləmişdi. Sonralar Cahan Sədat o günü belə danışacaqdı.

“Şaha baxanda, amerikalıların belə vəziyyət yaratmalarından yenə də sarsıldım. Təyyarənin pilləkanından güclə endi, o qədər zəif idi ki, paltarını iki dəfə böyük görünürdü. Üzü əhəng kimi ağappağıydı. Əgər dosta ehtiyacı olan bir adam varıydısa, o da Şahıydı”.

Bizim gəlişimizdən qabaq, parlamentdə aparılan müzakirə nəticəsində əleyhinə 8, lehinə 384 səs olmaqla Prezident Sədata insanlığın təməl prinsipləri və islam qonaqsevərliyi naminə bizi qəbul eləmək səlahiyyəti verilmişdi. Buna görə də Misir xalqının gəlişimizdən xəbəri varıydı, sevinc dolu qələbəlik bizi salamlamaq üçün təyyarə meydanında gözləyirdi.

Misir Prezidenti bizim üçün Qübbə Sarayını hazırlatmışdı; Sarayın içində yerləşdiyi gözəl bağ şəhərin gurultusuna mane olurdu. Prezident hökmdara Sarayı özü gəzdirəndən sonra onu Maadi Hərbi xəstəxanasına qədər

müşayiət elədi. Xəstəxananın bir tərəfi Şah üçün ayrılmışdı. Bir il əvvəl biz Baham adalarında olanda, professor Flandrinin lazım bildiyi və o zamandan bəri təxirə salınan dalaq əməliyyatının aparılması üçün münasib şərait nəhayət ki, hazırıydı.

Uşaqları gətirmək üçün də şərait münasibiydi. Bu əməliyyatdan əvvəl onların atalarının yanında olmalarını arzulayırdım, risq elədiyimizi bilirdim. Uşaqlar dərhal gəldilər və nəhayət, çox uzaqlarda qalan Tehrandakı xoşbəxt günlərimizdən bəri ilk dəfə ertəsi gün qovulmaq qorxusu hiss eləmədən bir yerə yığışdıq. On yaşlı Leyla atasının narahatlığının nə olduğunu öyrənmək istəyirdi. Ona Şahın orqanlarından birinin yaxşı işləmədiyini başa saldım, o da hər halda, qəlbini rahatlandırmaq üçün də olsa, atasına xəstə orqanın yerinə yeni orqan qoyulub-qoyulmayacağını soruşdu.

Əməliyyatı gözləyənəcən beş gün keçdi: böyük narahatlıq içində yaşadığım beş uzun gün. Səhər-axşam Qübbə Sarayını Maadi xəstəxanasından ayıran uzun yolu qət eləyirdim. Yuxusuz keçən gecələrimdən sonra qahirəli sürücülərin qorxunc signal səslərinin məni xəstə elədiyini xatırlayıram. Sonra hər an diksinməmək üçün bu yolla gedəndə, qulaqlarıma tıxac qoyurdum. Xəstəxana personalının üzərində əsdikləri Şah isə yenidən rahatlıq tapmışdı. Əsas da buydu. Misirlilər ona dostluqlarını minbir yolla göstərirdilər: bəziləri xəstəxanaya zəng

eləyib, qan verməyi təklif eləyirdilər, bir çox misirli ona məktub yazırdı, xəstəxanaların qapılarında belə, dünyanın dörd bir yanından gələn jurnalistlərin sorğu apardıqları satıcıların, işsiz-gücsüz adamların “qardaşımız” deyə söz açdıqları hökmdar üçün ağızlarından yalnız ipisti, sevgi dolu sözlər çıxırdı. Nəhayət, Nyu-York xəstəxanasının pəncərələri altından kin dolu nümayişlərdən çox uzağıydı.

Bu vaxt Prezident Sədatın şəxsi həkimi olan Taha Əbdül Əzizin rəhbərliylə əməliyyat qrupu hazırlanırdı. Doktor Əziz onunla ilk görüşümdən məndə böyük inam oyandırdı. Ancaq bu qədər gözlədiyimiz dalaq əməliyyatının 1980-ci il martın 28-də əməliyyat qrupu tərəfindən hansı şəraitdə aparıldığını başa salması üçün sözü burda bir daha professor Flandrinə verirəm:

“Əlahəzrətlərin Qahirəyə getmək üçün Panamanı tərk elədiyini mən də hamı kimi, öyrənmişdim. Evimdə telefon zəng çalmaqda gecikmədi: Kraliçə həzrətləri məndən yanlarına getməyimi istəyirdi.

Yola çıxanda, nə olacağını əməlli-başlı bilmirdim. Qahirəyə yeni daxil olan vaxt, De Bakey və heyətinin də dəvət edildiyini öyrəndim. Onun Panamanı tərk eləyəndə, bunu bildiyini təxmin eləyirəm. Buna görə də yanında həmişəki, o özündən arxayın avstraliyalı assistenti, anesteziisti, xəstə baxıcısının və bundan başqa, tamam bu işdən uzaqlaşdırılan, Con Hesterin yerini tutacaq bioloq heyəti varıydı. Bütün bu şəxslərlə birlikdə işləmək üçün

Kean-Uillyams cütlüyü də gəlmişdilər. Maadi Hərbi xəstəxanasının bir qatı Şah üçün ayrılmışdı, onları orda ziyarət elədim. Otağının pəncərəsindən uzaqlarda Nil çayı və Bonapartın Misir səfəri vaxtı babalarımın Jozef Flandrinin vali kimi göndərildiyi, indi Qahirənin ətraf şəhərlərindən olan Gize şəhərinin ehramları görünürdü. Hökmdarın yatağının başında duranda, ağımdan bunlar keçirdi. Gözlərimin okeana və uçan qağayılar dikildiyi Kontodora adasından bu yana dekor dəyişmişdi, amma təəssüf ki, xəstənin səhhəti də dəyişməliydi. Səhhəti zahirən Panamadakıyla eyni səviyyədəydi, amma bir ay heç nə baş vermədən keçmişdi, Meksikadan bu günə qədər də dörd ay ərzində əməlli-başlı düzgün müalicə aparılmamışdı.

Əlahəzrətlər məni görməkdən elə bil, rahatlanmışdı. Onlara ümid və cəsarət aşılacaq sözlər söylədim. Tibbi etika və məntiq professor De Bakeyin eləyəcəklərindən ümidli olmağımı lazım bilirdi. Bir ay əvvəl xəstəliklə bağlı aldığım nəticənin hələ keçərli olub-olmadığını öz-özündən soruşmağa başlasam da, artıq heç kəsin qarşısını ala bilməzdim, oğünkü vəziyyətdə görəcəyim ən yaxşı iş amerikalı heyətlə mübarizə aparmağıydı.(...)

Misir tibb aləminin ən yaxşı həkimləri Prezident Sədatın şəxsi həkimi olan kardioloqun rəhbərliyi ilə iş başındaydılar. Doktor Taha Əbdül Əziz təmkinli davranışı və dinməzliyi ilə, sonralar fransız heyətilə misirli

həkimlər arasında çəkişmələr yarananda, mənə çox kömək elədi. Ordakı Misir heyətində çox köhnə dostumu, Prezident Sədatın kürəkəni olan hemotoloq Əmin Əfifini də tapdım.

Cərrahi müdaxiləylə dalağın götürülməsi üçün heç bir maneə qalmamışdı. Əməliyyat De Bakey tərəfindən aparıldı, avstraliyalı assistenti və aralarında doktor Nurun da olduğu misirli cərrahlar ona kömək elədilər. Əməliyyat sürətlə tamamlandı, dalaq həddən artıq böyümüşdü: israrla qaraciyər biopsisi edilməsini istədim, bu istəyim yerinə yetirildi. Əməliyyat vaxtı qarın boşluğunda aparılan təhqiqatda limfa vəzlərinə yayılma aşkar edilmədi. Mən əməliyyat otağında olmaqla bərabər, cərrahlar heyətiylə dövrəyə alınmış masadan uzaqdaydım, buna görə də, əməliyyatı detallarıyla görə bilmədim. Sonralar Nur mənə dalağın çıxarıldığı vaxt nələr baş verdiyini söylədi. Əməliyyat başa çatanda, cərrahiyyə blokundan çıxan De Bakeyi alqışlayıblar. Kraliçə həzrətləri və böyük oğlu da üst mərtəbədə olan televiziya ekranından əməliyyatı izləmişdilər.

Əməliyyatdan sonra iki gün hər şey normal kimi göründü. Üçüncü və dördüncü gün xəstə döş qəfəsinin sol arxa qismindən boynuna vuran ağrı hiss eləməyə başladı. Bu mənə qəribə gəldi, dalağın götürüldüyü yerdə bəzi şeylər olduğundan qorxub vəziyyəti De Bakeyə bildirdim. Avstraliyalı həkim çox sərt ifadəylə mənə qarını göstərdi.

De Bakey dərhal onun sözlərini yumşaltmaq istəyirmiş kimi, təxminən bunları dedi: «Diqqətli ol (becareful), Corc bir şey deyəndə, əsasən mütləq səbəbi var!» Qısa müddətdən sonra əməliyyat materialının toxuma nümunələrini gördüm. Dalaq bəd tümör modullarıyla doluydu. Buna görə, gözlənilmədiyi kimi, qara ciyər də eyni formalı əlamətlər göstərirdi; ən qorxulusu mədəaltı vəzin qara ciyərə yaxın hissəsində də eyni mikroskopik tapıntılar mövcuduydu.

Dostum Əfifiylə danışanda, doktor Nurun əməliyyat vaxtı gözləmədiyi hadisəni öyrəndim. Qahirədə bir həftə qalandan sonra De Bakey və heyətini qoyub, doktor Nur kimi qəlbimdə xəstənin diafraqmı altında iltibah olacağı narahatlığıyla Parisə qayıtdım. De Bakey səviyyəli və onun miqyasında olan adamın mənimlə eyni narahatlığı keçirməməsi çox ağlabatan deyildi”.

Əslində, çox həyəcanlandığım üçün De Bakey bıçağı əlinə aldığı anda başımı yana çevirmişdim, sonrasa gözümlü televiziya ekranından ayıra bilmədim. Gücümün və sağlamlığımin bir qismini ərimə verməyi nə qədər arzularım. Rza da yanımdaydı. Dalaq çox böyüyüdü, sonradan bir kilo doqquz yüz qram gəldiyini öyrəndik. Əməliyyatdan sonra Şah özünü yaxşı hiss eləyirdi, amma mən həkimlərin qaraciyərdə də xərçəng hüceyrələri tapdığını öyrənəndə, yığıldım. Elə bil, torpaq ayağımın

altından qaçırıldı. Xəstəlik qaraciyərə keçdiyindən, çox ümid qalmadığını bilirdim.

Ağrılarının davam eləməsinə baxmayaraq, elə bil, ərimin səhhəti yavaş-yavaş düzəlirdi, bir müddətdən sonra həkimlər xəstəxanadan çıxmasına izin verdilər. Artıq içimi bürüyən narahatlığa baxmayaraq, bu qədər çox sevdiyim insanın Qübbə Sarayının bağçasının yollarında yavaş-yavaş yeridiyini görmək mənə Tanrının xüsusi lütfü kimi göründü. Bu da belə... ərim yaşayırdı, içini gəmirən xəstəliyə baxmayaraq, yaşamaqda davam eləyirdi. Tarixin ağlagəlməz zülmünə baxmayaraq, yaşamağa davam eləyirdi. Onu canlandıran bu gücün dəyərini bilməliydik. Hələ nə qədər vaxtımız qalmışdı, görəsən?

Madam ki, hamımız bir yerdəydik, yenə barabər qal-malaydıq. Prezident Sədat və arvadının təklifiylə uşaqlarımızı Qahirədəki məktəblərə və universitetlərə yazdırmağı qərarlaşdırdıq, yalnız Fərəhnaz və Rza o dərs ilini Amerikada başladıkları məktəblərdə davam etdirəcəkdilər. Beləcə, Leyla və Əli Rza 1980-ci ilin yazından etibarən Qahirədəki Amerika Kolləcinə (Cairo American College) girdilər.

O zaman mənə çox əzab verən problem, taxta kimin çıxacağı problemi gündəmə gəldi. Rza atasının xəstəliyinin son dərəcə ciddi olduğunu, qısa müddətdən sonra çiyinlərinə çox ağır məsuliyyət düşəcəyini bilirdi, amma

qəddarcasına atasının ölümünü tələb eləyən bu səlahiyyəti necə götürəcəkdə? Bir gün ürəyini mənə açdı. Vaxtı gələndə, vəzifəsinin lazım bildiyi hər şeyi üstünə götürməyə, atası kimi ölkəsinə xidmət eləməyə, döyüşməyə, bu gün mühafizəkar, ortaçağ zehniyyətinə malik din adamlarının boyunduruğu altındakı xalqın rifahı üçün lazım gəlsə, ölməyə hazır olduğunu söylədi. Oğlumun oğünkü sözlərindən dəftərimə bu sətirləri yazmışam:

“Atamın varisiyəm, yalnız İrana xidmət eləsəm, həyatımın mənası olacaq. Ölkəm üçün özümü fəda eləməyə hazırım. Əgər bacarsam, xoşbəxt olaram, yox, bacarmasam, ən azı sınaqdan çıxmış olacağam. Ölümdən qorxum yoxdu”.

Oğlumun atasının öyüdlərini eşitməyə ehtiyacı varıydı. Eləsə, ərimə artıq onun yaxşılaşmasına ümidimiz qalmadığını hiss etdirmədən bu söhbəti necə sala bilərdik? İnsan üçün asan öhdəsindən gələn iş deyildi.

Bir neçə gün düşünəndən sonra Rzaya mənim üçün qardaş, uşaqlarım üçün də əmi olan Prezident Sədatdan məsləhət almağı təklif elədim. Prezident İsgəndəriyyədəydi, birlikdə ora getdik. Bizi böyük diqqətlə dinlədi- dünyadakı dövlət başçılarında bu xüsusiyyət nadir tapılır - sonra dərhal çıxış yolu tapdı:

“Hökmdardan soruşun, – öyüd verdi prezident Sədat, – bu gün yanında kimləri görmək istərdi. Atasının

adlarını söyləyəcəyi bu adamlar Rza üçün onun vəsiyyəti kimi olacaq: gün gələndə, onları yanına çağıra biləcək, səhhəti əl versəydi, atasının ona göstərəcəyi yolu həmin adamlar göstərəcəklər”.

Oğlum atasından bunu soruşanda, üç adamın adını deyib: protokol müdirliyindən əvvəl bir çox ölkələrdə İranın səfiri olan və sürgündə də bizi müşaiyət eləyən Əmir Aslan Əfşar, şəxsi mətbuat katibi Nəsrullah Moinian, axırıncı da o vaxt Parisdə sürgündə olan general Əzimi. Bu şəxslərdən yalnız ikisi – ağayi Əfşar və general Əzimi onlara bəslədiyi inama layiq olduqlarını göstərdilər.

Bir neçə həftə həqiqətə oxşamayan şəraitdə keçdi. Ərimin bir az da yaxşı və zehni açıq olduğunu hiss eləyəndə, gülümsədiyini görəndə, hər şeyə baxmayaraq, yenə ümidlə yaşamağa başlayırdım. Ondan xəbər tutmaq üçün mənə zəng vuran hamıya: “İnamınızı itirməyin, Şah yavaş-yavaş yaxşılaşır, gələcəyə inanmaq lazımdı”, – deyirdim. Amma ertəsi gün ayağa qalxmağa gücü belə, olmadığını görəndə, qorxudan nəfəsim kəsilirdi.

Bu arada uşaqlar artıq xoşbəxtiydilər, müəllimlərin və şagirdlərin onlarla çox nəcib davrandıqları yeni məktəblərində rahatydılar, məktəbdən qayıdanda, bizi yanlarında görməkdən sevinirdilər. Sarayın bütün işçiləri və təhlükəsizliyimizi təmin eləyən adamlar onlara qarşı çox nəvazişlə davranırdılar. Bizim üçün hədsiz dəyərli

olan bu günləri heç bir şeyin pozmasını istəmirdim. Tanrıdan mənə tab gətirmək üçün güc verməsini istəyirdim. Axşam bütün ailələrdə olduğu kimi, uşaqlarımıza borcumuzu birlikdə verirdik, bəzən Rzayla Fərəhnaz axşam yeməyindən sonra yoldaşlarıyla çıxırdılar, gedəndə, gülüşdüklərini eşidirdik. Uşaqlardan hər hansının nəşələndiyi hər an bizim üçün daha ölçüsüz dəyərdəydi.

O həftələr ərzində bir çox iranlı Şahla görüşdü. Xüsusilə, aviasiya generalı Mehdi Ruhaninin ziyarətini xatırlayıram. General ərimə müqavimət hərəkətləriylə bağlı bəzi məlumatlar verdi. Şah əsasən bir çoxu hələ İranda vəzifə başında olan əsgərlərdən ibarət müqavimət təşkilatı quran general Üveysiylə təmasını davam etdirirdi. Ərim sabiq şəxsi mətbuat katibim olan və müqavimətdə mühüm rol oynayan Huşəng Nəhavəndini qəbul elədi. Sonralar ikinci dəfə əməliyyat olunmaq məcburiyyətində qalanda, general Bəhram Aryana onu xəstəxanada ziyarət eləyib, sədaqətini bildirdi. General Aryana da Parisdə müqavimət hərəkəti yaratmışdı və Şaha məlumat vermək istəyirdi. Ərimin artıq yalnız bir neçə həftəlik ömrü qalmışdı. Generalın bu ziyarətindən yaddaşımda çox duyğu dolu anlar qaldı. Nəhayət, Hollandiya şahzadəsi Bernardın məxsusi ərimə dəstəyini göstərmək və təsəlli vermək üçün elədiyi səfər son dərəcə təsirləndiriciydi.

VI.

Yavaş-yavaş ərimin gücü tükənməyə başladı. Yenidən hərarəti qalxdı və gündən-günə artdı. Ona o qədər qan vurulmuş, o qədər antibiotik verilmişdi ki, artıq iynə vurmağa bir damarı belə qalmamışdı. İştahdan kəsilmişdi. Uşaqlarla onu əyləndirməyə can atırdıq, amma əbəs cəhdiydi bu. Ona yemək verməyə çalışırdıq, amma heç bir şey uda bilmirdi. Həkimlər Şahın hərarəti və bu tam gücsüzlüyü barədə ayrı fikirdə deyildilər. Doktor Koleman salmoneladan qaynaqlanan infeksiya əlaməti üzərində dayanırdı. Professor Flandrin Şahda başqa şey görürdü. Professor De Bakeyin heyət yoldaşlarısa, ayrı fikirdəydilər. Ərimi xəstəxanaya qoymağa məcbur olduq.

Professor Flandrini təzədən tapdım. Bu ən son savaşı o belə danışır:

“Qahirədən artıq doğrudan, xəbər ala bilmirdim, amma Parisdə yaşayan və ailənin çox yaxın dostu olan bir nəfər olub-keçənləri mənə çatdırırdı. Eşitdiklərimə inanmırdım, vaxt keçdiyini gördükcə, gümanlarımın bəlkə də doğru olmadığını düşünməyə başlamışdım, çünki xəstənin vəziyyəti çox sürətlə ağırlaşmalıydı. Amerikalı həkimlərin gəlib-getdiklərini öyrənmişdim. Sonralar həqiqəti Kraliçə həzrətlərinin ağızından daha dəqiq məlumatlarla öyrəndim, öyrəndiyim hər şey diafraqma altında yenidən ağırlaşmaya uyğun gəlirdi.

Onlara De Bakeyə zəng eləyib, çağırmaq lazım gəl-
diyini söylədim, çünki fəlakətə doğru gedirdik. Demək,
De Bakey Misirə qayıtmağı lazımsız sayıb və aparılan
daxili radioqrafiyaların ona göndərilməsini istəyib. İranlı
dostumun kanalıyla həm olub-keçənlərdən duyduğum
təəccübümü, həm də bədbinliyimi bildirməkdə davam
eləyirdim, çünki bu iranlı dost mənə xəstənin səhhətinin
daha da vahiməli hala düşdüyünü danışdı. Kean oyun
masasından çox erkən qalxmış kimi görünürdü. Nyu-
York xərcəng mütəxəssisi Koleman başqa amerikalı
həkimlərlə birlikdə heyətə geri dönmüşdü. O da de Bakey
kimi, diaframın altında iltihab ehtimalını qəbul eləməyə
meylli deyildi, sonralar xəstənin anketini oxuyanda,
qızdırmanı salmaq üçün getdikcə artaq dozalarda ifrat
antibiotik verdikdiklərini gördüm. Təbii ki, bütün o
dərmanların faydası olmamışdı. Proses vaxtı mənə bu
oyundan kənar saxlamalarının hər halda, özlərinə görə,
izah eləyə biləcəkləri səbəbləri varıydı. İranlı dostumun
axırda verdiyi xəbər çox pisiydi. Dostum bədbin
olduğunu məndən gizlətmədi, mən də ona bu şəraitdə
artıq görüləcək bir iş qalmadığını söylədim. Bu məsələ
təxminən üç aydan bəri sürürdü, zahirən daha həkim
kimi, mənim rolum qalmamışdı. Yenidən Sen-Lui
xəstəxanasında işləməyə başlamışdım. Qahirəyə Parisdən
ayrılıb-ayrılmayacağım barədə sorğu göndərdim. Altı
ildən bəri istisnasız bütün tətillərimdən vaz keçmiş, yalnız

ata-anamın yanında qısa müddətdə dincəlmişdim, orda məni telefonla tapmaq mümkünüdü. Artıq psixoloji cəhətdən bu bağı da qırmaq istəyirdim. Diləyim qəbul olundu və həyat yoldaşımın bacılarından birinin evinə, Nanta getdim. Yenə də son anda yumşalıb, tələm-tələsik qardaşımın telefon nömrəsini qoydum.

Heç görmədiyim Belle-İley getmək istəyirdim, ancaq çox şiddətli fırtına bizi iki gündən bəri Nantda həbs eləmişdi. Elə o vaxt Qahirədən axtardılar, daxili xəstəliklər mütəxəssisi tapıb, oraya getməyimi istədilər. Bir məsləkdaşımın kömək istədim, təkrar Qahirədən vurulan ikinci zənglə tələb olunanın bronkoskopiya və bronxların müayinəsini aparmağı bacaran ağciyər xəstəlikləri mütəxəssisi olduğu bildirildi. O zaman Parisə getməyə hazırlaşırıdım. Ora çatan kimi, gecənin gec vaxtı tanıdığım adam olan professor Filipp Evenə zəng edib, vəziyyəti ona izah elədim. Mənə belə dedi: “Sənə lazım olan adamı tanıyıram, assistentim doktor Herva Sors elə bu iş üçün doğulub, ona xəbər verərəm”. Ertəsi gün Ruis hava meydanında əlində klarnet qabına oxşar qutu aparan gənc adam diqqətini çəkdi. Bu heç şübhəsiz, fibroskop olmalıydı. Doğrudan da, eləydi; gənc adamla tanış olduq, ona Şahın bütün xəstəlik tarixçəsinin qısa xülasəsini danışdım. Hər halda, ağciyərdə apse olduğu ehtimalına söykənib, bronkoskopiya tətbiq etmək tələb olunurdu. Hələ xəstəni görməmiş Sors bunun diafraqma altındakı

iltihabın yaratdığı ağciyər pərdəsi reaksiyası olduğunu fikirləşdi və bu təxmini də doğru çıxdı.

Qahirəyə çatdıq. Əlahəzrətlər, Sorsla mənə dəliqanlı görkəməmiz olduğunu söyləyib, sataşmaq gücü tapdığına görə, doğrusunu demək lazımdısa, öləcək adama oxşamırdı. Otaqdakı bir adamdan məni göstərib, soruşdu: “Neçə yaşında olduğunu təxmin eləyin”. O vaxt qırx yeddi yaşındaydım, adamların məni on yaş cavanlaşdırmaları onu çox əyləndirirdi. Vəziyyəət həqiqətən çox pisiydi. Şahda ağır xəstə görkəmi vardı. Ağciyərdəki problemin diafraqma altındakı infeksiya reaksiyasından yarandığı açıqca görünürdü. Sors bronkoskopiyasını aparmazdan qabaq fikrini qəti bildirdi: problem diafraqmanın altındaydı. Apardığı bronkoskopiya qabaqcadan təxmin elədiyi kimi, anormal heç bir şey göstərmədi. Diafraqmaaltı iltihab vəziyyətində hələ bəzi tədbirlər görmək mümkünüydümü? Bu cərrah işiydi. Misirli həkimləri dərhal rədd eləmədim, amma görülməli hamının bacardığı iş deyildi. Parisdəki reanimasiya həkimləriylə təmasa girən Sors sayəsində, bir neçə şəxs məlum oldu. Tələsməyim lazım gəlirdi. 30 iyunuydu və qorxurdum ki, Fransada tətill vaxtı başlayanda, həkimləri tapmayam.

Mənə əvvəlcə Anri-Mondor xəstəxanasında işləyən, belə çətin cərrahi məsələlərdə əvəzedilməz həkim kimi tanınan Pyer-Lui Faqniyeylə görüşməyim məsləhət

görüldü. Onun iltihablı mədəaltı vəzi nekrozlarında ilkin və təsirli üsul işlətdiyini öyrənmişdim. Üz tutduğum həmkarlarımın göstərdiyi müqavimət və nəzakət sayəsində o şənbə günü, günortadan sonra yeganə ümidim doktor Faqniyeni evində tapdım. Faqniye gəlməyə razı oldu və ertəsi gün Qahirəyə uçaacağına söz verdi. Öz anestezioloquyla birlikdə gəlirdi. Təyyarə meydanına onu qarşılamağa getdim. Qarşımda gördüyüm bu gənc, zərif, gülürüzlü və rahat insan son ümidimizi bağladığımız adamıydı.

Doktor Faqniye nə eləmək lazım olduğunu dərhal başa düşdü və gümanlarımı təsdiqlədi. Əlahəzrətlərə vəziyyətini izah elədi. Bədəndəki orqanların yerləşməsini göstərən sxem cızıb, nə iş görəcəyini ona başa saldı. Əlahəzrət əliylə səhnəni təqlid eləyib: “Çox yaxşı, indi buğanın buynuzlarından yapışmaq lazım gəlir!” - deyə söz atdı. Xəstə çox pis vəziyyətdə olduğundan, əməliyyatın səhəri gün aparılması qərara alındı. Bundan başqa, xeyli vitamin itirmişdi, anesteziya işinə başlamazdan əvvəl damarların vitaminlə doldurulması lazım gəlirdi. Misirli həmkarlarımız xəstəxanada yenidən əcnəbi həkimlər görməkdən o qədər də razı deyildilər, bizi müşahidə eləməklə kifayətlənirdilər. Əslində, bu hərəkətləriylə işimizi asanlaşdırırdılar. Bizi çətinə salan doktor Koleman oldu. Vurulan qandan sonra bədəndə salmonelolla mikrobu tapıldığına görə, bunun həzm

sistemindəki bəsit kompleks olduğu ehtimalını şiddətlə müdafiə eləyib, tamamilə bizim aparacağımız əməliyyata qarşı çıxırdı. Hətta Nyu-Yorkdan salmoneloz mütəxəssisi gətirəcəyini, onu gözləməli olduğumuzu söyləyib, əməliyyat qərarımıza mane olmağa belə, çalışdı. Qəzəbdən fisıldayırdım, hirsimi saxlamadım. Bu hadisə yaxşı qarşılanmadı və Kraliçə həzrətləri mənimlə xüsusi söhbət eləyib baş verənlərə çox üzöldüyünü, həmişə mənim sakitliyimi bəyəndiklərini, hər şəraitdə soyuqqanlılığımı qoruduğumu görməyə alışdığını və s. cöylədi. Mən də ondan məni bağışlamağını rica elədim, ancaq amerikalı heyətin Əlahəzrətlərin səhhətiylə kifayət qədər oynadıqlarını dedim. Dediym sərt ifadə onu sarsıtmışdı. Sözlərimi belə davam etdirdim: “Bu rəqbi yarışı deyil, elə an gəlir ki, rəqibi qıçından tutub, yıxmağa məcbursan, hətta lazım gəlsə, şiddətlə!” Risqi göz altına almışdım, çünki əməliyyat aparılacaqdı. Danışmaq və adamları hər hansı bir şeyə inandırmaq çox asanıydı. Təxminən üç aydan bəri diafraqma altında iltihab olduğunu söyləməkdən dilim qabar olmuşdu. Əməliyyatxanadan alınacaq nəticəyə görə boynum tükdən nazıyıydı. Gənc fransız həmkarlarımin da eyni fikirdə olduqlarını, məni dəstəklədiklərini, bu dəfə haqlı olduğum üçün güman eləyirəm, dediklərimi həyata keçirmək lazım gəldiyini hamı başa düşdü.

Səhər Faqniyə əməliyyatxanaya girməmişdən əvvəl rəsmi icazə almaq üçün Kraliçəylə danışdı. Kraliçə o günlərdə Belçikada olan de Bakeylə danışmış, onun fikrini soruşmuşdu. De Bakey də cavabında fransız cərrahın əməliyyat aparmasına maneə görmədiyini, amma onunla telefonda danışmaq istədiyini söyləyib. Kraliçə həzrətləri de Bakeyi yenidən axtartdı, amma onu tapmaq mümkün olmadı; buna görə də Kraliçə həzrətləri Faqniyəyə bu məsələnin üzərində durmamasını, əməliyyatı keçirməsini söylədi.

Əməliyyatxanada çoxlu adam varıydı. Faqniyə, anesteziya mütəxəssisləri, əməliyyat alətlərinə məsul personal, əməliyyata yardım edəcək, aralarında doktor Nurun da olduğu misirli həkimlər və başqa bir çox adam. Faqniyə otuz beş adam saydı! Başıyla mənə bəzi şeylər eləməyi işarə verdi. Mən nümunə göstərib, irəli düşdüm və işi olmayan adamlardan bayıra çıxmağı tələb elədim. Beləcə, içəridə on beş adam qaldı. Yan otaqda durdum və arabir nələr baş verdiyini görmək üçün əməliyyatxanaya girdim. Kolemanın əynində gündəlik paltar varıydı. Beləcə, dinib-danışmadan yanaşı otururduq. O, səhərə qədər əməliyyata qarşı çıxmaqda davam eləmişdi və hələ çox acıqlıydı. Faqniyə mənə əməliyyatın gedişi barədə məlumat verirdi. Öz üsulundan istifadə eləyib, lazım gələndə əməliyyatı aparmaq üçün sol qabırğa altında kiçik bir yeri kəsmişdi. Bir müddət sonra məni çağırırdı,

əynimdə əməliyyatxana paltarı varıydı, içəri girdim. Faqniye və misirli cərrahların üzləri gülürdü. Bir litrə yaxın irin və nekrozlu mədəaltı vəzin qalıqlarını boşaldırdılar. Haqlı çıxdığım üçün məmnun olmaq bir yana, qəlbim başdan-ayağa hiddət qarışıq kədərlə dolmuşdu. Əməliyyatxanadan çıxdım, xəbər cərrahiyyə blokunda bomba təsiri bağışlamışdı. Koleman əlimi sıxıb mənə: “Bravo, təbriklər!” - dedi. Qəlbimdəkiləri söyləyəcək halda deyildim, dərhal alt qata enib, dəhlizdə Şahzadə Əşrəflə gözləyən Kraliçə həzrətlərini tapdım. Baş verənləri danışdım. Çox sevindiklərini və rahatlandıqlarını gördüm, hətta çox coşğunluq içində olan Kraliçə mənə bunu dedi: “Dərhal yuxarı çıxıb, doktor Faqniyeni tapın və qulağına “Marselyoza” oxuyun”.

Sevinmək hələ çox teziydi. Təəssüflər ki, irəlidə olacaqları düşünmək lazım gəlirdi. Yenidən Mexikonu və bütün o qarışıqlığı, itirilən vaxtı fikirləşdim. Hələ bəzi şeylər xilas edilə bilərdimi, görəsən?..” Faqniye böyük ustalıqla Hippokratın oforizmini tətbiq eləməkdən başqa bir iş görməmişdi. Amerikalıların «su»yundan sonra Faqniye iltibahı axıtmaq üçün «dəmir» gətirmişdi... amma xəstənin yaxşılaşması üçün lap əvvəldən «atəşi» gətirmək lazım gəlirdi. Əslində, xərcəng məsələsi tamamilə havada qalmış və müalicəyə Mexikodan bəri etinasızlıq göstərilmişdi. Sonrası dəhşətli bitəcəkdi və müalicəyə təkrar başlamaq qəti mümkün olmadı»

O gecə və sonrakı gecələr xəstəxanada, ərimin otağına bitişik otaqda qaldım. Qapını taybatay açıq qoyur, beləcə, hər an nəfəs aldığından, yaşadığından əmin ola bilirdim, monitorun göstərdiyi ürək döyüntüləri mənim nəfəsimlə müşayiət olunurdu.

Dərin qayğının, uşaqların əzabının və öz əzabımın məni yeyib-bitirdiyi o yuxusuz gecələrdən yarı komadakı kimi yazdığım bu sətirlər qaldı:

“5 iyul. Gecə yarıdı oldu. Bu axşam qorxuram. Çox qorxuram. Yuxusuzluqdanmı, yoxsa qorxulu bir şey olacağını qabaqcadan hiss elədiyimdənmi, bilmirəm. Ərim yatır. Artıq yazmağı da unuttum, hətta hansı dildə yazmağımı belə bilmirəm. Bəzən boğulan kimi oluram, güclü olmaqla – gücsüzlük, qəbul eləmə, boyun əyməylə – üsyan duyğusu arasında gedib-gəlirəm. Bu gün hansı gündü? Heç birimiz bilmirik. Bir otaqdan o birinə gedirəm. Ərimi xəstəxana yatağında bu qədər zəif, belə skelet kimi görmək məni sözün əsl mənasında, öldürür. Dəhlizdəki adamların üzləri qayğılıdı, gündə yüz kərə ürəyimiz ümidlə dolur, dərhal sonra bütün ümidimizi itiririk. Gücümü itirməyə haqqım yoxdu, hamıya müəyyən şeylər demək məcburiyyətindəyəm”.

Doktor Faqniyenin əməliyyatı uğurlu oldu, qısa müddət sonra ərim otura bildi, sonra da ayağa qalxdı. İranlılar onu görməyə izin verilməsi üçün yalvarırdılar, ərim bir neçə gün sonra bəzi adamları qəbul eləyə bildi.

Sabiq Əmək naziri gəlib, müqavimət hərəkatında baş verən çətinliklərdən danışdı. İranlı mənliyinin və şahlıq rejiminin tarixdəki önəmli yerini başa salmaq lazım gəldiyini deyirdi (nazir sonralar Misirdə qalıb, gənc Şaha İranın sosial coğrafiyasını öyrədəcəkdi. Ağayi Səfa oğluma tarix öyrətməyi öhdəsinə götürdü, başqa bir adam da fars ədəbiyyatını öyrədirdi). Mən ərimin yanında qaldım, bu adamların gəlib, səmimi sevgilə belə xəstə olan ərimə onlara məsləhət verməsi, fikrini söyləməsi üçün yalvardıqlarını görmək qəlbimi parçalayan mənzərəydi. Ərimə bir az kitab oxuya biləcəyimi düşündüm, sevinib, qəbul elədi. İyirmi il əvvəl birgə görüşdüyümüz, onun gözündə qətiyyət və cəsarət örnəyi olan General de Qollun xatirələrinin bir hissəsini oxudum. O, artıq ya heç danışmırdı, ya da çox qısa cümlələr deyirdi.

Vəziyyətinin son dərəcə böhranlı olduğunu bilirdi, ətrafında baş verənləri də dərk eləyirdi. İyul Ramazan ayıydı, buna görə də xəstəxana personalı axşam iftar yeməyi yemək üçün dəhlizin başına masa qoymuşdu. İftar vaxtı gələndə, ərim əgər salondaydısa, mənə: “Otağa qayıdaq, burda qalsaq, onları narahat edəcəyəm, oruclarını rahat açma bilməyəcəklər”, - deyirdi. Mən də özüm-özümə: “Budu, ömrünün axırı çatanda belə, öz iztirabını unudub, başqalarını düşünür”, – deyirdim.

Ərimin son günləriylə bağlı Cahən Sədatın xatırladığıları məni çox rıqqətə gətirir:

“Konfrans vaxtı Ənvər mənə (Danimarkaya) zəng edib, Şahın yenidən xəstələndiyini bildirdi. Fərəh və uşaqları onun yanına gedəndə, son günlərini yaşadığını anladım. Şah heç vaxt olmadığı qədər zəif və solğunuydu, çox böyük çətinliklə nəfəs alırdı. Buna baxmayaraq, acınacaqlı və ya aciz görkəmdə deyildi. Əksinə, təkə arxasındakı yastıqlara söykənib oturmasından, hələ mübariz ruhunu itirmədiyini görünürdü. Həkimlər onun dəhşətli iztirab çəkdiyini deyirdilər. Amma Şah ağrısını qətiyyənlə üzə vurmadı. Ciddi nəzarət şöbəsinde onun yanında duranda, öz-özümə: “Tanrı ona bu əzablara belə sinə gərmək gücünü verdiyinə görə, Şahı sevməlidir”, – düşündüm.

“Tezliklə yaxşılaşacaqsınız və birlikdə İsgəndəriyyədə gözəl günlər keçirəcəyik”, – ona ürək-dirək verdim. Fərəhin gözlərinin dolduğunu gördüm. “Güclü ol, hisslərini ona bildirmə”, – qulağına pıçıldadım. O, çox zəkali qadınlı, əks halda başa düşəcəkl”. (Cahən Sədat, “Misirli qadın”, s.354)

Bəzi axşamlar Nilə və uzaqlarda görünən ehramlara baxırdım və düşüncələrə dalırdım: “Hökmdarlar, valilər, generallar burda olanda, bu küçəni, bu gözəl işığı, bu çayı gördülər, yaşadılar: ölməmişdən qabaq xəyanəti də gördülər. İndi burda olmaq növbəsi bizimdir, biz də

vaxtımız çatanda, yox olub gedəcəyik, amma Nil hələ min illərlə axmaqda davam eləyəcək”. Bu fikir qisməti olduğu kimi qəbul eləməyimi asanlaşdırırdı.

Şah möcüzəli şəkildə yenidən gücünü toplamışdı, buna görə də iyulun 26-da böyük oğlumdan başqa o biri uşaqlarımı İsgəndəriyyəyə göndərməyi qərara aldım. Onları bir aydan bəri xəstəxanada yaşadıkları qorxunc dərəcədə ürəksıxıcı mühitdən aralamaq istəyirdim.

Amma elə o axşam ərim qəfildən bir növ koma vəziyyətinə düşdü. Sonralar həmin günləri xatırlayanda, professor Flandrin bunları yazacaqdı:

“Oruc vaxtıydı. Misir kimi dini adətlərə ciddi əməl olunduğu bir ölkədə vərdişlərin dəyişməsindən söz gedə bilməzdi. Axşama yaxın “Meridian” otelinə gedir, sürücümüz orucunu açıb, yemək yeyəndən sonra gecə Maadi xəstəxanasına qayıdırdıq. O axşam da “Meridian”da yeməkdəydik, amma bir neçə gündən bəri narahat və gərginiydim. Sanki ürəyimə damıbmış kimi, reanimasiya həkimimizə uzaq getməməsini dedim, mümkün qədər tez Maadiyə qayıtmaq istəyirdim. Ora çatanda, Şahın yatdığı mərtəbədə alışmadığımız sakitlik, böyük üzüntü havası varıydı. Vəziyyəti qəflətən pisləşmişdi və ən çox iki saat əvvəl olan bu hadisə bizə xəbər verilməmişdi. Xəstənin nəbzi hiss edilmirdi, monitor da bunu göstərmirdi, bu vəziyyət ani, çox ağır daxili qanaxma tablosunu göstərirdi. Ailəsi və

ətrafındakılar iflic olmuş kimiydilər, bütün xəstəxana eyni vəziyyətdəydi. Bizim əsas köməkçilərimiz olan misirli həmkarlar böyük kədər içində ağlayır, nə eləyəcəklərini bilmirdilər. Misirli həkimlər də şübhəsiz, bizimlə eyni səbəblərə xəstəxanada deyildilər, hər halda, evlərində oruclarını açmaqdaydılar.

Bu mənzərə Faqniyə və mənim yardım elədiyimiz reanimasiya həkimimizin çox şiddətli narazılığına səbəb oldu. Başlanğıcdan bizə çox dəstək olan və istədiyimiz qanı tapan (bu hərbi xəstəxanada heç bir şeyin əskikliyi hiss eləmədik) misirli anestezioloq gələndən az sonra xəstənin huşu yenə yerinə qayıtdı. Dəhlizə çıxıb, Kraliçə həzrətlərinin və Böyük Şahzadə Əşrəfin yanına getdim. Hər ikisi də sözlə deyilməyəcək təlaş və həyəcan içindəydilər. Aradan bu qədər vaxt keçdikdən sonra bu anda belə, o gün məni də bürüyən həyəcanı olduğu kimi hiss eləyirəm. Hamının eyni böyük kədəri yaşaması qaçılmazıydı. Elə o vaxt bu uzun hekayətdə məni ən çox duyğulandıran anı yaşadım, çünki məsələ ölməli adamı deyil, yaşayacaq adamları narahat eləyən vəziyyətdəydi.

Kraliçə həzrətləri və Şahzadəyə vəziyyəti başa saldıq, bu gecənin son gecə olduğunu hamımız bilirdik. Kraliçə həzrətlərindən uşaqlara xəbər verməsini xahiş elədim. Təsadüf üzündən elə o gün İsgəndəriyyəyə qayıtmışdılar, doğrudan da, bir neçə gündən bəri müsbət dəyişiklik vardı, Şah yerimiş, dəhlizin axırındakı oruc tutan

personal üçün hazırlanmış yemək otağında otura bilmişdi. Heç olmasa, iki böyük uşağıyla dərhal danışmaq lazım gəlirdi. Kraliçə həzrətləri razı oldu və mənim onlarla danışmağımı istədi. Dediymi başa düşməmişdi, təkrarladım: “Amma Əlahəzrət, bu mənə düşmür, bunu Əlahəzrətlər eləməlidir!» Əzabdan boğazı düyünlənmiş halda cavab verdi: “Xeyr, ola bilməz, mən bunu eləyə bilmərəm”, – dedi. Mən israr elədim: “Amma əlahəzrət, bu söhbəti aparmaq üçün başqa adam, ailədən bir nəfər olmalıdı...” O da buna belə cavab verdi: “Sizdən başqa kimsə yoxdu, bunu siz eləyəcəksiniz”. Mən də beləcə, öz həyəcanımı basıb, İsgəndəriyyəyə zəng elədim. Telefona doğrudan, böyük qızının - Şahzadə Fərəhnazın gəldiyini xüsusilə, xatırlayıram. Şahzadə Fərəhnaz məndən o uşaqsayaq səsiylə soruşdu: “Ah! Sizinizi, professor, atamın vəziyyəti necədi?” Ona vəziyyətin yaxşı olmadığını deməyə məcbur oldum, bu heç asan olmadı. Reanimasiya həkimimiz sayəsində Şah şüurunu bir az qorudu və arvadı Kraliçəylə, ekiz bacısı böyük Şahzadə Əşrəflə, Vəliəhd Şahzadəylə və digər uşaqlarıyla uzun-uzadı söhbət elədi.

Xüsusilə, böyük qızı Fərəhnazın insanın ürəyinə işləyən görkəmini unuda bilmədim; atasının yatağının yanında, yerdə diz çökmüş, özündən getmiş halda farsca: “Ata, Ata!” deyə-deyə təkrarlayır, atasının əlini öpürdü. Yatağın sol tərəfində xəstənin nəbzinə nəzarəti və qan

verməyi davam etdirirdik. O gecə yalnız mümkün olanı eləyə bildik və hökmdar səhər rahatlıq içində son nəfəsini verdi. Onda Kraliçə həzrətləri mənim gözümün qabağında mərhum ərinin yastığının altından içində sürgünə gələndə, İrandan götürdükləri torpağın olduğu kiçik kisəni çıxardı.

Bütün bunlar baş verəndə, bu böyük və dərd selinin ortasında Vəliəhd Şahzadə Rza gecə ərzində və səhər gözləmədiyim halıyla məni təəccübləndirdi. Bu yeni diador (Böyük İsgəndərin ölümündən sonra imperatorluğun başına keçmək üçün bir-biriylə savaşıyan generallara verilmiş ad) hələ çiçəyi burnunda dəliqanlıydı, ancaq təmkinli görkəmi və o gün göstərdiyi özünə hakim olmaq bacarığıyla yeni vəzifəsinin ağırlığını daşıya biləcək gücdə olduğu görünürdü. Mənimlə uzun-uzadı danışdı, səhər ona özumdəki bütün sənədlərin surətini verdim. Həmkarlarımdan və məndən söz açanda, bunları dediyini xatırlayıram: “Kim nə istəyir, onu desin, mən gördüklərimi unutmayacağam”.

Bəli, Fərəhnaz atasının yatağının yanında idi. Rza ayaq üstündə dururdu, mən də o biri tərəfdə, həkimlərin yanında idim. Şah iki qısa nəfəs aldı, sonra uzun nəfəs verdi və donub qaldı. Hər şey bitmişdi. Uzun müddət çoxdan sərəməlməmiş kimi, eləcə qaldıq. Onda yatağın aşağı ucunda gözləyən Şahzadə Əşrəf qulağıma pıçıldadı: “Onun gözlərini sığa.” Dediyini elədim, sonra professor

Flandrinin dediyi, yastığının altına qoyduğumuz içi İran torpağıyla dolu kisəni və duaları götürdüm. Bu duaları ərim bütün həyatı boyu başqa kisə içində üstündə gəzdirmişdi. Daha sonra doktor Luiza Pirnia Şahın üzüyünü çıxarıb, mənə verdi. O gündən bəri bu üzüyü öz üzüyümlə eyni barmağımda gəzdirirəm.

Bizi otaqdan çıxardılar, bir müddət sonra bir-bir geri dönüb, hökmdarı son dəfə öpə bildik. Dodaqlarımı ərimin alnına qoyanda, qısa bir an sanki yaşadığını duyduğumu xatırlayıram. Onun ölüm xəbərinə görə dəhlizdə gözləyən, çoxu iranlı olan bir neçə adam kədər dolu dərin sükuta batdılar. Eyni dərdi bölüşürdük, “Şah artıq aramızda deyil, - dedim, ancaq cəsarətimizi itirməməli və onun göstərdiyi yolda mübarizəyə davam eləməliyik”.

Sonra artıq Parisdə yaşayan yengəm Luizanı axtardım. Xəbəri radiodan öyrənməsini istəmirdim.

İndi gecəni Qübbə Sarayında keçirən iki kiçik uşağıma – Leyla və Əli Rzaya atalarının ölüm xəbərini vermək lazım gəlirdi. Saraya gəlib, Prezident Sədat, arvadı və qızlarının orda olduğunu görəndə, çox mütəəssir olduq. Sürgünümüzün lap əvvəlindən heç əsirgəmədikləri sevgini və təsəllini hamıdan əvvəl onlar vermək üçün üçü də birlikdə bizi gözləyirdilər. Dayəsinin mənə dediyinə görə, Leyla sanki bir şey sezibmiş kimi, bir-birini yaxşı başa düşdüyü Əli Rzanın otağına gedib. Xəbəri biz xəstəxanadan dönmə vaxt dayənin ağzından

birlikdə eşidiblər: “Atanız göy üzündə, mələklərin yanında”, - deyib dayə. Leyla kədəri heç üzə vurmada böyük qardaşının otağından çılxıb, dayəsi otağına girəndə, onu yatağının üstünə qara paltarlar düzən görüb.

O axşam gecəni tək keçirəcək qədər güclü olmadığımı sezib, uşaqları yanıma çağırdım. Rza, Fərəhnaz, Leyla dərhal gəldilər, Əli Rzasa, dərđiylə baş-başa qalmaq istədi. Yataqları yerə saldıq və bir-birimizə möhkəm sarılıb, yuxuya getdik.

Yas mərasimi Şahın vəfatından iki gün sonra, iyulun 29-da keçirildi. Nəşi Abidin Sarayındaydı. Mərasimin əvvəlində imperatorluq marşı çalındı. İrandan çıxandan bəri marşı ilk dəfə eşidirdik. Sonra əzici istidə nəşi müşayiət eləyən kortej Abidin Sarayından çıxıb, ərimin qısa müddətdə dincələcəyi Əl-Rifai məscidinə getdi. Müsəlman ölkəsində adətlər qadının cənazə arxasınca getməsinə izin vermir, amma mən mərasimdə iştirakım üçün israr eləmişdim.

Prezident Sədat protokol məsullarına: “Fərəh necə desə, elə eləyəcəyik”, – demişdi.

Hökmdarın atların çəkdiyi top arabasına qoyulan və üstü imperatorluq bayrağıyla örtülən nəşi yol boyunca “la ilahə illallah” qışqıran çox böyük qələbəlik tərəfindən salamlandı. Biz kortejin başındaydıq; sağımda ağ paltarlı Leyla, Fərəhnaz və Əli Rza gedirdilər, solumda Riçard Nikson və Rza varıydı. Misir Prezidenti, Cahan Sədat və

Şahın qardaşları Qulam Rza, Əbdül Rza və Əhməd Rza da bizimlə birlikdəydilər. Bir neçə sadıq dost, yunan kralı Konstantin və Anna-Mariya, Savoya Şahzadəsi Viktor-Emmanuel bəzi ölkələri təmsil eləyən səfirlərin arasında arxamızca gəlirdilər. Kral II Həsən ən yaxınlarından birini, Mulla Hafid Alouyi göndərmişdi. Cənab Alouyi Məkkədəki Kəbə daşını örtən, üzərində dualar işlənmiş örtük gətirmişdi: bu örtük daha sonra ərimin kəfəni üzərinə çəkilmişdi.

Əl-Rifai məscidində Şahın nəşi zirzəmidəki xüsusi məzara endirildi. Rza son səfərində atasını müşayiət elədi, sonra Əli Rza kimsədən icazə almadan, özbaşına aşağı endi, bu isə nəzərdə tutulmamışdı. Sonra həkimlər mənə Əli Rzanın atasının harada yatdığını görməsinin çox vacib olduğunu söylədilər. Təəssüf ki, qadınların cənazəni son mənzilə yola salmasına icazə verilmirdi, buna görə, nə Fərəhnaz, nə Leyla, nə də mən hökmdarın son iqamətgahına gedişini görə bilmədik. O günlə bağlı mənə duyğulandıran daha bir xatirə var: aviasiya generalı Ruhani İran Ordusunun təmsil eləyən yeganə adam olduğundan sarsıldığını bildirmişdi.

Cahan Sədat xatirələrində mərasimlə bağlı yazacaqdı:

“Bu vaxtacan heç bu qədər böyük beynəlxalq yas mərasimi olmamışdı. Ənvər ən xırda detallara qədər hər şeyi özü təşkil eləmişdi. Mərasim dəstəsinə başında hərbi akademiyanın rütbələrinə görə, ağ, sarı, ya da qara

geyinmiş yüzlərlə müdavimi alətlərini çala-çala gedirdilər. Onların arxasında atlı əsgərlərin müşayiətilə gül və əklil çələnglərini aparan əsgərlər varıydı. Sonrasa səkkiz ərəb atının çəkdiyi, üstünə İran bayrağı örtülmüş nəşin olduğu top arabasının önündə gedən və qara mərmər yastıqlar üzərində Şahın təltiflərini aparan süvari dəstəsi görünürdü. Biz bu dəstənin arxasınca gedirdik. Abidin Sarayını Şahın torpağa veriləcəyi Əl-Rifai məscidindən ayıran üç millik məsafəni piyada gedəndə, o yay günü Qahirədə bərk isti varıydı. Atası da bu məsciddə dəfn edilmişdi, sonralar Şah onun sümüklərini İrana aparmışdı. Ənvərin göstərişilə Fərəhin yanıyla gedirdim. Ənvər mənə: “Fərəh nə eləsə, onu elə, bu qədər ağır və çətin günündə ona kömək göstərməliyik”, – demişdi. Beləcə, mən də onun yanında, uşaqlarıyla birlikdə mərasimə qatıldım.

Arxamızda, göz işlədikcə uzanan meydanda Şahın xatirəsinə hörmət göstərmək üçün gələn insan kütləsi varıydı. Misir hökumətinin bütün nazirləri, Amerikanın sabiq prezidenti Riçard Nikson, Yunanıstanın sabiq kralı Konstantin, Amerika, Qərbi Almaniya, Fransa, Avstriya və İsrail səfirləriylə yanaşı, saysız-hesabsız Misir sakini gedirdi. Adamlar mərasimi görmək üçün küçələri, eyvanları, hətta evlərin damlarını doldurmuşdular. Əvvəllər eşitmədikləri matəm musiqisi çox təsirliydi və bütün dünyaya Şahın ona göstərilən borcdan daha

yaxşısına haqqı çatdığını göstərmək üçün son fürsətiydi. Heç olmasa, Misir dostuna arxa çevirməmişdi”.

O, çətin dözlən gündən sonra Qübbə Sarayına qayıdanda, Şaha layiq davrandığımı, hər an qəlbimin qan ağlamasına baxmayaraq, vüqarımı qorumağı bacardığımı söyləmək istəyirdim. Bu çox qəribə duyğuydu, Şahın artıq aramızda olmadığına, heç bir zaman olmayacağına inana bilmirdim. Uşaqlar o gün göz yaşlarını içlərinə axıtdılar, ağladıqlarını kimsəyə göstərmədilər, yetkin adamlara məxsus vüqarla davrandılar. Onlarla qürur duyudum.

Beşinci hissə

«...Hər gün zəhmət, vaxt sərf elədiklərimi yurddaşlarım artıqlamasıyla mənə geri qaytarırlar. Onların zənglərinin, məktublarının, elektron poçt mesajlarının hər birində gördüyüm ümid öz dərdlərimə sinə gərmək üçün mənə güc verir. Tehranı tərk elədiyimizdən dərhal sonra sürgündəki yurddaşlarımın bir çoxunun mənə həvalə elədikləri bu roldan boyun qaçırıb, başqa cür davrana bilərdimmi?...».

Fərəh Pəhləvi 70-ci illərdə

I.

Rzanın iyirmi yaşına girməsinə üç ay vardı, bu müddət bitəndə, kostitusiyaya görə, Şah kimi atasının

yerinə keçə biləcəkdə. Bu üç ay müddətində mənim qəyyumluq vəzifəmi icra elədim. (Son günlərində Şahın ürəyindəki duyğulara şahid olan adam kimi, həyata gözlərini yummadan qabaq onun hiss elədiklərini və yurddaşlarına söyləmək istədiklərini ölümündən dərhal sonra qələmə almağı borc bildim:

«Doğulduğum torpaqlardan uzaqlarda və bu qorxunc xəstəliyin pəncəsində, həyatımın son günlərini yaşadığım bu anda tarixinin ən qaranlıq dövrlərindən birini keçirməkdə olan xalqıma son dəfə bunları söyləmək istəyirəm:

Ölkəmizin həddən artıq enişli-yoxuşlu dövrlər yaşadığını yada salın! Ancaq xaricdən olan hücumlar İran mədəniyyətinin və mənəviyyatının məşəlini qəti söndürə bilməyib. Bu məşəlin İranın üstünə çökən o acı qaranlıqları dağıdacağına və daim millətlə birlikdə yenidən doğulacağımıza inamım qətidir.

Hələ çox gənc olan və bütün iranlılar kimi vətəniylə qürur duyan oğlumun İran xalqından alacağı güclə müqəddəs bayrağımızı təkrar dikəldib yüksəklərə qaldıracağına ümid eləyirəm.

Gənc Vəliəhd Şahzadəni hər şeyə qadir olan uca Tanrıya və böyük İran xalqına əmanət verirəm. Bu mənim son iradəmdir.») Qəyyumluğum boş söz olmadığını tez başa düşdüm; hökmdarın dəfn mərasimindən dərhal sonra dünyanın hər guşəsində təşkil

olunan müqavimət hərəkətiylə fasiləsiz keçirdiyi görüşləri davam etdirmək vəzifəsi indi mənim boynuma düşürdü. Görüş tələbləri çoxalmaşdı; bütün bu adamlar – mübarizə aparmaq üçün sürgünü seçmiş sabiq nazirlər, siyasi xadimlər, zabitlər, sadə əsgərlər – ya mənə bir tədbir görməyi məsləhət verir, ya da bu və ya digər layihəylə bağlı fikrimi soruşub, onları dəstəkləməyimi istəyirdilər. O zamanlar ən ağır günlərimdə belə, məni rahat buraxmadıqları üçün onlara acığımı tutmuşdu, fikirləşəndə, ağlagəlməz kədər içində boğula biləcəyim bir dövrdə göstərdikləri qızğın cəhdlərlə, ürəkli hərəkətlərlə məni xilas elədiklərini anlayıram.

Başlıca müqavimət hərəkətləri Fransada, İngiltərədə və Amerikada qurulmaqla bərabər, Almaniyada və xüsusilə, Türkiyədə də hərəkətlər təşkilatlanırdı. Başçıların mübarizəyə başlamaq üçün hansı cəhdləri göstərməyin uyğun olacağı barədə özlərinə görə fikirləri varıydı və təbii ki, mənim bu mövqeləri müdafiə eləyəcəyimə ümid bəsləyirdilər. Aralarında xüsusilə, general Üveysinin, ağayi Bəxtiyarın və Şahın sabiq şəxsi katibi ağayi Moinianın olduğu bəzi adamlar, aradabir gizlicə görüşməyi tələb eləyirdilər. Amerikada olan müqavimət tərəfdarlarıyla görüşmək üçün səhər saat ikini, ya da üçü gözləməyə məcbur olurduq. Olduqca çətin və adamı yoran mübahisələr aparırdıq, göstərilən müqavimətin ciddiliylə bağlı çox ətraflı məlumat olmadan bu və ya

digər cəhd haqqında fikrimi bildirməyə zorunda qalırdım. Əvvəlcə sayımız çox olmasa da, mübarizə aparmağa məcburuyduq.

Həmişəki könül ucalığıyla Prezident Sədat istədiyim müddət Qübbə Sarayında qalmağımı təklif eləmişdi. Beləcə, sarayın tərəflərinin birində, istifadəsiz əşyaların və qırıq boşqabların yığıldığı dəhlizin axırında ilk iş otağımızı hazırladıq. Sürgündəki iranlıların çoxsaylı qayğılarını bir əldə toplayıb, yönəltmək lazım gəlirdi. Çox qısa müddətdə katibliyi idarə etmək üçün bizə kömək göstərəcək gənc bir xanımı, Lilanı tapdıq, sonralar ona Liliana da kömək elədi. İkisi də bizimlə işləmək üçün həyatlarında böyük fədakarlıqlar göstərüb, səylərini əsirgəmədilər. Beynəlxalq əlaqələrimizi qurmaq üçün bir fransız jurnalisti də bizə qoşuldu.

Təhlükəsizlik səbəbindən Qahirədə görünmək istəməyən adamlarla görüşməyim üçün Misir hökuməti Qübbə Sarayından təxminən qırx dəqiqəlik uzaqlıqda bir mənzildən istifadə etmək icazə vermişdi. Misir paytaxtının yay bürküsündə və maşınların gurultusunda bu gediş-gəlişlər məni yorurdu; amma dözmək və bu vəzifəni üzərimə götürmək məcburiyyətindəydim. O vaxt mənə əzab verən cərrahi əməliyyat da olundum, keçirdiyim ağrılara baxmayaraq, qarşımdakı adamların sözlərinə qulaq asmaq, həqiqəti irəli sürmək, onları daim

diqqətlə dinlədiyimi göstərmək və ümid vermək üçün çabaladığımı xatırlayıram.

Bu görüşlərə böyük oğlum Rzanın da qoşulmasını istəyirdim. Az müddətdən sonra sürgündəki qrupların cürbəcür söylərini bir mərkəzdə cəmləşdirmək vəzifəsini təkbaşına üstünə götürməyə məcbur olacağını bilirdim. Birlikdə Prezident Sədatı görməyə gedib, ondan məsləhət istəyirdik. O dövrdə yenə oğlumla İordaniya kralı Hüseyin və kraliçə Nur, Mərakeş kralı II Həsənlə də görüşdük. Hamısı da bizə vaxt ayıraraq, çox isti qarşıladılar. Kraliçə Nur bütün sürgün həyatım ərzində və hələ bu gün də mənim üçün çox dəyərli dost oldu.

O çılğın aylar içində ən böyük sevinci gizli radio quranda yaşadım. Bu radio sürgündəki yurddaşların səsini eşitdirməyimizə, İranda həqiqətən nələr baş verdiyini açıqlamağımıza və ayrı-ayrı müxalifət qruplarından xəbərlər verməyimizə imkan yaratdı. Radio yaratmaq fikri ərim sağ olanda ağılımıza gəlmişdi. Birlikdə bu barədə danışmışdıq, o da məsləhət görmüşdü. İcazə istədiyimiz misirli məmurlar da razılıq vermişdilər. Beləcə, iş radionu qurmağa qalmışdı. Sürgündəki günümüzdən etibarən düşdüyümüz müdafiəsiz şəraitdə belə cəhd ciddi təhlükə yaradırdı. Bunu bilirdik və artıq büromu idarə eləyən Kambiz Atabəylə dinlənəcəyimizdən qorxub, Sarayın içində danışmaqdan ehtiyat eləyir, mübahisə üçün bağçaya çıxırdıq. Misir hökumətinə bəslədiyimiz hörmət

üzündən bu sirri yaxşı qorumağa məcburuyduq. Digər tərəfdən, mənim radio yaratmaq cəhdinin arxasında olduğumun bilinməsini istəmirdik. Bununla birlikdə quracağımız radionun yayım siyasətini və veriliş tərzini müəyyənləşdirmək üçün işi həyatları bahasına həyata keçirəcək təmənnəsiz peşəkarlar tapmağımız lazım gəlirdi. Bütün bu problemləri yoluna qoymaq üçün həqiqətən Parisdə sürgündə olan və bir müqavimət özəylə əlaqə saxlayan qohumum Rza Qütbidən kömək istədik. Əsas məqsədimiz sürgündəki bütün iranlıların yeni rejimə qarşı yekdil olmalarını təmin eləməkdə. Radio hamımızın səsi olacaqdı, ona «İranda səsi» adını verdik.

Əvvəllər İrandan radio-televiziyasında çalışmış üç kişi və bir qadın ilk çəkiliş-yayım qrupunu yaratdılar. Bu dörd nəfərlik qrup Qahirədə qondarma ad altında tutulan ofisə böyük məxfiliklə yerləşdi.

Səslərinin İranda tanınmasına baxmayaraq, şübhələri dağıtmaq üçün avropalı adlarından istifadə elədilər. Diqqəti çəkməməkdən ötrü bayıra mümkün olduqca az çıxırdılar. Vəzifələri bizə yalnız sürgündəki qruplardan deyil, İrandan da göndərilən saysız məlumatı və hadisələrlə əlaqədar şahidlərin verdikləri xəbərləri birləşdirdikdən sonra yayımlamağıydı.

Çoxlu sayda kaset, xüsusilə, müxbirlərimizin olduğu Parisdə yazılır, sonra Qahirəyə gətirilirdi. Bəsrə kör-fəzindəki əmirliklərdə də müxbirlərimiz vardı.

Almaniyadakı bir xəbər qaynağımız İrandakı müxbir özəyinin göndərdiyi məlumatlardan istifadə eləyirdi. Ölkəmizdən bizə sevgi mesajları yazan adamlar da olurdu.

Yayıma hazırlıq üçün doqquz ay çalışmalı olduq. Ağayi Atabəyin gəlib, mənə səsimizin nəhayət, radiodan eşidildiyini xəbər verdiyi gün keçirdiyim həyəcanı unutmaram. Kiçik bir radio tapıb, dərhal yataq otağına girmiş, pəncərəni taybatay açmışdım. Elə xoşbəxtiydim ki, elə bil, bu səs azadlıq yolunda ilk qazanc, ilk zəfəriydi.

Bu vaxt, 1980-cı il sentyabrın 31-də Rzanın iyirmi yaşıyla əlaqədar rəsmən taxta çıxmasını bayram elədik. İran-İraq müharibəsi bir ay əvvəl başlamışdı, ölkəmizin üstünə çökən fəlakəti çox yaxşı görürdük, bu münasibətlə çox sadə mərasim təşkil elədik. Bircə televiziya kamerası və yazılı mətbuatdan bircə jurnalist qarşısında oğlum aşağıdakı ümid dolu bəyanatı verdi:

«İstəkli yurddaşlarım, qardaşlarım, uca atamın vaxtsız itkisindən sonra tariximizin ən qaranlıq dövrlərindən birində bu müqəddəs vəzifə mənə əmanət edildi. Dövləti və mənəvi borclarımız, tarixi prinsiplərimiz və mənəvi dəyərlərimiz, həyatımız daxili təhdid altında olan vaxtda, ölkəmizi düşdüyü anarxiya mühitindən, iqtisadi tənəzzüldən və beynəlxalq miqyasda etibarımızı itirməkdən cəsarətlənənlər torpaqlarımızın bütövlüyünə təcavüz elədilər; bunu şiddətlə qınayırıq.

İranlılar anadangəlmə dövləti qurur və vətəndaşlıq duyğusuna malikdilər. Hər birimizin öz şəxsiyyətinizə, inamınıza və əsl İslamın müqəddəs prinsiplərinə, tarixi dəyərlərimizə və böyük mədəni mirasımıza ürəkdən bağlı olduğunuzu bilirəm; düşdüyü şərait necə olursa-olsun, hər bir xalqın belə bir savaşı istəməyəcəyinə əminəm.

Buna görə də, çəkdiyimiz əzabları anlayır və göz yaşlarınızı içinizə axıtdığınızı bilirəm. Əzabınızı ürəyimdə hiss eləyirəm. Üstəlik, bilirəm ki, siz də mənim kimi, bu qaranlıqlar içində dan yerinin ağarmaq üzrə olduğunu, yeni günün doğacağını bilirsiniz. Bütün ruhunuzla və bütün ürəyinizlə əvvəlki kimi, minlərcə illik tariximizin təkrar olunacağına, bu kabusun sona çatacağına inamımızın tam olduğunu da bilirəm. Işıq qaranlığı yenəcək. Yaşadığımız acı hadisələrdən güc alıb, hamımız birlikdə əl-ələ verib, ölkəmizi yenidən quracağıq. Lazımi islahatları aparıb və hamımız birlikdə bütün gücümüzlə çalışıb, məqsədlərimizə çatacağıq. Firavanlığın, azadlığın və ədalətin hakim olduğu yeni İran quracağıq. Əsl İslam inamının sevgiyə və mərhəmətə söykənən mənəvi dəyərlərimizdən aldığımız güclə, İranı dünyada layiq olduğu yerini tutan, xoşbəxt və qüdrətli ölkə eləyəcəyik.»

Dörd həftə əvvəl Rza tehranlı səlahiyyətli bir qırıcı təyyarəylə İraq qüvvələriylə savaşımaq üçün ölkəsinə qayıtmağa hazır olduğunu bildirəndə, bunu yazmışdı:

«Ölkəmizin nicatı üçün çox vacib olan bu anda əziz vətənimin ərazi bütövlüyünün qorunması yolunda qanıma fəda eləməyə hazırım.»

Bütün gecə Tehrandakı müxtəlif nazirliklərə faksla Rzanın mesajını göndərmişdik. Bəziləri faksı kəsmiş, digərləri mətni tam qəbul eləmişdilər. Mən də öz adımdan bəyanat verib, əsasən, bunları söyləmişdim: «Bir iranlı və Vəliəhd Şahzadənin anası kimi, bundan belə çiyinlərimdə daşdığı tarixi məsuliyyəti başa düşüb, bu gün yaşadığımız acı hadisələrin yaxında sona çatacağını və müqavimətsiz İrani işğal altına alacaqlarını güman eləyən xarici qüvvələrin bütün bu torpaqların iranlılara aid olduğunu bir daha öyrənəcəklərinə ümidimi ifadə eləmək istəyirəm. İranlılar torpaqları üzərində xarici qüvvələrin olmasına qətiyyənlə icazə verməyəcəklər.»

Böyük oğlumun atasının yerini tutması bizim üçün qarışıq və sarsıntılı bir dövr başlamasına səbəb oldu. «İqtidar»ın başqasına keçdiyini anlayan bəzi adamlar səhərdən-axşamədək üzlərini Rzaya çevirdilər və saraya gələndə, məni salamlamağı belə, özlərinə rəva görmədilər. Bu məni çox incidirdi, amma insan təbiətini tanımaqda dərs də verdi, acı-acı gülümsəməklə kifayətləndim. Bəzilərisə sanki bir şey olmamış kimi, mənimlə danışmağa davam elədilər, belə vəziyyətlərdə həmsöhbətim olan adamın bundan belə yanımda oturan oğlumla danışması lazım gəldiyini başa düşməsi üçün

gözlərimi məxsusi ona çevirməyi öyrəndim. Qərar verəcək adamın artıq gənc Şah olduğunu, yalnız məsləhət və öyüdlərimlə oğluma yardım göstərməyi arzu elədiyim üçün onun yanında oturduğumu açıqca bildirirdim.

Əvvəlcə fikrim qəbul edilmədi. Bəzi xadimlər gəlib, iyirmi il ərzində Şahbanu olandan sonra onları bu dramatik dönəmdə belə ata bilməyəcəyimi bildirib, geri çəkilməməyim üçün yalvardılar. Bu məni çətin vəziyyətə salmışdı, çünki mənə güvənən və gizli mübarizəni davam etdirən həmin adamların mübarizəmizlə maraqlanmadığım fikrinə düşmələrini istəməirdim. Yorulub-usanmadan müqavimətin içində olduğunu, amma artıq səlahiyyətin oğluma keçdiyini aydınlaşdırmağa məcburuydum. Onlara bunu söyləyirdim: «Əgər mənə inamınız varsa, qəbul elədiyim qərara da inanın.»

Sonralar oğlumun quracağı kabinəyə müdaxilə eləməyim, ona filankəsi, ya da filankəsi məsləhət görməyim, filankəsi, yaxud filankəsi kabinəyə daxil eləməməyimiz üçün təzyiqlər başladı. Onda da gənc Şahın uğurla birlikdə işləyəcəyi adamları sərbəst şəkildə və soyuqqanlılıqla özünün seçməsinin mənimçün nə qədər vacib olduğunu aydınlaşdırmaq məcburiyyətində qaldım. Rzanın öz qanadlarıyla uçmaq istədiyini sezirdim, bu da əlbəttə, dəstəklənməliydi. Həmsöhbətlərimə bunu deyirdim: «Ona inanacağı və birlikdə işləmək istəyəcəyi insanları tanıması üçün vaxt verin.»

Adamların qəzəbinin alovlandığı mühitdə mənim üçün qorxduğum bir şey baş verdi: bəziləri oğlumla arama nifaq toxumu səpməyə çalışırdılar. Ayrı-ayrı müqavimət qruplarıyla təması davam etdirirdim, amma Rzanın adının bu və ya digər qrupa bağlanmasını istəmirdim, deyəsən, mənim həmin mövqeyimi bağışlamadılar. Hər qrup Şahı özünə bağlayıb, belə bir dəstəyin bütün üstünlüklərini təmin etmək istəyirdi. Həddən artıq «liberal» düşüncələrim və ərimin üstündə təsirim olduğunu fikirləşən bu adamlar şahlıq rejiminin yıxılmasında böyük məsuliyyət daşdığımı iddia eləyir və Rzanı buna inandırmağa çalışırdılar.

Belə pisniyyətli dedi-qodular əsasən, fəaliyyətləriylə əvvəllər şahlıq rejiminə zərər verən adamlar tərəfindən yayılırdı. Hələ çox gənc olan böyük oğlumun ətrafındakı adamların bu ayaq oyunları mənə hədsiz əzab verdi. Oğlum o xəyanətlərin arxasında necə böyük alçaqlıqların və kinlərin olduğunu ölçəcəyəm yaşda deyildi. Öz-özümə onun bir gün həqiqəti başa düşəcəyini, şəxsi qənaətlərinin yaranması üçün zamana ehtiyacı olduğunu düşünürdüm. Öz-özümə həm də bütün bunlara sinə gərib, müvazinətimi itirməməyi təkrarlayırdım. Vüqarla ayaq üstündə qalmaq! Bütün bunların mənə çox incidici və ədalətsiz göründüyü günlərdə var gücümlə işin əsasında yapışmağı bacarırdım. «İrənin gələcəyi üçün mübarizə aparırıq, –

düşünürdüm. – Mübarizəmiz çox alidi və hər cür fədakarlığa dəyər, qalanı o qədər də vacib deyil.»

Bir neçə ay sonra Rza ətrafındakı adamlarla birlikdə Mərakeşdə məskunlaşmaq arzusunu bildirdi. Onun müstəqilliyini daha tam ödəmək üçün uzaqlaşmaq istədiyini anlayırdım, buna haqqı vardı; amma ona bu qədər xoş üz göstərən Misiri tərkləməsi mənə əzab verirdi. Özünə bunu dedim, amma fikrini dəyişmədi, buna görə də onu və yaxın iş yoldaşlarını bir yerə yığıb, onlara Qahirədən getməyə hazır olduğunu söylədim. «Bu gün vacib olan İrandı, mən deyiləm, mübarizəmizin gələcəyi üçün gənc Şahın Misirdə qalması lazımdı. Buna görə də, əgər mənim burdan getməyim Rzanı qərarımdan döndərəcəksə, mən getməyə hazırım,» – dedim. Rza qərarını dəyişməyib, Mərakeşə getdi. Kral ikinci Həsən onu böyük sevgi və rəğbətlə qarşıladı.

* * *

İnsani, siyasi, ailəvi səbəblərdən hər cəbhədə eyni vaxtda mübarizə aparmaq lazım gələn bu dövrdən, yaddaşımda çox əzablı anlar qaldı. Amma bütün çətinliklərə baxmayaraq, ərimin yasını tutduğumuz həmin ilk ildə sürgünə getməyimizdən bəri həsrətində olduğumuz ailə mühitini yenidən qurmağı bacardıq. Uşaqlarım təhsilə təzədən başlamışdılar və əvvəllər dediyim kimi, hər yerdə – məktəbdə, küçədə onlara göstərilən dostluqdan çox xoşbəxt olmuşdular, Sarayda

hamı üstlərində əsirdi. Misirdə ancaq gülər üz və yaxşılıq görüb, rahatlanmışdılar. Sanki təzədən sevdiklərimizin bağrına, öz ailə və mədəni mühitimizə qayıtmışdıq.

Yenidən bir yerdə olmaq uşaqlara Tehrandə, Niavaran Sarayındakı gündəlik həyatımızı xeyli xoşbəxt və nəşəli eləyən yumor hissələrini də geri qaytarmışdı. Yenidən onların qəhqəhələrini eşidir, bir-birlərinə əhvalatlar danışdıqlarını, zarafat elədiklərini görürdüm. Bəzi axşamlar iki kiçik uşağımın yanında oturub, tapşırıqlarına nəzarət eləyir, əzbər danışdıqlarını izləyirdim, həmin vaxt Leylanın üzünün par-par yandığını görürdüm. O, kiçik yaşından yanında olmadığım üçün əzab çəkdiyindən, iğtişaşa dolu aylardan sonra sevinclərini və məktəb həyatındakı sıxıntılarını mənimlə bölüşməyin xoşbəxtliyini yaşayırdı. Bəzən birlikdə restoranda axşam yeməyinə gedir və ya muzeyi gəzirdik. Bəzən də anam bizə İran yeməkləri hazırlayırdı. Xoşbəxt olduğumuz illərdə anam yanımdaydı, bütün sürgün həyatımız ərzində də yanımda qaldı. Uşaqlar onu çox sevirdilər. Otuz altı yaşında atamı itirəndən sonra bir daha ərə getməmişdi. Gözəl, iradəli qadınydı, qəti heç şeydən şikayətlənməzdi. Bizim üçün də, uşaqlar üçün də həmişə nikbin, cəsarətverici sözlər söyləyirdi. «Yaxşı şeylər düşün, – deyirdi, – sonra Allah sənə onları verir.» İman sahibi insan kimi, başqa dinlərə qarşı da dözümlü nümunəsiydi və İslam İnqilabının verdiyi əxlaqi

nəsihətlər onun ürəyini bulandırırdı. Qadınlara hörmət qazandırmaq üçün çox gənc yaşında mübarizəyə başlamış adam kimi, Xomeyninin İslama və İslam dininin özünə saysız-hesabsız ziyan vurduğunu söyləyirdi. Anam 1999-cu ilin payızında Parisdə öldü. Artıq heç kəsi tanımırdı; sanki mənim onun yanında olduğunu gördüyünü bildirmək istəyirmiş kimi, əlini yavaşca çiyinə qoyandan sonra son nəfəsini verdi.

Qohumlarımız və yaxınlarımız bizə baş çəkməyə gəlirdi. Kral Beduinin, prezident Senqhorun, Nepal Kral və Kraliçəsinin göstərdikləri dostluğun yaddaşında ayrıca yeri var. Zabitlər və sabiq siyasətçilər də gələnlər arasındaydı. Beləcə, mən ayrı-ayrı müqavimət qruplarını bir yerə toplamaq üçün qarşımıza çıxan çox böyük çətinliklərə rast gəlir, adamları dinləyir, onlara ümid aşılamağa çalışır və intriqaları çözürdüm, hər şeyə baxmayaraq, həyat davam eləyirdi. Artıq qəti olaraq Qahirədə yerləşməyi fikirləşdiyimiz vaxtda, 1981-ci il oktyabrın 6-da bir neçə günlüyə getdiyim Parisdə Ənvər Sədatın ölümünü öyrəndim. O gün yazdığım bu sətirləri yenidən oxuyanda, həmin payız gecəsi duyduğum ümitsizliyə qapılıb gedirəm:

«Paris, səhər saat iki. Prezident Sədat artıq yoxdu, onu hərbi mərasimdə qətlə yetirdilər. Buna hələ inanmıram. Bu sözləri yazmaq nə qədər çətindi. Mənim bir parçam da eyni anda öldü. Bizim bir parçamız. Əziz

Sədat, sənə nə qədər fəvqəladə insan olduğunu söyləmək istərdim, uşaqlarım üçün ata oldun, mənimsə dostumdun. Sən öz içində işığı, barışı, sükutu, yaxşılığı və xeyirxahlığı gəzdirirdin. Dağ kimi güclü, suyun səthi kimi sakit idin. Gözlərin insanlara bəslədiyən sevgi və anlayışla doluydu. Misir üçün, dünya üçün və bizim üçün nə böyük itkidi! Sən dostuna qovuşdun və ikinci dəfə bizi başsız qoydun.»

Ərimin ölümündən on dörd ay sonra böyük kədərlə Qahirədə Prezident Sədatın cənazəsi başında yığışdıq. Duyduğu dərin kədər üzündən oxunan Cahən yenə də ona kədərlərini bildirməyə gələnləri sakitləşdirməyə çalışırdı...

Misir rəhbərini və vicdanını itirmişdi. Mənə artıq Qübbə Sarayından bayıra çıxمامağımız və bağda gəzməməyimiz məsləhət görüldü, məmurlar artıq orda növbə çəkən əsgərlərin düşüncə tərzindən əmin deyildilər. Ölkə iğtişaş mühitinəmi sürüklənəcəkdi? Müsəlman Qardaşlar Təşkilatının fanatik qatilləri hər yerdə gizlənə bilərdilər. Parisdən mənimlə gələn üç nəfərlə birlikdə günlərlə Saraya qapılıb öz-özümdən yenidən qiyamı altında qalıb-qalmayacağımızı soruşduq. Ən pis ehtimalı nəzərə alıb, günün, ya da gecənin hər hansı saatında qaçmağa hazırlaşmışdıq.

Amerikada Prezident Ronald Reyqan hələ təzə seçilmişdi ki, Tehrandakı səlahiyyətliyə qalan əlli iki

girovu 1981-ci il yanvarın 20-də buraxdılar. (Girovların azadlığa buraxılması üçün İslam Respublikası ilə Amerika arasında 1981-ci il yanvarın 16-da bağlanan Alger müqaviləsindən sonra Vaşinqton bizim Amerikadakı sərvətimizi Tehrana verməyi öhtəsinə götürürdü. Bununla belə, nə Şahın, nə də mənim Amerikada sahib olduğumuz hər hansı bir şey yoxuydu. Amma İslam Respublikası on dörd il ərzində bizə qarşı başladığı mübarizəni davam etdirdi. Şübhəsiz, bu boş cəhdiydi. Eyni zamanda İngiltərə və İsveçrədə başladığı mübarizəsi də başa çatdı.) Amerikanın yeni prezidenti mənə bundan belə, artıq ölkəsinin qapılarının açıq olduğunu bildirdi. Bu dəvət olmasaydı, çətin ki, Misiri tərk eləyəydik.

Orda başımıza gələn hadisələrdən sonra Amerikaya qayıtmaq mənim üçün çox çətin olmuşdu. Xüsusilə, Nyu-York xəstəxanasının pəncərələrinin altından keçəndə, onda qəlbimi bürüyən kədərini bir daha hiss elədim, küçədə iranlılar kin dolu səslə qışqıranda, onun göstərdiyi cəsarət, gizlicə Lakland təyyarə meydanına getməyimiz və balaca Leylanın tezdən oyananda, hər səhər olduğu kimi, məni görməyəcəyindən boğazıma yumruq kimi tıxanan kədər.

Uillyamstoun Nyu-Yorkdan üç saatlıq məsafədəydi. Maşınla yolda gedəndə, gördüyüm o fast-foud restoranlarının məni həyatımın ən pis çağına aparın,

bizimkindən çox fərqli Amerikan həyat tərzinin mənə nə qədər tərs olduğunu düşünmüşdüm. Oğlumun satın aldığı ev ailə həyatına o qədər də münasib deyildi. Köhnə olduğu üçün səs-küyü çox keçirirdi. Yataq otaqları kiçik və sayca azıydı. Əvvəlcə qəlbimdən heç bir şey eləmək keçmədi, özümü uyğunlaşmış kimi hiss eləyirdim.

Əzablarla və ağlagəlməz hadisələrlə dolu o iki ildən sonra məcburən bir guşəyə çəkilib, yaşamağın hamımız üçün nə qədər yararlı olacağını yavaş-yavaş başa düşdüyümü güman eləyirəm. Uilyamstoun beş min əhalisi, alış-veriş ediləcək bircə küçəsi olan, dünyadakı çalxantılardan çox uzaq, kiçicik universitet şəhərciydi.

Çöllərin ortasında, xüsusilə payızın şahənə olduğu şirin qəsəbəydi.

Olduqca qələbəlik və gurultulu şəhər olan Qahirədən sonra sanki qəflətən duyğularımı itirmişdim: burda otbiçən maşınların gurultusundan başqa səs yoxuydu, heç təhlükə qorxusu da duymurduq; yalnız tərtemiz, çox ciddi qorunan təbiətlə əhatə olunmuşduq.

Uyğunlaşmağa çalışdıqları ilk həftələrdən sonra uşaqlar, xüsusilə, tezcə yeni yoldaşlar qazanan Leyla burdakı həyatlarından məmnun kimi görünürdülər. Leyla üçün xüsusi məktəb tapmışdıq, Əli Rza isə dövlət məktəbinə girmişdi. Hər iki məktəb də onları çox böyük iltifat və nəzakətlə qarşıladı, dərslər proqramında olmadığı halda, Leylanın məktəbi dərhal farsca dərslər keçməyi

təklif elədi. Artıq mənim də onlara ayıracaq çox vaxtım varıydı. Dərslərini hazırlayanda kömək eləyir, onları dinləyir, məktəbdəki kiçik macərələrini eşitməkdən xoşbəxtlik duyurdum.

Litseyi Misirdə bitirən Fərəhnaz Nyu-Hempşirdəki Beninqton Kollecinə qəbul edildi. Tehrandakı amerikalı diplomatlar girov götürüləndə, İslam Respublikasını Birləşmiş Millətlər təşkilatında təmsil eləyən səfirin tələbəsi olmaq Fərəhnaz üçün bəxtsizliyi idi. Mövzusu neft olan çox gözəl tapşırıq hazırladığı halda, əlinə düşən hər fürsətdə şahlıq rejimini qınayan həmin adam özü hazırlamadığı iddiasıyla tapşırığını qəbul eləmədi. Adına görə məruz qaldığı belə haqsızlıq Fərəhnazın sonralar da buna oxşar vəziyyətlərlə qarşılaşacağını göstərirdi.

Mərakeşdə olan böyük oğlum müqavimət təşkilatının rəhbərliyini ələ almış, ərimin ölümündən sonrakı aylar ərzində bütün vaxtımı alan işlərdən məni qurtarmışdı, amma tamam qınımaya çəkilməmişdim. Aldığım məktublara cavab verir, bəzən mənə baş çəkməyə gələnlərlə faydalı görüşlər keçirir, ya da telefonla danışardım, amma artıq vaxtım məhdud deyildi.

Ağ qan xəstəliyinə tutulmuş Ana Şahbanu 1982-ci il martın 12-də vəfat elədi. Onu üzümək üçün Şahın öldüyünü gizlətmışdik və bütün həmin aylar ərzində sanki hələ yaşayırmış kimi, ona oğlundan xəbər verməyə məcbur olmuşdum. Ərimin yorğunluqdan telefonla danışa

bilmədiyini deyirdim, o da çox zəiflədiyi üçün mənə inanırdı. Ana Şahbanu müvəqqəti olaraq Nyu-Yorkda, nəvəsi Şəhriyarın yanında yatır.

* * *

Bir müddət sonra artıq normal həyat sürməyi yenidən öyrəndim. Sıxıntılı vaxtlarımda həmişə faydasını gördüyüm tennisə təkrar başladım. Evin yanında açıqlıq varıydı, ora bəzi şeylər əkməyə başladım. Torpaqdan çıxan toxumlar mənə ümid aşılayırdı. Ətrafımızdakı insanlar, qonşular, bazardakı dükanların sahibləri, birlikdə tennis oynadığım adamlar hamısı çox istiqanlıydılar. Çoxu məni adımla çağırırdı, ancaq bəzilərinin keçirdiyimiz qorxunc hadisələr haqqında heç bir fikirləri olmadığı görünürdü. İrənin məruz qaldığı əzablardan heç kəsin xəbəri yoxuydu və bu cəhalətə görə özümüzü dünyadan təcrid olunmuş kimi hiss eləyirdik.

Bir gün vətənimizdən gətirilən şamfıstığı pay verdiyim gənc xanım çox məsum ifadəylə söylədi: «Gələn dəfə İrana gedəndə, nə olar, mənə fıstıq gətirin, elə gözəldi ki!» Ona nə cavab verə bilərdim? Hardan başlaya bilərdim? Eyni vaxtda bəzi tibbi müayinədən keçməyim lazım gəldi. Anketimi doduran xanım məni tanımadığı üçün evli olub-olmadığımı soruşdu. Cavab verdim: «Ərim ölüb.» O da «dul» yazdı. «İşləyirsinizmi?» soruşanda, «Xeyr» cavabı verdim. Xanım «unemployed» (işsiz) yazanda, gülümsədim və

öz-özümə «Bundan düz ifadə eləyə bilməzdin,» – düşündüm.

Çox nəzakətli tərzdə şam yeməklərinə dəvət edildiyim də oldu. Dəvətdəki adamlar Nyu-Yorkda tamaşaya qoyulan bir əsər və ya yerli hadisəylə bağlı fikir mübadiləsi aparanda, mən dalğın şəkildə gülümsəyir, həqiqətən başqa ölkədə olduğumu düşünürdüm. Bəli, köklərimizdən qoparıldığımızı daha aydın baxmaq üçün gülməyə çalışırdım. Bəzən həqiqətən gülməmək olmurdu. Nyu-Yorkdakı evinin salonunda rəsmim asılan yoldaşım bir axşam zəng elədi, ürəkdən yana-yana, amma qəh-qəh çəkib, gülməkdən özünü saxlaya bilmədən, bu hadisəni danışdı. Evinə qonaq gələn bir firma şefi divardakı rəsmimi görəndə, maraqlanıb soruşub:

«Rəsmdəki bu gənc qadın kimdi?»

Yoldaşım: «Bizim kraliçəmiz,» – cavabı verib. Qonağı təəccüblə soruşub:

«Xomeyninin arvadımı?»

Başqa bir kərə, Nyu-Yorkdakı sənət qalareyasına getdiyim gün bir adam yanıma gəlib, çox nəzakətlə soruşdu:

«Mənə Şahın arvadı olduğunuzu dedilər, sizinlə tanışlığımıza çox məmnun oldum! Etirazınız yoxsa, arvadımla şəklinizi çəkə bilərəmmi?»

«Rica eləyirəm, buyurun...»

Adam arvadını səslədi:

«Sevgilim, gəl Şahın arvadıyla şəklini çəkim.»

Şəkil çəkəndən sonra adam soruşdu:

«Yaxşı, Şahın arvadısınız, haranın Şahıdı bu?»

Eyni gün eyni qalareyada bir qadın mənimlə italyanca danışdı:

«Bağışlayın,» – sözünü kəsdim, - amma mən italyanca bilmirəm.»

«Bu necə ola bilər, siz Sürəyya deyilsinizmi?»

«Xeyr, – dedim, – mən ondan sonra gələnəm.»

Amma bu yanlışlıqlara baxmayaraq, bir çox amerikalının mənə sevgilə yanaşdıqlarını xatırlayıram. İki ölkə arasındakı dostluq münasibətlərini unutmayan Şahın və mənim dostlarım dəvətə davam elədilər. Aralarından bəziləri səmimi sözlər və hərəkətlərlə dəstəklədiklərini göstərmək üçün əllərindən gələni əsirgəmədilər. Nyu-York xəstəxanasının pəncərələri altında ərimin ölməsi üçün dua eləyən nümayişçilərə qarşı çıxan fəhlələri də daim xatırlayıram. Heç tanımadığım amerikalılardan Şahın vətəni üçün nələr elədiyini bildiklərini və ölkəmizin düşdüyü vəziyyətə kədərləndiklərini bildirən çoxlu məktub aldım. Mənə hər il unutmadan məktub göndərən arizonalı Meri və Roberti xatırlayıram. Nort Korolinalı Denini, qızıldərili Davidi, bu gün iyirmi yeddi yaşında olan qızına mənim adımlı verən Qarrini və bir çox başqa amerikalını da... Amerikalıların daim irəli baxmalarını, keçirdikləriylə bağlı peşimançılıq

duyduqlarını çox təqdir eləyirəm. Taleyi, göz yaşlarını və ümitsizliyi qətiyyətlə rədd eləmələrini sevirəm. Gələcəklərinə inamı da.

II.

80-ci illərin ortalarına qədər özümü dünyadan təcrid eləmişdim; bu vəziyyət uşaqların ruhi inkişafına ziyan vura bilərdi, mən də ruhdan düşmüşdüm, öz qınımdan çıxmağı qərara aldım. Nyu-Yorkda məskən salmaq istəməsək də, yaxın yerdə yerləşmək istəyirdik. Nyu-Yorkdan bir saatlıq məsafədə Konnektikutdakı Qrinviçdən ağızdolusu danışmışdılar. Orda Uilyamstoundakından daha rahat, kifayət qədər böyük, çox gözəl bağın içində yerləşən ev tapdıq. Bu bağda bitkilərin quraqlıqdan ziyan çəkdiyi ölkədən gələn adamın arzulayacağı hər cür ağac varıydı. Qrinviç doğrudan da, təbiətə və fəsillərə vurğun olanlar üçün cənnətin kiçik guşəsidir. Qızılı və açıq qəhvə rənginə bürünmüş görkəmiylə mənə Tehranı xatırladan Qrinviç payızından heç doymadım.

Leyla yenə dostlarından ayrı düşməkdən o qədər də məmnun olmasa da, tədricən yeni məktəbini sevdi. Universitet yaşları çatan Əli Rzanın Prinstonaya girməsi qəlbimi qürurla doldurdu. Əvvəlcə elmi fənnlər öyrənməyi qərara alsaydı da, musiqiyə vurğunluğu üzündən musiqi tarixinə yönəldi. O zaman Kolumbiyada psixologiyanı öyrənən və həddən artıq istedadlı olan

Fərəhnaz Nyu-Yorkda onun üçün kirayələdiyim kiçik mənzildə qalırdı. Rzaya gəlincə, o, Mərakeşi tərk edib, Konnektikutda yerləşmişdi, beləcə, İran yeni ilini ailəliklə bayram eləmək adətimize təkrar qovuşduq.

Bu qədər uzun müddət ərzində bizə qarşı amansız olan həyat axırda qəfildən üzümüdə gülümsədi: bir axşam Rza zəng vurub, nişanlanmaq barədə düşündüyünü söylədi. Qəlbimi sevinc dalğasının bürüdüyünü hiss elədim. Bir müddət əvvəl Yasəmən adlı Amerikada sürgündə yaşayan gənc iranlı qızla tanış olub. İslam çevrilişindən əvvəl Yasəməninin ailəsi Tehrandan çox uzaq olmayan Zəncanda bərəkətli ərazilərə sahibmiş. Rzanın öz mədəniyyətimizdən olan və baş verən hadisələrdən hədsiz əziyyət çəkmiş qızla yuva qurmaq barədə düşünməsi məni çox sevindirmişdi. Yasəmən İrandan çıxanda, doqquz yaşındaymış, ata-anası bütün var-yoxlarını itiriblər; beləcə, bir yerdə olmalarının lap başlanğıcında Yasəmən və oğlumun ruhən də bölüşəcəkləri xeyli şeylər varıydı.

Bir neçə həftə sonra oğlum məni Yasəmən Etimad-Aminiylə tanış elədi. Yasəmən gözəlliyi və zəkasıyla yanaşı, çox sadə olmasıyla da ilk görüşümdə məni məftun elədi. Ara saxlamağı mənə iyirmi beş il qabaq Ana Şahbanuya təqdim ediləndə, duyduğum çəkingənliyi xatırlatdı. Yasəməni sakitləşdirmək üçün əlimdən gələni elədim, oğlumun yanında onu görməkdən nə qədər

xoşbəxt olduğumu söylədim, sonra hürkütməməyə çalışıb, evlilik bağıyla gənc Şaha bağlandıqdan sonra üstünə götürməyə məcbur olacağı məsuliyyətləri başa saldım. Hökmdarı tanıyanda, nə qədər məsum olduğumu xatırladığım üçün Yasəməni ona zərər verə biləcək hər şeydən qorumaq istəyirdim. Hələ on yeddi yaşındaydı, amma çox güclü xarakteri və soyuqqanlı şəxsiyyəti olduğu o vaxtdan hiss edilirdi.

Toy mərasiminin 1986-cı il iyunun 12-də keçirilməsi qərara alındı. Tehranı tərk eləyəndən bəri ilk dəfə qəlbimizi ümidlə dolduran xoşbəxt hadisəylə əlaqədar, hamımız bir yerə yığışacaqdıq. İran-İraq müharibəsi yarıya çatmışdı, buna görə də iranlıların çəkdikləri əzaba bəslədiyimiz hörmətə görə, uşaqların evlənməsini ailə içində sadə mərasimlə qeyd eləməyi qərara aldığımızı. Sürgündə olmağımıza baxmayaraq, adətlərimizə uyğun toy keçirməyi arzulamışdıq. Yasəmənin gəlinlik paltarını özü seçmək istəmiş, onu iranlı dərziyə sifariş eləmişdi. Mənə gəlincə, yenə iranlı sənətçi tapıb, ona rəngli bitkilərlə bəzənmiş ənənəvi üst örtüyü hazırlatmışdım. Cangüdənlərimizdən birinin arvadı güllərlə məşğul olmuşdu, İran yeməklərisə, Amerikadakı İran əhalisi arasındakı dostlarımız tərəfindən hazırlanmışdı.

Hamımızı sevindirən, münasib, sadə mərasim oldu. Gənc cütlüyün ətrafında altmışa qədər adam olardıq və mənim yeganə narahatlığım başqalarına qarşı bəslədiyim

hörmət və ehtiyata görə, Cahan Sədatı dəvət eləməyə cəsərət tapmamağım oldu. Sadəcə, ən yaxın ailə üzvlərimizlə kifayətlənmək qərarımızı ona şamil eləməməliydim.

Dini mərasim vaxtı mənim öz toyumda olmayan hadisə baş verdi. Xoşbəxt ailələri olan xanımlar, Yasəmənin bacıları Ladan və Nilufər, bibim Puran Diba və doktor Pirnia adətlərə uyğun olaraq, oturan gəlin və bəyin başları üzərində örtük tutdular, örtüyə sürtülən iki şəkər parçası cütlüyün həyatlarının xoşbəxt keçməsinə görədi, sonra da bir xanım həmin örtüyü бүkdü, bu da qaynananın ağzını yummağı təmin elədiyinə inanıldığı üçün görülən işiydi.

Toy hədiyyəsi kimi, Rza gənc arvadına üzərində atasının şəkli olan qızıllar və kiçik Quran vermişdi. Mən də Yasəməyə almaz üzük hədiyyə elədim.

Onlara bir neçə kəlmə demək istədiyim vaxt elə həyəcanlandım ki, xoşbəxtlik arzularımı necə dilə gətirdiyimi qətiyyənlə xatırlamıram. Amma ərimin xatirəsini andığımı, onun bu gözəl günü görmək üçün yanımızda olmamasına nə qədər kədərləndiyimi dediyimi xatırlayıram.

Axırda düz iyirmi yeddi il qabaq mənim elədiyim kimi, Yasəməni göyərçinləri azadlığa buraxdı.

Evləndiyinin elə səhəri günü böyük cəsərət göstərərək, siyasi elmləri öyrənməyə başladı, qızları anadan olandan

sonra da hüquq təhsilini tamamladı. Yasəmən bu gün vəkillik eləyir; xüsusilə, atılan, pis tərbiyə görən, təcavüzə uğrayan uşaqlarla məşğul olur. Bundan başqa, təqribən on il əvvəl məqsədi ağır xəstə olan və yaşadıkları yerdə müalicə görməyən iranlı uşaqları Amerikaya gətirib, müalicə etdirmək olan vəqf qurdu. Sürgündə yaşayan iranlılar ona bu işində - ianələr verməklə, ya da muzdsuz işləməklə - kömək eləyirlər. Daşdığı adın işə mane olmaması üçün Yasəmən vəqfin idarəçiliyini qohumlarından birinə verdi...

O, zəkali və çağdaş gənc qadıncı; dünyaya baxışı, mədəni səviyyəsi və hadisələri qavrama qabiliyyətilə oğluma çox dəyərli yardım göstərir. Onların bir-biərinə çox bağlı və dözümlü olduqlarını, dünyada olub-keçənləri yaxşı müşahidə elədiklərini görürəm və inanıram ki, əgər günlərin birində İran xalqı üzünü gənc Şaha və Şahbanuya çevirsə, Rza və arvadı həmvətənlərini unutduqları inkişaf yoluna çıxarıb, başqa mədəniyyətlərə qovuşmalarını təmin eləyə biləcəklər

Təhsil alanda, Yasəmən oğluma iki qız uşağı bəxş eləyib, xoşbəxt evliliklərini möhkəmlətdi. Nəvələrimin sevgisi və iti ağılı məni hər gün heyrləndirir. Nur 1992-ci il aprelin 3-də doğuldu. İman da ondan təxminən bir il sonra – 1993-cü il sentyabrın 12-də anadan oldu. Nəvələrimə yaxın olmaq üçün Konnektikutu tərk eləmək

qərarına gəldim. Qrinvicdəki evimiz artıq Leylayla mənim üçün çox böyük və bahalı gəlirdi.

Mən münasib ev almağı fikirləşəndə, Rza zəng eləyib, öz evlərindən dördcə dəqiqəlik məsafədə olan bir evi satın almağı məsləhət gördü. O vaxt Parisdəydim. Oğlum mənə evin fotolarını göndərdi, ilk baxışdan bəyənib “hə” dedim. Dərhal sonra Yasəmən məni tapdı və nəzakətli tərzdə bunları söylədi.

“İşləri tələsik görməyi sevmədiyinizi bilirəm, hələ də belə bir şeydən söhbət gedirsə, təkcə Rza, nəvələriniz bizim dərhal yaxınlığımıza gəlməyinizdən əlavə xoşbəxt oldular ki, əgər fikrinizi dəyişəcəksinizsə, bunu indi eləyin, çünki sonralar dəyişənsə, çox böyük sarsıntı keçirəcəklər”.

O qədər riqqətlənmişdim ki, evi almaq qərarımı təsdiq elədim.

90-cı illər mənim İrənin xeyrinə işlər gördüyüm illər oldu. Oğlum boynuna düşən siyasi rolu tam mənasıyla yerinə yetirir, mən də ona, onun adından elədiyim səfərlərlə və köhnədən tanıdığım bu və digər şəxslə təmas qurmaqla kömək eləyirdim.

* * *

Əslində, oğlum atasının yerinə keçəndən bəri mənim siyasi məsuliyyətim danışdığım insanlara – istər küçədəki adamlar, istərsə vacib şəxsiyyətlər olsun – yorulmadan, usanmadan İrənin bu gün yaşadığı faciəni başa salmaqdan

ibarətdi. Tehranda və əyalətdə olub-keçən hər şeydən xəbər tutmağa səy göstərirəm – belə fəaliyyət mənim günlərimin böyük bir hissəsini alır, amma bu işi sevə-sevə görürəm, çünki inandırmağı bacardığım hər adamla ölkənin quruluşu üçün apardığımız mübarizəyə bir tərəfdar da qazandığımızı düşünürəm.

Sürgündə görüşməyə fürsət tapdığım dövlət adamları arasında Fransua Mitteranla məni çox rıqqətləndirən və həyəcanlandıran söhbət apardığımızı xatırlayıram. Fransa prezidentilə görüşməyi özüm tələb eləmişdim. Görüşün məxfi qalması üçün məni Yelisey Sarayının bağındakı qapıdan gizlicə içəri apardılar. Prezident qapıda qarşılayıb, salondakı yanan buxarının yanında oturdu, mənimlə son dərəcə həlim və nəzakətli davrandı. İran haqqında verdiyim məlumatları böyük diqqətlə dinlədi, görüşümüz zamanı onun ərimin hədsiz gərginliyə baxmayaraq, iyirmi il ərzində sülhü qorumağı bacardığı, amma indi ciddi problemlərlə yanıb-qovrulan bu bölgəylə bağlı dərin məlumata malik olduğunu gördüm.

Nensi Reyqanla keçirdiyim görüşlə bağlı çox gözəl xatirələrim var. İkinci dəfə seçilməyə can atan Cimmi Karterə qarşı Amerika prezident seçkilərində namizədliyini irəli sürən Ronald Reyqan ərim haqqında və onun yeritdiyi siyasətlə bağlı faydalı fikirlərini uca səslə söyləməyə cəsəret eləyən ilk adam olmuşdu. Bu

məni həddən artıq riqqətləndirmişdi və fikirləşdiklərimi açıqca bildirmişdim.

Kraliçə Fabiola, İspaniya kralı Xuan Karlos və kraliçə Sofiya bu gün də mənim dəyərli dostlarımdı. İspaniyadakı monarxiya, İranın gələcəyini düşünəndə, oğlum Rzanın nümunə göstərməyi sevdiyi rejimdi.

Misir prezidenti Mübarək və arvadı Süzen hər il ərimin vəfatının ildönümündə məni səmimi sevgi və şəfqətlə qarşılayırlar. Onların sayəsində Misir bizi heç tərək eləməyən dost ölkə kimi, ürəyimdə yerini daim qoruyacaq.

Xanım Şirakin həmişə göstərdiyi dostluq və diqqət məni çox mütəəssir eləyib. Fransa prezidentinin arvadı görüşəndə, mənimlə çox nəzakətli davranır, ölkəmlə, uşaqlarımla, özümlə bağlı dostluq və duyğu dolu sözlərlə təskinlik verməyə çalışır. Leylanın ölümündən sonra baş çəkdiyini heç vaxt unutmayacağam. Böyük təvazökarlıqla əlində çiçək gəlib, məni şəfqətlə qucaqladı və kədərini bütün qəlbiylə bölüşdüyünü söylədi...

Son olaraq, siyasi vəziyyətimizə görə, təəssüflər ki, adlarını deyə bilməyəcəyim Yaxın və Orta Şərqdəki bəzi hökmdar ailələrinin dünyanın mənim üçün əziz bir guşəsinə xas hərarət və nəzakətlə verdikləri mənəvi dəstəyə görə, minnətdarlıqla xatırlamaq istəyirəm.

* * *

Amerikaya köçəndən sonra Nyu-Yorkda büro açıb, rəhbərliyini sürgündə keçən on ildən bəri hələ sadıq köməkçilərimdən olan Kambiz Atabəyə tapşırıdım. Bu büro keçirəcəyim beynəlxalq görüşlərimin proqramını tutmaqla yanaşı, hər gün mənə göndərilən yüzlərlə məktub və elektron poçtla məşğul olur.

Bu mesajların bir çoxu sevgisini, sədaqətini bildirən adamlardan gəlir, ancaq – İran daxil olmaqla – dünyanın hər yerindən gələn yardım tələbləri də var, bu tələblərin hamısına müsbət cavab vermək üçün əlimdən gələni eləyirəm. Bundan başqa, uşaqları və həyat yoldaşları xəstə olan, təcili pul yardımına ehtiyac duyan, ya da iş axtaran və məndən vasitəçi olmağımı istəyən, yaxud yaşadıkları ölkədən qovulmaq üzrə olub, müdaxilə eləməyimi gözləyən sürgündəki yurddaşlarım da mesaj göndərirlər...

Yerinə yetirilməsi asan olmayan və bəzən xeyli təşəbbüs göstərilməsi lazım gələn bu tələblərdən başqa məndən yeganə istədikləri bir az münasibət göstərməyim olan adamlar da var, bu zaman respondentlərimə çox cəld kömək eləyə bilirəm. Bu vəziyyətə axırncı nümunə kimi, təqaüdçü generalın telefonla məndən yardım istəyən qızını xatırlayıram. Amerikanın kiçik bir şəhərində sürgün yaşayan atası çox böyük ruh düşgünlüyü keçirib, mənə: «Onu ruhlandıracaq yeganə adam sizsiniz,» – dedi.

«Çox yaxşı, neyləyə bilərəm?»

«Ona zəng eləyə bilərsinizmi?»

Həmin generalı tapdım və doğru sözlər seçib, ona ümidini itirməməsi üçün cəsarət verməyə çalışdım. Ertəsi gün qızı məni yenidən tapdı: «Təşəkkür eləyirəm, zənginiz atamın həyatını dəyişdirdi...» – dedi. Başqa gün iranlı yeniyetmə artıq məktəbə getmək istəməyən, heç bir şeydən zövq almayan və bədbinlik içində boğulan qardaşından söz açdı. Həmin uşağı tapdım, danışdıqlarını dinlədim, telefonda söhbət elədik. Bu söhbətdən bir il sonra qardaşından onun təhsilini bitirdiyini öyrənəndə, çox sevindim.

İnternet sayəsində ölkədəki iranlılarla olan əlaqələrim də diqqətəlayiq şəkildə genişləndi. Şahlıq rejimini tanımayan bugünkü nəsildən bir çox gənc ata-analarının keçirdiklərini başa düşmək, gələcəyi bu qədər qaranlıq görünən İranın necə olub ki, belə zülmətə gömüldüyünü öyrənmək üçün mənə müraciət eləyirlər. Onlardan gələn suallarla sevgilə dolu elektron poçt məktubları məni çox həyəcanlandırır. Onlara ölkəmizin yaşadığı və bizim hələ yaşamaqda olduğumuz faciəni səmimiyyətlə, sadə şəkildə başa salmağa səy göstərirəm.

Bu yaxınlarda on iki-on üç yaşlarında bir oğlan uşağı ünvanıma göndərdiyi elektron poçt mesajında məni çox sevdiyini, mənimlə mütləq danışmaq istədiyini, amma ata-anasının, məmurların bunu öyrənməsindən çox qorxduğunu xəbər verirdi. «Bir neçə günlüyünə cib

telefonunu borc götürdüm, – deyə yazırdı, – zəhmət olmasa, mənə zəng eləyin.» Memarlıq tələbəsi olan başqa bir yeniyetmə Persepolis antik şəhərini gəzəndə, hey mənə düşündüyündən danışırdı. O da zəng vurmağımı istəmişdi. Onu tapdım, söhbətin axırında mənə belə dedi: «Təşəkkür eləyirəm, mənə yoluma davam eləmək üçün cəsərət verdiniz.» Bu cümləni mən də eynilə ona təkrarlaya bilərdim: mənə ehtiyac duyan bütün iranlılar, xüsusilə də, gənclər mübarizəmi davam etdirmək üçün cəsərət verirlər.

Oğulun atasını tapmasına kömək eləmək son zamanlarda duyduğum ən böyük sevinclərdən biri oldu. Sürgün faciəsini yaşayanda, bir-birlərini itirmişdilər və oğlunun ağına məndən kömək istəmək gəlmişdi.

Bəli, bütün bunlar çox böyük miqyasda diqqət, vaxt və enerji tələb eləyir, amma axırda hamımız qazanırıq. Hər gün zəhmət, vaxt səfr elədiklərimi yurddaşlarım artıqlamasıyla mənə geri qaytarırlar. Onların zənglərinin, məktublarının, elektron poçt mesajlarının hər birində gördüyüm ümid öz dərdlərimə sinə gərmək üçün güc verir. Tehranı tərk elədiyimizdən dərhal sonra sürgündəki yurddaşlarımın bir çoxunun mənə həvalə elədikləri bu roldan boyun qaçırıb, başqa cür davrana bilərdimmi? İşləməkdən əldən düşdüyüm bir gün Fərəhnaza: «Bu seçimimdimi, yoxsa qismətimdimi, bilmirəm,» – dedim.

Fərəhnaz mənə bu cavabı verdi: «Elə güman eləyirəm ki, qismətin sənə seçim haqqı vermir.»

2001-ci il iyunun 10-da Leylanın Londonda ölməsiylə yenidən təsəllisi olmayan, ucsuz-bucaqsız böyük kədərə batdım. Övladını itirən insanın kədəri qəti azalmaz. Leyla otuz bir yaşını yenicə qeyd eləmişdi.

Hələ on yaşında olanda, atasını itirmişdi. O vaxtdan ölüm anlayışı onun beynini fasiləsiz məşğul eləyirdi. Uilyamstounda belə vəziyyət məni qayğılandırmış və onu bir iranlı universitet müəllimiylə tanış eləmişdim; professorun qızı keçirdiyi bu qorxudan qurtaracağına ümid bəsləmişdim. İrandan çıxdığımızdan bəri böyük kədərlə dolu illər keçirmişdi, atasının yasını tutduğumuz və onun həyatını müəyyənləşdirən hər şeyin yox olduğu, dağıldığı illər; hələ universitetə yeni gedəndə, özünü yorğun hiss elədiyini söyləyirdi. Tez-tez miqrendən şikayətlənir, dərslərini çatdırmadığını deyirdi. Mənim məsləhətim üzrə həkimlərlə danışmağa başladı, həmin vaxt universitetdə müəllimləriylə dərslərini azaltmaq barədə danışmışdıq. Ancaq bunun da heç bir faydalı təsiri olmamışdı. Universitetdən xoşu gəlmirdi, şeri, ədəbiyyatı, musiqini çox sevdiyi üçün qızımı könlünün səsini dinləyib, axtarışlarını aparmağa, universiteti buraxıb, sənət tərəfə yönəlməyə haqqı olduğuna inandırmağa çalışdım. Bir ara çox sevdiyi Firdovsinin bəzi rəvayətlərindən istifadə eləməklə cizgi filmi çəkməyi

fikirleşdi. Amma sonralar bunu gerçəkləşdirməyin çox çətin olduğu ortaya çıxdı. Qızım heç cür yolunu tapa bilmirdi, elə hey səhərdən-axşamacan onu yeyib-tükədən yorğunluqdan söz açırdı.

Leyla iztirab çəkirdi, mən bütün gücümle ona kömək eləməyə çalışırdım. Heç bir həkimin diaqnoz qoya bilmədiyi belə xəstəliklə təkbaşına çarpışmağa çalışdığını görmək elə dözülməz dərdiydi ki! Bütün o baş ağrılarının, çəkdiyi o iztirabın kökündə uşaqlığında yaşadığı bədbəxtliklər dururdu. Bunu təxmin eləyirdim, ancaq qızım səbəbin dilə gətirilməsinə, bu sirli xəstəliyin pıxosomatik (qorxu, qayğı, hirs, yas və b. açıq ifadə edilməsi mümkün olmayan və ya ifadə edilməsindən insanın qaçdığı ruhi proseslərin bədəndəki ağrılardan şikayətlərlə ifadə, qəbul və təqdimi) xassəli ola biləcəyini eşitməyə cəsarəti çatmırdı. Sanki onun dözülməsi çətin ağrılarının həqiqi olduğuna inanmadığımızı fikirləşir və inciyirdi.

Şahlıq rejimi və xüsusilə, Şah haqqında söylənən pıxosomatik sözlər, dedi-qodular, yazılmış, danışılmaqda və yazılmaqda davam eləyən şeylər onu dərinədən yaralayır. İrana qarşı qəlbində atasına duyduğu sevgiylə qarışan mütləq eşq duyurdu. O, yurdsevər qızıydı. Bu sevgi də onu yanında atasının hökmranlıq dövrünü tənqid məruz qoyan hər kəsə böyük vurğunluqla inamını müdafiə eləyə-eləyə cavab vermək zorunda qoyurdu.

Belə çəkişmələrin Leylanı necə coşdurduğunu və əldən saldığını xatırlayıram. İrandan kiçik uşaq vaxtı çıxmışdı, özündən daha yaşlı və bəzən çox qərəzkar olan, acı sözlər deyən adamlarla bezmədən sübutlar irəli sürüb, danışmağı asan olmurdu. O, fikrindən qəti dönməyən həssas, comərd insanıydı, hər şeyini dostlarıyla bölüşürdü. İşləri düz getməyəndə və ya təsəlliyyə ehtiyac duyanda, yoldaşlarının hamısı onu axtarırdılar. Əlləri həmişə qardaşları, bacısı və mənim üçün çiçəklərlə, ya da hədiyyələrlə dolu gəlirdi. Özü heç vaxt təsəlli tapmasa da, iranlıların ürəyində əlac ediləcək nə kimi ağrılar vardısı, onu çox yaxşı başa düşərdi.

Leyla tərədən-dırnağa tibbi müayinələrdən keçdi. Hər cür həkimə getdi, aldığı müalicələrə baxmayaraq, yorğunluğu və ağrıları davam elədiyi üçün axırda heç kəsin onu sağalda bilməyəcəyinə inandı və o zaman həmişə belə vəziyyətlərdə olduğu kimi, ona yuxu dərmanları və sakitləşdirici məsləhət görən dostlarla tapışdı. Bu dərmanların dərindən əlac olmadığını çox yaxşı bilirdi, amma dözə bilmədiyi vaxtlar istifadə eləyirdi. Artıq yata bilirdi, ağrımırdı. Həyatıyla oynadığını bilə-bilə, dərmanların dozasını get-gedə artırdı. Biz ailəsi kimi bunu bilirdik və özünə də deyirdik, ancaq ona təsirli şəkildə kömək eləyə bilmirdik. Özünə çox yaxın bildiyi qardaşı Əli Rzanın, bacısının vəziyyətinə çox acıdığı üçün bir az sərt tərzdə dəfələrlə bu sözləri dediyini

eşitdim: “Bax, Leyla, əgər belə davam eləsən, öləcəksən”. Qardaşı da hamımız kimi, onu bu qorxunc uçurumdan çıxarmağa çalışırdı. Leyla cavabında həyatı sevdiyini, ölmək istəmədiyini, bütün həmin sakitləşdiricilərin ancaq bir neçə saat ərzində onu gəmirən xəstəliyi unutturduğunu söylədi.

Leyla ürəyini ən rahat Əli Rzaya açdı. Kiçik vaxtlarından hər mövzuda əl-ələ tutar, bir-birini dəstəkləyərdilər. Leyla qardaşına zəng eləyər, tez-tez onu görməyə Bostona gedərdi. Əli Rzanın öyüd verməsinə və ona qarşı bəzən sərt davranmasına səsini çıxarmazdı. Bununla birlikdə, ölümündən bir az əvvəl həkiminə artıq təkə Rzanın və atasının sözünə qulaq asacağını söyləyib. Həkim ona: “Amma artıq atan yoxdu”, – deyib. Onda bu söhbəti Rzaya çatdırmışdım. O da bacısına onu nə qədər sevdiyini, yaxşılaşacağına qətiyyətlə inandığını söyləmişdi. Böyük qardaşının vəziyyəti öyrənməsi Leylanı dəhşətli şəkildə qəzəbləndirmişdi; çox hörmət elədiyi gənc Şahın onun səhhət problemləri üçün narahat edilməsinin, ya da zəifliklərini öyrənməsinin düzgün olmadığını düşünürdü.

Onun ölümündən qabaqkı günlərdə Amerikadaydım. Leyla uşaqlığından bəri yanında olan və böyük sevgiylə “Qoqol” çağırdığı Gülruhla Parisdəydi. Bir gün mənə tapıb, Londona gedəcəyini, tək qalmaq istədiyini, yanında fasiləsiz adam olmasına artıq dözə bilmədiyini söylədi.

Bu qərarı məni dərhal çox böyük təlaşa saldı, çünki sakitləşdirici dərmanları Fransaya nisbətən İngiltərədə daha asan tapacağını bilirdim. Həkimlərindən biriylə danışdıq; bizi onu tamamilə nəzarət altında saxlamağa təşviq eləyən həkimi bu dəfə Leylanın ısrarını eşidəndə, belə danışdı: “Çox yaxşı, doğrudan, tək qalmağa ehtiyacı var, qoy getsin”.

Az müddətdən sonra Leyla Londondan, həmişə qaldığı oteldən zəng elədi. Özünü çox pis hiss elədiyini, əldən düşdüyünü, ağrıların vücudunu iflic halına saldığını söylədi. Həkimi mənə Leylanın özünü həmişə nəzarət altında duyduğunu və bundan sıxıldığını deyib, qızımı çox tez-tez axtarmamağımı məsləhət görmüşdü, amma bu dəfə vəziyyəti ayırıydı. Telefonla danışdıq, onu sakitləşdirməyə, sıxıntısını azaltmağa çalışdım. Həftənin cümə axşamı günüydü. Axırda bu sözləri dedim: “Leyla, mən gəlirəm. Bazar günü Londonda olacağam və birlikdə Parisə qayıdacağıq. Buna qədər bir tanışımın yanına gəlib, səni görməsini istəməzsənmi?” Ona bəzi adlar dedim, aralarından birinin baş çəkməsinə razı olacağına ümid eləyirdim. Amma qızım heç kəsin onu elə gücsüz vəziyyətdə görməsini istəmirdi, son aylarda həddən artıq arıqlamışdı. Hər ehtimala qarşı, zəngdən sonra Leylanı hədsiz sevən bir dostumu tapıb, qızıma çox diqqət göstərməsini xahiş elədim. Mənim ondan kömək istədiyimi Leylaya bildirməməsi barədə danışmışdıq.

Beləcə, dostum ertəsi gün, yəni cümə günü halını soruşmaq üçün Leylanı axtardı. Leyla yəqin dostumun zəngindən çox riqqətə gəlib ki, həmin gün onu görməyə gəlməsini qəbul eləyib. Sonra da fikrini dəyişib: “Bu gün gəlmə, sabah gəl”, – deyib.

Şənbə günü dostum mənə zəng vurub, Leylanı çox incidəcəyindən qorxduğunu, artıq israr eləmək istəmədiyini, ancaq həmin gün qızıma baş çəkəcəyini dedi və Leylanın ona söylədiyi bu sözləri təkrarladı: “Anamla danışsan, ona məni axtarmamasını de, çünki yatacağam”. Zəng eləyəndə, həmişə qızımı oyatmaqdan qorxardım, çünki həmin vaxt belə heyfləndiyini eşidirdim: “Əməlli-başlı dərin yuxuya getmişdim, təzədən yuxulamaq üçün yuxu dərmanı atmağa məcbur olacağam”.

Bazar günü Parisə gedəndə, qızımın vəziyyətindən narahatıydım. İlk işim Londondakı dostumu yenidən axtarmaq oldu. Leyla yoluxmağını təxirə salmaq istədiyi üçün onu hələ görməmişdi, sonra da zənglərinə cavab verməmişdi. Bərk təlaşa düşüb, telefon nömrəsini saxladığım bir londonlu həkimə vəziyyəti bildirməyi qərara aldım. Mənə: “Günortadan sonra bir vaxt qızınıza otelində baş çəkə bilərəm”, - dedi.

Həkimin qızımın yanında olacağı vaxt otelə zəng vurdum. Həkim ordaydı, amma qızım qapısına “Narahat eləməyin” lövhəsi asdığı üçün otağa girməsinə icazə verilmirdi. Otel rəhbərliyindən israr eləməsi üçün həkimə

yalvardım, axırda onları yola gətirə bildi. Həkim otağa qalxanda, mən ürəyim sıxılıb, xətdə qalmışdım. O vaxt bacısı üçün narahat olan Fərəhnaz Amerikadan başqa xətlə məni tapdı, ona telefonunu açıq saxlamasını, mənimlə birlikdə gözləməsini söylədim, çünki həkim hər an aşağı enə bilərdi.

Beləcə, on dəqiqəyə qədər gözlədik. Mən təlaşımı bildirəndə, qeydiyyat hissəsindəkilər: “Hələ yuxarıdadı, bir xəbər yoxdu”, – deyirdilər. Nəhayət, həyəcədən səsi titrəyən həkimi eşitdim: “Üzgünəm, qızınız vəfat eləyib”. Ağrıdan büzüşmüş halda xəbəri dərhal Fərəhnaza eşitdirməyə məcbur oldum. Zavallı uşaq çılgınlaşmışdı, hayqıra-hayqıra ağlamağa başladı. Onu sakitləşdirə bilmədim, eləcə buraxıb, Nyu-York yaxınlığında, şəhər ətrafında yaşayan Kambiz Atabəyə vəziyyəti başa saldım, dərhal Fərəhnazın yanına getməsini xahiş elədim, onu dərdiylə tək buraxmaq düzgün olmazdı.

Sonra Rzaya xəbər vermək istədim. Telefona qərargah zabiti cavab verdi, Rza mətbuat konfransı keçirirmiş. Polkovnik gedib, ona bacısının öldüyünü xəbər verib. Bu xəbəri öyrənən Rza qəti üzə vurmada konfransını bitirəndən sonra, amma üz cizgiləri əzabdan gərilmiş vəziyyətdə jurnalistlərə bacısının vəfat eləməsini öyrəndiyini bildirib.

Əli Rzanı tapanda, yolda maşınla gedirdi. Ondan maşını saxlamasını istədim, keçirəcəyi şokdan birdən

yoldan çıxıb, qəza törətməsindən qorxurdum. Fərəhnazın yanında olmaq istədiyim kimi, yanında olub, dərini bölüşməyi nə qədər arzulayırdım.

Özümdə “Qoqol”a Leylanın itkisini bildirməyə güc tapmadım. Xanım Atabəydən bunu yerinə yetirməyi xahiş elədim. Kiçik qızım “Qoqol”un həyat mənbəyi idi.

Leylanın ölümü sürgündəki iranlılar arasında və İranda böyük kədərə səbəb oldu. Mənə danışıldığına görə, bu acı xəbər Tehran küçələrində eşidilər-eşidilməz, Saray qapısının önünə şamlar və çiçəklər qoyublar. İranlıların olduğu hər yerdə dərhal mərasimlər təşkil olundu. Böyük iranlı kütləsinin yaşadığı Los-Ancelesdə minlərlə adam yığışdı. İran xalqının param-parça olmasından böyük kədər duyan Leyla beləcə, öldüyü gün adının ətrafında toplaşan adamların barışmasını təmin eləmişdi.

Londonda da çoxlu iranlı gəlib cənazəsini təyyarə meydanına qədər müşayiət elədilər. Leylanın Parisdə, anamın yanında dəfn olunmasını istədim. Yas mərasimində mindən artıq adam iştirak elədi, sonrakı günlərdə yeddi minə yaxın məktub aldım. Hər gün onun məzarını ziyarət gələn naməlum adamlar üstünü çiçəklərlə örtürlər, sevgilərini və kədərlərini bildirən kiçik qeydlər qoyurlar.

Xeyr, övladını itirən adamın qəlbindən ağrı heç sakitləşməz. 2001-ci il 10 iyun günündən bəri kiçik Leylam üçün səssiz göz yaşı tökürəm. Bir neçə kəlməylə

yaşlı generalı sakitləşdirdiyimi, köklərindən qoparılmış gənc iranlılara ümid verdiyimi, torpağından sürgün olunan xalqa kömək göstərdiyimi deyirlər, amma mən öz övladıma kömək eləyə bilmədim. Bu ağır məni hər gün yeyib-tükədir və hər səhər uşağımı xilas eləyə bilmədiyimi xatırlayır, düşünürəm: “Bu gün uşaqlarıma, nəvələrimə vaxt tapmalıyam, məktublar və zənglər bir az gözləsin”. Bir gün Leylanın bunu dediyini xatırlayıram:

“Həyatının qırx ilini başqalarına həsr eləyəndən sonra indi artıq öz ailənlə, uşaqlarınla, nəvələrinlə məşğul olmağa haqqın var”.

Bu yaxında Nur və İman uşaqlıqdan çıxıb, yeniyetməliyə addım atacaqlar. Bir neçə ay əvvəl nəvələrimə yatmadan əvvəl nağıl danışmağa və öpməyə getmişdim, Nur nədənsə qızarıb, yatağından dikəldi və:

“Nənə, - dedi, - bizim iranlı olduğumuzu, Şahzadə olduğumuzu söyləyirsən, amma biz ölkəmizi belə tanımırıq. Vətənimizə dönməyəndən sonra bütün o rəsmlər, danışdığın o nağıllar nəyə yarayar?”

Bəlkə də nəvəmin diqqətini çəkən belə vəziyyət mənə bu kitabı yazmağa güc verdi. Onlara, ana yurdlarında yaşamaları yasaq olunmuş iki nəvəmə bu günlərə necə gəlib çıxdığımı danışmağa məcburuydum. Tarixin bibiləri Leyla üçün nə qədər qəddar olduğunu, atasının iş masasının üstündəki rəsminə hər gün ciddi səssiz baxışlarıyla qarşılaşdıqları babaları üçün yenə

həmin Tarixin, yenə də heç ədalətli davranmadığını onlara izah eləməliydim. Onlara babalarının nəvəsi olmaqdan qürur duymalarını, iyirmi ildən bəri İrana itirdiyi aydınlığı geri qaytarmaq üçün mübarizə aparan atalarının qızları olmaqdan da qürur duyacaqlarını söyləməliydim. Və nəhayət, iranlı olmaqdan da qürur duymalarının lazım gəldiyini danışmalıydım. (Bir çox adamın adını, sadəcə, onları və ailələrini İslam Respublikası xadimlərinin zülmündən qorumaq məqsədiylə bildirmədim).

Son söz yerinə

Bu yaxında sürgündəki iyirmi beş ilimi tamamlayacağam. Yudaşlarımı və dünyada hər şeydən çox sevdiyim vətənim İrani qəlbim sızıldaya-sızıldaya, amma ümidlə düşünməkdən bir an da əl çəkmədim. Ölkəmizə xidmət eləyənlərin amansızcasına cəzalandırılmasından sonra ölümlərdən və sağ qalanların qatlanmağa məcbur olduqları iztirablardan sonra ölkədə qorxunc tənəzzül başladı.

İran güclü və nüfuzlu bir ölkəydi, bu vəziyyətə çatması asan olmamışdı. Ölkənin rifahı üçün səfərbər olan milyonlarla iranlının göstərdiyi cəhdə, hər sahədə qazanılan uğurlara şahlıq rejimindən sonra geniş miqyasda zərər vurulmuşdu.

İrandakı şahlıq rejimi dövründə sülhün və əmin-amanlığın hakim olduğu və dünyadakı bütün ölkələrlə

yeni əlaqələr quran Bəsrə körfəzinin bu bölgəsi sonralar müharibəyə girib, xaosu yaşadı və bu gün beynəlxalq terrorizmi və dini fanatizmi bəsləyən bir mənbəyə çevrildi. 2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-Yorkda baş verən dəhşətli terror aktından bəri artıq bütün dünya İrana qorxu və şübhəylə baxır.

İslam inqilabı ona inananları aldatdı, dayaqlarının çoxunu itirdi. İran uzun tarixi boyunca işğala məruz qaldığı dövrlərdə çətinliklərə və əzablara sinə görə bilib. Ancaq işğalçılar bizim dövləti mənlüyümüzü zədələməyi qətiyyənlə bacarmayıblar. Biz iranlılar hər işğala məruz qalanda, qəlbimizdəki, mədəniyyətimizdəki və tariximizdəki mənəvi zənginliyimizlə müqavimət gücü tapmış və axırda zalımı yenməyi bacarmış ölkəyik.

İran xalqının bu dəfə də zəncirləri qıracağına və başını dimdik qaldıraraq, müasir, azad, başqa ölkələr tərəfindən hörmət olunan, xeyirxahlıq sahibi uca bir İrani yenidən quracağına bəslədiyim inamımı saxlayıram.

Aydınlığın qaranlığı yenəcəyini və İranın Feniks kimi, külündən yenidən doğulacağını bilirəm.

Əlavələr

«...İşıq qaranlığı yenəcək. Keçirdiyimiz acı təcrübələrdən güc alıb, hamımız birlikdə əl-ələ verib, ölkəmizi yenidən quracağıq. Lazım olan islahatları aparıb və hamımız birlikdə bütün gücümüzlə çalışıb, məqsədimizə çatacağıq. Bərabərliyin, azadlığın və ədalətin hakim

olduğu yeni İran quracağıq. Əsl İslam əqidəsinin sevgiyə və rəhmə söykənən mənəvi dəyərlərdən aldığımız güclə İranı dünyada layiq olduğu yeri tutmuş və nüfuzlu ölkə edəcəyik»...

Şah dövründə İranda
qadınların vəziyyəti

İranlı Qadınlar Təşkilatı (İQT) bir-birilə əlaqəli əlli yeddi dərnek, dörd yüz şöbə və yüz iyirmi mərkəzi öz tərkibində toplayan şəbəkəydi. İki min mütəxəssis və yeddi min könüllü bu mərkəzlərdə hər il bir milyona yaxın qadına uşaqları himayə, ailə planlaşdırılması, peşə təhsili və hüquqi məsləhət məsələlərində xidmət göstərirdi.

Bu təşkilat həm öz əməkdaşlarını yetişdirmək, həm də rəsmi və özəl sektorda çalışan xidmət işçilərini maarifləndirmək üçün sosial xidmət sahəsində təhsil verən quruma rəhbərliyi həyata keçirir. Təşkilatın fəaliyyətini davam etdirdiyi son on il ərzində həyata keçirilən əhəmiyyətli hadisələr bunlardı.

I. Təhsil sahəsində görülən işlər

A) Qadınlarla bağlı oxumaq-yazmaq kampaniyasına üstünlük verildi. Bu kampaniyada «minlərlə qadıdan ibarət müəllim ordusu»na tapşırıq verilməsi xüsusilə, təsirli oldu.

V) İbtidai məktəb yaşına çatmış qız uşaqlarının məktəbə getmələrini və hər yerdə pulsuz olan təhsilin verdiyi

üstünlüklərdən faydalanmalarını təbliğ etmək üçün səylər göstərdi.

S) Universitet müstəvisində gənc qızların texniki və fənn sahələrində təhsil almaları üçün xüsusi kurslarla yardım göstərilib, təşviq edildilər.

Ənənəvi olaraq, qadınlar üçün qapalı olan peşə sahələrinə, ya da texniki sahələrə qız tələbələrin girmələrini həvəsləndirmək üçün bu məktəblərə qəbul ediləcək, ya da könüllü tələbələr üçün fond ayrılmış, seçim haqqından istifadə edilməsi təmin olunmuşdu.

Universitetdəki bütün tələbələrin üçdə birini qız tələbələr təşkil eləyirdi. İslam İnkilabından qabaqkı il tibb fakültələrinə girmək üçün imtahandan uğurla çıxmış tələbələrin çoxu qızlarıydı.

D) Qadın araşdırmaları proqramı İQT üzvlərindən və Tehrandakı fakültələrin, milli universitetlərin müəllimlərindən təşkil olunan qarışıq heyətlər tərəfindən yaradılmışdı.

II. İş sahəsində həyata keçirilənlər

A) İranlı Qadınlar Təşkilatı və Əmək naziri əl-ələ verib, xüsusi proqramlar hazırladılar. Bu proqramlarda nəzərdə tutulan özünü inkişaf etdirmə kursları sayəsində qadınlar keyfiyyətli və yarıkeyfiyyətli peşədən istifadə eləyən sektorlarda daha yaxşı şərtlərlə çalışma imkanı qazandılar.

B) Cinsiyyət ayrılığı salan qanunların aradan götürülməsi üçün bütün qanunlar gözdən keçirildi. Hökumətin əməklə bağlı hazırladığı bütün təlimatlarında və qəbul edilən qərarlarda «yaxşı işə yaxşı şərait» prinsipi gözləndi.

S) İşləyən analara arzusundan asılı olaraq, uşaqları üç yaşına çatana qədər yarım iş günü işləməyə icazə verən yeni qanun qəbul edildi. Müavinət və təqaüd hesablamalarında yarım iş günündən ibarət olan üç il bir ilə bərabər tutulacaqdı.

D) Fabriklərdə və ya iş yerlərinin yaxınlığında uşaqlara baxılması üçün stasionar müəssisələr yaradılması qanunla məcburi hesab edildi. Bu qanunun qəbul olunmasından iki ildən az müddət ərzində İQT-nin və bir çox nazirin ortaq səyləriylə bu müəssisələrdəki güzəştlərdən məsələylə bağlı bütün uşaqların təxminən üçdə birinin faydalanması təmin edildi.

E) Doğum icazəsi genişləndirildi, hamiləliyinin yeddinci ayından sonra hər qadının tam maaşla icazəli sayılması mümkün oldu.

F) Hökumətin işləyənlərə veriləcək müavinət, yardım fondu və oxşar üstünlüklərlə bağlı qəbul elədiyi qərarlar gözdən keçirilib, hər cür cinsi ayrıseçkiliyin qarşısı alındı.

III. Ailə sahəsində görülənlər

A) Ailəni mühafizə qanunu qadınların kişilərlə eyni əsaslarda və eyni şərtlərdə boşanma tələb etmək hüqu-

qunu tanıdı; bu qanun uşaqların taleyi və aliment məsələlərindəki qərarları ailə ixtisas məhkəmələrinə tapşırırdı; ata vəfat elədiyi zaman ananı qanuni olaraq, varis kimi qəbul elədi; çoxarvadlılığı məhdudlaşdırıb, birinci arvadın uşaq doğmadığı və ya ağır xəstə olduğu vaxt, ancaq onun icazəsiylə kişinin ikinci arvad ala biləcəyini qanunla təsbit elədi. Tam bərabərlik olmasa da, həmin qanun bu gün hələ digər müsəlman ölkələrindəki qanunlardan mütərəqqidi.

V) Qanunla ərin icazəsi olarsa, hamiləliyin sona çatdırılmasına icazə verildi. Ərdə olmayan qadınlar da hamiləliklərinin səkkizinci həftəsindən əvvəl bunu tələb eləyə bilirdilər.

IV. Siyasətə qoşulmaq sahəsində görülənlər

A) Siyasi vəzifələrə namizədlərin cəhdlərinə nəzarət eləyən bütün yerli komissiyalara bir qadın təmsilçi daxil olunması məcburi sayıldı.

V) Hər əyalətdəki İQT məmuru bilavasitə həmin əyalətin valisinə tabe edildi.

İnqilabdan əvvəlki seçkilərdə güclü kampaniya sayəsində iyirmi qadın məclisə, üç yüz qadın da yerli məclislərə, ya da bələdiyyə məclislərinə seçildi.

S) Qadınlar hökumətdə vəzifə almağı tələb elədilər və daha məsul mövqelər tuta bildilər. 1978-ci ildə Nazirlər Kabinetində qadınlar bir nazir, üç nazir müavini vəzifəsi aldılar. Ənənəvi olaraq, qanların məsul

vəzifələrdə olduqları Təhsil, Səhiyyə və Rifah nazirliklərindən başqa, Əmək Nazirliyində, Mədənlər və Sənaye Nazirliyində kadrların böyük qismini feminist liderlər tutmuşdular.

V. Milli fəaliyyət planı çərçivəsində görülənlər

1978-ci ildə Nazirlər Kabinetinin razılığıyla milli fəaliyyət planı hazırlandı. Bu plan on iki nazirlik, arasında lazımlı tənzimləmələri və planlaşdırmaları yayıb həyata keçirməyə çalışaraq, milli qüvvələrin, qadınların iqtisadiyyatın və cəmiyyətin bütün sektorlarında iştirakını təmin eləyəcək vəhdət yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Hər nazirlikdə əlaqədar nazir proqramın inkişafına məsuluydu və ildə bir dəfə fəaliyyət proqramını nazirlər kabinetinə təqdim etməyə məcburuydu. Fəaliyyət planına qoşulan on iki nazirlikdəki müavinlərin hər ay bir yerə yığılıb, keçirdikləri yığıncaqlara baş nazirin adından qadın məsələlərinə məsul olan dövlət naziri rəhbərlik eləyirdi. Nazirliklərdə təşkil edilən qadın komissiyaları nazirliyin gördüyü işləri və əldə edilən inkişafı ümumiləşdirib, təhlil aparırdılar.

VI. Beynəlxalq təsirlər

Beynəlxalq qadın hərəkətlərini dəstəkləməkdə və qadın məsələləriylə bağlı Birləşmiş Millətlər Təşkilatıyla həyata keçiriləcək proqnozlarda İran dünya ölkələri arasında dördüncü yeri tutmuşdu. Bu çərçivədə hökumət Tehrandə «Pasifik Asiya Qadınlar və İnkişaf Mərkəzi»ni

yaratmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürmüşdü. Bundan başqa, yenə Tehranda 1979-cu ildə «Qadınların İnkişafı üzrə Beynəlxalq Tədqiqat və Təhsil İnstitutu» yarandı. Mexikoda keçirilən «Dünya Qadınlar Konfransı»ndan sonra əldə edilən inkişafı qiymətləndirmək üçün beş ildən bir keçirilən yığıncağın 1980-cı ildə Tehranda təşkil olunması qərara alınmışdı.

Böyük Kirin fərmanı

Mən Kirəm, dünyanın hakimi, böyük kral, güclü hökmdar, Babilin kralı, Akkad və Şumer torpaqlarının kralı, şərqin, qərbin, şimalın və cənubun kralı, böyük Anshan kralı Kambizin oğlu, Anshan kralı, uca Kral Kirin nəvəsi, krallıq sülaləsinin qurucusu, Bel və Nabounun hökmranlığını bəyəndiyi kral, hökmranlığı Bel və Nabounun qəlblərini sevinclə dolduran kral. Ən xoş niyyətlərlə Babilə daxil olanda, kral sarayına yerləşəcək iqtidarımı möhkəmləndirəndə, hamı məmnun və sevincliydi. Uca Allah Marduk Babil xalqının məni sevməsinə imkan yaratdı. Hər gün ona şükr eləməyi unutmurdum. Ordum qəti çətinlik çəkmədən Babilin içinə qədər girdi. Əsgərlərimin heç birinin Akkad və Şumer torpaqlarında xalqa zülm eləməsinə icazə vermədim. Babillilərin əmin-analıq içində yaşamalırına şərait yaratmaq üçün onların ehtiyaclarını qəbul elədim, çoxsaylı bütələrinə toxunmadım. Onlara əzab verən boyunduruğu götürdüm. Qoyub getdikləri evlərini

yenidən yaşanmalı hala saldım. Çəkdiqləri iztiraba son verdim. Hökmdar uca Marduk elədiklərimi görüb, bəyəndi, mənim şəxsimi, canımın canı oğlum Kambizi və ordumu təbrik elədi; biz də onun şanlı varlığına şükür söylədik. Dünyanın dörd bir guşəsində, yuxarıdakı dənizlərdən aşağıdakı dənizlərə qədər taxtlarında oturmuş krallar, bundan başqa, qərbdəki köçəri krallarının hamısı da mənə böyük vergilər ödəyirdilər və Babil şəhərində ayaqlarımı öpürdülər. Aşur, Susə, Aqade, Eşnuna, Zamban, Meurnu və Der şəhərlərindən Gutium torpaqlarına qədər Tiqrisləri hakimiyyəti altına alanda, hər yerdə atılan bütlərdəki allahları bərpa elədim və sağlamaşdırdım, hamını inancında sərbəst buraxdım. Xalqları bir yerə topladım və evlərini yenidən tikdim. Nabonidin Babilə gətirib, allahların allahının qəzəbinə səbəb olduğu Şumer və Akkad allahlarını, uca Allah Mardukun istəklərinə uyğun olaraq, məbədlərində rahat buraxdım, onlara ziyan vurmadım. Məbədinə hörmət göstərdiyim allahların hər biri Bel və Nabouya mənə uzun ömür verməsi üçün hər gün dua eləsinlər və məndən belə söz açsınlər:

«Arzu eləyirəm ki, dindar kral Kir və Oğlu Kambiz...»

Qübbə Sarayı (Qahirə) –

31 oktyabr 1980-cı il

Rza Pəhləvinin İran xalqına müraciəti

Hər şeyə qadir olan Allah adına, İran Konstitusiyasına və Konstitusiyada aparılan dəyişikliklərə uyğun olaraq, bu gündən, yəni 9 abandan (31 oktyabr 1980-cı il) başlayaraq, iyirmi bir yaşına girdiyim bu saatda, İran Şahı kimi, məsuliyyətlərimi və səlahiyyətlərimi öz üzərimə götürməyə hazır olduğumu rəsmən elan eləyirəm. Bu anda İranın düşdüyü istisna vəziyyətə görə, Konstitusiyaya sədaqət andı mərasimi Allahın icazəsiylə mərasimin keçirilməsi üçün lazım olan şəraitin yetişəcəyi vaxta təxirə salınıb.

Bu gündən başlayaraq, üçrəngli Şanlı İran bayrağı önündə və müqəddəs Qurana əl basıb, and içirəm ki, bu uca vəzifəmi yerinə yetirən zaman, bütün həyatımı vətənimin müstəqilliyini və hökmranlığını mühafizə eləməyə və İran xalqının haqlarını qorumağa həsr eləyəcəyəm.

Milli birliyimizi təmin eləyib, Konstitusiyaya sadıq qalacaq və onu müdafiə eləyəcəyəm.

Bizim əsas qanunumuz fərdlərin və cəmiyyətin haqlarına təminat verir, Şahın, həyatın, fəaliyyətin və fikrin hüdudlarını açıq-aşkar müəyyən eləyir. Mən də bu maddələrin həyata keçirilməsinə tələbkarcasına hörmət göstərib və vəzifələrimi dərk eləyib, üzərimə düşəni yerinə yetirəcəyəm, Konstitusiya quruluşunu qoruyacağam.

«İstəkli yurddaşlarım, qardaşlarım.

Uca atamın vaxtsız itkisindən sonra tariximizin ən qaranlıq dövrlərindən birində bu müqəddəs vəzifə mənə əmanət edildi. Milli və mənəvi əsaslarımız, tarixi prinsiplərimiz və mədəni dəyərlərimiz, mədəniyyətimiz daxili təhdid altında olan vaxtda, ölkəmizin düşdüyü anarxiya mühitindən, iqtisadi tənəzzüldən və beynəlxalq sahədə etibarımızı itirməyimizdən cəsarət alanlar torpaqlarımızın bütövlüyünə qəsd elədilər; bunu şiddətlə qınayırdıq.

İranlılar anadangəlmə milli qürur və vətəndaşlıq şüuruna malikdilər. Hər birinizin milli şəxsiyyətinizə, əqidənizə və əsl İslamın müqəddəs prinsiplərinə, tarixi dəyərlərimizə və milli mədəniyyət mirasımıza könüldən bağlı olduğunuzu bilirəm; düşdüyü şərait necə olursa olsun, heç bir xalqın belə müharibəni istəməyəcəyinə əminəm. Buna görə də çəkdiyiniz əzabları başa düşür və göz yaşlarınızı içinizə axıtdığınızı bilirəm. Ağrınızı ürəyimdə hiss eləyirəm. Onu da bilirəm ki, sizlər də mənim kimi, bu qaranlıqlar içində dan yerinin ağarmaq üzrə olduğunu, yeni bir günün doğacağını bilirsiniz. Bütün ruhunuzla və bütün ürəyinizlə əvvəllər olduğu kimi, minlərlə illik tariximizin təkrarlanacağına və kabusun sona çatacağına inamınızın tam olduğunu da bilirəm. İşıq qaranlığı yenəcək. Keçirdiyimiz acı təcrübələrdən güc alıb, hamımız birlikdə əl-ələ verib, ölkəmizi yenidən quracağıq. Lazım olan islahatları aparıb və hamımız birlikdə bütün gücümüzlə çalışıb,

məqsədimizə çatacağıq. Bərabərliyin, azadlığın və ədalətin hakim olduğu yeni İran quracağıq. Əsl İslam əqidəsinin sevgiyə və rəhmə söykənən mənəvi dəyərlərdən aldığımız güclə İrani dünyada layiq olduğu yeri tutmuş və nüfuzlu ölkə eləyəcəyik.»

Bu tarixi gündə yüzillər ərzində İranın şöhrətini qorumaq, müstəqilliyini və milli mənliyini mühafizə etmək üçün can vermiş qəhrəmanların, naməlum əsgərlərin xatirəsi önündə baş əyirəm. Vətənlərinin müqəddəs torpaqları üstündə əbədiyyətə qədər rahat yatsınlar! Dəhşətli hadisələrin baş verdiyi son iyirmi ay ərzində vətənləri şərəfinə bəslədikləri sədaqəti həyatlarıyla ödəyən İran ordusunun şəhidlərinin və bütün yurdsevərlərin xatirələri önündə hörmətlə baş əyirəm. Bu fəlakətləri yaşayan ailələrin kədərini bütün qəlbimlə bölüşürəm. Mən də çox əziz varlığımın, olduqca erkən yaşda, sürgün torpağında, xəstəliyinin səbəb olduğu əzablardan çox, vətəninin uğradığı fəlakətlərdən duyduğu kədərdən tükənib, təsviredilməz izzətlər içində sönüb getdiyini gördüyüm üçün bu ailələrin çəkdikləri əzabı çox yaxşı başa düşürəm.

Məruz qaldıqları həqarətlərə, ədalətsizliklərə, alçaltmalara baxmayaraq, İranın müqəddəs torpağını və vətənin torpaq bütövlüyünü igidliklə müdafiə eləyən Silahlı Qüvvələr döyüşçülərinin göstərdikləri

qəhrəmanlıqları hörmətlə yada salıram. Onların əməllərindən qürur duyuram.

İran xalqı yüzillər ərzində heyrətamiz qəhrəmanlıq dastanlarının qaynağı olub. Bugünkü şərait bəlkə də yeni igidlik səhifəsinin yazılması üçün əlverişlidir; bu səhifə dünyanın nəzərində əsl İranın və onun xalqının təsdiqi olacaq. Mənim üçün Allahın iradəsiylə milli vəzifəmi yerinə yetirəcəyəm yeni dövrün başladığı bugün sənə qəlbimdən gələn sözlərlə müraciət eləyirəm. Hələ indidən cavabınızın minillik şanlı tariximizin daimi, düzgün əks-sədasi olacağını bilirəm.

Qardaşlıq, bərabərlik və Allah sevgisi təməlinə söykənən milli birliyimizi yenidən quraq. Kin və intiqam hisslərini, şərin hər cür əlamətini aradan götürək.

Harda olurlarsa-olsunlar, xoşniyyətli qadın-kişini, iranlıları salamlayıram. Onlardan gələcəyə olan sarsılmaz inamlarını qorumalarını, hansı şəraitdə olursa-olsun, İranın müstəqilliyini, müqəddəs mənliklərini və əqidələrini qəti şəkildə müdafiə etmələrini istəyirik.

İranda, ya da xarici ölkələrdə yaşayan bütün yurd-sevərlərdən vətənimizi qurtarmaq üçün səflərini yenidən sıxlaşdırmalarını istəyirəm.

Uca İran xalqının taleyini hər şeyə qadir olan Allaha əmanət eləyirəm. Onun İranın şanlı tarixini şərəflə davam etdirəcəyinə inanıram. Ulu Tanrıdan hamımızı bağışlamasını və qarşımıza çıxacaq hər cür maneələrə

baxmayaraq, bütün bəşəriyyətə qarşı məsuliyyətimizi öz üzərimizə götürüb, milli vəzifələrimizi yerinə yetirməyimizə yardım göstərməsini arzu eləyirəm.

Tanrı İrani qorusun!